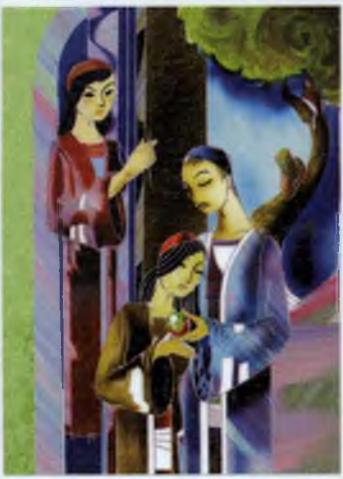

O'tkan kunlari

Abdulla Qodiriy

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2013

ABDULLA QODIRIY
**O'TKAN
KUNLAR**

Roman

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2013

UO·K 821.512.133-3

KBK.84.(5O)I

Q-53

925755

Q-53 Qodiriy, Abdulla

O'tkan kunlar. Roman. / «Asr oshgan asarlar», turkumi — T.: «Sharq», 2013. — 384 b.

Yangi «Asr oshgan asarlar» turkumi «XX asr o'zbek romani» turkumiga kirgan asarlar va boshqa o'qimishli qissalar, romanlari saralash mevasi. Abdulla Qodiriydek buyuk so'z san atkori tamil toshini qo'ygan Yangi o'zbek adapiyoti yaratgan, Zamor sinoviga dosh bergen, So'z schriga oshufsta elga manzur bo'lgan eng sari asarlarni tortiq etadi. Xalqning bolakaydan tortib turfa yoshdag'i vakillari ma'nnaviy va madaniy chtiyojlarini qanoatlantiradi, kito' javonidan joy oladi. «O'tkan kunlar» bilan boshlanishida har ma'nnaviy vorislik namoyon bo'ladi.

ISBN 978-9943-26-090-0

**UO·K 821.512.133-3
KBK. 84. (5U)I**

ISBN 978-9943-26-090-0

© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririvati, 2012, 2013.

YOZG'UCHIDAN

Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydik, bas, biz har bir yo'sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o'xshash dostonchiliq, ro'monchiliq va hikoyachiliqlarda ham yangarishg'a,¹ xalqimizni shu zamonning «Tohir-Zuhra»lari, «Chor darvesh»lari, «Farhod-Shirin» va «Bahromgo'r»lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz.

Yozmoqqa niyatlanganim ushbu — «O'tkan kunlar», yangi zamon ro'monchiligi bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi bir havasdir. Ma'lumki, har bir ishning ham yangi — ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydong'a chiqishi, ahllarining yetishmaklari ila sekin-sekin tuzalib, takomulga yuz tutishi tabiiy bir holdir. Mana shuning daldasida havasimda jasorat etdim, havaskorlik orgasida kechaturgan qusur va xatolardan cho'chib turmadim.

Moziyg'a² qaytib ish ko'rish xayrlik, deydilar. Shunga ko'ra mavzu'ni moziydan, yaqin o'tkan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo'lg'an keyingi «xon zamonlari»dan belguladim.

Abdulla Qodiriy (Julqunboy)

¹ Yangarmoq — yangilanmoq.

² Moziy — o'tmisht, o'tgan zamon.

Birinchi bo‘lim

1. OTABEK YUSUFBEK HOJI O‘G‘LI

1264-inchi hijriy, dalv¹ oyining o‘n yettingchisi, qishki kurnarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shoni azoni eshitiladir...

Darbozasi sharqi-janubiyga qaratib qurilg‘an bidentalong‘dor saroyni Toshkand, Samarcand va Buxoro sav-dogarlari egallaganlar, saroydag‘i bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to‘la. Saroy ah i kunduzgi ish kuchlaridan bo‘shab hujralariga qaytqanla, ko‘b hujralar kechlik osh pishirish ila mashq‘ul, shuning uchun kunduzgiga qarag‘anda saroy jonliq: kishilarning shaqillashib so‘zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyni ko‘kka ko‘targudek.

Saroyning to‘rida boshqalarg‘a qarag‘anda ko‘rkam-rak bir hujra, anovi hujralarga kiygiz to‘shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda² bo‘z ko‘rpalar ko‘rilgan bo‘lsa, munda ipak va adres ko‘rpalar, narigillarda qora charog‘ sasig‘anda, bu hujrada sham’ yonadir, o‘zga hujralarda yengil tabiatlik, serchaqchaq kishilar bo‘lg‘anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda.

Og‘ir tabiatlik, ulug‘ g‘avdalik, ko‘rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko‘zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra bino va jihoz yog‘idan, ham ega jihatidan diqqatni o‘ziga jaib etarlik edi. Qandog‘dir bir xayol ichida o‘lturg‘uchi bu yigit Toshkandning mashhur a‘yonlaridan bo‘lg‘an Yusufbek hojining o‘g‘li — Otabek.

Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kirgach, ulardan biravi darboza yonidagi kimandalir so‘radi:

— Otabek shu saroya tushkanmi?

¹ Dalv — 22-yanvar — 22-fevral.

² U talla — u yerda.

Bizga tanish hujra ko'rsatilishi bilan ular shu tomoniga qarab yurdilar. Bu ikki kishining bittasi gavdaga kichik, yuzga to'la, ozroqqina soqol-murtlik, yigirma besh yoshlar chamaliq bir yigit bo'lib. Marg ilionning boylaridan Ziyo shohichi deganning Rahmat otliq o'g'lidir, ikkinchisi: uzun bo'ylik, qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zlik, chuveq soqol, o'ttuz besh yoshlarda bo'lg'an ko'rimsiz bir kishi edi. Bu yigit yaxshig'im davlatmand bo'lsa ham, lekin shuhrati nima uchundir boyligi bilan bo'lmay, «Homid xotinboz» deb shuhratlangan, kishilar Homid orqasidan so'zlashkanda uning otig'a taqilg'an laqabni qo'shib aytmasalar, yolg'iz «Homidboy» deyish ila uni tanita olmaydirlar. Homidning Otabek bilan tanishlig'i bo'fmasa ham Rahmatka yaqin qarindosh— Ziyo shohching qaynisi, Rahmatning tog'asi.

Ular hujraga kelib kirdilar. Otabek keiguchilarni ulug'lab qarshiladi.

— Bizni kechirasiz, bek aka, — deb Rahmat urzaytdi, — vaqtsiz kelib sizni tinchsizladik.

Otabek ularga yuqorida joy ko'rsatar ekan, yoqimliq bir vaziyatda:

— Tinchsizlamadingizlar, bil'aks quvontirdingizlar,— dedi, — shahringizga bиринчи martaba kelishim bo'lg'ani uchun tanishsizliq, yolg'izliq meni juda zeriktirgan edi.

Shu orada hujraga bir chol kirib ul ham mehmonlar bilan so'rashib chiqdi. Bu choi Hasanali otliq bo'lib, oltmish yoshlar chamasida, cho'ziq yuzlik, do'nggiroq peshonalik, sariqqa moyil, to'garak qora ko'zlik, oppoq uzun soqollik edi. Soqolining oqlig'iga qaramasdan uning qaddida keksalik alomatlari sezilmas va tusida ham uncha o'zgarish yo'q edi.

Otabek mehmonlarni tanchaga o'tquzib, fotihadan so'ng Hasanalidan so'radi:

— Tuzukmisiz, ota?

— Xudoga shukur, — dedi Hasanali, — boyag'idan biroz yengilladim. Masmuni is tekkan ekan.

— Ba'zi yumushlar buyursam...

— Buyuringiz, o'g'lim.

— Rahmat, ota, bo'lmasa bizga choy qaynatib ber-sangiz-chi.

— Xo'b, beginim.

Hasanaii chiqdi. Rahmat Otabek bilan yana bir qaytib sog'liq so'rashqandan keyin so'radi:

— Bu kishi kimingiz bo'ladir, bek aka?

Otabek Rahmatning savoliga javob bermay eshikka qaradi. Hasanalinini hujradan uzoqlatib so'ngra javob berdi:

— Qulimiz.

Bu so'zdan nima uchundir Homid ajablangan edi.

— Qulingiz?

— Shundog¹.

Hasanalinini belalij vaqtida Erondan kishi o'g'irlab kelguchi bir turkman qo'lidan Otabekning bobosi o'n besh tillo barobariga sotib olgan edi. Hasanalinining Otabeklar oilasida quilliqa bo'lg'anig'a elli yillar chamasi zamon o'tib, endi Otabeklar oilasining chin bir a'zosi bo'lib ketkan. Xo'jasni Yusubek hojiga, ayniqsa, xo'jazodasi Otabekka itoat va ixlosi tom² bo'lib, buning evaziga ulardan ham ishonch va hurmat ko'rар edi. Hasanali o'ttuz yoshliq vaqtida sotib olg'an bir cho'riga uylantirilgan bo'lsa ham, ammo o'g'il-qizlari bo'limg'an, bo'lsalar ham yoshliqda o'lib ketkanlar. Shuning uchun bo'lsa kerak, Otabekka ixlos qo'yib, unga o'z bolasi kabi qarar: «O'lganimdan keyin ruhimga bir kalima qur'on o'qusa, bir vaqtlar Hasanali ota ham bor edi deb yodlasa, menga shunisi kifoya» deb qaror bergan va hozirdan boshlab Otabekka bu to'g'rida siperishlar³ berib, undan samimiy va'dalar olib yurg'uchi oq ko'ngil bir qul edi.

Hasanali ustida bo'lg'an haligi gapdan keyin Rahmat so'radi:

— Toshkanddan nimalar keltirdingiz, bek aka?

— Arzimagan narsalar: gazmol, qalapoy afzalini va biroz qozon.

— Marg'ilonda gazmol bilan qalapoy afzalining bozori chaqqon, — dedi Homid.

Otabek miqrozi bilan sham' so'xtasini kesib tuzatdi. Orada yotsirashka o'xshash bir hol bor, nima uchundir bir so'zlab ikki to'xtar edilar. Bu o'ng'aysiz holatdan chiqish va so'zg'a ulab yuborish uchun Rahmat tirish-kandek ko'rinar edi.

¹ Tom — to'la, to'liq

² S i p o r i sh — topshiriq.

— Marg'ilonni qanday topdingiz, bek aka, xush-landingizmi, yo?..

Bu savolning javobiga Otabek ikkilai andek va o'ng'aysizlang'andek bo'ldi.

— Nima desam ekan... Marg'ilonni har holda... xush ko'rdim, Marg'ilon Turkistonimizning to'qug'uchiliq hunarida birinchi shahridir.

Ikkilanib berilgan bu javobdan Homid bilan Rahmat bir-birlariga qarashib oldilar. Otabek bu holatni sezdi va o'zining so'zini kulguhikka olib izoh berdi:

— Kelgan kunimdan Marg'iloning'izni xushlamay boshig'an edim. Chunki tanishlarim yo'q, musofirchilik bilinib qolayozg'an edi. Endi bu soatdan boshlab Marg'ilondan rozman, negaki, yo'qlab kelguchi sizning kabi qadrdonlar ham bo'lur ekan.

— Kechiringiz, bek aka, — dedi Rahmat, — men sizning Marg'ilon kelganingizni bu kun otamdan eshitdim. Yo'qsa, albatta sizni zeriktirmas edim.

— Aniqmi?

— To'g'ri gap, — dedi Rahmat, — otam Toshkand borg'anlarida to'p-to'g'ri sizning eshikingizga tushsinlarda, siz saroya tushing. Bu taraf bilan sizdan o'pkani biz qilsaq arziydir.

— Haqqingiz bor, — dedi Otabek, — ammo birinchidan, sizning havlingizni so'rog'lab topish menga qiyinroq ko'rindi, undan so'ng molimizni ortg'an tuyakashlar shu saroyg'a tayinlang'an edilar.

— Har holda bu uzr emas.

Hasanali dasturxon yozib qumg'on kirgizdi. Odatiy takalluflar bilan dasturxon va choyga qaraldi. Homid nonni shinniga bulg'ar ekan so'radi:

— Yoshingiz nechada, bek?

Otabekning labi qimirlamasdan choy quyib o'tirgan Hasanali javob berdi:

— Bekka xudo umr bersa, bu yil hamduna bo'lsa to'ppa-to'g'ri yigirma to'rt yoshga qadam qo'yadilar.

— Yigirma to'rt yoshga kirdimmi, ota? — dedi bek. — Chindan ham necha yoshga kirganimni o'zim bilmayman.

— Yigirma to'rt yoshga kirdingiz, bek.

Homid tag'in so'radi.

— Uylanganmisiz?

— Yo'q.

Hasanali Otabekning yolg'iz «yo'q» bilan to'xtashiga qanoatlanmadı va bu to'g'rida o'z tomonidan izohlar berishni lozim ko'rdi:

— Bek uchun bir necha joylarga qiz aytdirmak istalingan bo'lsa ham, — dedi, — avval taqdir bitmaganlik, undan keyin bekning uylanishka bo'lg'an qarshiliqlaridan bu kungacha to'y qilolmay kelamiz. Ulug'xo'jamizning qat'iy niyatları bu safardan qaytg'ach bekni uyladirishdir.

— Manimcha, uylanishdek nozik bir ish dunyoda yo'qdir, — dedi Rahmat va Otabekka yuz o'girdi. — Uylangach, xotining tab'ingga muvofiq kelsa bu juda yaxshi; yo'qsa, munchalik og'ir gap dunyoda bo'lmas.

Otabek Rahmatning bu so'zini samimiyat bilan qarshiladi.

— So'zingizning to'g'rilik'ida shubha yo'q, — dedi, — ammo shuni ham qo'shmaq kerakki, oladirk'on xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xoting'a muvofiquttab¹ bo'lsin.

— Xoting'a muvofiq bo'lish va bo'lmasliqni uncha keragi yo'q, — dedi Homid e'tirozlanib, — xotinlarga «er» degan ismnинг o'zi kifoya... ammo jiyan aytkandek, xotin degan erga muvofiq bo'lsa bas.

Rahmat kulib Otabekka qaradi. Otabek ham istehzolik tabassum orasi Homidga ko'z qirini tashladi.

— Uylanishdag'i ixtiyorimiz, — dedi Rahmat, — ota-onalarimizda bo'lg'anliqdan, oladirk'an kelinlari o'g'llarig'a yoqsa emas, balki uning ota-onalari o'zlariga yoqsa bas. Bu to'g'rida uylanguchi yigit bilan er qilg'uchi qizning lom-mim deyishka haq va ixtiyorlari bo'imay, bu odatimiz ma'qul va mashru' ishlardan emasdир. Masalan, men ota-onamning yoqdirishi bilan uylandim... ammo xotinim ota-onainga muvofiq bo'lsa ham menga muvofiq emas, siz aytgandek, ehitmol men ham xotinimg'a muvofiq emasdirm... So'zingiz juda to'g'ri, bek aka.

Otabek Rahmatning so'zini ixlos bilan eshitdi va «sen nima deysan?» degandek qilib Homidga qaradi.

— Jiyan, — dedi Homid Rahmatka qarab, — boshlab uylanishing albatta ota-onang uchun bo'lib ulardan

¹ Muvoſiquttab' — ta'bga mos, munosib.

ranjib yurishingni o'rni yo'q. Xotining ko'nglingga muvosiq kelmas ekan, muvosiqini olib, xotinni ikki qil. Bunisi ham kelishmasa uchunchisini ol. Xotinini muvosiq emas deb zorlanib, hasratlanib yurish er kishining ishi emas.

Rahmat Otabekka kulimsirab qaradi-da, tog'asig'a javob berdi.

— Xotin ko'paytirib, ular orasida azoblanishing nima hikmati bo'lsin? — dedi. — Bir xotin bilan muhabbatlik umr kechirmak, manimcha eng ma'qul ish. Masalan, ikki xotinliqning bittasi sizmi? Uyingizda har kuni janjal, bir daqiqa tinchlig'ingiz yo'q.

— Seningdek yigitlar uchun albatta bitta xotin ham ortiqchaliq qiladir, — deb kului Homid. — Ko'b xotin orasida azoblanish o'zi nima degan so'z? Qamchingdan qon tomsa, yuzta xotin orasida ham rohatlanib tiriklik qilasan. Men bu kungacha ikki xotin o'rtasida turib jang'a to'ygunimcha yo'q, ammo xotinni uchta qilishg'a ham o'yim yo'q emas.

— Sizga taraf yo'q, tog'a.

Homid mag'rur bir tusda Otabekka qaradi. Otabek uning so'zidan kulimsiragan edi.

Hasanali palovg'a urnash uchun tashqariga chiqdi. Otabek mehmonlarga choy quyib uzatdi. Homidning haligi so'zidan keyin oradag'i bahs kesilgan edi. Uchovlari ham bir narsaning xayolini surgandek ko'rinar edilar. Bir necha vaqt shu holda qolishib Rahmat tog'asidan so'radi:

— Mirzakarim aka qizini erga berdimi, eshitdingizmi?

Bu savoldan nima uchundir Homidning chehrasi buzildi va tilar-tilamas javob berdi:

— Bundan xabarim bo'lindi. Gumanimcha, bermagandir.

Rahmat so'zdan chetda qoldirmas uchun Otabekni ham orag'a oldi:

— Bizning Marg'ilonda bir qiz bor, — dedi, — shundog' ko'hlikki, bu o'ttada uning o'xshashi bo'lmas, deb o'ylayman.

Homid bir turlik vaziyatda yer ostidan jiyaniga qaradi. Tog'asining holidan xabarsiz Rahmat so'zida davom etti:

— Shahrimizda Mirzakarimboy otlig¹ bir savdogar kishi bor, bu shuning qizidir. Balki siz Mirzakarim akani tamirsiz, u bir necha vaqt Toshkandda qutidorliq qilib turg'an ekan?

— Yo'q... Tanimayman.

Homidning yuzidagi boyag'i holat yana ham kuchlanib go'yo toqatsizlang'andek ko'tinar edi, Rahmat davom etti:

— Uning havlisi poyafzal rastasining burchagidagi imoratdir. O'zi davlatmand bir kishi; Toshkand ash-roflarining' ko'blari bilan aloqador bo'lg'anliqdan balki otangiz bilan tanish chiqar.

— Ehtimol, — dedi Otabel va nima uchundir g'ayri-ixtiyoriy bir tebrandi. Uning yuzida bir o'zgarish va vujudida bir chayqalish bor edi. Undagi bu o'zgarishdan Rahmat xabarsiz bo'lsa ham, ammo Homid uni yer ostidan ta'qib etar edi. Bu ta'qib Otabekdag'i haligi o'zgarishni payqabmi yoki tasodifiyimi edi, bu to'g'rida bir mulohaza aytish, albatta mumkin emas. Yana bir necha vaqt jim qoldilar.

— Endi biznikiga qachon mehmon bo'lasiz, bek aka?

Rahmatning bu so'zi bilan Otabel xayolidan bosh ko'tardi:

— Xudo xohlag'an vaqtda bo'larmiz...

— Yo'q, bek aka, — dedi Rahmat, — siz aniqlab bir kunni tayin qilingiz, biz bu yerga sizni taklif qilg'ali kel-ganmiz.

— Ovora bo'lmoqning nima zarurati bor?

— Bunda ovora bo'lish degan narsa yo'q. Iloji bo'lsa sizni bu saroydan havlig'a ko'chiramiz. Hozirga bir kunni tayin qilib bizga mehmon bo'ling-chi... Otam sizning bilan o'lurishib Toshkand alvolotini so'zlashmakka mushtoqdirlar.

— Bu saroydan sizlarnikiga ko'chishim og'ir, — dedi Otabel, — ammo otangizning ziyoratlariga borishg'a har qachon hozirman.

— Sog' bo'ling, bek aka, boradirg'an kuningizni tayin qila olasizmi?

— Ma'lumingiz, kechalari bo'sh bo'laman, shuning bilan birga otangiz qaysi vaqtini ixtiyor qllsalar ijobat etishdan o'za choram bo'lmas.

¹ Ashraf — e'tiborli kishilar, ulug'lar.

— Salomat bo'lingiz, — dedi Rahmat, — shuni ham sizdan so'rayin: o'lturnishka begona kishilar ham aytilsa mumkinmi, ozor chekmasmisiz? Chaqirilg'anda ham o'zimizga yaqin va ahl kishilar bo'lur, masalan, Mirzakarim qutidor kabi.

Bu vaqt Otabekning tusiga ham haligidek o'zgarish chiqdi ersa-da, lekin sezdirmaslikka tirishib javob berdi:

— Manim uchun farqsiz.

Oshdan so'ng mehmonlar bilan xayrashib chiqdilar.

2. XON QIZIG'A LOYIQ BIR YIGIT

Otabek o'zi bilan ko'rishgan mundaki ikki yot kishi ni tanimaganliqdan bir-ikki qayta ularni ko'z ostidan kechirdi. Buni payqag'an Ziyo shohichi Otabekka tanitdi:

— Amakilaringizni siz tanimag'andirsiz albatta,— dedi. — Bu kishi otangizning yaqin do'stlaridan Mirzakarim qutidor. Bu zot Andijon savdog'arlaridan Akram hoji.

Mirzakarim ismlik qirq besh-elli yosiliar chamasida qora qosh, qora ko'z, ko'rkam yuz, yaxshig'in akiyingan bir kishi bo'lib, Akram hoji elli besh yosiliar orasidagi bir keksa edi. Otabek qaytadan Mirzakarim qutidorni ko'zdan kechirdi.

— Ota qadrdonlari bilan tanishdirg'aningiz uchun rahmat, amak, — dedi va Akram hoji bilan Mirzakarim akaga tavozu'landi. — Otam sizlardek yaqin do'stlariga salom aytishni menga amonat topshirg'an edilar.

— Rahmat, sog' bo'lsinlar.

Majlis Ziyo shohichining uyida Otabekning meh-mondorchiligi uchun yig'ilg'an, yuqorida ismlari o'tkan zotlardan boshqa Homid, Rahmat ham Hasanali bor edilar. Tanishdirishdan so'ng Otabek bilan qutidorning ko'zlarini bir-birlariga tez-tez uchrasha boshladilar. Qutidor nimanidir Otabekdan so'ramoqqa og'zini jo'plab tursa ham Akram hoji bilan Ziyo shohichining allanarsa to'g'risidagi gaplari keti uzilmay davom etar edi. Ularning ko'zi uchunchi to'qnashishida qutidor kulimsirab qo'yib so'radi:

— Meni eslay olasizmi, bek?

Otabek diqqat va e'tibor bilan qutidorni kuzatib javob berdi:

— Yo‘q, amak.

— Necha yoshg‘a bordingiz?

— Yigirma to‘rt yoshg‘a...

Qutidor o‘zicha nima to‘g‘risidadir hisob yuritdi-da:

— Voqi‘an siz meni eslay olmassiz, — dedi. — Men Toshkandda qutidorlik qilg‘an vaqtimda siz taxminan besh-olti yoshliq bola edingiz... Go‘yoki, men Toshkandda kechagina turg‘andek va kechagina sizning havlingizda mehmon bo‘lg‘andekiman... Ammo haqiqatda oradan o‘n besh-yigirma yil o‘tib, siz ham katta yigit bo‘lgansiz, umr — otilg‘an o‘q emish.

— Siz bizning havlida bo‘lganmisiz?

— Ko‘b martalab mehmon bo‘ldim, — dedi qutidor, — ul vaqtda bobongiz ham hayotda edilar.

Bu ikkisining so‘zlariga quloq solib chetda o‘lturgan Hasanali ham gapga aralashdi:

— Amakingiz bizning havlig‘a kelib turadigan vaqtida siz yosh bola edingiz, bek, — dedi. — Amakingiz sizni saroylarga ham olib tushar edilar.

Otabek uyaluv aralash kulimsirab qutidorg‘a qaradi:

— Taassufki, eslay olmayman, — dedi. Qutidor tag‘in nimadir aytmoqchi bo‘lg‘an edi, Akram hoji unga yo‘l bermadi.

— Hoji akamiz bu kunda qanday ish bilan mashg‘ullar?

Otabek:

— Toshkand begi yonida mushovir¹ sifati bilan tura-dilar.

— Azizbek bu kunda ham Toshkandga hokimdir?

— Shundog‘.

— Sotqi bek ketsin, Aziz bachcha deng, — dedi Homid va Akram hojiga qarab kului. — Yaqindag‘ina Musulmon cho‘loqning bazimi shu Aziz bachcha bilan qizir edi, — dedi, ulug‘ bir narsa kashf etgandek mag‘rur, majliska qarab chiqdi. Homidning zaruratsiz ayb tekshirishi majliska yotroq tuyilgan bo‘lsa kerak bir-birlariga qarashib oldilar. Bu o‘rinsiz tekshirish majlisni bir oz sukutga yubordi-da, so‘ngra Akram hoji savolida davom etti:

— Hokimingiz juda zohm emish, bu to‘g‘ri so‘zmi?

¹ Mu sh o v i r — maslahatchi.

— Te'g'ri so'z, — dedi bek. — Azizbek zulmidan aholi juda to'yg'an.

Otabekning bu javobidan yolg'iz Akram hojigina emas balki, majlisning boshqa a'zolari ham ajablandilar.

Otasining valine'mati¹ bo'lg'an bir bekning zulmini iqror etish haqiqatan ham taajjubka loyiq edi. Azizbekning Turkiston xonlig'ining eng zolim va mustabid sanalg'an beklarining biri va uning o'z qaramog'ida bo'lg'an Toshkand aholisiga qilg'an zulmlari Farg'onaga doston, ammo Akram hojining bu savoli Azizbekning eng yaqini bo'lg'an bir kishining o'g'lini sinab ko'rishlik uchun edi. Bu sinash natijasi Akram hojining taajjubini orttirdi va buning sirrini bilishka qiziqsindi:

— Otangiz Azizbekning mushoviri ekan, — dedi Akram hoji, — nima uchun uni biroz bo'lsa ham yo'lg'a solmaydir?

— Kechiringiz, amak, — deb Otabek kulimsiradi, — siz otamning mushovirlig'ini boshqacharoq onglag'ang'a o'xshadingiz... Bizning beklarga hukm vaqtida ham mushovir bo'lmoq imkonsiz narsadir. Otam Azizbekning mushoviri va yaqin musohibi² sanalsa ham va lekin bu juz'iy ishlardaginadir, buning uchun sizga bir misol keltiray, bu ish shu yaqin oralardagi na bo'ldi: Toshkanddag'i jum'alik gap majlislaridan birida bir kishi Azizbekni maxtar va bu maxtovg'a qarshi ikkinchisi «nega munchalik maxtaysan, Azizbekning asli bir bachicha-da» der. Ularning bu muzokaralarini chetda eshitib turgan xufiyalardan biri bu so'zni Azizbekning qulog'iga yetkazur. Ertasiga Azizbek mazkur ikki kishini o'z huzuriga oldirib maxtovchig'a ulug' mansab ato qilar va ikkinchisini o'limga buyurar... Bu hukm majlisida hozir turgan otam mahkumning gunohini so'raganida Azizbek jallodga baqirar: «Tezroq olib chiq!» Otam tag'in qulliq qilg'anida jallodg'a buyurar: «Qo'lingdag'ini bo'shatib, o'rniga hojini olib chiq!» — Mana ko'rdingizmi, otamning qadru qiymatini.

— Bo'lmasa aholi xong'a shikoyatnomasi yozmaydimi?

¹ V a l i n y e ' m a t — aslida ne'mat egasi, boquvchi, qayerda "Xo'jain" ma'nosida kelyapti.

² M u s o h i b — hamsuhbat.

— Nechanchi shikoyatnomani so'raysiz, — ded Otabek, — Azizbekdan zulm, jafo ko'rganlar bilan bir galikda endi o'ninchi shikoyatnomamizni yuborg'an-dirmiz... Lekin xonning yo'lboschchisi bo'lg'an kishining o'zi zulmda Azizbekdan bir necha zina baland o'rinn ishg'ol etkuchi kimsa bo'lsa, biz qandog' qilayliq. Ammo shunisi ham borki, shu keyingi vaqlarda Azizbel Qo'qonning yorlig' va farmonlarini iltifotsiz qoldira boshladi. «Itoatdan bosh tortmasin...» degan mulohaza-da yozg'an shikoyatlardan markazning ko'z yumish ham ehtimoldir. Har holda Toshkand aholisi Azizbel istibdodidan ortiq to'yindi, kimdan ko'mak so'rashg'a ham bilmaydir.

Yusufbek hojining qanday odam ekanı ayniqsa Akram hojiga onglashilib, bu to'g'rida ortiq bahs qilin-madi va so'z boshqa xususlarga o'tdi.

Ziyofat samimiyat bilan chaqirilg'anliqdan dasturxon qadrlik mehmonga maxsus turlangan edi. Ziyo shohich bilan o'g'li Rahmatning har zamon mehmonlarni das-turxonga qistashlari boshqalarning ishtahalarini ochishg'a sabab bo'lsa ham, ammo bizning Otabekka sira ham asa-qilmas, xayollanib o'ltirar edi. Ul nima to'g'rida xayo surib, qaysi to'g'rida o'ylar edi — buni bilish qiyin bo'lsa ham, biroq uning hozirgi ba'zi harakatlari diqqatni jalt-etarlik edilar: xayol surar ekan, uning ko'zlarini ixtiyorsi, kabi qarshisidagi qutidorg'a qaraydirlar, qutidorming ko'z o'ziga tushdi deguncha ko'zini undan olib dasturxondag ko'ngli tilamagan narsalarga urina boshlaydir... Otabekning bu holini majlisdagilar sezmasalar-da, ammc Homid uni ta'qib etkandek edi.

— Savdo bilan qanday shaharlarga bordingiz, bek? — deb qutidor so'radi.

— O'zimizning shaharlardan ko'pini ko'rdim, — ded bek, — o'ris shahardan Shamayga¹ ham bordim.

— Ha, ha, siz Shamayga ham bordingizmi? — det Ziyo shohichi ajablandi.

— O'tkan yil borg'on edim, — dedi bek, — borishim noqulay bir vaqtga to'g'ri kelib ko'b mashaqqatlar chekdir.

¹ Semipalat shahri. Xon zamonlarida Turkiston savdogarlarining o'ris bilan olish-berish — savdo shaharlari bo'lgandir (*muallif*).

— Chin savdogar siz emishsiz, — dedi qutidor, — biz shu yoshqa kelib hali o'zimizning kattaroq shaharlari-mizni ham ko'ralmadik; siz o'tisning Shamayigacha borg'ansiz.

— Yurgan daryo, o'Iturgan bo'ryo emish, — dedi Akram hoji.

O'ris shaharlariga borib savdo qilg'uchilar Tur-kistonda juda oz hisohda bo'lib, chet ellarni ko'rgan Otabek majliska tansiqlandi. O'rislar to'g'risida allaqanday xayoliy rivoyatlar eshitib yurgan qutidor va Ziyo shohichilarning Otabekdan haqiqiy holni bilgilari kelib, undan Shamayda ko'rib, kechirganlarini so'radilar. Otabek Shamay xotirotini so'zlab berdi. O'rislarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotlarini eshitkuchi-larni tongg'a qoldirib, ortiq tafsiloti bilan aytib chiqq'ach:

— Shamayga bormasimdan ilgari o'z hukmdorlig'imizni ko'rib; boshqalar ham shundaydir, deb o'ylar edim, — dedi bek, — lekin Shamay manim fikrimni ostust qilib, o'zimni ham butunlay boshqa kishi yasadi. Men o'tisning idora ishiarini ko'rib, o'z idoramizning xuddi bir o'yinchoq bo'lg'anlig'ini iqror etishka majbur bo'ldim... Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa holimizning nima bo'lishig'a aqlim yetmay qoldi. Shamayda ekanman, qanonim bo'lsa, vatanga uchsam, to'ppa-to'g'ri xon o'rdasiga tushsam-da, o'tisning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorlig' yozib o'tisning idora tartibini dasturilamal etishka buyursa, men ham bir oy ichida o'z elimni o'tisniki bilan bir qatorda ko'rsam... ammo o'z elimga qaytib ko'rdimki, Shamayda o'ylag'anlarim, oshiqqanlarim shirin bir xayol emish. Bu yerda so'zimni eshitkuchi birov ham bo'lmadi, bo'lsalar ham: «Sening orzungni shu xonlar eshitadimi, shu beklar ijro qiladimi?» deb meni ma'yus qildilar. Ilgariroq men ularning gapiga bovar qilmay yursam, so'ngg'idan to'g'ri so'zni aytkanlarini bildim. Darhaqiqat, mozoristonda «hayya alalfalah»¹ xitobini kim eshitar edi.

Majlis Otabekning Shamay taassurotini maroq bilan eshitkan, shu kungacha hech kimdan eshitilmagan uning fikrlariga ajablangan edi. Istiqbol qayg'usi tushiga ham

¹ H a y y a a l a l f a l a h — qutqarilishga shoshilinglar, najorga kel-inglar (azon chaqirig'i).

kirmagan bu Turkiston otalari Otabekning daruni dildan
chiqarib aytkan gaplaridan hissasiz qolmadilar:

— Amiri Umarxondek odil poshsho bo'lsa. — dedi
qutidor, — biz ham o'risdan oshib ketar edik.

Ziyo shohichi:

— Bizning bu holga tushishimiz o'z fe'li xo'yimiz-
dan.

Akram hoji:

— To'g'ri.

Homid ham boshqaiardan qolishmas uchun: «Xudo
ko'sirning dunyosini bergen» deb qo'ydi.

— Manimcha, o'risning bizdan yuqoridalig'i uning
ittifoqidan bo'lsa kerak, — dedi Otabek, — ammo bizi-
ning kundan kunga orqag'a ketishimizga o'z ora
nizo'imiz sabab bo'lmoqda, deb o'ylayman, boshqa xil
aytkanda Ziyo amakining fikrlari qisman to'g'ri.
Oramizda bu qo'rqunch holatka bahaqqi tushunadrig'an
yaxshi odamlar yo'q, bil'aks buzg'uchi va nizo'chi
unsurlar tomir yoyib, har zamon sodda xalqni halokat
chuqurig'a qarab tortadilar. Bu kungi qora chopon¹ va
qipchoq nizo'larini sizga bir timsol o'mida ko'rsatayin:
o'ylab ko'rilsin, bu nizo'lardan bizga qanchalik foyda va
qipchoq og'aynilarg'a nima manfaat hosil bo'lmoqda? —
Faqat bundan foydalang'uchilar ikki xalq orasiga adovat
urug'ini sochib yurg'uchi bir necha e'vogar bosh-
luqlarg'inadir. Masalan, Musulmonqulni kim xolis odam,
deb o'ylaydir? — Uning yurt uchun qon to'kishdan
boshqa nimaga foydasi tegdi? Musulmonqul o'z g'arazi
yo'lida orada yo'q nizolarni qo'zg'ab, kuyavi She-
ralixonni² o'ldirdi, gunohsiz Murodxonni shahid etdi,
qo'y kabi yovvosh Toshkand hokimi Salimsoqbekni
o'ldirib, o'rniga Azizbekdek zolimni belguladi va o'zini
mingboshi deb e'lon qilib, aqlsiz bir go'dakni
(Xudoyorni) xon ko'tarib el yelkasiga mindi. Tuzuk, agar
Musulmonqul bu ishlarni bir yaxshi maqsadni kuzatib
qilg'anda, zolimlarni o'rtadan ko'tarib, yurtka osoyish
berganda, unga kim nima deya olur edi? Holbuki,

¹ Qipchoqlar o'zbeklarni qora chopon, deb ataganlar (*muall.*).

² Sherelixon Musulmonqulning singlisiga uylangan edi. Sherelixonning o'g'li Xudoyerxon, shu Musulmonqulning singlisidan tug'ildi. Musulmonqul yaxshi ish ko'rish uchun jiyani Xudoyorga qizini berib, o'ziga kuyav qilgan edi. Sherelixon Norbo'taxonning akasi, Ho'libekning o'g'li (*muall.*).

Toshkand tarixida misli ko'rilmagan Azizbek kabi vahshiyni faqat shu Musulmonqul qo'lidan oldi. Basharti Musulmonqul chin inson bo'lsa, insondan vahshiy tug'ilganini hech kim eshitkan chiqmas. Modomiki, o'z g'arazi yo'lida istibdod orgali el ustiga hukmron bo'lg'unchilar yo'qotilmas ekanlar, bizga najot yo'qdir, magar shunday g'arazchilarni ular kim bo'lsalar ham ish boshidan quvlash va ular o'rniga yaxshi xolis odamlarni o'tquzish najotimizning yagona yo'lidir.

Otabek majliska tamoman yangi va eshitilmagan fikrlarni so'zlab ketdi, ular bekning og'zig'a anqayishib qolgan edilar. Darhaqiqat, o'z ora bitmas nizo'larning asli mansha'ini¹ ul yaxshi onglab tahlil qilar va durust qiymat berar edi. Uning shu yo'sun mulohaza va fikrlari majliska chuvalg'an ipning uchini topib bergandek bo'lib, lafzan bo'lmasa ham ma'nан ularning tahsin va olqishiarini oldi.

Otabek xuxton namozi uchun tahorat olishg'a mehmonxonadan chiqq'an edi, uning keticha:

— Otaning bolasi-da, — deb Ziyo shohichi mehmonlarga qarab qo'ydi.

— Umri uzoq bo'lsin, — dedi Akram hoji, — yigitlarimiz ichida eng aqllig'i ekan... Agarda xon ko'tarish manim qo'limda bo'lsa edi, xon qilib Otabekni ko'tarar edim... O'zi o'qug'anmi?

Bu maxtovlar bilan terisiga sig'may ketkan Hasanali javob berdi:

— Toshkand Beklarbegi madrasasining² peshqadam mullabachchalaridan edi, lekin uch yilcha bo'ldi, xo'jamiz madrasadan olib savdo ishiga qo'ydilar.

— Xudo har narsadan ham bergan yigit ekan, — dedi qutidor.

Ahli majlis Otabekni ko'klarga ko'tarib maxtar edi, lekin Homid bu maxtashlarg'a ishtirok etmas va nimadandir g'ijing'andek ko'rinar edi. Shu orada qutidorning «uylanganmi?» deb Hasanalidan so'rashi Homidga yana boshqacha holat berdi. Hasanalinining so'rag'uchig'a bekning qiz yoqdirmaslig'ini sabab ko'rsatib, shu kungacha uylanmay kelganligini tafsili bilan hikoya qilib berishidan so'ng ul toqatsizlang'andek bo'ldi:

¹ M a n s h a ' — boshlanishi, kelib chiqish joyi.

² B e k l a r b e g i — Toshkentning oldi madrasalaridan, Eski Jo'va maydonida bo'lgan. 1923—1924-yillarda buzib yuborilgan.

— Balki begingizning tama'lari xon qizidadir,— dedi istehzo bilan Homid, — bundog' yigitlar uylanganlarida ham kishi qizini umr bo'y'i azob ichida o'tkazadirlar...

Sababiga tushunish qiyin bo'lg'an bu istehzoga qarshi Hasanali sukul qilmadi:

— Men uning xon qizini olish maqsadi borlig'ini bilmayman, — dedi kulimsirab, — biroq ul xon qizini olsa arzimaydirgan yigit emas... hatto zarxarid¹ quli bo'l-g'anim holda menga ham qattig² so'z aytishdan saqlang'an bir yigit o'z nikohida bo'lg'an ozod bir qizg'a albatta zahmat bermas, deb o'yayman. Ba'zi xotin uradirgan va xotin ustiga xotin olib, xotinlarig'a zulm qiladirk'an hayvonsifat kishilardan bo'lib ketishi menimcha ehtimoldan juda uzoqdir, inim mulla Homid...

Hasanali o'tkan faslda Homidning o'z og'zidan xotinlarig'a qarshi qamchi ishlatkanini eshitkan edi. Shunga binoan uning bu oxirg'i jumlesi Homidni yerga garatib, lom deyishka majol bermay qo'ydi. Ziyo shohichi qaynisi Homidga «Tuzlatildingmi? degandek qilib qaradi va Hasanalidan afu so'radi:

— Kechirasiz, ota, — bizning Homidboy shunaqa qo'lansa gaplar uchun yaratilg'an odam.

Qutidor ham Hasanalinining ko'nglini ko'tarib tushdi:

— Gapingiz to'g'ri, ota, — dedi, — Otabek xon qizig'a loyiq bir yigit ekan.

Bahslashish uchun Homidga yo'l qolmag'an edi. Bi turlik iljayib yer tegidan Hasanaliga ko'z tashladi.

Oshdan keyin boshlab Homid, so'ngra boshqa mehmonlar tarqalishdilar. Otabek bilan qutidorning yo'llari bir bo'lg'anliqdan birqalashib ketdilar. Qutidoi havlisiga qayrilalar ekan, bek bilan xayrlashdi:

— Albatta, birisi kun biznikiga marhamat qilasiz. tuzikmi?

— Xo'b, amak.

— Bizniki mana shu burchakdagi eshik... Qaytag'a bu kun biznikida qolsangiz bo'lmashi-a?

— Rahmat... Xayr, salomat bo'lingiz.

Ular to'xtab so'zlashqan o'rinnaridan xayrlashit uzoqlashg'ach, shundagi bir burchakdan choponig'a burkangan bir kishi chiqib, haligilar kelgan tomong'a qarab yurdi...

Z a r x a r i d — tilla barobariga sotib olingan.

3. BEK OSHIQ

Saroy tinch uyquda, tun yarim. Hasanali hujraning uzun burama qulufini olib ichkariga sham' yoqdi va bekning to'sagini yozib uning kirib yotishini kutib turdi. Ammo Otabek nima uchundir tez kira bermadi. Hujra eshigini ochilg'anidan, sham' yoqilib, o'rin yozilg'anidan go'yo xabarsiz kabi ustung'a suyalg'ancha qotib turar edi.

— O'rningizni yozdim, bek.

Otabek bu so'z bilan hujraga kirdi va borib to'sagi yonig'a o'ltdurdi. Hasanali bekning yeshinib yotishini kutib turar, chunki uni yotquzib yoqilg'an sham'ni o'zi bilan narigi hujraga olib chiqmoqchi edi. Biroq Otabek to'sagi yonig'a o'ltdurdi-da, yana o'ylab qoldi... Otabek bir necha kunlardan beri Hasanalinining ko'ziga boshqacha ko'rinar edi.

Hasanali Otabekda shu kungacha ko'rilmagan qiziq bir holatka besh-olti kundan beri ajabsinib yurar edi. Hasanalinini ajabsindirgan holat ham bekning shuning singari xayol ichida barchani unutib qo'yishi va boshqa ishlarga e'tibor va parvosizligi edi.

Hasanali bekning hozirg'i ipidan ninasigacha bo'l-g'an qiziq holini uzoq kuzatib turdi. Lekin Otabek xayol surishdan zerikmasa ham Hasanali kuzatishidan zerikdi.

— Menda yumushingiz yo'qmi?

Otabek bu gapni onglamadi shekillik, Hasanalinining yuziga ko'tarilib qaradi-da, yana ko'zini bir nuqtag'a tikib qoldi. Bu holatdan Hasanalinining andishasi ortib, bekning bunchalik angravlanshig'a qanday ma'no berishini ham bilmas edi. Otabek shu holda tag'in qanchag'achadir o'ltdurdi, nihoyat uyqudan uyg'ong'an kishidek so'chib o'zini kuzatkuchiga qaradi:

— Chiqib yotmaysizmi?

— Menda yumushingiz yo'qmi?

— Nima yumushim bo'lsin, sham'ni ham olib keting.

Hasanali sham'ni olib, o'z hujrasiga chiqdi. Uning hujrasi Otabekning bilan bir qatorda bo'lib, gazmol, poyafzal va shuning singari mollar ila to'lg'an va Otabekdan boshqa, alohida hujrada turishi ham shu mollarni saqlab yotish uchun edi. Hasanali o'rnnini yozar ekan «tavba» deb qo'ydi.

Yuqorida so'zlang'anidek, Otabekdag'i bu holatni biror haftalardan beri payqasa ham hozirgidek andishaga tushmagan va bunchalik diqqat etmagan edi. Xo'jazodasidagi bu holat uni har turlik mulohazalarga olib keta boshladi. To'shagi ustiga o'turib, oq soqolini o'ng qo'lli bilan tutamlab o'ylar edi: savdo to'g'risida biror xatc qildimi, Ziyo shohichinikida taomdan tuzukroq totin-madi, biror og'rig'i bormikan... Musofirchiliqd'a og'risa.. Ammo bu mulohazalarining bittasiga ham o'zi qanoatlanmadı. Zero savdo to'g'rilari undan yashirin emas og'rig'anda ham albatta shikoyat eshitar edi.

O'ylab-o'ylab bir narsaga ham aqli yetalmagach o'midan turib toqchada yonib turgan sham'ni o'chirdi Hujra orqa-o'ngni ajratib bo'lmasliq qorong'ilandi Qorong'ida turtinib hujra eshigiga keldi-da, avaylat g'ijirlatmay eshikni ochdi va sekingina tashqarig'a bost chiqarib saroyni kuzatdi. Kishi yo'qliqqa qanoat hosi etib, mahsichan oyog'ini ohista qo'yib Otabek hujrasi ning yonida to'xtadi, saroyni yana qarab chiqdi. Saroy qop-qorong'i, tinch uyquda, ammo bu tinchlikni saroy otxonasiagi otlarning kart-kurt xashak chaynashlari va atrofdagi xo'rozlarning qichqirishlarig'ina buzar edilar Hasanali sekingina daricha ostig'a yotib hujra ichiga quloq soldi. Hujra ichi tinch edi. Oradan uch-to'r daqiqa fursat o'tib hujradan ship etkan tovush eshitma-di. Tag'in bir necha daqiqa quloq uzmay turib, so'ngra o'midan qo'zg'almoqchi bo'lg'an edi, ichkaridan «ffff» degan ixrash eshitdi. Hasanalining quloqlari tikkayit o'midan turdi, ko'zi olalang'an edi.

— Bek og'riq, — dedi ko'ngildan va jazmlanib hujra eshigiga yurib keldi. Eshikni ochib Otabek yonig'a kir moqchi edi. Eshikni itarishka borg'an qo'lini qoldiritib «balki og'riq emasdир» deb to'xtaldi. Yana kiraymi yo'qmi, deb ikkilanib turg'andan keyin yurib, o'zinini hujrasiga keldi. Ammo Otabek to'g'risidagi tashvish boyag'idan o'n qayta ortqan edi. Yeshinib uxlarg'i yotqan bo'lsa ham bekning xususi uni ko'z yumb'al qo'ymadı. Bek to'g'risida har turlik xayollarga bormoqda edi. Yusufbek hojining «O'g'lim yosh, sen dunyonini issiqsovug'ini tatig'an va manim ishongan kishimsan. O'g'limning har bir holidan xabar olib turish sening vazifangdir», deb ta'kidlashi, Otabekning onasi —

O'zbek oyimning yoshliq ko'z bilan: «Seni xudoga, Otamni senga topshirdim!» — deb yolborishlari, zorilashlari uning qulqlari ostida takrorlang'andek bo'lar edilar. Uxlab ketalmadi. Ko'ynakchan egniga choponini yopinib o'midan turdi, hujradan chiqib Otabek darichasi ostig'a yana kelib o'lturni.

Tun ayoz, izg'iriq yel to'rt tarafka yugurib jon achit makchi bo'lar edi. Hasanali yarim yalang'och holda jun-jayib daricha ostida, izg'iriq quchog'ida o'lturnar erdi. Ul yegan sovug'ig'a iltifot etmas, vujudini izg'iriqqa topshirib, fikrini hujra ichiga yuborg'an edi. Hujra ichiga birmuncha qulq solib o'lturnandan keyin, uzun tin olib boshini tirkishdan uzdi, Otabekning pishillab uxlag'an tovshini eshitib bir darajada tinchlandi. Vasvasadan ariyozg'an bo'lsa ham o'midan qo'zg'almadi, nima uchundir tag'in ham sovuqqa junjib o'ltila berdi. Oradan yana bir necha daqiqa fursat o'tib, Hasanali tamom tinchlandi, ham turib ketmakchi bo'ldi va shu holatda ichkardan uyqusirash eshitdi:

— «Qora ko'zları, kamon qoshlari...»

— A-a-a, — dedi Hasanali va qaytadan qulog'ini tirkishg'a olib bordi. Endi uning butun borlig'i qulq bo'lib aylangan, o'zini unutib barcha diqqati hujra ichiga oqg'an edi. O'rtadan ko'b fursat o'tmadi, boyagi uyqusirash yana takrorlandi:

— «Oy kabi yuzlar, kulib boqishlar, cho'chib qochishlar... Uff».

Hasanali uchun birinchida onglashilmay qolq'an ma'nolar bu keyingi gap bilan yeshildi. Hasanali endigi o'lturnishni ortiqcha topib o'midan turdi, hujrasiga kirar ekan, boshini chayqab o'zicha so'zlandi:

— Bek oshiq!

O'mi ustiga choperonini yopdi-da, ko'rpaasi ichiga kirib o'lturni va «chindan oshiqmi?» degan savolni ko'nglidan kechirdi. Tanish bo'limg'an bir shaharda kimning bo'lsa ham qizig'a uchrashsin, besh-olti kun ichida bu yanglig' uyquda ham... masalaga bu jihat bilan qarab bekning ishqig'a ishongusi kelmas edi. Ammo ikkinchi tomondan qulog'i ostida bekning o'z og'zidan eshitilgan — «kulib boqishlar, cho'chib qochishlar...» jumlalari takrorlang'andek bo'lib xo'jazodasidagi bir necha kunlik o'zgarishka muhabbatdan boshqa hodisa, deb ma'no

beralmas edi. Bu ikki turlik masalaiarning o'ng-tersini aylandirib muhokama qildi va o'lchadi. Hasanalining o'zi tarozuning ishonmasliq pallasida bo'lsa ham — «kulib boqishlar, cho'chib qochishlar» hamon quloqlari ostida takrorlanar edilar. Tun tong otarg'a yaqinlashg'an, uning uyquliq miyasi hech bir turlik bu muammoni yesha bilmas edi. Ko'b o'yłasa ham bir qarorg'a kela olmadi. Ammo ertaga bekning o'zini sinab ko'rmakchi bo'lib ko'zi uyqug'a ketdi.

4. MARG'ILON HAVOSI YOQMADI

Ertalabki choy hozirlang'an. Otabek xomush o'lturub, Hasanali ersa uning holni ta'qib etmakda edi. Oradag'i so'zsizlik bir piyoladan choy ichkuncha buzilmadi. Oxirida Hasanali Otabekning tusiga bir necha qayta ko'tarilib qo'ydi.

— Bir necha kundan beri xomushroq ko'rinasizmi?

Otabek savol tashlag'uchig'a qarab oldi va tasdiq ishorasini berib:

— Bilmadim, — dedi va biroz to'xtab izoh berdi.— Xomushligim sizga ham sezildimi, bilmadim... Marg'ilon havosi mizojsimga to'g'ri kelmaganga o'xshaydir...

— Aytkaningizdek, — dedi Hasanali. — Marg'ilonning havosi buziq ekan, bir-ikki kundan beri manim ham ahvolim o'zgarib boshladi. Marg'ilondan tez jo'namasaq men ham ishdan chiqadirg'an o'xshayman...

Bu gapdan keyin Hasanalining ko'zi bekka tikilgan edi, agar tundagi uyqusirash Hasanalining o'ylag'an ehtimoliga to'g'ri kelsa, o'zining haligi so'zi Otabekka bir o'zgarish berishida shubha qilmas edi.

Otabek boshi berk ko'chada qolg'ondek bo'ldi, javobg'a qiyndi:

— Ketamiz, — dedi biroz o'ylang'andan keyin, — mol baholari to'g'risida bitisha olmay turamiz — olg'uchilar arzon so'raydirlar. Shuning uchun tag'in bir necha kun qolishimizg'a to'g'ri kelarmikin. Bilmadim...

Hasanalining sinashi nihoyatiga yetkandek bo'ldi, hatto yuqoridag'i javobni eshitkan vaqtida nima uchundir o'zini bir turlik kulgidan arang to'xtatib qolg'an edi. Yana o'rtada xomushlik hukm surib, Hasanali ishni tuzikroq ochish va yo shu ko'yi qoldirib ketaberish talashida edi.

Hasanali bekning har bir siriga o'zini mahkam deb hisoblag'anliqdan, darhaqiqat Otabekka mahram bo'lishg'a loyiq bir mehribonchiliqqa ega bo'lg'anliqdan xo'jazodasi bilan ochiq so'zlashish fikriga keldi. Bir necha daqiqa muqaddima uchun reja qurib o'turgandan so'ng tilga keldi:

- O'g'lim, Otabek.
- So'zlangiz.
- Aytingiz-chi, men sizning kimingiz?

Otabek, Hasanalinining maqsadig'a tushunolmay majhul unga nazar tashladi:

— Sizmi? — deb kulimsiradi. — Otam bo'lmasangiz ham meni otaliq muhabbat bilan suygan sodiq va mehribon bir kishimsiz — ya'ni ma'naviy otam.

— Barakalla, o'g'lim, — dedi Hasanali, — javobingiz o'z o'ylag'animchadir. Endi sizdan shuni ham so'rayin: xo'jasig'a sodiq bir qul, sizning ta'biringizcha, ma'naviy bir padar o'z o'g'lig'a yomonlik sog'inarmi, bu to'g'rida javob beringiz-chi?

Otabek kutilmagan bu savoldan ajablandi:

— So'zingizga tushunolmadim, ota, — dedi, — shundog' bo'lsa ham javob beraman: bu kungacha siz yolg'iz meninggina emas, bizning oilamizga otaliq mavqi'ida turib, yaxshiliqdan boshqani sog'inmay kelasiz.

Hasanali tusini buzmadi:

— Ilgariroq balki shundog' bo'lg'andir, ammo endi, ayniqsa siz...

— Ayniqsa men... ochib so'zlangiz.

— Ayniqsa sizning menga saqlag'an ishonchingiz tugalganga o'xshab, o'zimdan qandog' kamchilik o'tkani-ga hayratdaman.

— Qiziq gaplar so'zlaysiz, — dedi Otabek, taajjubi ortqan edi. — Menga qandog' yomonlik sog'indingizki, sizga ishonchim bitsin? Vasvasalanishning o'mi yo'q, mundan so'ng ham sizning xayrixohona kengashlariningizga, ham vujudingizga muhtojman, amonatim, boshqam mundan keyin ham ona qormida saqlang'andek sizda saqlanishig'a ishonaman va bunga sizning ham amin bo'lishingiz kerak, ota.

— Lekin... til bilan ko'ngil boshqa-boshqadir, o'g'-lim...

Otabek bu ters va qo'rs muqobaladan toqatsizlandi:

- Yanglishasiz, ota.
- Yanglismayman, bil'aks bilib, qanoatlanib so'zlayman.
- Tilim bilan ko'nglimning boshqalig'ini isbot qilin-giz.

Hasanalı ginalik qiyofada qoshlarini chimirdi va:

- Menden yashirib yurgan bir sirringiz bor, — dedi.
- Sizdan yashirg'on bir sirrim bor?
- Bor o'g'lim, bor, — dedi Hasanali, — agar da'-vongiz to'g'ri bo'lsa, menga chindan o'z kishim deh qarasangiz o'sha sirmi yashirmangiz.

Otabek to'satdan o'zgarib, boyagi asabiylik holatini yo'qotti, shundog' bo'lsa ham o'zini yig'ib kulgan bo'ldi:

- Hali shunaqa sizdan yashirin sirrim bormi?

— Bor.

— Bo'lmasa marhamat qilib kashfigizni so'zlangiz.

Hasanalı piyolani og'ziga ko'tarib, choyni ho'pladi, kashfini oechti:

— Marg'ilong'a kelgan kunlardan boshlab sizda qiziq bir holat bor, — dedi, — siz bu holatni «Marg'ilon havosi yoqmadi» deb ta'bir qilsangiz ham men mundan boshqa narsalar payqayman...

Otabek o'ziga qattig' tikilib turg'an Hasanalinidan yuzini chetka burishka majbur bo'ldi. Go'yo bu sehrgai chol hamma sirmi betdan o'qub olar edi. Hasanalin hamon o'ziga tikilib turg'anini bilib, manglayin qashig'an bo'ldi:

- Xo'sh, davom etingiz...

— Bu sirringizni mendan yashirmoqchi bo'lasiz, — dedi tamom qanoat bilan Hasanali, chunki, endi o'z kashfiga juda ishong'an edi. — Xayr, yashirmoqqa har balki haqqingiz bordir... ammo shu ko'yli sir saqlasi bilan birar natijaga yetish mumkinmi?

— ...

Otabek qip-qizil qizarib gunohkorlardek yerg' qarag'an edi. Hasanalinining yuziga padorona tarahhum tusi kirib, keksalarga maxsus ohangdor bir tovush bilar bekning ustidagi og'ir yukni ola boshladi:

— Aybi yo'q, o'g'lim, — dedi, — muhabbat juda o, yigitlarga muyassar bo'ladig'an yurak javharidir. Shuning bilan birga ko'b vaqtlar kishiga zararlik ham bo'lit

¹ Tarahhum — rahm, shafqat.

chiqadir. Shuning uchun kuch sarf qilib bo'lsa ham unitish, ko'b o'yamaslik kerakdir.

Bu keyingi gap bilan Otabek ko'tarilib Hasanaliga qaradi va uzoq tin olib yana yerga boqdi. Go'yo buning ila «unitish mumkin emas» degan qat'iy so'zni aytkan edi. Orag'a so'zsizlik kirdi. Ikkisi ham fikrga tolg'an edi. Hasanalinig ortiqcha berilib o'ylag'an kezda soqolini qayirib tishlaydigan bir odati bo'lib, hozir ham soqolini yamslash bilan mashg'ul edi. Uzoq o'ylag'andan so'ng ishning ochilmay qolg'an qismini yeshishni boshqa vaqtg'a qoldirmoqchi bo'lди. Chunki Otabek shuning o'ziga ham yaxshigina qizarinib, bo'rtinan edi.

5. KIROYI KUYAVING SHUNDOG' BO'LSA

Poyafzal bozori va uning burchagidagi havli... O'qug'uvchi albatta bu havlining egasi bilan tanish chiqar. Ko'rimsiz, chirk bosib qorayg'an, juda ko'b xizmat qilib keksaygan, ochib-yopqanda anvo'i — turlik dodi-faryod qiladiring'an, bunda sanalg'an sifatlarini bir yerga jamlab natija chiqarg'anda «sharti ketib, parti qolg'an» bir darbozaning ostonasidan uch-to'rt qadam ichkariga kirilsa Buxoro zindonlaridan birini his etilur va qorong'u yo'lakning nihoyatidagi yorug'liqqa tomon oshiqilur. Qoqilib-suqilib yo'lak zindonidan qutiling'ach bir ulug' ariq yoqasig'a, o'rdadek havliga chiqilur va rohat tin olinur. Havlining kun chiqarida kun botishig'a qaratib soling'an, uncha maxtarliq bo'lmasa ham ammo zamonasining olding'i binolaridan hisoblang'an bir ayvon bilan bir uyga ko'z tushadir. Sahn va binolar kishi zotidan bo'sh, shuning uchun bu havli oilanling tashqarig'i qismi — mehmonxona ekanligi onglashilur. Sahnning tun va kun botar jihatlari kichkina hujralar bilan o'ralg'an va bu hujralarning barcha eshiklari yopiq va qulflang'an holda bo'lib mollar bilan bandligi va uy egasining davlatlik kishi bo'lg'anlig'i bilinur. Havlining janub tarafi do'konlar orqasi, ammo katta tup gilos yog'ochlari qoplاب yotadirlar.

Endi biz tashqari havlini qo'yib mehmonxonaning yonidan ichkariga kiramiz. Ichkari havlining yo'lagi ham nargisidek usti va bag'ri yopiq — qorong'u, yo'lakning nihoyatiga borib o'ngga yurilsa axtaxonaga, chapka yuril-

sa birinchi martaba kirganimizdek ulug' bir havliga chiqarmiz. Havlining to'rt tarafi turlik ehtiyoj binolari bilan va to'rdagi binoning ikki biqini katta uylar bilan o'ralg'an bo'lib, shu ikki uyning orasig'a o'Iturgen koshinkor va naqshin chorxari ayvon bu havlining birinchi martaba ko'zga chalinadrig'an ortiqqliqlaridandir. Shu chorxari ayvonnинг o'rta bir yerida, ustiga atlas ko'rpalar yopilg'an tanchaning to'rida devorga suyanib, avrasiga qora movut sirilgan sovsar po'stin kiyib bir kishi o'Ituradir. Bu kishi bilan ikkinchi martaba tanishib o'Iturmaymiz, chunki, bu odam o'qug'uchi bilan tanishqan — Mirzakarim qutidor. Tanchaning ikki biqinida ikki xotin: bulardan bittasi ichidan atlas ko'ynak, ustidan odmi xon atlas guppi kiygan, boshig'a oq dakanani xom tashlag'an, o'ttuz besh yoshlar chamaliq go'zal, xush bichim bir xotin. Yuzidan muloyimlik, eriga itoat, to'g'riliq ma'nolari tomib turg'an bu xotin qutidorning rafiqasi — Ostob oyim, ikkinchisi yetmishlardan o'tkan bir kampir. Ostob oyimning onasi — Oysha bibi. O'choq boshida qo-polg'ina, qirq besh yoshlar chamaliq yana bir xotin choy qaynatib yuradir. Bu xotin ersa oilaning cho'risi — To'ybek. Biz bular bilan tanishishni shu yerda qoldirib ayvonnинг chap tarafidagi daricha orqalik uya kiramiz, ham uyning to'riga soling'an atlas ko'rpa, par yostiq quchog'ida sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi uyg'oq yotqan bir qizni ko'ramiz. Uning qora zulfi par yostiqning turlik tomonig'a tartibsiz suratda to'zg'ib, quyuq jinggila kiprak ostidagi timqora ko'zlarini nuqtag'a tikilgan-da, nimadir bir narsani ko'rjan kabi... qop-qora kamon, o'tib ketkan nafis, qiyig' qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... to'lg'an oydek g'uborsiz oq yuzi biroz qizilliqg'a aylangan-da, kimdandir uyalg'an kabi... Shu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan oq nozik qo'llari bilan latif burnining o'ng tomonida, tabi'atning nihoyatda usta qo'li bilan qo'ndirilg'an qora xolini qashidi va boshini yostiqdan olib o'Iturdi. Sariq rupoh atlas ko'ynakning ustidan uning o'rtacha ko'kragi biroz ko'tarilib turmoqda edi. Turib o'Iturgach boshini bir silkitdi-da, ijirg'anib qo'ydi. Silkinish orqasida uning yuzini to'zg'ig'an soch tolalari o'rabi olib jonso'z' bir suratka kirkizdi. Bu qiz suratida ko'ringan malak qutidorning qizi — Kumushbibi edi.

¹ Jonson — jon o'rtoevchi, azob beruvchi.

Kumushbibi bir necha kundan beri sovuq havo tegdirib, bosh og'rig'i va ko'z tinishka o'xshash og'rig'lardan shikoyat qilib yurar, shuning uchun onasi «tinch uxlasın, ortiq urinmasin» deb bu kun namozga ham uyg'otdirmag'an edi.

Kumush, kiyinib uydan chiqdi, To'ybek a tomonidan hozirlanib berilgan issig' suv bilan yuzini yuvdi. Uyiga kirib artinib, tuzatingach ayvonga chiqdi. Ayvondagilarga salom berib otasining yonig'a kelib o'lturdi.

Qutidor qizini kuzatdi:

— Tuzikmisan, qizim?

— Yo'q, otajon, boshim hamon og'rib turadir.

Qutidor qizining peshonasini ushladi:

— Ey-ha, Kumush, hali issig'ing bor, — dedi. — O'zingni teja qizim, o'rningni qalin qilib burkanib yot, terlasang yorisharsan, qizim. To'ybek a, Kumushning choyini oqlab ber-chi.

Ostob oyim erining so'zini kuchlab tushdi:

— Issig'i bor, yuzi ham qizarib bo'rtib turibdir.

O'zingin ruhsiz tovushi bilan Oysha buvi ham gapka aralashdi.

— Nax kechasi bilmapsiz, nax meni qo'rqtib enkatenkamni chiqardi. Isitmasi aralash allanuchka so'zlarini aytib chiqdi...

Kumushbibi yalt etib buvisiga qarab qo'ydi.

— O'sha harorati g'ariza¹niki hammasi, — dedi qutidor. — Men bu kun birar hakimdan so'rab qaraychi... Ol qizim, shu piyoladagi choyingni ich-chi, — dedi va tag'in bir qayta qizini kuzatdi.

Choyni ichib bo'lg'andan keyim qutidor fotiha o'qub o'rnidan turdi:

— Men senga aytib qo'yay, Kumush, — dedi turar ekan qutidor Ostob oyimg'a, — bu kunga bir mehmon aytkan edim. Cho'ringni chiqarib mehmonxonani tozalat. Anovi yangi qoplag'an ko'rpalaringni ber, tanchaga o'shani yopsin. Katta gilamni ham chiqar, uyingda mevalaring bor edimi?

— Bor.

— Bor bo'lsa yaxshi. Birozdan so'ng et olib kргuzarman, varaqi pishirib qo'yingiz.

Ostob oyim varaqi pishirishdan u kungi mehmonning uncha-muncha kishi bo'limg'anlig'ini bildi.

¹ Harorati g'ariza — tabiiy harorat, isitma.

- Qanaqa mehmon edi?
- Sen tanimassan, toshkandlik bir yigit, tag'i shu yerdag'i uch-to'rtta og'aynilar. Tuzikmi, aytkanlarimni uqdingmi?
- Uqdim-uqdim.

Kumushbibi otasining so'ziga iltifot qilmadi. Qutidor do'koniga jo'nag'andan keyin Ostob oyim To'ybekani mehmonxonag'a buyurdi va o'zi xamir qilishg'a o'lturdi. Kumushbibi xomush edi. Bir narsa to'g'risida o'ylarmidi yoki bosh og'rig'isi kuchlikmidi, har holda namozshom gul kabi yopiq edi. Qarshisida o'lturg'an buvisining o'tkan-ketkandan qilg'an hikoyalariga erinib-gina quloq berar va ko'nglini ochish uchun aytilgan qiziq so'zlarga iljayish bilan javoblanar edi.

Kumushbibi o'zining bir soatcha vaqtini shu ko'y kechirdi, so'ngrat o'midan turib kichkina latif oyoqlarig'a otasining yaqindag'inan olib bergen qala kavshini kiydi va oshxona yumishi bilan qorishib yotqan onasining oldig'a bordi.

Kumushbibi endi o'n yettini qo'yib o'n sakkizga qadam bosqanliqdan bo'yli ham onasig'a yetayozg'an, ammo jussasi onasig'a ko'ra to'laroq edi. Onasining yumishig'a biroz qarab turg'anidan keyin tashqarig'a tomon ketdi. Ayvonnning bir chetidan mehmonxonada gilam to'shab uringan To'ybekaga qarang'an bo'ldi-da, ayvonning o'rtaliga kelib suyandi. Endi boyag'ig'a qarag'anda biroz yengillangansumon, jon olg'uchi qora ko'zları barakatlana boshlag'an, bo'g'riqqan qizil yuzlari ochilinqirag'an edilar. Ayvon ustuniga suyang'ach, qora qiyig' qoshlarini chimirib ko'cha yo'lak tomong'a qaradi, biroz qarab turdi-da, ayvondan yerga tushib yo'lak tomong'a, ariq bo'yig'a ketdi. Suv bir do'konning ostidan chiqib, bu havlida uch-to'rt quloch chamasi ochiq havo-da oqar va ko'prik-tom ostig'a ketar edi. Kumushbibi ariq bo'yidan bir o'rinni ko'zladidi, sakrab narigi yuziga o'tdi va cho'nqaydi. Uning ko'zları muloyimg'ina suv ustiga og'dilar. Ariqning musaffo tiniq suvi yovoshg'ina oqib kelar, Kumushbibining qarshisig'a yetkanda go'yoki, uning ta'zimi uchun sekingina bir charx urib qo'yari, o'z ustida o'lturgan sohiraning¹ sihriga musaxxar² bo'lg'an

¹ So h i r a — sehrchi qiz.

² M u s a x x a r — sehrlangan, taslim bo'lgan, ho'ysungan.

kabi tag'i bir kattaroq doirada aylangach, ohistag'ina ko'prik ostig'a oqib ketar edi. Ariq suvining nihojatsiz bu harakatini uzoq ko'zdan kechirib o'iturg'ach, qo'l uzatib suvdan oldi va yuzini yuvdi. Uning yuzini o'pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatka kelib chayqaldi, go'yoki suv ichida bir fitna yuz bergan edi... Ikkinchchi, uchinchi qaytalab yuz yuvishda bu fitna tag'i ham kuchaydi...

Nozik oyoqlar toldilar shekillik, sadaf kabi oq tishlarini bir-ikki qaytalab chaydi, ariq bo'yini va uning suvlarini tashlab ketdi.

Boyag'ig'a qarag'anda anchagina yengillanib ichkari-ga kirdi, harakatlari ham birmuncha o'zgargan edi. Oysha buvi undagi bu o'zgarishdan so'yindi:

- Yengil tortdingmi, qizim?
- Shukur...
- Endi ortiq urinma qizim, tinch o'ltur.

* * *

Qish kunlari bir tutam, «ha, deguncha» kech bo'ladir. Bu kun ham «ha deguncha»ga ham qolmay kech bo'lg'an, mehmonlarning kelishkaniga yarim soatlab vaqt o'tkan edi. Qutidor mehmonlarni ixlos va samimiyat bilan kutar, ziyosat quyuq-suyuqlari bilan to'la-to'kis davom etar edi. To'ybekaga ichkari bilan tashqarig'a yugurib dasturxon yangilar, choy tashir edi. Xizmat tugayozg'andan keyin To'ybekaga o'zining sovub qolgan oshini yemak uchun Oftob oyimlar yonig'a o'lturdi.

So'zdan so'z chiqib Oftob oyim To'ybekadan so'radi:

- Mehmonlar qanaqa kishilar ekan, tanidingmi?
- Nax siz yosh mehmonni ko'rmabsiz, dunyog'a kelmabsiz, — dedi To'ybekaga o'ngu ters osh chaynab, — bir chiroylik, bir aqlilik, tag'in o'zi hammadan yuqorida o'lturadir; hali yigirma ham bormag'andir, mo'yabi ham endigina chiqqa boshlag'an... Nax bizga kuyav bo'ladigan yigit ekan, — dedi va Kumushka qarab kulib qo'ydi. Bu so'zdan Oftob oyim ham kulimsirab qizig'a qaradi:

- Ana, Kumush, sen eshitdingmi, opangning so'zini, To'ybekaga senga er topqan, sen bo'lsang boshim og'riydir deb yotasan.

Kumushbibining sezilar-sezilmas kulimsirashidan

¹ Cho'n xotinlarda kishidan qochish rasmi yo'q edi (*mual.*).

yoqtdek irinlari ostidagi sadasdek og tishlari ko'rinib ketdi ersa-da, biroq uning bu holi tezlik bilan tundliqqa alishindi.

— Qolg'an xizmatlaringizning bittasi endi menga ei topish edi.

To'ybeqa Kumushning tundlanishini elamadi:

— Ey... singlim, hali sen bilmaysan, — dedi, — u yigitni bir ko'rgin-da, hu, deb ketabergin... sen tugil, shu yoshim bilan menim ham unga tekkim keldi,— dedi va xaxolab yubordi.

Kumushbibi chirt etib yuzini To'ybekadan o'girdi.

— Tezroq tegib qoling.

— Koshki edi tegalsam, — dedi To'ybeqa, — men uning bir tukiga ham arzimayman. Ammo sen bo'lsang uning bilan tenglashlar eding. «Teng-tengi bilan, tezak qopil bilan». Xa-xa-xa!..

To'ybekaning shuningdek hangomalarini boshqa vaqt-larda Kumushni yaxshigina kuldirsma ham hozir unga yotishib kelmadi shekillik, achchig'lang'an ko'yi yotish uchun uyiga kirib ketdi. Ostob oyim «bachcha-machchadir» deb o'ylag'an edi. Shuning uchun bu to'g'rida so'z ochmadi.

— Tashqaridan xabar olingizchi, opa, — dedi Ostob oyim, — choy kerak bo'ldimikin.

To'ybeqa nari-beri oshini yeb tashqarig'a chiqit ketdi. Oradan daqiga vaqt o'tkan yo o'tmagan edi, hovliqib ayvonga keldi:

— Tuf-e, qurib ketsin jonom chiqib ketdi-ya!

Bir soatdan beri joynamozdan qo'zg'almay tasbił ag'darib o'lтурган Oysha buvi To'ybekani boshdan-oyog kuzatib yana ishiga mashg'ul bo'ldi. Ostob oyim iltifotsizgina kulimsirab tanchadan so'radi:

— Nima bo'ldi, nega muncha qo'rqiш?

To'ybeqa damini rostlab ustunning tegiga o'lтурди:

— Pochchamdan dasturxonni olib qoqish uchun gilosning yonidan o'tarmanmi, allakim baloga turtinib ketdim. Qo'rqqanimidan oz qoldiki, dodlab yuborsam... Chamasi mehmonlarg'a qarab turg'an ekan.

— Kimbalo ekan?

— Qorong'uda yaxshi ajratolmadim, tusini g'ira-shira anovi qora Homidg'a o'xshatdim. Tag'i umi-boshqa-mi — xudo bilsin, shatir-shutur qildi-da, chiqib ketdi.

• I r i n — lab. dudoq.

* * *

Qutidor mehmonlarni jo'natib yotish uchun yeshinar ekan, Oftob oyim so'radi:

— Chiroylik yigit, aqllik yigit, deb maxtiy-maxtiy To'ybekaning ichagi uzildi, u kim edi?

— Mehmonimiz o'sha edi, — dedi qutidor, — toshkandlik Yusubbek hoji otlig' yaqin oshnamning o'g'li.

— To'ybekaning maxtag'anicha bormi, o'zi?

— Bor, — dedi qutidor va g'italandi¹, — xudo kishi ga o'g'il bersa shundayini bersin-da.

Oftob oyim kula-kula To'ybekaning Otabek to'g'risida so'zlagan gaplarini va Kumush bilan bo'lg'an mojarosini so'zlab chiqdi. Qutidor ham kulgidan o'zini to'xtatolmas ekan:

— Tentagingning aqli balo, kiroyi kuyaving shundog' bo'lsa, — dedi.

6. TOSHKAND USTIDA QONLIQ BULUTLAR

Bu kunlarda Marg'ilonda shunday xabar chiqib qoldi. «Toshkand hokimi bo'lg'an Azizbek Qo'qong'a qarshi bosh ko'targan. Xon tomonidan xiroj (zakot, soliq) uchun yuborilg'an devon beklarini o'ldirgan!» Ikkinchikun bu xabar tag'i ham boshqacha to'n kiydi: «Musulmonqlar Normuhammad qushbegiga besh ming sipoh qo'shib, Toshkand ustiga jo'natqan!»

Bu xabarlar xalq tomonidan juda oddiy, ortiqcha sovuqqonliq bilan qarshi olindilar. Bu voqi'aga hech kim ajabsinmadni va bunda favquloddaliq ko'rmadi. Xalq bunga haqli edi, chunki, bunday tinchsizliklarni endi ko'ra-ko'ra juda ham o'rganib qolg'an, bu kun bo'lmasa ertaga o'zining botir boshisining, oftonachasining, xullas, kim bo'lsa ham beklaridan birining shunday tinchsizlik chiqarishig'a «mumkin va bo'ladirg'an ish» deb qarar edi. Ammo biz Otabekni bu to'g'rida xalq bilan birgalashtira olmaymiz. Chunki ul bu xabarga sovuqqonliq bilan qaray olmas edi va qaray olmadni. Bu xabarni eshitar ekan, yeb turgani og'zida, yutkani bo'g'zida qoldi: bunday o'zboshimchalik orqasidan o'zining ochiq ko'zi, o'tkiz zehni orqaliq mudhish, falokatlik manzaralar ko'rар, mil-

¹ G'italanmoq — jontanmoq.

latini — xalqini — musulmonini qo'rqunch jar, tegsiz jahannam yoqasida, yiqilish oldida topar edi-da, seskan b «o'zing saqla tangrim!» der edi. Bu xabarni eshitkandi ni so'ng gangib esini yo'qotdi. Yarasi yangilandi:

— Oq bilan qoranı ajratolmag'an fuqaroning bir necha g'arazgo' mustabidlar kayfi yo'lida bir-birisiniq qonig'a tashna bo'lishlari va natijada istiqbolning vahi ni ko'rinishlari!

Shunday qayg'ular ichida bo'kib o'lturar eka 1. Hasanali qo'lida bit maktub bilan hujraga kirci. Maktubni Otobekka uzatib — «Toshkanddan emis 1. otangizdan bo'lsa kerak» dedi. Otobek xatni ochdi: katta qog'ozda, yo'g'on qalam bilan yozilg'an uzun bir maktub edi. O'qudi (aynan):

«Huvalboriy' ...ko'zimizning nuri, belimizning quvva'i. hayotimizning mevasi o'g'limiz mulla Otobekka yeit ma'lum va ravshan bo'lg'aykim, alhamdulilloh biz duoge y padaringiz, mushtipar onangiz va yaqin do'stlaringiz; munda Xaq taoloning hifzi himoyatida sihhat va saloma. bo'lib ko'z nurimizning duoyi jonini subhi shom, ba'k aladdavom² rabbulolamindan rajo³ va tamanno⁴ etma'c damiz. Janobi Haq bod fursatlarda⁵, yaqin va sa'id⁶ sochlarda to'kis-tugallik birlan diydor ko'rishmakka nasib ro'zi qilsin, omini yorabbulolamin. Ba'dab⁷ so'zim z o'g'lim, Marg'ilong'a sihhat va salomat yetish maktubing ni olib haq taolog'a shukurlar qildik. Bizning Toshkanddan ahvol so'rasang, balki Marg'ilong'a ham eshitlgandir, munda Azizbek qandog'dir bir kuchka tayari⁸. Qo'qong'a isyon edi. Xazina hisobini olish uchun kelg'ün devon beklarini o'ldirib o'rda darbozasiga osdi, buniga qarshi Qo'qon ham tinch yotmag'an bo'lsa kerak. Bu kuni Kirovchidan⁹ besh ming sipoh ila Normuhammad qushbegini Toshkand ustiga buyurilg'anlig'in eshitdik. Fuqaroni¹⁰ tag'in qandog' ko'rguliklari bor ekan, o'g'lim!»

Kechagina qonliq qilichini fuqoro ustida yurguzil

¹ Huvalboriy — ul tangri, ul yaratguchi.

² Aladdavom — doimo, hainisha.

³ Rajo — umid, tilak.

⁴ Tamano — istak, xohish.

⁵ Bod fursat — tez vaqida, tezlikda.

⁶ Sa'id — baxtli.

⁷ Ba'd — keyin, so'ng.

⁸ Kirovchi — Qurama bilan Telov orasida katta bir qishloqdir (*mu'l).*

turg'an Azizbekka uning tig'i zulmi bilan qora qonig'a belanilgan o'g'lining, otasining, onasining, og'asining mazlum gavdasi taproq ostida hali chirib bitmay turib bu kun xalq yana Azizbekka, o'sha qonxo'rg'a o'z qoni bilan yamin' etdi; Azizbekni to o'zining bir tomchi qoni qolq'unchaliq himoya qilmoqqa ond ichdi. Azizbekning buyrug'i bilan kecha o'rda tegiga barcha Toshkand xalqi yig'ilg'an, bu yig'inda ulamolar ham bor, fuzalo ham bor; xulosa, shaharning har bir sinfigan ham hozir edi. Azizbek o'rda qorovulxonidan turib fuqarog'a salom qildi. Azizbekning salomiga musharraf bo'lg'unchilarning ko'zlaridan yoshlar oqmoqda edi. O'g'lim, sen bir qadar oq bilan qorani ajrata olasan, yozg'anlarimni diqqat bilan o'qi.

Azizbek o'rda darbozasig'a osilg'an ikki gavdani ko'rsatib so'radi:

«Fuqaro! Ko'rasizmi bu ikki gunohkorni, nima uchun bu jazog'a mustahiq¹ bo'ldilar?»

Xalq:

«Bilmaymiz, taqsir».

Azizbekning o'zi javob berdi:

«Bular Musulmon cho'logni sarkardalaridan, qipchoqlarning yo'lboshchilaridan va qora choponning dushmanlaridan bo'lgan ikki to'ng'izning gavdalari! Men bularni siz qora chopon fuqarom tomonidan o'ch uchun o'ldirdim, siz qora chopon og'aynilarning qipchoq qo'lida shahid bo'lg'an qarindoshlarining ruhlarini sholandirmoq uchun o'ldirdim! Yoki bu harakatim adolatdan emasmi, fuqaro!»

Xalq javob berdi:

«Adolat! Xo'b qilg'ansiz, taqsir! Qipchoqlarning jazolari shunday bo'lmog'i kerak!»

Azizbek maqsadg'a ko'chdi:

«Siz qora choponliqlarg'a xolisona qilg'an bu xizmatimga qarshi albatta qipchoqlar qasdimg'a tusharlar, meni Toshkand hokimligidan az'l etmakchi va qo'llaridan kelsa hatto o'ldirmakchi bo'lurlar! Siz bu ehtimolga qandog' qaraysizlar?!»

Xalq o'zining quyidag'i javobi bilan ko'kni ko'tardi:

«Bir tomchi qonimiz qolq'uncha yo'lingizda jon

¹ Y a m i n — ont, qasam.

² M u s t a h i q — munosib, loyiq.

³ A z l — bo'shatish, mansabdan tushirish.

*beramiz! Qipchoqlarda had bo'lg'aymiki, biz tirik turg'cn
joyda sizning bir tola mo'yingizni xam qilsinlar!»*

Azizbek xalqqa tashakkur aytib yarasini yordi:

*«Rahmat fuqaro! Eshitamanki, qipchoqlar Normuhani-
mad qushbegi qo'l ostida Toshkand ustiga harakat bosil-
lag'an emishlar. Bunga qarshi bizning hozirlanishimiz k-
rakmi, yo'qmi fuqaro?»*

Xalq:

*«Kerak, albatta kerak, taqsir! Agar ruxsat bersangiz, tu
kundan boshlab qo'rg'onlarni tuzata beramiz!»*

Azizbek:

*«Rahmat fuqaro! Orqamda sizningdek fuqaro'n
turg'anda menga hech bir qayg'u yo'qdir!»*

Xalq:

*«Siz omon bo'lib osoyish o'tirsangiz, qipchoqqa yo'i
bermaymiz, taqsir! Qo'rg'on tuzatishka fotiha beringiz.
taqsir!»*

Azizbek fotiha berdi. Xalq urush hozirlig'ig'a kirishi.i.*
Ana, o'g'lim, bizning xalqning holiga yig'lashni ham bil-
maysan, kulishni ham! Har holda Toshkand ustiga yara
qonliq bulutlar chiqdi, ishning oxiri nima bilan tinchli-
nar — bu bir xudog'ag'ina ma'lumdir. Boshqa so'zlarden
ham ortiqroq esingga shuni solib o'tayki, siyosat to'g'rili-
rida o'ylanibroq so'zla!*

*Arzimagan sabablar bilan talaf bo'lgan jonlarni
hamisha ko'z oldingda tut! Sen bilan manim ko'ngillari-
mizdag'i yaratg'uchig'ag'ina ma'lum bo'lib, ammo Far-
g'onada meni Azizbekning sherikidir, deb o'ylashlari va
seni bir fitnachining o'g'li, deb tanishlari ehtimoldan yiroq
emasdir, shu jihatlarni mulohaza qilib oyog' bos! Bu tinc-
sizlik vaqtida sen bilan manim hayotimizning tahlika osi-
da bo'lg'anlig'ini unutma! Shuni ham aytib qo'yayki, tu
tinchliksiz bosilmag'uncha Toshkandga kelmasliging
maslahatdir. Toshkand tinchlangandan keyin (agar salo-
mat bo'lsam) o'zim xabar yuborurman. Munda baret a
yoru do'st salomat, mendan Hasanaliga salom ayt! Addo-i
otang Yusufbek hoji. Toshkand, 27-dalv oyida 1264-yil'a
yozildi».*

Otabek maktubni tugatib, tushunmay o'tkan jun-

T a l a f — nobud bo'lish

A d d o i — duño qiluvchi.

lalarini qayta ko'zdan kechirar ekan, Azizbek voqi'asi ustiga kelganda ixtiyorsiz «tulki» deb yubordi.

«...bosilmag'uncha Toshkandka kelmasliging maslahatdir!» — bu jumlani o'qug'anda, — undog' bo'lsa sira tinchimangiz, — dedi-da, yovoshg'ina iljayib qo'ydi...

7. MAJBURIYAT

Qo'qondan har kun deyarlik xabarlar kelib turar edi. «Qo'qon sipohi tomonidan Toshkand o'raldi» degan xabarga endi o'n besh kunlab vaqt o'tgan edi. Ammo hanuz — «Toshkand olindi» degan gap yo'q edi.

Kechadan beri kishilar og'zida: «Normuhammad qushbegi yaralangan, Qo'qon yigitidan bir yarim mingi qirilgan» degan xabar yurib ketdi. Chamasi Azizbek osonliq bilan jon beradigan ko'rinnmaydir.

Anovi yarasining ustiga Toshkand foji'asi kelib qo'shilg'ach, Otabek tag'in ham xayolchanlangan, tag'in ham xomushligini ortdirgan edi. Hatto ba'zi kunlar hujrasidan tashqarig'a chiqmas, kishilar bilan so'zlashmas, boshqacha aytkanda kundan kunga go'shanishinlik-ka yaqinlashib borar edi.

Bu kun ertalabki choydan so'ng Hasanali kechagi fikrini chinlab amalga oshirmoqchi bo'ldi. Chunki Otabekdagi o'zgarish — kundan kunga rangining siniqib borishi, hujradan chetka chiqmasligi, xomushligi va boshqalar Hasanalinii yaxshig'ina qo'rquvg'a solg'an, o'ziming faqat tomoshachig'ina bo'lib yurishidan rizosizlangan edi. Durust, ul Otabekning muhabbatiga voqif bo'lg'anidan beri bir daqqa ham uni o'zining ko'z o'ngidan uzoq tutmag'an: mahbubasi kim, kimning qizi, birar ebini qilsa mumkinmi? — Mana shuningdek masalalarni tekshirib, bilib ham o'ylab kelgan edi. Ammo bu to'g'rida Otabekning ko'magiga chinlab bel bog'lashdan uni ba'zi ehtimollar to'xtatib: «Otabek yosh, yoshlari muhabbati uchar qush, baiki, bu kun-erta unutib ham yuborar» kabi mulohazalarda bo'ling'an edi. Nihoyat Otabekdagi o'ychanliq va o'zgacha hollarning kundan kunga kuchayib borishi Hasanali haligi mulohazadan voz kechdirib, boshqa yo'sunlarni qaratmoqqa majbur etdi.

Garchi uning qarori bir nuqta ustida to'xtag'an bo'lsa ham shu holda tinib turmadni, yana yuz turlik boshqacha

yo'sunlarni o'yladi, ming turlik xayollarga borib qaytdi
ammo ularning bittasini ham Otobek og'rig'ig'a em d'et
topmadi va nihoyat:

— Ko'ray-chi, qadamim muborak bo'larmikin, —
deb qo'ydi.

Kechlik oshni o'tkazgach, Hasanali o'z hujrasidur
kiyinib chiqdi-da Otobek yonig'a kirdi. Otobek
«Boburnoma» mutolaasi bilan mashq'ul edi. Ba'zi bi
ehtimollarga qarshi o'zining niyatini bildirmay:

— Menda yumishingiz yo'qmi, bek? — deb so'rad
Hasanali. — Hammomga bormoqchi edim...

Otobek ko'zini kitobdan uzmay javob berdi:

— Yumishim yo'q, boraveringiz.

Hasanali chiqdi. Qosh qorayib, qorong'u tusha
yozg'an edi. Havo bulut, achchig', sovuq yel to
tomong'a yugurar, onda-sonda qor uchqunlarini quvlit
ziriqtirar edi. Eruv vaqtida yarim beldan loy kechishta
to'g'ri keladigan ko'chalarning loyi qatqaloqlang'an
shuning uchun yurguchi qiynalmas, aksincha ola
chalpoq qor pag'alarini bosishdan vujudga kelgan oyoc
ostidagi «g'arch-g'urch» tovushlari kishiga bir turlik
kayf, musiqaviy yengillik berar edilar. Do'konlar yopik
bo'lsalar ham choyxonalar ochiq, kishilar o'rtaga gulxur
solib, choyxonachining bachchasini gohi o'zlariga xor
ko'tarib va gohi «xon qizi» deb ham qo'yadirlar. Xor
saylag'uchilar orasida yosh yigitlar bor bo'lg'anidek
katta sallalik mullanamolar, yetmish yoshliq keksalari
ham ko'rindirlar... Qish kechalari juda uzun, shuni u
uchun choyxonalar obod; xalq lazzatlanib bachchanlig
tabarruklangan choyini ichadir, husniga tamoshlo qilit
xudoning qudratiga hayron qoladilar...

Hasanali Ziyo shohichining tashqarisiga kelib kirci
da, mehmonxona darichasiga qaradi. Daricha tirqishidur
ko'rilgan yorug'liq mehmonxonada kishi borliqni bildirai
edi. Hasanali tuzatinib oldi va ichkariga kirdi. Ziyo
shohichi namoz o'qumoqda bo'lib, mehmonxona chet
kishidan xoli edi. Bu tasodufdan Hasanali suyindi
ve Ziyo akaning namozni bitirishini kutib o'lturdi. Ziyo
shohichi yonig'a salom berib joynamozdan orqasi
qarab qo'ydi. Fotihaga qo'l ko'tardi. Fotihadan so'nig
kelib Hasanali bilan so'rashdi:

— Keling, ota, tinchlikmi?

— Shukur, tinchlik.

Tancha tevaragiga o'lturishdilar. Birmuncha vaqt so'zsiz edilar. Ziyo shohichi bu vaqtsiz tashrifka tushuna olmay «nima qilib yurasan?» degandek etib, bir necha qayta Hasanaliga qarab oldi.

— Ajablanmangiz, boy aka, kelishimda bir majburiyat bor.

— Sizni Otabek yubordimi?

— Yo'q, o'zim keldim, boy aka.

Ziyo shohichi yana tushuna olmadı. To'g'risi ham Hasanaling bu kelishi Ziyo aka uchun yot bir ish edi. Chunki Hasanali Otabekning quli. Qullar bilan jiddiy muomalada bo'linmoq, ayniqsa Ziyo shohichilardek odamlarg'a favqulodda bir ish. Buning ustiga majburiyat ostida o'zicha kelishi...

Ziyo akaning boshi qotib oxirda so'radi:

— Majburiyattingiz?

Hasanali kulimsirab oldi:

— Majburiyatimni eshitsangiz, balki ishonmassiz.

— Xo'sh.

— O'zingizga ma'lumki, — dedi tuzuklanib Hasanali, — Marg'ilon kelganimizga yigirma besh kun, bir oyolar chamasi fursat o'tdi. Shundan beri Otabek dardmand.

Ziyo aka ajablangan edi:

— Qanday dardmandlik, Otabek sog'-ku?

— To'g'ri aytasiz, — dedi Hasanali, — ammo men ham uning dardiga bir necha kunlab tushunmay yurgan edim.

— Xo'sh, dardi?

— Muhabbat.

— Muhabbat?

— Muhabbat! — deb takrorladi Hasanali. — Shu yigirma besh kunlik bir muddatning ichida ul butunlay odamgarchilikdan chiqayozdi. Bu o'rtada qanday tashvishlarga tushmadim, so'rasangiz.

— Kimga muhabbat qo'ygan, xabaringiz bo'ldimi?

— Bo'ldi. Qutidorning qizig'a.

— Ha, ha-a! — deb yubordi Ziyo aka va biroz o'ylang'anidan keyin so'radi: — Buni siz aniq bilasizmi?

— Aniq bilaman.

— O'zi aytdimi?

— O'zi aytmasa ham shunga yaqinlashtirdi.

- Otabek qizni qayerda ko'rgan?
- Afsuski, buni bila olmadim.

Hasanalimng kelish majburiyati va nima uchun kelganligi Ziyo akaga yaxshi ongleshildi ersa-da, yana shurday bo'lsa ham so'radi:

- Endi nima qilmoqchisiz?

— Huzuringizga kelishimning bosh sababi ham shurdandir, — dedi Hasanali. — Bu to'g'rig'a siz qanday yo'llar ko'rsatasiz va nima kengashlar berasiz, albatta shunga qarab bir ish qilamiz, deb xizmatingizga keldin.

Ziyo aka o'ylab qoldi. Qiziq gap, deb bir-ikki qayta nos otib oldi. Bu orada Hasanali boshdan oyoq hikoyati so'zlab chiqdi.

— Nozik gap, — dedi oxirda Ziyo aka, — agar biz Otabekni bu yerdan uylandirib qo'ysak, hoji bizdan xafa bo'lmasmikin?

— Ko'b yashang, boy aka. Qulingiz ham bu to'g'rida ko'b o'yladim. Xafa bo'lsa nima chorakim, biz shu ishka majbur bo'lg'an bo'lsaq. Shuning bilan birga Yusubek hoji ham unchalik aqlsiz kishilardan emaski, bu gapka xafa bo'lsa. Ammo men quidori ko'nadimi, yo'qmi, deb bu tomonni o'ylab turibman?

Ziyo aka yana o'ylanib bosh qashindi:

— Aytkaningizdek masalaning bu tarafi ham nozik, — dedi, — ammo quidorning Otabekka qarashi ni yaxshi bilsam ham o'rtada yirog'liq masalasi bor... Qizimi musofirga bermayman, deb qo'yarmikin, bilmadim...

— Menimcha quidorning oldidan bir yo'li o'tilsin, — dedi Hasanali, — agarda ko'nib xo'b desa-ku xayr, ko'r-magan taqdirda bu xabarni Otabekka yetkuzsak, zora shuning bilan ko'ngli sovib tushsa.

Hasanalining bu so'zi Ziyo akaga ham ma'qul bo'lib tushdi:

- Bo'ilmasa, quidornikiga qachon borilsin, deysiz?
- Bundagi ixtiyor sizdadir.

Ziyo aka o'ylab turdi-da, yuziga kulgi chiqardi:

— Hozir boramiz, — dedi, — biz ham umrda b'r sovchiliq qilayliq.

Ziyo aka kiyinish uchun qo'zg'algan edi. Hasana i undan so'radi:

— Manim ham birga borg'anim ma'qulmi yoki yo'g'iz o'zingiz?

Ziyo aka qo'l silkib:

— Sizning borishingizdan zarar yo'q, — dedi.

8. QUTLUG‘ BO‘LSIN!

...Ziyo shohichining kulib aytkan so‘zlariga qutidor sira ham tushunmas va kutilmagan mehmonlarning kelish sababini so‘ramoqdan iymanar edi.

— Olovni qo'yaturib, qudalarga dasturxon olib chiqingiz.

Ziyo shohichining bu kulguligidan so‘ng qutidor tanchaga olov qalashni qo'yib dasturxon buyurish uchun ichkariga qo‘zg‘aldi. Uning ketidan Hasanali: «Taqdir bitkan bo‘lsin-da», — deb qo‘yg‘an edi, shohichi qat‘iy qilib: «Inshooloh bitar, shundog‘ yigitni kuyavlikka qabul qilmag‘an bir kishini biz odamg‘a sanamaymiz», — dedi.

Qutidor qaytib chiqdi... Ziyo aka bilan Hasanali ma’noliq qilib bir-birlariga qarashib olmoqda edilar. Qutidor, ayniqsa Ziyo akaning og‘zini poylab, ko‘ngli chaqirilmag‘an mehmonlardan tushunmog‘i qiyin bo‘lg‘an bir ma’noni sezmakda edi. Oradagi so‘zsizlik uzoqqa cho‘zilabergach, qutidor Hasanalidan so‘radi:

— Bek salomatmi?

Ziyo aka so‘z o‘nqovi kelganini payqab Hasanalining jim turishiga ishorat qildi va o‘zi javob berdi:

— Bizning sizga chaqirilmag‘an mehmon bo‘lishimiz ham Otabekning sog‘lig‘i uchundir.

Qutidor bu javobdan bir narsa tushunolmadi va shuning uchun qaytalab so‘radi:

— Otabek sog‘mi?

— Bu kungacha Otabek salomat, — dedi Ziyo aka salmoqlab, — ammo bekning mundan keyingi sog‘lig‘i sizning qo‘lingizda qolg‘ang‘a o‘xshiaydir.

Qutidor yana tushunolmay taajjub bilan mehmonlarga qarab oldi.

— Tushunolmadim...

— Ya’ni Otabek bu kungacha salomat, — dedi Ziyo aka yana. — Ammo mundan keyingi sog‘lig‘i sizning qo‘lingizda...

— Menim qo‘limda?

— Sizning ixtiyorингизда.

— Otabek kabi bir yigitning sog‘lig‘i har bir aqlli kishi

uchun maqsad bo'lsa ham, — dedi taajjub bilan qutidor, — lekin so'zingizning shunisi qiziqdirkim, bir yiginting sog'lig'i ikkinchi bir kishining ixtiyorida bo'lsin.

Ziyo aka boyag'i vaziyatini buzmadı:

— Ajablanmangiz, o'rtoq, — dedi, — bekning mundan keyingi sog'lig'i sizning ixtiyorингизда; bu o'yin emas — to'g'ri gap.

Qutidor to'sindan muddaoning kim va nima to'g'risida bo'lg'anlig'ini payqab qoldi va o'zida bir turlik o'ngg'aysizlik sezdi. Ziyo aka To'ybekaning yozgan das-turxonini tuzatib, kulchalarni sindirdi. Hasanali bilan qutidorni nong'a taklif qilib o'zi maqsadni ochiqroq onglatmoqchi bo'ldi:

— Muhabbat degan narsa juda oz kishilarga nasib bo'ladirg'an bir durri bebahodir, — dedi Ziyo aka. — Qadrdomingiz Yususbek hojining o'g'li Otabek — bir necha kunlardan buyon pinhoniy bir dard bilan og'rit edi. Ko'rinishda uning quli, ammo haqiqatda Otabekning ma'naviy padari bo'lg'an Hasanali ota uning maxfiy dardining asli omilini izlaydir, bekning o'zi bo'lsa o'z holi to'g'risida hech narsa sezdirmay dardin yashiradir. Shundog' qilib xo'jasiga ixloslik Hasanalining tajribalik kuzatishidan bekning maxfiy dardi uzoqqa qocholmay natijada sir ochiladir... Shari'at ishiga sharm yo'q, deydirlar o'rtoq, agarchi siz bilan menga birmuncha og'irroq bo'lsa ham yana so'zlab o'tishga hojat bor: kunlardan bir kun taqdir shamoli yuradir-da bir kimsaning iffat pardasi ostida o'lturgan qizining yuzidagi niqobini ko'tarib ikkinchi tomondan bizning Otabekni shu afifaga ro'baro' qiladir. Shu daqiqadan boshlab bekda u afifaga qarsbi bir ishq, ham chin bir ishq tug'uladir...

Ziyo shohichi o'z tomonidan ham yana birmuncha gaplarni qo'shib chatib, so'zini tugatdi. Qutidor yaxshig'ina o'ng'aysizlangan edi. Qutidorgina emas, sovchilar ham o'ng'aysizlangan edilar. Masalaning noziklig'iga uchavlari liam tushumarlar va shuning uchun ittifoq qilgandek chuqr bir sukutka ketgan edilar.

Garchi muddao kun kabi oshkora bo'lgan bo'lsa ham nima uchundir qutidor yana o'zini tag'osilga solib so'radi:

— U kimning qizi emish?

A f i f a ... pokiza qiz.

Ziyo shohichi qutidor tarasidan o'ziga beriladirgan shu savolni kutib turg'an edi.

— Sizning karimangiz, — dedi.

Qutidor o'zining joysiz savoldidan o'kinib yerga qaradi. O'rtada tag'in so'zsizlik, o'ngg'aysizlik boshlandi. Bir necha fursat shu yo'sun jimgina o'lturishkandan keyin yana Ziyo shohichining o'ziga gapirishka to'g'ri keldi:

— Biz, o'zimizning bu kelishimizda sizning uchun dunyoga orzug'uliq bir o'g'ul hadiya etkanimizdek, inshoollo, qaytishimizda ham Otabel uchun mujassamai ifsat bo'lg'an bir rasiqa tuhfa qilarmiz.

Bu so'zdan keyin Hasanalining yuragi bezillay boshladi. Chunki shu daqiqada qutidor og'zidan yo rad va yo qabul javobi eshitar edi. Ikkmchi tomonda, kutilmagan bu sovchiliqqa ishonishni-da, ishonmasni-da bilmay shoshib o'lturgan qutidor ham o'zining og'zig'a tikilib turg'uchi ikki kishiga qanday javob aytish uchun garangsigan edi.

— Otabel kabi bir yigitni o'g'ul qilish sharafiga noil bo'la olsam o'zimni eng baxtlik otalardan sanar edim, — dedi nihoyat qutidor, — ammo bu to'g'ridagi hamuna ixtiyor o'z qo'limda bo'lmay orada ko'krak suti berib o'sdirg'an xotin ham bor... Bu ish uchun yolg'iz o'zim qabul javobi bersam-da, onasi bir chekkada qoldirilsa, ehtimol puxta ish qilmag'an bo'larmiz. Agar maslahat ko'rsalaringiz bu to'g'rida uning bilan kengashib ko'rар edim...

Qutidorning javobidan samimiyat va ixlos ma'nolari tomib turar edi. Javobni eshitkan sovchilarning tomiriga umid qonlari yugurib ketdi.

— Bu ot savdosi emas, umr savdosi birodar, — dedi Ziyo aka, — yangamiz bilan kengashingiz, Otabel va otasi to'g'rilarda bilganlariningizni so'zlangiz, shundan keyin xo'b o'yashib bizga javob beringiz.

Shu gapdan keyim qutidor mehmonlarni qoldirib ichkariga kirdi. Kumushbibi uqlashqa yotqan edi. To'ybeka bo'lsa o'zining o'choq boshi yonidagi uy-chasini titratib xurrak otar edi. Qutidor uy eshigini ochar ekan ayvonda o'zini kutib o'lturgan Ostob oyimg'a dedi:

— Sham'ni olib kir-chi oldimga.

Uy jihozga g'oyatda boy, go'yo muzaxona tusini berar edi. Taxmonda turlik rangda atlas va shohilardan qoplang'an ko'rpalari, taxmon toqchalarig'a uyilgan par

yostiqlar, qator-qator xitoyi jononlar: kosalar, ko'zalar, chinni choydishlar, laganlar, kumush qinlik xanjar va qilichlar, qalqon va siparlar, dorga soling'an turlik-turlik er va xotin kiyimlari: po'stin, chakmon va boshqalar, qip-qizil gilam va shohi ko'rpačhalar kishi ko'zini qamashdirar darajada edilar.

Oshiqib og'zini poylag'an Oftob oyimg'a qutidor bir iljayib qo'ydi-da:

— Xotin, sen hali eshikdag'i sovchilardan xabar-sizdirsan? — dedi.

Oftob oyim erining «sovchi» xabarini oddiygina qarshiladi, chunki endi ikki-uch yildan beri uylariga kun sayin sovchilar jamoasi yog'ilib yotqanliqdan bu sovchilar ham o'shalarning birisidir, deb o'ylag'an edi:

— Xayrlik bo'lsin, kimlar sovchi?

Qutidor yana bir kulib qo'ydi:

— Ziyo shohichi, tag'in senga noma'lum bir kishi.

Oftob oyim bu kungi sovchilarning qutidorg'a boshqacharoq o'zgarish bergenlarini payqadi va buni erining samimiyat ham oshiqishidan sezdi:

— Kim uchun kelganlar?

— Bundan o'n besh kunlar ilgari biz bir toshkandlik savdogar yigitni mehmon qilg'an edik, balki esingdadir?

— Esimda bor, To'ybeqa maxtab kirgan yigit.

— O'lma, xotin, — dedi qutidor, — ana shu yigit uchun kelganlar.

Bu so'zdan Oftob oyim bezong'lab tushti va eriga qarshi rizosizlik vaziyatini oldi:

— Musofir-ku?

Oftob oyimning bu so'zi bilan qutidor bosh qashlb oldi va umidsiz bir tovushda:

— Men ham shunisiga hayron bo'lib qoldim, — dedi.

— Yo'qsa o'zi ayni biz qidirg'an, har to'g'rida ham yetuk bir yigit edi.

Oftob oyim boshqa xotinlarimizdek erining ra'yini va xohishini, umuman butun shaxsini ehtirom qilg'uchi bir xotindir. Shuning uchun erining hozirg'i ra'yini garchi o'z tilagiga bus-butun zid topsa ham yolg'iz «musofirlik» masalasi bilangina gapka xotima bermay, boshqa taraflardan ham kamchiliklar topib asoslik suratda qutidorning Otabekka tomon haroratlanayozg'an yuragiga sovuq suv sepmakchi bo'ldi:

— O'zi qanday kishining o'g'li, otasi sizga tanishmi?

Oftob oyimning bu savoli o'zi uchun zararlik bo'lib chiqdi. Chunki qutidor, Yusubek hojining qanday kishi bo'lg'anlig'ini, bu kunda qaysi ishda ekanligini va o'ziga bo'lg'an munosabatini mayda-chuyda tafsilotlari bilan so'zlab chiqib, so'zi oxirida: «Yigitning naslini aybsitib bo'lmaydir, to'g'risiga ko'chkanda bu yigit naslan bizdan allaqancha yuqorida turadir», deb qo'ydi.

Oftob oyim endi ikkinchi turlik yo'l bilan ketdi:

— Uylanganmi, yo'qmi?

— Uylanmagan. Buni qaysidir bir majlisda uning qulidan eshitkan edim.

— Yoshi nechalarda bor?

— Ko'b bo'lsa yigirma besh yoshlarda bo'lur, bo'lmasa yigirma ikki-yigirma uchlardan oshqan emas.

— Nima majburiyatda bizga kuyav bo'lmoqchi, Toshkanddan qiz topilmag'anmi?

— Topilsa ham yoqtirmas ekan, — dedi qutidor va o'ngg'aysiz holatda voqi'anı shipshitib chiqdi. Masa-laning bu yanglig' boshlanishiga va buning ustiga erining moyillanishiga Oftob oyim nima deyishni bilmay qoldi. Tuzik, erining maylini anchagina dalil va sabablarga suyanib bo'lgan bir mayl ekanimi onglag'an, kuyav bo'ladirg'an yigitni o'zlarig'a o'g'ulliqqa loyiq bir kinisa ekammi ham yaxshi tushungan edi, ammo hozir bu gaplardan ham ilgariroqda «musofirlilik» masalasi turar; bir necha yillardan beri muvosiq kuyav izlay-izlay niho-yat toshkandlik bir musofirga berish xo'rlig'i Oftob oyim uchun og'ir edi.

— Endi qanday kengash berasan, xotin?

Oftob oyim o'z fikrini ochiq aytishka yuraksina olmas, erining ko'ngli olinishidan qo'rkar, ammo — «musofir» masalasiga jonu dildan qarshi edi.

— Siz muvosiq ko'rgan bir ishiqa qarshi tushib, ra'yningizni qaytaraolmayman, — dedi ko'b o'ylag'andan keyin Oftob oyim, — chunki nima bo'lg'anda ham sizning otaliq ismingiz bor, ham ko'broq ixtiyor sizning qo'lingizzdadir. Men albatta ko'zingizning oqu qorasi bo'lg'an yolg'iz qizingizni yaramas, bo'limg'ur kishiga tutib berarsiz, deb bilmayman. Bu jihat bilan bu ishka rizolig'im bilinsa ham biroq qarshiligi'm shundadirki, kuyav toshkandlik bo'lg'andan so'ng qizingizni o'zi bilan

birga olib ketar va siz bilan meni yo'g'iz bolamizdan aiyar... Bunga qolg'anda sizni bilmasam-da, ammo mening bunday judoliqqa sira toqatim yo'qdir... Mana shu tarafni yengilroq o'ylag'anga o'xshadingiz, jonim.

— So'zlarинг to'g'ri, xotin, — dedi o'ylab qutidor,— lekin taqdир bitkandanmi, nimadan bo'lsa ham bu yigitka qarshi ko'nglim jizzillab turadir. Bu fikrim senga ma'qul tushadimi, yo'qmi, har holda biz endi uzoq o'ylashib o'turmayliq-da, o'z xohishimizcha qilib javob beraylik; masalan, sovchilarg'a rizolig'imizmi bildirib, ammo Kumushni Marg'ilondan olib ketmaslikni shart qilaylik. Agar shartimizni qabul qilsalar yolg'iz bolamiz ikki bo'lib — ayni bizning muddaomiz; yo'q, qabul qilmasalar ul vaqtida kimalari o'zlaridan bo'lsin, mana bu maslahatka nima deysan, xotin?

— Musofirlig'i?

— Biz ta'nani kuyav qilmaymiz, — dedi qutidor,— bizga chin yigit kerak, xalq «musofirga berdi» deb so'z qilsa — qilsin.

Oftob oyim eridagi maylni boshdayoq payqagan edi, shuning uchun tilar-tilamas «o'zingiz bilasiz» javobini berdi. Javobni olib qutidor sovchilar oldig'a chiqdi va ma'lum shartni ularga e'lon qildi. Bu shartni Otabek ismidan Ziyo shohichi qabul etib qutidorni Otabekdek bir yigitni kuyav qilishi bilan tabrikлади va shu takallufsiz sovchilik ila umr savdosi bitkan hisoblandi. Ikki yoshning muhabbatlik, uvalik-juvalik bo'lishlarig'a duo qiling'ach sovchilarg'a zarrin to'nlar kiydirildi. Hasanali qutidorga o'zining minnatdorchiligini aytib tugata olmas, so'z oralarida uni duolar bilan g'arq etmakda edi.

— To'nlar muborak bo'lsin!

— Sizga kuyav o'g'ul muborak bo'lsin!

Qutidor ixlos va samimiyat bilan:

— Qutlug' bo'lsin! — dedi.

9. QARSHILASH

Bu kungi kutilmagan tun Hasanali otani gangitkan, uning keksa ko'zları uyqu bilan tamom chaplashib olg'an edilar. Ul bu xabarni ertaga ertalab qaysi yo'sun bilan bekka bildirish yo'llarini o'ylar edi. Bu favqulodda so'yinch xabarni bekning qaysi yo'sunda qarshilashini

o'ylar edi. Bu xaba mi eshitish bilan Otabekda ko'riladirgan o'zgarishlarni, hollarni, hatakatlarni... barchasini birma-bit ko'nglidan kechirar edi. Bu gapni eshitgach, haftalab hujra ichidan chiqmay yotqan bekni ko'chalar-da, bozorlarda, qutidor uylarida shodlanib, ruhlanib yur-ganini ko'rар edi. Bu o'ylarni tugatkandan keyin uning ko'zлari uyqu sari yumila boshlab, qarshisig'a Otabek kelib to'xtar edi: «Ota, men sizning bu qilg'an yaxshili-g'ingizni sira unutmashman», deb minnatdorlik qilg'an-dek bo'lar edi. Hasanali uyg'onib ketar va qaytadan shu to'g'rida o'ylab boshlar edi: «Bechora. Suyganing to'g'-risida o'play-o'play boshlaring og'rib, ohlar tortib yotadirgandirsan... Yordamching yo'qlig'idan umiding kesilib, hasratingni kimga aytishni bilmaydir andirsan. Qayg'irma, begin. Hasanali otang u to'g'rida ham seni yodidan chiqarmadi... Bu kecha sening qayg'uliq kechalar-lingning eng keyingisi va oydinliq ham she'riyatlik tun-laringning arafasidir, begin».

Hasanalining ko'zлari tag'in uyqug'a ketar, qarshisig'a Otabek bilan ko'hlik, ko'rkam bir qiz kelib chiqar va ikkisi unga qarab iljayishar edilar: «Bizning chin otamiz-siz» degandek bo'lar edilar. Hasanaling yana uyqusi qochar edi. Yoshim oltmish to'rtka yetdi, o'g'ul-qizim bo'lmasdi... Dunyodan charog'chisiz boraman... Darvoqi' Otabek menga o'g'ulliq qilmasmi, xotini menga qiz bo'lmasmi, ularning bolalari meni «bobo» deb ketimdan yugurmasmikinlar? Tuproq ostlarida unutilib yotqan kezlarimda: «Bir vaqt Hasanali otamiz ham bor edi», deb yodlasalar, yaxshiliq bilan eslasalar yetar menga shu».

Tunlar uzoq, tongni otdirib, Otabekni quvondi-rishg'acha sabr chidasmas, ko'z yumishg'a haligidek xayollar mone' bo'lar edilar. Shu yo'sun yarim uyqu holatda tongni otdirib so'yintirish soatlari ham yetdi.

Choydan keyin hujrasiga chiqib ketkan Hasanali qo'ltug'ida bir narsa bilan kirib bek qarshisig'a o'lturdi. Otabekdag'i sukut, xayol, fikr kabi holatlarni yulib, yulqib olib, ular o'rнiga chechak donalari ekib, umid suvlari sepmakchi edi. Hasanali:

— Endi muborak bo'lsin sizga, — dedi.

Otabek tushunolmay Hasanaliga qaradi. Hasanali iljaygan ko'yi qo'ltug'idag'i zarrin choponni olib sandal ustiga qo'ydi.

- Bu qanday chopon? — deb so'radi bek.
- Muborak bo'lzin, dedim-ku.
- Nima muborak bo'lzin?
- Sizga iffatlik va sevimlik rafiqo bilan qutidordek qayin ota, Hasanaliga kelin.

Otabek qiziq holatda qoldi: bir turlik titrab ketdi. ko'zlarini qinidan chiqar darajaga yetdi. Fayriixtiyoriy qo'zg'alib olturgandan keyin so'radi:

- Bu nima degan so'zingiz?
- Nima deganimni so'ramangiz va deganimga ishonaberingiz, — dedi kulib Hasanali, — men sizni qutidorning qiziga uylandirishka qaror qilib, qarorimni ham bu kun kechasi Ziyo shohichi bilan amalga oshirdim.. ya'ni qutidorning qizig'a sizning uchun unashib keldik.

Otabek gangib shoshib so'radi:

- Qaysi qizig'a unashib keldingiz?
- Qutidorning yolg'iz qizig'a, — dedi Hasanali, — bundan xotirjam' bo'lingiz, bek. Ziyo shohichi ertalabk choyni ichib borarman degan edi, biz uning bilan hal to'y kengashlarini qilamiz.

Otabek tusida xursand va xafaligi majhul bir holat bo'edi. Unashish masalasiga qarshi tushmaganidek, so'yinchini ham oshkor qilmadi...

* * *

Kumushbibi uyqudan turib, favqulodda bir holga uchraydir:

- Bir kechada hammaning tushiga «to'y» kirib chiq-qan.

To'y uchun yangi ko'rpalar qoplamoqchi bo'ladilar. par to'shaklar olmoqchi bo'ladilar, kuyav uchun qanday kiyim yarashmog'i ham babs qilinadir. Oftob oyim eriga oltin kamar olmoqqa buyuradir... Tavba, demak chora yo'q: Oftob oyimlarning kuyavlari kim, qaysi qizlar erga beradirlar, ularning Kumushdan ham boshqa qizlar bormi? — Ularning qizlari yolg'iz, demak Kumush erga beriladir... Tushunarlik gap emas:

- Erga kim tegadir?
- Kumush.
- Kumushbibi kuyavmi yoqtiradirmi, yo'qmi? Bu to'g'rida uning fikrini bilish kerak emasmi?
- So'zlash ham kerak emas, bildirish ham.

— Nega?

— Chunki odat shul! Kumush ota-onan yoqtirg'an kishiga rozi bo'lish uchun majbur!

Kumushbibi kuyavning kim bo'lg'anlig'ini To'ybekanining shu so'zlaridan so'ng payqab oldi:

— Mana bekachim, — dedi kulib To'ybekasi. — To'ybekasi opangni sen hech narsaga sanamaysan. Biroq uning nafsilamrda karomati bor. Opang bir narsani tiliga va yo ko'ngliga oldimi, darrav farishtalar «omin!» deydirlar. Anovi kungi yosh mehmonni senga maxtasam achchig'-landing, ammo kelib-kelib bu kun seni o'shangacha berdilari... Endi mundan keyin To'ybekasi opangg'a ixlos qo'y, bekachim!

Bu xabarni eshitkuchi Kumushbibining qora ko'zlarini jiq yoshg'a to'lib, kipraklari yosh bilan belandilar.

— Yig'lama, bekachim, — dedi To'ybekasi, — biz bilmiz sizning ko'z yoshlaringizning nimaga ekanini: erlar so'yinganda kulsalar, sizga o'xshash qizlar yig'laydirlar; sizning yig'lag'aningiz — quvong'aningiz... Meni erga bergenlarida senga o'xshash men ham yig'lag'an edim, ammo ichimdan nikoh kunining tezroq kelishini kutakuta o'lgan edim.

— Toqatim tugadi, opa, — dedi Kumush, — ortiq so'zlamangiz.

— So'zlamayman, — dedi To'ybekasi, — lekin sirasini so'zlayman... Oh, ko'rsang edi bir kuyavni. Qanday chirroylik, qanday aqllik ekanini bilar eding, bekachim. Yulduzingiz nax bir-biringizga to'g'ri tushkan ekan, ikkingizning ham bir-biravingizdan kamligingiz yo'q.

Kumushbibi ortiq chidalmadidi, qo'rquunch bir tovush bilan hayqirdi:

— Oh, o'laman, ko'b so'zlama!

Kumushning bu tovshiga Oftob oyim bilan Oysha kampir uydan yugurishib chiqdilar:

— Nima bo'ldi, nima bo'ldi?

Kumushbibi onasi bilan bibisining uydan chiqishlari ila boshini sandalning ko'rpasiga burkab, yotib oldi. To'ybekasi juda qo'rqqan edi:

— Qallig'i to'g'risida so'z ochqan edi, men bilan urishdi.

Oftob oyim To'ybekani qarg'ab berdi:

— Sen aqlsiz o'lqur, Kumushni uyaltirg'ansan! Tinch yursang seni birav bir nima qiladimi? Bor, ishingga bor!

— Ongalar Kumushning bu hayqirig'ini uyalg'ung i
yozilar-da, yana uya kirib bisot kavlashka, to'y
hozirligini ko'tishka mashg'ul bo'ldilar.

Kumushbibi bir necha fursatkacha shu ko'yib burkanis
yotdi. So'ngra o'midan turib tashqari havliga qara
ketdi. Ko'b yig'lag'anliqdan ko'zlar qizarg'an, qovoqla i
shishkan, yuzlar bo'rtkan edi. Ammo bu o'zgarishlar
uning husnini, latofatini bir zarra ham kamitmay, balli
o'n qayta oshirg'an edilar. Tashqarig'a chiqq'andan
keyin ayvonning tumshug'iga kelib o'lturdi va o'ng
qo'lining kaftiga yuzini olib sikrqa toldi. Shu holda uzoq
qoldi. Shundan keyin ul qo'lini yuzidan bo'shatdi-da,
entikib dam oldi va kimnidir izlagandek, kimnidir kut-
gandek tevaragiga qarab qo'ydi...

— Ariq bo'y'i, sirlik ariq bo'y'i.

Yoshliq ko'zlar ariq bo'yig'a tushib, nozik oyoqlar
ariq bo'y'i tomong'a harakatlandilar. Ul ariq bo'yig'a
yetkach, ma'lum o'ringa sakrab o'tdi-da, cho'nqaydi.
Bir hovuch suv olib yuzidan to'kib tushirdi va ohistag-
na yo'lak tomong'a qarab olg'andan keyin suvning
oqishig'a ko'zini tikdi. Kumushning dardini hech kura
bilmas, uning xayoliga hech kim tushunmas, magar shu
ariq bo'y'i tushungandek, bilgandek... Sirlik ariq bo'y'i
unga nimalarnidir so'zlar, undan nimalarnidir tingla;
bunga chetdan hech kim voqif bo'la olmaysidir-da,
bo'lmog'i ham mumkin emas.

Ko'zlaridan oqqan marvarid tomchilarini shu sirlik
ariq suvi bilan yuvdi, bir martabagina yuvdi emas — qay-
talab-qaytalab yuvdi. Boyag'i achchig'idan birmuncha
tinchlanib, ko'z qizilliqlari ketkan holda bitta-bitta bosib
ichkariga qaytdi.

10. TO-Y, QIZLAR MAJLISI

Outidorning tashqarisig'a er mehmonlar, ichkarisiga
xotin mehmonlar to'lg'anlar, ular quyuq, suyuq oshla;
holva, nisholdalar bilan izzatlanadirlar. Tashqarida b'r
qo'sha sozandalar dutor, tanbur, g'ijjak, rubob, nay va
amsoli' sozlar bilan dunyoga jon suvi sepib shaharning
mashhur hofizlari ashula aytadirlar. To'y juda ham ruh-
lik...

¹ Amso'l -- o'xshashlar, monandlar.

Ichkarida xotinlar majlisi: onalarcha aytkanda, ular qum-tuproqdek ko'b, biroq majlisning borishida tartib yo'q, havli yuzi va uylar xotinlar bilan to'lg'an, qaysi havli yuzida bir tovoq oshni yeb o'lturadir, kim yig'-lag'an bolasini ovitish bilan ovora, birav yor-yor o'qub, tag'in bittasining quvonchi ichiga sig'may xaxolab dun-yoni buzadi, xullas, bag'-bug' yetti qat ko'kdan oshadir...

Oftob oyim qayg'uliroq, tusi biroz siniqqansumon... Mehmon kutib charchag'anidanmi, nimadan bo'lsa ham juda kalavlagan, ba'zan qiladirk'an ishidan ham yanglishib ketkani, masalan, uyga kirmakchi bo'lib tavanxonaga kirib qolq'ani ko'rildadir. To'yga kelgan xotinlarning «To'ylar muborak, kuyav o'g'ul muborak!» deb so'rashlarig'a ham ishonchhsiz bir ohangda «Qutlug' bo'lsin», deydir.

Oftob oyim donxonaning eshididan turib xotinlar orasidan kimnidir o'z yonig'a chaqirdi. Yoshi ellidan oshqan, kulgusi ichiga to'lib toshqan bir xotinni duvurdan' chiqib, o'ziga qarab yurganini ko'rgandan keyin donxonag'a kirdi. Xotin ham ichkariga kirkach, Oftob oyim eshikni qiya bekladi-da, qayg'uliq bir boqish bilan xoting'a qaradi.

— Nega qayg'uliq ko'rinasan, Oftob?

Oftob oyim uzoq tin olib eshikka qaradi va yarim tovush bilan:

— Shu choqda ichimga charog' yoqsalar ham yori-maydirda, egachi, — dedi va ko'ziga jiq yosh oldi.

— Nega?

— Qizim to'g'risidan...

— Qizingga nima bo'ldi?

— Unashilg'anig'a bu kun yettinchi kun, — dedi Oftob oyim, — shundan beri Kumushingiz tun ham yig'laydi, kun ham, sababini so'rasam sira javob bermaydir-da, do'lonadek ko'z yoshisini oqiza beradir. Bu kun tag'in yig'isi oshib tushdi. Haytovur yaliniib, yalpog'lanib arang hammomga yubordiq.

Xotin Oftob oyimning bu gapidan hayron bo'ldi va o'ylab so'radi:

— Nimabalo, kuyaving ko'rksizmi?

— O'zim ko'rmadim, — dedi Oftob oyim, — ammo ko'rguchilarning so'zlariga qarag'anda o'xshashsiz

¹ Duvvur — xotinlar va bolalarning g'ala-g'ovur suhbatи va harakati.

ko'rkam, tengsiz aqlli bir yigit emish... Otasining o'zi yigitni yaxshi ko'rib kuyav qilg'an edi.

— Kumushning o'zi yigit to'g'risidan hech narsa bil-maydirmi?

— Biladir, — dedi oyim, uning oldida biz jo'rttaga kuyavni maxtashamiz, lekin bu maxtovlarni eshitg'i kelmay, qaytag'a yig'isminig'ina ortdiradir.

Xotinning ham bu gapdan hayrati ortdi va bundan qanday sir borlig'iga aqli yetmadi. Ostob oyimni yupatisa uchun o'tkan-ketkandan va boshda yig'lab erga tekkan qizlarning chimildiqda yigit bilan apoq-chapoq bo'lishib ketkanlaridan hikoya qildi:

— Qayg'irma, Oftob, — dedi, — kuyaving bunchalik suluv bo'lsa, gap-so'zda tenggi bo'lmasa, hali chimildic-da qizingning pechak guldek bo'lib eriga chirmashqan-ni ko'rarmiz.

— Oh, opajon, — dedi umidsizcha oyim, — manin bunga ko'nglim chopmaydir.

— Chopsin, Oftob. Men bunday yig'loq qizlarning ko'pini ko'rdim, shunday qizlarning uyalmay-suyalmay chimildiqda hatto yigitdan ham ortdirib harakat qilgar-larini ham ko'rdim, sening qizing ham shularning bittasi, qayg'irma, Oftob.

— Iloli shunday bo'lsin-da.

— Bo'ladi-bo'ladi, — dedi kulib xotin, — shost-machi, Oftob. Agar qizing men aytkandek o'zgarib ketsa menga nima berar eding?

— Sizga bosh-oyog' kiyim.

— So'zingdan qaytma, Oftob. Pechak guldek bo'lib eriga chirmashqanini ko'rarmiz hali, xudo ko'rsatsa, bo'; o'ynab-kulib mehmonlarining kut!..

Shundan keyin ikavi donxonadan chiqib xotinklar orasiga kirdi.

* * *

Qizlar majlisi — gullar, lolalar, to'tilar, qumrilari majlisi! Bu uyda — Kumushbibining tog'asining uyiqa qizlar majlisi, gullar majlisi!

Bu uyga o'ttuz-qirq chamaliq qizlar yig'ilg'anla; yig'ilishdan maqsad: qizlar o'zlarining eng latif, erg go'zal bir a'zolarini hu kun xotinliq olamiga uzatmochidirlar. Bu uzatish majlisini jonlik, ruhlik o'tkazmak

uchun barcha qizlar c'zlarining eng asil, eng nafis kiyimlarini kiyib, favqulodda yasanib, husn olamini yana bir qat, yana bir qayta bejabdirlar. Agar bu uyga kirib, bu majlis a'zolarini bir martaba ko'zdan kechirsangiz, hozirdanoq aytib qo'yish mumkinki, albatta esimgiz chiqib ketar:

— Bu gulmi, ko'hlik? Yo'q narigisi! Undan ko'ra bunisi! Barisidan ham o'ttasi!. Ana shunday qilib esdan ham ajrarsiz, gul tanlashda bir qarorg'a kelalmay el ichida kulgiga ham qolursiz, rasvo ham bo'lursiz.

Mana, majlis a'zolari shunaqangg'i bir-biravidan o'toq malaklar, parilar edilar. Majlisning shoirlari, o'yinchilari, childirma va dutorchilari — barchasi ham hozir bo'lib faqat Kumushbibigina hammomdan qaytmag'an edi. Shuning uchun majlis ochilmag'an, ochilsa ham ruhsizroq, Kumush kelgach, majliska ruh kirishiga barcha ishonadir va uni to'zimsizlanib kutadir.

Kinidir, oradan bittasi «kelishdi!» deb yubordi. Barcha qizlar uyning darichasi yonig'a uymalashib havlig'a qaradilar. Chindan ham ul yonida ikki yangasi bilan kelgan edi. Shu choqda bizga Otabek kerak edi! Nega desangiz, ul kelsin edi-da, suyganini bir ko'rsin edi: hammom bilan ul... faqat jong'ina so'raydir, majruh ko'kslarga o'qqina otadir... Boshdag'i oq shohi ro'y mol, ichdag'i oq shohi ko'yнак, ustdag'i oq kumush zattrin sirilgan po'stin, baqbaqalarni o'rab o'pib turg'an yoqa qunduzlarining kelishkani, solinib tushkan qora jinggila sochlarning bo'yin tevaragiga chirmashqani, xom nuqra yuzlarning bo'g'riqqani...

Yangalar Kumushni havlidan turib qizlarg'a topshirdilar:

— Mana Kumushbibi — sizlarga, qizlar! Kumushning ko'nglini yaxshilab ochinglar, qizlar!

Ikki-uch qiz chopib havlig'a tushdilar-da, Kumushbibidan paranjini olib uyga boshladilar. Yangalar Kumushni qizlarg'a topshirib ketdilar. Havli er va xotindan bo'sh, yolg'iz qizlarni agina xoslanib qoldi.

Kumushbibi boshlag'uchi qizlar bilan uyga kirdi, undan ongqan atir islari bilan uy to'ldi. Qizlar o'zlari ning bir turlikkina so'zlashishlari bilan Kumush ila ko'risha boshladilar:

— Esonmisiz, sarupolar muborak?

Kumushbibining qizlарга берган жавоби ешитилас-
ешитимаслик edi:

— Outlug'...

Kumushbibi uyning to'riga o'tquzildi. Qizlar uyning tevaragiga olturishib olg'andan keyin orag'a nimia uchundir bir jimjilik kirdi. Qizlar ma'nolik qilib yer ostidan Kumushka qaraydirlar. Majlisda bir xil ma'yusiyat. Qizlar nimani o'ylaydirlar va nima to'g'risida ma'yuslanadirlar, bu ersa qizlarning bizga noma'luni bo'lg'an ichki sirlaridir.

Qizlar ipka chizilg'an guldek uy tevaragini olg'anlar. buning ustiga yovoshliq, o'ychanliq ularning tuslariiga ma'naviy bir husn va jiddiyat berib, birga yuz hu:n qo'shqan edi. Agar biz shu kezda zarshunosliq uchun yeng shimarsak, ya'ni gulni guldan ajratadurg'an bo'lsaq boyag'idek esankirab, mutaraddid' qolmaymiz, chunki Kumushbibi lolalar isidagi bir gul va yo yulduzlar orasidagi to'lg'an oy edi.

Orada hamon boyag'i jimjilik hukm surar edi.

Har bir majlisning jonlandirg'uchi, idora qilg'uci bir-ikki qahramoni bor bo'lganidek, bu qizlar majlis ham shunday qahramonlardan xoli emas edi. Majlisni bunchalik ruhsizlanib, ma'yusiyat ichida qolishiga Gulsinbibi chidab turolmadi:

— Biz nima uchun yig'ildiq-da, nimaga yer chizishit olturamiz! — dedi. — Biz bu yerga aza ochqali keldikmi?

Gulsinning yonig'a Xonimbibi qo'shilishdi:

— Ko'b o'ylashmang, o'rtoqlar! — dedi. — Baribi bu gap hammamizing ham boshimizda bor! Tur, Savia Havlig'a olov yoqib childirmangni qizit! Anorgul, sor dutoringni ol! Kumushbibi, siz uncha xayol surmang kulib olturing. Baribir ertaga joysiz chekkan qayg'ingizdan o'kinarsiz! — dedi-da, majlisni ost-ust kuldirib yubordi. Kumushbibi ham ixtiyorlik, ixtiyorsiz bu kulg'ilikka tortilib, uning yovoshqina iljayishidan yoqutdekk lablari ostidagi sadaf kabi oq tishlari biroz ko'rinit qo'ydilar.

Shu gapdan keyin majliska kutilmagan bir ruh kirdi. Anorgulning qo'lidaq'i dutor «O'rtoqlar» kuyini tanlariga larza berib, tarona qildi. Xonimbibi qizlарга qistatil olturmay o'midan sakrab turdi-da, o'ynab ham ketdi.

¹ Mutaraddid — taraddudlanish, ikkilanish.

Dutor yonig'a childirmanning chertmagi kelib qo'shilg'andan keyin bazm tag'in ham jonlandi. Chapaklar ham ko'tarildi. O'yin qizib borar edi, uning daricha eshiklari bekланib toqchalarg'a sham' yoqilg'andan so'ng, bazmning ruhi yana oshdi. Yel bilan o'ynashib yong'an sham' nuri qizlarni allaqanday ajib holatka qo'ymoqda, majlis ersa «Alif laylo» hikoyalariдagi «parilar» bazmini xotirlatmoqda edi. Dutor «Ifor» kuyini chalib, childirma ham nozik yo'l bilan unga qo'shilisha bordi. O'yin ham bir turlik nazokat kasb etib, Gulsimbibi yo'rg'alay ketdi. Dutor ko'ngilning allaqanday ingichka joyini qitiqlaydir, chlldirma yurakni nimagadir oshiqdirib, Gulsin qizning yo'rg'alashi borliq a'zoni zirilatadir. Bazm juda qiziq, juda ko'ngillik edi.

Kumushbibini ham bu qiziq bazmdan boshqalardek hissa oladir, so'yinib quvonadir, deb o'ylanmasin, chun-ki vujudi qizlar bazmi ichida bo'lsa ham xayoli allaqa-yoqlarda uchib yurgandek, ko'zлari o'ynag'uchi qizlarda bo'lsa ham, ammo haqiqatda boshqa bir narsani ko'rGAN-dek... Ko'rinishdan natija chiqarib aytkanda, bu qiziq majlis uning uchun bazm o'mini emas, aza joyini tutqande...

Ikki soatlik qiziq bir bazmdan so'ng qizlar charchadilar-da, o'yinni to'xtatdilar. Gulsin bilan Xonimbibi endi dutor bilan qo'shiqqa o'lturdilar. Gulsin o'zining qo'n-g'uroqdек tovshi bilan «Yig'larman» kuyidan boshladi:

*O'rioqlarim, qo'lg'a olsam torimni,
Beixtiyor yodlaydirman yorimni!*

Ikkinci qaytarib aytishda unga Xonimbibi qo'shilishdi. Bir turlik, bir ohanglik nafis, musiqaviy tovushlar kishiming borliq vujudiga, qon tomirlatig'a ajoyib bir o'zgarish bergen edilar. Shu choqqacha mo'ltayib, xayol ichida sho'ng'ib o'lturg'an Kumushbibini bir seskandi-da, qo'shiqli qizlarga qaradi.

Qizlar ikkinchi baytka o'tdilar:

*Bir ko'riniб yag'mo' qilg'an ko'nglimni,
Qaytib yana ko'ralmadim norimni!*

Shu vaqt kutilmagan joyda Kumushning ikki ko'zi jiq yoshga to'lg'an edi. Uchunchiga o'tdilar:

¹ Ya g' m o — asir, talon-taroj.

*Agar ko'rsam edi yana yorimni,
Bag'ishlardim hama yo'qu borimni!*

To'rtinchi:

*Bilurmikin, bilmasmikin u zolim:
Kunlar-tunlar tortqan ohu zorimni!*

Kumush toqatsizlang'an edi...

Beshinchi:

*Chindin ayting o'rtoglarim menga siz,
Qayta boshdan ko'rарmanmi yorimni?*

Keyingi:

*Ketdi toqat, ketdi sabrim... ketdilar...
Sindirarman urib yerga torimni!*

Bu keyingi baytka qulog solg'uchi qolmadı. Chun ci yonidagi qizg'a osilib yig'lay boshlag'an Kumushbibiga har kim taajjubda, har kimning ko'zi, qulog'i shunda ecidi.

- Nima bo'ldi, Kumush?
- Nega yig'laysiz, Kumush opa?
- Birar joying og'riydimi, Kumush?

Kumushbibi o'z ustiga duv yig'ilg'an qizlarga ko'zi ni ochib qaradi-da, hushyor tortqanlardek bir harakat qil b^oq'ysi va tez-tez cho'ntagidan ro'yymolini olib ko'z-yoshisini quritdi.

- Nega yig'lading-a?

Bu savolni berguchi Gulsinga Kumush kuch bilan iljayib qaradi-da:

- O'zim... — dedi.

— Voy sho'rginangga sho'rva to'kilsin, Kumush! -- dedi Gulsin, — men shunday erni topib teksam boshin ko'kka yetar edi!

Gulsinning gapiga qizlar kulishdilar. Kumush juca xafa ko'ringanlikdan uning ko'nglini ochmoqqa to'g'ri kelar edi. Shuning uchun boshqa o'yinlarni qo'yatur b^omajlisning eng qiziq tarafi bo'lib sanalg'an lapar aytisl-ka ko'chdilar. Gulsin kuyav ro'lini o'ynar, Xonimbi'i Kumush ro'lida, ikkisining bir-birisiga qarab o'qishqan laparlari barchani kuldirib, ichaklami uzar darajad. Biroq Kumushning tishining oqini ko'rish juda qiyin, uning hamma ishi faqat mungg'ayib xayollanishqina...

Qizlарга то'хонадан ошлар, таванлар келиб тортилди. Ошдан keyin yangalar kelib, qizlardan Kumushni so'radilar. Qizlarning, «Yo'q, biz Kumushbibini sizlarga bermaymiz!» deb o'ynab aytkan so'zları Kumushbibiga chindek bo'lib eshitilar, yangalar bilan uydan chiqar ekan, ko'mak so'rag'andek qizlарg'a termulib qarar edi. Shu yo'sun qizlar o'zlarining bir o'rtoqlarini xotinliq dunyosiga uzatib, majlisdan tarqalishdilar.

11. KUTILMAGAN BAXT

Kumushbibidan vakolat olish ham juda qiyin bo'ldi. Domlaning: Sizkim Kumushbibi Mirzakarim qizi, o'zingizni toshkandlik, musulmon Otobek Yusufbek hoji o'g'liga bag'ishlamoq vakolatini amakingiz Muhammadrakhim Yo'Idosh o'g'liga topshirdingizmi? degan so'rog'i olti, yetti qaytarilg'an dan keyin, shunda ham yangalar qistog'i ostida arang uning rizolig'i olindi.

Kechki soat beshlarda qutidorning haylisi to'rt ko'z bilan kuyav kelishini kutadir. Kuyav uchun palovlar, quyuq-suyuq oshlar, necha turlik ne'matlar hozirlanib, bular ham kuyavning intizorida turadirlar. Nihoyat soat besh yarimlarda kuyav keldi. Yigirma-o'ttiz chog'liq yosh yigitlar — Rahmatning o'rtoqlari, ular orasida Otobek — kuyav ko'rindi; boshida simobi shohi salsa, ustidan qora movut sirilgan sovsar po'stin, ichida o'zining Shamayda tiktingani osmoni rang movut kamzul, movut shim: oyog'ida qalapoy afzali, belida Kumushbibining usta qo'li bilan tikilgan shohi qiyig'... Yuzlar qizil, og'iz irpaygan, ko'zlar o'ynab allakimni qidiradir. Oshlarini yeb bo'lsalar ham jo'rttaga kuyav ko'rish uchun o'lturg'an mahalla kishilari bir-birlarini turtishib: «Tuzuk-tuzuk, kuyavlikka arzigundek, chakki chakkiga tushmapti, olmayu-anor» deyishdilar. Tomda kuyav kutib o'lturg'an xotinlar ichidan Oftob oyimning egachisi oshiqib singlisi yonig'a tushdi-da: «Oftob, darrav isiriq hozirla, kuyavingni yomon ko'zdan o'zi asrasin!» dedi. Qutidor eshik ostida qo'l qovishtirib mehmonlarni kutib oladir, yer ostidan kuyaviga ko'z qirini tashlab, kishiga sezdirmay o'zicha kulimsirab qo'yadir. Mehmonxona ayvonida oq soqolliq, ko'rkm siymo va og'ir tabi'atlik domla bilan Ziyo shohichi, Hasanali, qiz vakili va tag'in bir necha kishilar

o'lturadilar. Yigitlar kuyavni domlalar qarshisig'a kelturit to'xtatqandan keyin Otabek vakili bo'lg'an Ziyo shohich bilan Kumush qiz vakili Muhammadrahim oralarida mahr masalasi ochiladir. Ko'b tortishqandan so'ng quyidag'i mablag'lar mahr qilib belgulanadirlar: uch yuz oltin pul, mundan keyin olib berish va'dasi bilar Marg'ilondan o'radek bir havli, sog'ish uchun sigir, asobi ro'zgor... Bunga Otabek ham o'z rizolig'ini bildiradir Domla xutba boshlaydir. Forsiycha o'qulg'an hamd salovot va boshqalardan so'ng xutba eng nozik bir o'ring kelib to'xtaydir: «Sizkim Otabek Yusufbek hoji o'g'l Kumushbibi Mirzakarim qizini o'zingizga shar'iy xotinliqqa qabul qilasizmi?» — fors tilida so'ralg'an bu savol Otabeknnig kulgusini qistatib, ko'nglidan kechiradir:

— Qabul qilasizmi-ya?

Ul birinchi so'roqdayoq — «uchib, qo'nib qabul qilamiz» deb javob bermakchi bo'lsa ham biroq xalqning «o'lib turg'an ekan» deb qiladigan ta'nasidan cho'chib javob bermaydir. Yana bir qayta yuqoridagi «siz kin falonchi...» jumlesi domla tarafidan takrorlanadir Kuyavlarga uchunchi so'roqda javob berish odat hukmida bo'lsa ham, Otabek bu takallufka chidalmaydir Go'yo uchinchi so'roq o'rning'a «Endi olmas ekansi Kumushbibini...» deb majlis buziladirlar andek seziladirda, hamma tovshini qo'yib, barchag'a eshitdirib «Qabu qildik!» deb yuboradir.

Domla alhamdulilloh, alhamdulilloh... bilan nikohn tugatib majlis tomonidan kelin bilan kuyavning haqlarig'a duo boshlanadir, hamma duog'a qo'l ko'tarib, hattotmdag'i tomoshachi xotinlarg'acha «omin»ga ko'maklashadirlar va shundan keyin nikoh majlisi yopiladir Yigitlar kuyavni mehmonxonag'a olib kiradirlar, ziyofa boshlanadir.

Otabekda bir daqiqag'a bo'lsin to'zim bo'l mag'an bi vaqtida bir necha soatlarga qarab cho'zilg'an bu tomoq majlisi bilan albatta ul yaxshi chiqisha olmaydir Xuftanga yaqin bana'ji' bir ishtiho bilan yeyilit bo'shatilg'an lagan, tovoqlar olinib dasturxonlar yig'ildi Bizningcha bir yarim soat, Otabekcha allaqancha yi hisoblangan bir fursat o'tib, nihoyat, yangalar kuyav-

¹ Bana'ji — och qoringa.

so'radilar. Ikki yoshg'a muhabbatlik umr so'rab fotiha o'qilg'andan so'ng Otabek ichkariga uzatildi.

Hasanali mehmonxona ayvonida bekni kutib turar edi:

- Endi kuyavlik muborak bo'lisin, begin?
- Qutlug' bo'lisin.

Hasanah boshidan oyoq bekni kuzatdi, otaliq muhabbat bilan bekning orqasini siladi va yoshli ko'zlar bilan duo qilib unga ruxsat berdi. Otabek yangalar kutib turg'an tarafka yurdi. Ul hozir qiziq holatda edi: bu nima gap, tushimi, o'ngimi, nima gaplar o'tib, nimalar bo'imqoda, bo'lib turg'an ish haqiqatmi?

Biz ichkariga kiramiz: havlining ikki tomoni to Kumushbibining uyigacha qator kuyav kutkan xotinlar, bola-chaqalar bilan to'lg'an. Ba'zan kutkuchi xotinlarning qo'lida yonib turg'an sham', kuyav tushadirgan uy to'y mollari bilan juda ham bejalgan. Yuqorida yozilib o'tilgan qutidor uyining aksar jihozlari shu uysa, Kumush qiz uyiga ko'chirilgan. Bir bulargina emas xotin-qizlar qo'li bilan chatib ishlangan turlik ziynat chodirlari bilan ham bejalgan, shipda katta qandil, qandilda o'ttuzlab sham'lar yonib uyni sirlik bir holatka qo'yadirlar. Burchakda qizlar majlisida ko'rilgan oq kiyimlar bilan Kumushbibi turadir... Uning husni bejalgan uyning oglari, ko'klari, sariqlari va qizillari bilan tovlanib xayoliy bir siymoda... Ko'z yoshlarni oquzib yangasining so'ziga quloq osmaydir. Tashqaridan eshitilgan «kuyav! kuyav!» so'zi bilan tag'in ham uning ko'z yoshisi ko'payib tusi ham o'zgardi. Yangasi Kumushni shu holda qoldirib o'zi yugirganicha eshikka chiqdi. Kuyav kelar edi: ikki tomonni sirib olg'an xotin-qizlar o'rtaidan Otabek kelar edi. Uning ketidan Ostob oyimning egachisi isiriq tutatar edi. Xotinlar qo'llarida sham' bilan unga qarar va kuzatib qolur edilar. Kuyav uyning yonig'a yetdi. Uning yuzi uyatidan juda qizarg'an, qochqaq joy topolmas edi. Shu kezda uyning eshigi ochildi-da, yanga tomonidan qarshilandi.

- Kiringiz, bek.

Otabekning yurak urishi ehtimol yangasiga ham eshitilar edi... Otabek uya kirgandan keyin yangasi tashqari chiqib, eshikni o'zi ko'rarlik qiya qilib yopdi... Uning to'rida yonini Otabekka berib ro'ymolining uchimi tugib-

mi, yirtibmi Kumushbibi turadir va kim keldi, deb yonig'a qaramaydir. Ro'ymol tugish bilan mashg'ul latif qo'llarni chet qo'l kelib siqdi:

— Jonim!

Kumushbibi begona qo'ldan seskandi va qo'llarini qutqazmoqqa tirishib:

— Ushlamangiz, — dedi ham siquvchi qo'ldan qutilish uchun orqag'a tislandi.

Titrag'an va qovjirag'an bir tovushda:

— Nega qochasiz? Nega qaramaysiz? — dedi bek. Kumushbibi shu choqg'acha qaramag'an va qarashni ham tilamagan edi. Majburiyat ostida, yov qarashi bilan sekingina dushmaniga qaradi... Shu qarashda birmuncha vaqt qotib qoldi. Shundan keyin bir necha qadam bosib Otabekning pinjiga yaqin keldi va esankiragan, hayajonlang'an bir tovush bilan so'radi:

— Siz o'shami?

— Men o'sha, — dedi bek. Ikkisi ham bir-birisiga beixtiyor termulishib qoldilar.

Kumushbibi og'ir tin olib:

— Ko'zlarimga ishonmayman, — dedi.

Otabek ko'zlarini to'ldirib qarab:

— Men ham, — dedi.

Shu vaqt ikki lab o'z-o'zidan bir-birisiga qovishdi... Kichkina nozik qo'llar yelka ustiga, kuchlik qo'llat qo'lтиq ostig'a yopishtilar.

Kumushbibi Otabekning yuziga uzoq tikilib turdi-da

— Kutilmagan bir baxt, — dedi va o'zining otidek bi narsaning tovshi kabi qilib kulib yubordi. Bu kulish havlilargacha eshitildi. Qiya ochilib turg'an uy eshigi ham qattiqqinabeklandi. Kumushbibi Otabekning qo'lidan ushlab quyida yozib qo'yilgan dasturxon yonig'a boshladi:

— Siz bo'lg'anlig'ingizni ilgaridan bilganimda bosh-qacha qarshilar edim, — dedi.

— Boshqa deb o'yladingizmi?

— O'ylash qayerda, siz bo'lursiz, deb ko'nglimga ham kelimagan edi, — dedi-da, tag'in kulib yubordi.

Dasturxon yonida Kumushbibining latif bilagiga Otabek oltin uzuk solur ekan, ul yerga qarag'an holda edi.

— Men sizga hech narsa ham hozirlamag'an edim...

- Hozirlamag‘aningiz uchun o‘kinasizmi?
- ...
- O‘kinmangiz, — dedi bek, — sizdan bir narsani so‘rasam ayamassiz?
- Ayamayman.
- Otabek Kumushbibining lablari ustidagi qora xolig‘a ishorat qilib:
- Shu yerdan bir o‘pish bersangiz, siz ham katta es-dalik hozirlag‘an bo‘lur edingiz, — dedi.
- Kumushbibi qizarindi.

* * *

Otabek Marg‘ilon kelganning ikkinchi kuni poyabzal bozorida bo‘lg‘an edi. Asr namozning vaqtı o‘tib borg‘anliqdan ul shundagi do‘kondorlarning birisidan taho-rat olish uchun suv so‘radi. Ko‘chadagi suv ariqning tegi-dan sayoz oqar, shuning uchun undan foydalanish qulay emas edi. Do‘kondor unga suvning qulay o‘rnini ko‘rsatdi: «Mana shu burchakdagи darbozadan ichkariga kirsangiz, ariqning yuza joyini topib tahorat olursiz», dedi. Otabek do‘kondorning ko‘rsatishicha qutidorning tashqarisig‘a kirdi. Shu vaqt tasodufan nima yumish bilandir mehmonxonadan chiqib kelguchi farishtaga ko‘zi tushdi. Kumush ham ariq yoqasig‘a kelib to‘xtag‘an chingilin¹ yigitka beixtiyor qarab qoldi. Ixtiyoriy emas, g‘ayriixtiyoriy ikkisi ham bir-birisidan birmuncha vaqt ko‘z ololmadilar. Oxirda Kumush mimadandir cho‘-chig‘andek bo‘ldi, yengilgina bir harakat bilan o‘zini ichkari yo‘lak tomong‘a burdi. Bu burilishdan uning orqa-o‘ngini tutib yotqan qirq kokillari to‘lqinlandilar. Kumush ichkariga qarab chopar ekan, yo‘l ustidan ariq bo‘yida qotib turg‘an yigitka yana bir qarab qo‘ydi va bu qarashda unga yengilgina bir tabassum ham hadya qildi... Kumush ichkariga kirib ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi, lekin Otabek yana bir necha daqiqa yerga mixlangandek qotib turdi... Oxirda ko‘zini katta ochib o‘tkan daqiqada uch rashkani xayoliy go‘zalni istab xayollandi. Biroq haqiqat boshqacha edi. Tahorat olmoq uchun ariq bo‘yig‘a o‘lturdi. Ammo ko‘zi xayol yashiring‘an yo‘lakda edi. Tahoratlanib bo‘ldi, yana ko‘zini o‘sha tarafdan uzolmadidi. Artinib olg‘andan keyin yana oyog‘ ustida

¹ Chingilin -- ixcham, bejirim.

to'xtab qoldi. Yashiring'an go'zal ikkinchi qayta ko'rinnadi, ehtimolki, Otabekni ipsiz bog'lab, o'zi qaysi bur-chakdan bo'lsa ham asirini tamosha qilar edi.

Ko'b kuddi, asr namozini qazo qilib kuch bilan qutidori uyidan chiqdi va shu daqiqadan boshlab unda muhabbat mojarosi tug'ilg'an edikim, bu yog'i o'qug'u-chimizga ma'lumdir. Kumushbibining yuqorida «Siz o'shami!» deb so'rashi shunga binoan bo'lib, ammo unga masalaning onglashilmay qolishi va chin baxtni bil'ak kutib olinishi qiziq edi. Shunday qilib ikki yoshning birinchi ham sof muhabbatlari qovishish bilan natijalandi.

12. CHAQIMCHILIQ

— Bu kun yetti kun... Otabek qutidorning qizig'a uylandi.

Ul bu xabarni Qo'qondan qaytishda eshitkan edi O'zining qiyofasiga yarasha qo'rquunch yo'llar izlar ekan quloqlari tegida «...qizig'a uylandi» jumlesi takrorlanit turg'andek bo'lar edi.

Uning Qo'qondan qaytishi ikkala xotini uchun han ulug' bir falokat bo'ldi. Chunki arzimagan bir sabat bilan ikkalasi ham yaxshig'ina tayoq yeb oldi. Shuning uchun ikki kundash uning oldig'a kirishdan qo'rqiб yana to'g'risi — uning sovuq astini ko'rishdan jirkanit havlining chet-chetida yurarlar, ikki kundash bilittifoc unga o'lim so'rарlar: «Qo'qonda o'lsa, o'ligini itlar yesiz biz achimarmi edi», deyarlar edi.

Ul o'lтурган ko'yи nima to'g'risida bo'lsa ham jud:bosh og'ritib o'ylar edi. Shu choqda uning tusidar yirtqichliq, bir gunohsizning ustiga hujumga hozirlang'ar vahshiylik belgulari ko'rilur edi. Har holda ul yaxshiliqq emas, qandog' ham bo'lsa bir vahshiylikka yo'llar, rejala izlar edi. Oxiri uning yuzida istehzolik bir iljayisht ko'rildi-da, bir narsaga qaror qo'ygandek bir haraka yasadi va o'rnidan sakrab turib qoziqdag'i kirlab ketkar sallasmi qo'lig'a oldi va havliga chiqdi. Tashqarisida bes do'konlab ish to'qib turg'an xalfa shogirdlariga ba'z ta'limotlarni bergach, bir ulug' darboza orqaliq ko'chagi yurdi. O'ralib bitmagan sallasini tuzata-tuzata tor, kirdi chiqdilik ko'chalar bilan shaharning kunbotar tomonig'a beklar mahallasiga qarab ketdi.

Beklar mahallasining boshlanishida, janubga qaratib qurilg'an ulug' bir darbozaning yonida ikki nafar miltiq va qilichlik yigit so'zlashib turar edilar. Bularning yonig'a bizga ma'lum kishi kelib to'xtadi va ulardan so'radi:

— Bek uydamilar?

So'zning beliga tepkani uchun yigitning birisi o'shshayib so'rag'uchig'a qaradi, ikkinchisi qo'llari orasidagi miltig'i bilan ichkariga ishorat qilib javob berdi:

— Bor!

Darbozadan ichkariga kirilgach, saroy kabi bir havli, avvonda o'n beshka yaqin yarog'liq yigitlar to'nkalardan gulxan solib, isinib o'lturmakda edilar. Ul to'rdagi ayvon orqaliq yuriladirgan uyning eshidiga turg'uchi yigit og'asining yonig'a bordi va qo'rbossi bilan uchrashmak orzusida bo'lg'anlig'ini aytib undan kirishka ijozat so'radi. Yigit og'asining rahbarligi bilan ichkariga kirdi: boshig'a ko'k salsa chulg'ag'an, egniga O'rategapaning bosmasidan chakman, beliga kumush kamar bog'lab kumush qinlik qilichini tizasiga bosqan, qora tanlik bo'lsa ham ko'knorimi, taryakmi iste'molidan yuzi sarg'ayg'an qirq-elli yoshlari chamaliq bir kishi yorliqsumon bir yozuvni o'qub o'lturmoqda edi. Qo'rbossi kelguchining salomiga e'tiborsizg'ima javoblang'an bo'ldi-da, ruhsiz bir tovush bilan:

— Nima qilib yuribsiz? — deb so'radi.

— Taqsir, sizga arz bor.

Yigit og'asi kelguchini qoldirib chiqdi. Kelguchi eshik yonida oyog' ustida qo'l bog'lab turar edi.

— Qanday arzing bor?

— Taqsir... ijozat bersangiz o'ltursam...

— Xo'b, o'ltur.

Kelguchi ko'p tutulib tusi o'ngg'an gilam ustidan yurib borib, qo'rbossi qarshislig'a tavozi' bilan o'lturdi. Qo'rbossi qo'lidag'i yozuvni buklab qo'ynig'a tiqdi-da, kelguchini yer ostidan kuzatdi:

— Qayerliksan?

— Taqsir... shu yerlik, marg'ilonlik.

— Oting nima?

— Taqsir... Homid.

— Nima kasb qilasan?

— Ustakorlik.

— Yaxshi, arzingni gapir?

Homid o'zining tovshig'a yasama bir ohang berit, arzini boshladi.

— Janobi padari arus¹ shahanshohi Musulmonqul bahodir zamoniadolatlarida ham, — dedi Homid, — qora choponliqlar hanuz tinch yotmay yurtni qipchoq og'ala rig'a qarshi oyog'landirmoqchi bo'ladirlar, ishni yanatadbirsiz qora choponlar qo'lig'a olib mamlakatn, buzg'unliqqa solmoqchi bo'ladirlar... Biz bunday buzuqlar yolg'iz Toshkanddagii Azizbek bilan uning yo'lbosechisi bo'lg'an Yususbek hoji, deb bilgan edik. Biroq ularning urug'i bizning Marg'ilong'a ham sochilg'an ekan.

Qo'rbosehining ko'zi ola-kula keldi:

— Nima deysan? U kim ekan Marg'ilonda?!

— Bittasi mashhur buzuqi toshkandlik Yususbekning; hozirda Marg'ilonda turg'uchi o'g'li — Otabek ismlik bigigit, ikkinchisi uning hammaslaki va qayin otasi bo'lg'an Mirzakarim qutidor.

— Hali-ya?

— Shundog', taqsir.

— Sen bu gapni qayog'dan bilding?

— Shu kunlarda ularning bir majlislarida bo'lg'an edim, taqsir...

— Xo'sh, xo'sh, majlisda?

— Majlisda ko'b gaplar o'tdi, taqsir, — dedi Homid, — majlisning boshlug'i bo'lg'an Otabek qipchoqlarning zu'lum va ta'addisini², qipchoqlaridan ishni olmoq uchun Toshkandda Azizbek va o'z otasi boshliq bilfe'l ish boshlag'anlarini so'zlab, Marg'ilonning ham mundan so'ng oyoqqa qalqishi kerakligini aytdi... Majlis ahli, ayniqsa Mirzakarim uning so'zini kuchlab tushdi. Agar bu ishning oldini olinmasa, hukumat va mamlakat uchun natija qo'rquunchdir, taqsir.

— Majlis kimnikida edi?

Homid tarafidan kutilmagan bir savol. Homid o'ziga berilgan bu savol qarshisida taraddudlanib qoldi. Chunki majlis o'rnini aytса pochchasi bilan jiyani Rahmatning, ham qo'lg'a tushishlari aniq va buning bilan ul o'yoq'iga bolta qo'ygan bo'lar edi. Shu mulohaza yuzasidan ul tutiliqdi:

¹ Padari arus — qaynota

² Ta'addi — adovat, zo'ravonlik.

— Majlis o'mi yodimda yo'q, taqsir.

Mantiqsiz bu javobga qarshi qo'rboshi achchig'i bilan baqirdi:

— Yodimda yo'q?!

Homid garangsidi va bir xil siniq tovushda:

— Esimda bo'lsa ham nozik bir joy edi, taqsir,— dedi.

— Nozik bir joy edimi! — deb qo'rboshi zaharxanda qildi. — Agar aytmasang o'sha muttahamlar tiqiladirk'an chuqurg'a sen ham tashlanasan.

— Kechiringiz, taqsir.

Qo'rboshi yirtqichlardek bo'kirdi:

— Kechirish yo'q!

Homid uchun eng keyingi choradan boshqa iloj yo'q edi — cho'ntak kavlashka tutindi va yuz mashaqqat bilan yonchig'ini chiqardi. Yonchiqdan o'nga yaqin oltinlarni sanoqsizcha olib, qo'rboshig'a uzatdi:

— Taqsir... sizga atag'an nazrimiz edi...

Homid kavvana boshlag'andanoq qo'rboshining ustidan sovuq suv sepilgan edi. Ul oltinlarni yonig'a solib joylag'ach, tovush ham eski holiga qaytib, so'zlar ham muloyim tortdi.

— Demak, nozik joy edi, degin Homidboy.

— Taqsir...

— Badbaxtlar shunday maslahat qildilarmi hali?

— Taqsir... Bu ishning oldini olinmasa natija yomon albatta.

— Albatta biz o'sha buzuqilarning jazolarini berarmiz... Men hozir borib bekka arz qilay, shu kechadan qoldirmay qo'lg'a olamiz muttahamlarni, — dedi qo'rishi.

Homidning chehrasi ochilib ketkan edi. Qo'rboshi o'zining imo va ishorasiga o'tkanlikdan uning ko'zida o'ch olish quvonchiari va undan keyingi Homidning o'ziga ma'lum bo'lg'an bir baxt umidlari o'ynar edilar. Qo'rboshi tokchadan davot, qalam olib oldig'a qo'yida, yozuvg'a hozirlanib so'radi:

— Aytchi Homidboy, muttahamlar kimlar edi?

— Bittasi toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li— Otabek.

Qo'rboshi yozdi:

— Ha-ha! Hali Yusufbek hojining o'g'li degin. Biz-

ning Marg'ilonni ham qong'a botirmoqchi ekan-ca muttahamlar, ikkinchisi?

— Shu kunlarda Otabekka qizini bergan marg'ilon il Mirzakarim.

— Pes-pesni qorong'ida topqan ekan, uchinchisi?

— Otabekning quli — Hasanali.

— To'rtinchisi?

Homid biroz o'ylab javob berdi:

— Bilmadim... Hozir Marg'ilondami, yo'qmi, andi-jonlik Akram boji.

Qorboshi yozdi:

— Ish katta ekan, tag'in?

— Endi yo'q, taqsir, — dedi Homid va so'ziga shun ham qo'shdi, — Otabek bilan Mirzakarim qo'lg'a oli-salar ilonning boshi yanchilgan hisoblanib, o'zgalarni qo'lidan ish keladirgan odamlar emas, taqsir.

Qorboshi yozuvni bitirib qo'yniga tiqdi — «Bo'tmasa ish bitdi, ertaga erta bilan mojaroni eshitarsan», — dedi Homid o'midan turib qorboshig'a qulliq qilib chiqdi.

13. QAMOQ

«Yormozor» mavzi'ida shahar qo'rg'onig'a tiralit soling'an o'rda. O'rda darbozasining sahni botmoni it hisoblang'an mevazor bo'lib, bunda olma, o'rik, nok zatut yog'ochlari xilig'ina bor edilar. Darbozaning ikk biqinini o'rab olg'an loyig'a gullar, naqshlar tushirilit ishlangan sakkiz gazlar yuksaklikda o'rda qo'rg'oni, darbozaning ikki burjida' alachami, bo'zdanmi uzun chapanlar kiyib, boshlarig'a qulogchin qo'ndirg'an, qayish kamar ustidan qilich tiqinib miltiqlarig'a suyang'an ikk yigit ko'rindirlar — bular navbatchi o'rda qorovu i qorong'i tushishka yaqinlashqanliqdan qiya yopilish turg'an darbozani kimdir, ichkaridan bittasi zichlat yopdi-da, kuch sarf qilib darbozaning zo'r zanjirini sharaq-shuruq etib bog'ladı. Hozir bizga o'rda ichiga kirish mumkin bo'lmag'ani uchun qo'rg'onning tashqari tegrasida aylanib turayliq: darbozaning so'l biqinig'a qarab ikki yuz adim ketsak qo'rg'on devori tugalab, buriya yetiladir. Qo'rg'on burjiga qorovul turish uchun maxs is

Burji — qal'a va qo'rg'on devorining burilish joylariga va darboza yonlariga qurilgan soqechnilar turadigan qorovulxona.

manora shakilli joy yasalg'an bo'lsa ham hozirda navbatchidan xolidir. Shundan keyin bir bo'shliq yer bilan qo'rg'onning janubiga qarab ketiladir. To'rt yuz adimlab borilg'ach, qo'rg'onning sharqi janubi burjiga yetilib, bu burjini ham anovisidek qorovulsiz topiladir. Bu burjdan qarag'an kishiga qo'rg'onning g'arbi janubi burji ham ko'riniib, shu yo'sunda o'rdaning to'rt burjini aylanib chiqilsa bir ming olti yuz adam bosilg'an bo'lib o'rdaning g'arb tomonidan biz tanishqan o'rda darbozasig'a kelinadir.

Hozir qorong'i ham o'bdan tushkanliqdan kishi-kishimi tanimasliq darajada edi. Boyag'i darboza ustida ko'ringan qorovullar hamon qora haykal kabi qotib turar edilar.

Shahar ichidan o'rda darbozasig'a qarab kelmakda bo'lg'an bir necha ot oyog'larini eshitib qorovullardan bittasi — «tuyooq tovshimi?» deb, ikkinchisiga savol tashlab qo'ydi. Ikkinci qorovul mo'ralab-mo'ralab yo'lg'a qaradi:

- Uch otliq ko'rinaridir.
- Vaqtsiz kelguchi kim ekan?
- Bunday vaqtida qo'rboshidan boshqa kishi kelmas edi, ehtimol o'shadir.

Darvoqi', qo'rboshi o'zining ikki yigitini bilan yetib keldi va otidan qo'nib jilovini yigitining qo'lig'a berar ekan, qorovullarg'a buyurdi:

- Darbozani ochsimlar!

Qorovullar ichkariga xabar bergandan so'ng darboza ochilib qo'rboshi ichkariga kirdi. O'rdaning tevarak masohatini¹ biz chamalab ko'rgan edik, shuning uchun o'rdaning qay daraja keng bo'lishi ham bizga qiyosan ma'lum. Ammo o'rdaming ko'proq qismi darboza tomonida qoldirilib, janubka tortilg'an xatti mustaqim² bir devor bilan bo'lingan edi. Narigi tomon o'rdaning ichkari qismini tashkil etib, unda bek — hokim oilasi turar edi. O'rdaning tashqarig'i qismining uch tarasi (janub, sharq, g'arb) binosiz, faqat qo'rg'on devorlarining zinalari edi. Ammo imorat qismi darboza bilan bir qatorda bo'lib, so'l biqinida devonxona, uning qatorida bo'yiga qirq, eniga yigirma olchin joy olg'an o'n besh

¹ M a s o h a t — sath, yuza, maydon.

² X a t t i m u s t a q i m — to'g'ri chiziq.

darichalik kattakon chorzari uy, ichida elli chog'liq besh yigitlari gulxan solib o'llturar edilar. Bu uyning qator oshxona, otxona va shuningdek, hojat uylarini tashdi etar edilar.

Qo'rishi darbozabon yonida to'xtab, undan so'radi
— Bek ichkaridamilar?

Darbozabon darbozani kuchanib yopar ekan, javob berdi:

— Bilmadim, taqsir.

O'rdaning charog'ehisi darboza yaqinidagi mash'ala yog'ochig'a o't berib, butun o'rda ichi yorib ketdi Qo'rishi darbozaning o'ng tarafiga qarab yurdi. Bu tomonda nihoyatda ziynatlanib bino qiling'an oly imoratlar bo'lib, shahar ustalarining hamma san'at va mahoratlari shu binolarda gavdalanur edi. Qo'rishi tiringchi eshik yonida turg'an yarog'liq qorovuldan o'tib kichikrak, naqshliq bir uyg'a kirdi. Ikkinchchi eshikdan o'tib, ulug' bir zolga chiqdi. Zol juda nafis ishlangan edil oltin qandildagi ellilab sham'larning nuri bilan munaqqash devorlarning oltin, kumush, ko'k-qizil, oq-pushti, sariq-qora gullari yulduzlardek yashnab, uyg'a tiri xayoliylik berar edilar. Uyning ostig'a to'shalgan qisi lola gullik gilam kishini go'yo bir chamanda his etdirdi. Zolning to'rida, kichkina haldor bir eshikcha yonida, atlas ko'rpacha ustida o'n besh yoshlar chamaliq qizil duxobadan kiyingan ko'rakam bir o'g'lon palov yeturdi.

Qo'rishi eshikdan kirar ekan, o'g'long'a qarab kulimsiradi:

— Ha, Ahmadxon, siz shu yerda ekansiz, — dedi.

Ahmadxon joyidan qo'zg'almadidi:

— Men hamisha shu yerda, qani oshg'a.

— Rahmat. Qushbegi ichkaridadirlar?

— Ichkaridalar, — dedi Ahmadxon, — men to'y b goldim, kelsangiz-chi.

— Bo'lmasa tabarruk qo'lingiz bilan bitta oshatsangiz.

Ahmadxon qo'lig'a siqquncha osh olib qo'rishi qo'zg'alma tutti, qo'rishi ixlos bilan Ahmadxonning qo'lidan oshadi. Ul oshning'ina emas, hatto Ahmadxonning qo'lini ham oshaydirg'an edi.

Ko'b fursat o'tmadi. To'rdagi kichkina eshik ochil b

ichkaridan to'la yuzlik, o'siq qoshliq, og'ir qarag'uchi ko'zlik, siyrak soqol, o'rta bo'yliq, ustidan kimxob to'n kiyib, beliga qilich osqan qirq besh yoshlari chamasida bir kishi ko'rindi. Ahmadxon bilan qo'rboshining o'rinnlari dan turib ta'zim qilishlaridan bu zotning kim ekanligi bilinar edi. Bu kishi kelib atlas ko'rpacha ustiga o'lturdi va o'zining salmoq toyshi bilan:

— Qalay, Xoliqbek, — dedi, — yurtlaringiz tinchlikimi, o'lturing.

— Xudog'a shukur, davlatlari ko'lankasida, — deb qo'rboshi tavozi'landi va qo'l qovushtirib qushbegining yaqinig'a cho'kkaladi. Ahmadxon bo'sh laganni dasturxoni bilan ko'tarib qushbegi kirgan eshikdan chiqdi.

— Kechagi o'g'rilar nima bo'ldi, qo'lg'a tushirdingizmi?

— Davlatlari ko'lankasida... O'g'rilardan bittasi tutildi, davlatlari yori¹ bersa qolg'anlari ham ushlanur, deb o'yayman.

— Boshqa nima xabarlar bor?

Qo'rboshi yuziga jiddiylik holati berdi:

— Davlatlari yori bersa hukumatimiz uchun qo'rquunch bo'lg'an buzuqilar uyasini topqandekman, — dedi.

Qushbegi o'ziga o'ng'aysizliq bermakda bo'lg'an qili-chini tizasiga olib hamon sovuqqonliliq bilan so'radi:

— Qanday buzuqilar uyasi?

— Qanday buzuqilar uyasi bo'lsin, taqsir, — dedi qo'rboshi, — dunyoda qora choponliqlardan ham kuchlirak buzuqilar bo'ladimi?

Qushbegi ko'tarilinqirab oldi va ko'zları biroz kat-taroq ochildi:

— Xo'sh?

— Ma'lumingiz, ulardan Azizbek bilan Yusufbek Toshkandda bilfe'l isyon chiqarib yotadirlar. Biroq ular shuning o'zigagina qoniqmay, Marg'ilonni ham buzish fikriga tushkanlar va shu maqsadda bu yerga odam ham ko'ndirganlar.

— Odami kim, tanidingizmi?

— Tanidim, taqsir, — dedi qo'rboshi mag'rur bir ohangda, — Yusufbek hojining o'g'li va o'zimizning Marg'ilondan ham yana bir necha buzuqilar.

¹ Yo r i - ko'mak, yordam.

- Yusufbek hojining o'g'li?
- Taqsir... ismi Otabek.

Qushbegining ko'zi yondi... Manglay etlari tirishib so'l qo'l bilan soqolini tutamlab fikrga ketdi. Bu xabai unga boshqacha ta'sir bergan edi: Toshkandning Qo'qong'a qarshi isyon qilg'an bir zamonida, isyonchilardan biri ham birinchisi bo'lib tanilg'an Yusufbek hojidek bir kimsaning o'z o'g'lini Marg'ilonga yuborib bunda ham isyon chiqarish qasida bo'lmosi uninge kuda yaqin va shubhasiz edi.

- Ul hozir qayerda turadir?
- Mirzakarim qutidor ismlik bir kishinikida.
- Mirzakarim bilan qanday aloqasi bor emish?
- Barakalla, taqsir, — dedi qo'rбoshi, — Otabekni Marg'ilondan topqan eng yaqin kishisi shu qutidordi Mundan bir necha kun ilgari Otabekka o'z qizini berit kuyav ham qilibdir. Aytishlaricha, Otabekning barc u rejalarini shu qutidor bilan kengashib bo'lar ekan.

— Ularning tevaragiga kimlar yig'ilg'an?

Qo'rбoshi qo'ynidagi yozuvni olib qushbegiga uzatdi:

— Hozircha menga ma'lum bo'lg'an buzuqlar shu ida.

Qushbegi yozuvga ko'z yogurtirib ro'yxatdagi kishilarni darhol keltirishga buyurdi. Qo'rбoshi qulliq qilish chiqg'ach, yana bir qayta yozuvni o'qub fikrga toldi.

* * *

O'tabboy qushbegi hozirgina ichkari o'rdadan qaytit chiqg'an edi. Shu orada qo'rбoshi kirib unga qulliq qildi

— Keltirdim, taqsir. Biroq ikkisini topolmadim.

Qushbegi chidamsizlik bilan:

— Otabekni-chi? — deb so'radi.

Qo'rбoshi muzaffarona javob berdi:

— Tuttim, taqsir, qutidorni ham.

— Olib kiringiz.

Qushbegi tinchlandi, qo'rбoshi dahlizzdan tashqariga ishorat berdi va qaytib qushbegiga ruxsat qullig'i adi

O'tabboy qushbegi qipehoq beklarining tuzuklaridandir. Bu kishi Marg'ilonda 1263—67-hijriy yillarda orasida bek bo'lib turdi. Muselmonqulning azidan so'ng uning orniga mingboshi (harbiya va bosh vazifasi) bo'lib belgulandi. Marg'ilonda O'tabboydan qolgan osor ham bor (*mua*.)

qildi va undan izn olib o'lturdi. Eshikdan ikki qurollik yigit muhofazatida Otabek va qutidor ko'rinibekka qulluq qildilar. Qushbegi yarog'liq yigitlarni qaytishiga buyurib, gunohkorlarni yovoshg'ina qilib o'z oldig'a chaqirdi. Otabekda tushunmaslikdan boshqa o'zgarish sezilmasa ham qutidor juda qo'rqqan, rangi o'chkan edi. Ikkisi tenglikda qushbegiga qarshi cho'kkaladilar. Otabekni ortiqcha bir diqqat bilan ko'z tegidan o'tkar-gach, qushbegi so'radi:

- Otabek degan sizmi?
- Taqsir, man.
- Toshkandlik Yusufbek hojining o'g'lisiz?
- Taqsir.
- Hozir Marg'ilonda turasizmi?
- Taqsir.
- Marg'ilon kelganingizga ko'b bo'ldimi?
- Qirq kunlar chamasi.
- Marg'ilonga nima yumish bilan kelgan edingiz?
- Savdogarchilik bilan, taqsir.
- O'zingiz yolg'izmi?
- Bir kishim bor edi.

Qushbegi qo'lidagi ro'yxatka qarab oldi va davom etdi:

- Hasanali kim bo'ladir?
- Otabekdag'i boyag'i tushunmaslik bir shubhaga alishindi. Ammo parvosizcha javobini beraverdi:
- Qulimiz bo'ladir, Toshkanddan kelgandagi yo'ldoshim shu siz aytkan Hasanali edi.
 - Hasanali bu kunda qayerda?
 - Marg'ilonda.
 - Siz bilan birga turadimi?
 - Yo'q. Saroyda birmuncha mollarimiz bo'lar edi, saroya mollarg'a qarab turadir.
 - Bu kishi kimingiz?
 - Qayin otamiz.
 - Ko'bdan berimi?
 - Bu kun sakkizinchchi kun...
 - Ilgari o'zingiz uylangan edingizmi?
 - Yo'q.
 - O'zingiz toshkandlik bo'laturib nima majburiyat ostida Marg'ilondan uylandingiz?

Bu savoldan Otabek biroz o'ng'aysizlanib to'xtadi.

Ammo bu o'ng'aysizlanishdan qushbegining oldida boshqa bir haqiqat ochilg'andek bo'lди:

— Javob beringiz.

— Taqdir, taqsir.

Qushbegi biroz o'ylab olib yana savol berdi:

— Marg'ilonda kimiлarni taniysiz?

— Marg'ilonda uch-to'rt kishidan boshqa odamni tанимайман.

— Akram hojini tанирсиз?

— Tанимайман. Uning bilan bir necha majlislarda оlturishkan edim.

— Bu kunda Akram hoji oshnangiz qayerda?

— Bilmadim, taqsir, — dedi va qayin otasig'a qarad.

Qutidor javob berdi:

— Akram hoji bu kunlarda Andijonda bo'lsa kera!, taqsir.

— Xo'b. Otabek, siz javob beringiz: Akram hoji bila bo'lg'an majlislarining kimnikida edi?

Otabek bunday so'roqlarning bekorga emasligir i payqab, buning tegida qanday bo'lsa ham bir ga borhg'ig'a ishondi:

— Birinchi majlisimiz mundan bir oy chamasи burun Ziyo aka deganning uyida, ikkinchisi (qutidorg'a imo qilib) bu kishinikida bo'lg'an edi. Shu majlislarda Akram hoji ham bor edi.

— Ziyo akanikida bo'lg'an majlisiningizga kimlar ishtirok qildi?

— Men, Ziyo shohichi, bu kishi (qutidor), — dedi va biroz o'ylanib oldi, — Ziyo akaning o'g'li — Rahma, Akram hoji, Hasanali, Homid ismlik yana bir kishi.

Homid ismini eshitkan qo'rбoshi tasdiq qilg'andek bir harakat yasab qo'ydi. Qushbegi qo'rбoshig'a yer teg-dan ko'z yuborib oldi-da, davom qildi:

— Ikkinci majlisiningizda kimlar bo'lди?

— Ikkinci majlisimizda boyag'i kishilargina bo'lди.

Faqat Homid yo'q edi.

— Boya, Marg'ilon kelganimga necha kun bo'ldi, dedingiz?

— Qirq kunlar chamasи.

— Yaxshi, — dedi qushbegi, — aytingiz-chi, qirq kunlab Marg'ilonda qolishingizning sababi nima edi?

— Ma'lumki, hozir Toshkand qamat (muhosata)

holatidadir. Shunday vaqtida Toshkandga qaytish o'zi aqslizlik bo'lar edi.

— Qorachoponchi bo'lg'aningiz uchun, — dedi istehzo qilib qushbegi, — qipchoq og'aynilardan qo'rningizmi?

— So'zingizga tushunolmayman, — dedi kulib Otabek. Bu gapni oddiy kishiga aytkandek qilib so'zлади. Qutidor uning bu aytkan gapidan emas, kulishidan nihoyat darajada qo'rquvg'a tushib o'zida issiqliqsovug'liq bir holat his etkan edi. Hokimlarga garchi to'g'ri bo'lg'anda ham dag'alroq so'z aytish o'limni tilash bilan teng edi. O'tabboy qushbegi zamona hokimlarining tuzugi bo'lsa ham, ko'p bo'lmasa ozroq ularning ta'siri bunda ham bor edi. Otabekning bu gapidan qizishdi:

— Qipchoq dushmani bo'lg'an otangiz Yusufbek hojini unuttingizmi? Otangizning sizga bergan vakolati qayerda qoldi?

— Qipchoq dushmani kim, otam kimga qanday vakolat bergen, xudo haqqi uchun ochib so'zlangiz, yo'qsa yorilaman, taqsir!

— O'zingizni tag'o'fulga' solmangiz, bek yigit, — dedi qushbegi, — otangizning kim ekanini, sizni Marg'ilonga ninia uchun yuborg'anini, qutidor bilan munda qanday ishlar qilmoqda bo'lg'anlig'ingizni, barchasini hujjalari bilan bilamiz. Siz marg'ilonlik og'aynilarni qipchoqlarg'a qarshi oyoqlandirmoqchi bo'lasiz, buni ham yaxshi bilamiz!..

Otabek }
Qutidor } — Yo ollo!

Otabek azbaroyi bo'g'ilib ketkanidan ko'kimtil tovlang'an, qutidor bezgaklardek titray boshlag'an edi. Otabek o'zini kuch bilan yig'ishtirdi:

— Bunda zo'r tuhmat bor, taqsir, — dedi, — otamni qipchoq dushmani va meni Marg'ilon og'aynilarini isyonga hozirlash uchun kelgan, deb o'ylaysizmi?

— O'yalamaymiz, ammo yaxshi bilamiz. Qutidorning sizga nima uchun qizini berib, kuyav qilg'anig'a ham yaxshi tushunamiz.

Qutidor suratdek qotib qoldi, Otabek bo'lsa o'zidagi hayajonni kuch hol bilan tarqatishg'a tirishar edi.

¹ Tag' o fu l -- bilib bilmaslikka olish.

Qushbegi bilan qo'rboshi bu ikki gunohkorni ta'qib etar, ulardag'i har bir harakatni o'zlaricha bir narsaga yo'yar edilar.

Uch-to'rt daqiqalik sukutdan keyin Otabek tilga keldi:

— Biz bu daqiqada sizning fikringizcha go'yo bir ig'vogar, go'yo bir isyonchi bo'lib tanilib turibmiz, — dedi bek, — chindan ham shundog' kishilarmizmi, yo'qmi, buni albatta sizning tekshirishlaringiz, haqiqatlarining ko'rsatar. Men sizning qilichingiz ostida o'limdan qo'rqiб yoki sizga xushomad uchun so'zlamay hukumat kishilarimiz orasida tushunadirg'an bir odam bo'lg'anlig'ingiz vajidan otamning ham o'zimning qanday fikr va maslak kishisi ekanligimizni aytib o'tmakchi bo'laman: biz na qipchoqlarg'a tarafdir bir kishi va na shaharlik og'aynilarg'a. Bu ikki sirqa bizning nazarimizda bir-birisidan mumtoz, idora ishida biri-biridan ortiqroq xalqlar emasdir. Shunga binoan Turkiston xalqlarining istiqbollarini bu ikki sirqaning bittasiga havola qilish baayni qo'yni bo'riga topshirish qabilida bo'ladir. Nega desangiz, har ikki tomonning ish boshig'a intilgan kishilarining ko'kragiga qo'l solib ko'rsangiz, birisining faqat el talamoq, boyliq ortdirmoqqag'ina bo'lg'an g'arazini, ikkinchisining ko'rkli xotinlar, yuqori turmishlar uchun bo'lg'an maqsadning ina ko'rib, ikki oradan «elni tinchitay, el ham rohat-tirikchilik qilsin» degan uchunchi bir oliy maqsadni charog' yoqib axtarsangiz ham topolmassiz. Mana biz, taqsir, shu keyingi ishda ko'rilmasa ham faqat shirin xayollardagina yurgan oliy firqag'a o'zimizda tarafdirlik his etamiz. Otamning Azizbekka yaqin turishi qipchoq dushmani, qora chopon tarafdoi bo'lg'anidan emas, balki boyagi maslakka bir xizmat qilmoq uchundir. Taassuski, otamning Azizbekdan bo'lg'an umidi bo'shka ketdi: bu kun ul o'zining yaramas xayoli yo'lida xondan yuz o'girdi va bu orada qancha gunohsizning qoni to'kilishiga sabab bo'lmoqdadir. Manim bu so'zlarimga ishoning-ishonmang, ixtiyor albatta sizzadir. Ammo bundog' eng jo'n bo'hton bilan qoralanishimg'a vijdonim qarshisida so'ng daraja muazzabman², taqsir!

¹ Firqa — guruh, bo'lak.

² Muazzabman — azobdaman.

Qushbegi Otabekning bu gaplaridan yaxshig'ina taraddudga tushkan edi, ammo — «Azizbekning otalig'i va kengashchisi» bo'lg'an Yusufbek hojming o'g'li bo'lishi uning miyasini qotirg'an, balki, bu gaplar shunday ehtimollarga qarshi dastur qilib berilgan bo'lmasin, degan fikrga kelgan edi. Otabekning yuqoridag'i gaplaridan so'ng bo'lg'an undagi o'zgarish ham faqat bu ishni yaxshilab tekshirish va hozirdan bir hukm bermaslikkina bo'ldi.

— Har holda sizning yaxshi niyatlik kishilar bo'lmag'anlig'ingiz ko'zimiz o'ngidadir, — dedi qushbegi, — shuning uchun to haqiqat oshkor bo'lg'unchalik har ikkingiz zindonda qolarsiz.

Otabek bir so'z aytmay sukul qildi. Qutidor «chora yo'qmi?» degandek qilib kuyaviga qaradi. Qushbegining ishorati bilan yigitlar hozir bo'lib, gunohkorlar zindonga jo'natildilar. Qushbegining — «Ertaga uyida majlis qurilg'anlarni va bu majlisda ishtirot qilg'an boshqalarни ham qo'lg'a olib, huzurimga keltiringiz!» degan amridan so'ng qo'rboshi ham ruxsat olib chiqdi.

14. NAJOT ISTAB TOSHKANDGA

Bu kun sakkiz kundan beriga — «kutilmagan bir baxt» egasi bo'lib olg'an Kumushbibi uchun bu hol kutilmagan bir baxtsizlik, kutilmagan bir falokat edi. Endigina «Bekni uylantirdim, suyganiga qo'shib quvontirdim», deb bu uylantirishning husni va qubhini' tuzukrakkina o'ylay olmag'an Hasanali uchun ham bu voql'a kichkina gap, ozg'ina qayg'u emas edi. Ko'zining oqu qarosi, yolg'iz qizini maxtovlik kuyavga berib, qizi bilan kuyavining bir daqqa ham bir-birlaridan ajrasha olmag'anlarini ko'rib ko'yナgiga sig'may yurgan Ostob oyim uchun kuyavigina emas, hatto erining ham bu vartaga' tushmog'i chiday olarliq bir hol emas edi. Kumushbibi o'zining «kutilmagan bir baxti» uchun ishoninag'anday bo'lib yurar edi. Chindan ham mundan keyin qaytadan qovishmog'iga ishonmay qo'ydi. Hasanali «qutildim» degan edi, yana tog'dek qayg'ug'a tutildi. Ostob oyimning so'yingani ichiga tushdi.

Husni va qubhi — yaxshi va yomon tomoni.

Vartaga — girdob, halokatl joy.

Kumushbibi bilan Oftob oyinining bu falokatka qarshi topqan-tutqanlar: yolg'iz ko'z yoshi to'kishkina bo'ldi. Bu falokatning og'irlig'i yana o'zining tog'dek kattaligi bilan Hasanalinining ustiga tushdi. Kumushbibi eri bilan otasining najotlarini kimdan kutishni bilmas edi-da, qora ko'zlarini jiq yoshg'a to'latib — «endi nima qilamiz?» degandek Hasanaliga termular edi. Qutidor oilasida boshqa er zoti bo'limg'anliqdan Oftob oyim qarindoshlaridan «jonkuyar» deb tanilg'an kishi Kumushning tog'asi Ahmadbek bo'lib, ul ham umrining ko'pini Qo'qondami, Xo'janddamni o'tkarar, shuning uchun undan ham yori kutish uzoq gap edi. Mana bu jihatdan ham Kumush va onasining birdan bir ishong'anlari yana Hasanalinining o'zi edi.

Barcha og'irliq Hasanalinining ustida. O'zingning tug'ilib o'sqan yeringda og'a-inilaring, bilish-tanishlarining bo'lib har nuchikda ulardan shuningdek og'ir kunlarda so'z bilan, ish bilan bir yordam ola bilasan. Ammo bizning Hasanali Toshkandda emas — Marg'ilonda, musofaratda, kishilarini tanimiag'an bir shaharda. Boshda Hasanali Ziyo shohichi bilan uning o'g'li Rahmatdan yaxshig'inna umid tutkan, har holda ulardan boshqa tayananliq kishim yo'q, deb o'ylag'an edi. Baxtka qarshi bu fikrdan ham tezda qo'l yuvdi: Ziyo aka bilan Rahmat ham qo'lg'a olindilar va Hasanalinining o'zi ham qidirila boshlandi. Hasanali va Kumushbibilarning qayg'ulari yana bir qat oshti, qo'rquunchi ustiga qo'rquunch qo'shildi. Hasanali ham Otabeklar bilan birlikda birinchi kun qo'shilib qamalg'an bo'lar edi, biroq uning saroyda bo'lishi ulardan ajralib qolishig'a sabab bo'lg'an edi. Qo'rboshi yigitlari tomonidan Hasanali ham qidirilib boshlang'ach, ulardagi «balki bu kun, erta bo'shatib yuborarlar» degan umid ham bo'shg'a chiqdi. Boshda Hasanali o'z erki bilan hukumatka topshirilib, mahbuslarga jazo kelsa birlikda tortib, qutilish moyassar bo'lsa birga qutilishg'a o'ylab qarag'an edi. Uning bu fikriga Kumush bilan onasi qarshi tushdilar: «Sizning ozod yurishingiz mahbuslar uchun balki foydali bo'lar», dedilar. Hasanalinining o'zi ham ularning ra'yini muvofiq topdi. Biroq uning tashvishi ikki qat oshdi: har daqiqa hadukda, qo'rboshi yigitlaridan qochib yashirinishg'a, har soat joy yangilashka majbur edi.

Hasanali kunlarini tomoqsiz, tunlarini uyqusiz kechirra boshladi: Otabe'ljar nega qamaldilar, qanday gunoh-lari bor ekan? Otabekning ipidan ninasiga bo'lg'an sirri unga ma'lum emasmidi? — Bu jihat bilan o'ylag'anda «Qutidorlarning birar ishlari balosiga qoldi-yov», deb fikr qilar edi. Bu falokatni umumiyoq tekshirib boshlasa, xalq og'zida maqol o'rniда iste'mol qiling'an «Ajalingning yetishi qilg'an yozig'ingdan¹ emas — bek akangning qonsirashi» degan gap ko'ngliga tushar edida, beixtiyor ullab yuborar edi.

Oradan besh kunlab o'tdi, mahbuslar zindon balosidan qutila olmag'anlaridek, ularning qamalish sirlari ham hech kimga bilinmadi. Hasanali shu besh kun ichida mahbuslarning najotlari yo'lida qora pullik ish chiqara olmag'anidek, bundan keyin ham bir ish qila olishig'a ko'zi yetmay qoldi. Chunki qo'rbossi yigitlardan saqlana olishning o'zi ham unga katta vazifa darajasida edi.

Niloyat, Marg'ilonda turish fikridan qaytib, Toshkand jo'nash xayoliga tushdi. Bu kunlarda ham Toshkand tinchsizligi bir taraslik bo'limg'an, hanuz Toshkand Qo'qon sipohlari tomonidan muhosara holatida ekanligi to'g'risidagi xabarlar kelib turmoqda edi. Hasanali bu gaplardan xabarsiz emas, Toshkandga kirib olishning qay daraja qo'rquunch bo'lg'anlig'i ham uning ko'z o'ngida edi. Ish shundog' bo'lsa ham ul Toshkand jo'nash uchun o'zida bir majburiyat his etar, najot yo'llarini endi Toshkanddan izlamasa boshqa chora yo'q edi. Qarorni shunga berib, bu fikrini Kumush bilan Ostob oyimg'a so'zladi. Ularda epaqalik bir miya, Hasanaliga yo'l ko'rsatadirg'an ixtiyor qolmag'an, topqanlari faqat yig'i edi. Hasanalinining «Siz bilan manim qo'llarimizdan bir ish chiqadirk'an o'xshamaydir. Nima bo'lsa ham men Toshkand borib, najotni o'sha yerdan izlamasam bo'lmas», deyishiga qarshi Kumush-bibi bir xil siniq tovushda:

- Marg'ilondan topilmag'an najot Toshkanddan topilsinmi? — dedi.
- Biz endi shunga majburmiz, qizim, — dedi Hasanali, — qayin otangiz ehtimol buning birar chorasi ni topar.

¹ Yo'z i q — gunoh, ayb.

— Biz endi shunday qolaberamizmi, agar zolimlar... — dedi-da Kumush so'zining oxirini aytalmay o'krab yubordi. Hasanali ham o'zini kuch hol bilan yig'idan bosar ekan, Kumushni yupatdi:

— Unday bo'limg'ir xayollarga tushmang, qizim, — dedi. — qushbegi boshqalarg'a qarag'anda insoflik hokimdir. Xudo xohlasa, men Toshkanddan qaytquncha ular ham zindondan qutilurlar.

Bu kun kechasi ul yo'l tayyorliqlarini ko'rdi. Minib ketishi uchun qutidorning saiman yo'rg'asini belguladi. Ertasi ertalab Marg'ilonning Qo'qon darbozasidan birinchi galda chiqg'uchi Hasanali bo'ldi.

15. TOSHKAND QAMALDA

Bu kun Toshkand qamalining elli birinchi kuni. Sovuq biroz yumshab tushkan, quyosh ochiq havoda harakat etmakda edi. Yerlar erib, hamma yoq shilt-pilt loy, qo'rg'on kungiralaridagi qirovlar bo'g'qa aylanib ko'kka ko'tarilmakda edilar.

Bu kun tongdan boshlab, Toshkandning Samarcand darbozasi tomonidan bo'lg'an qo'qonlilarning hujumlari o'zları uchun so'ng darajada halokat bilan tugalgan. Qo'qon sipohlari endigi hujumgacha shikastrextlarini tuzatish, yaralarini bog'lash, damlarini olish uchun qo'rg'on yonidan qayoqqadir. qo'shlariga ketkanlar. Qaramoqqag'ina emas, so'zlashka ham dahshat: Kamolon darbozasi bilan Samarcandg'acha bo'lg'an qo'rg'on ostlari (bu ikki darboza oralarini besh yuz adam keladir) boshsiz va ishtondan boshqasi tunalgan inson gavdalari bilan to'libdir. Bu ochiq mozoristonni qo'rg'on kungiralari ustida mudosaadan so'ng charchab, quyosha jilinib o'lтурган salthalik, qalpoqlik va popoqlik Toshkand mudosi'lari ming turlik shodliqlar ichida tomosha qiladirlar. Bu ikki darboza orasida ikki xil holat hukm suradir — qo'rg'on ostlarida jahannam dahshati bilan yalang'och, boshi tanidan olinib qora qonig'a belangan odam gavdalari yetib, qo'rg'on ustida ikkinchi kishilar dunyo shodlig'i ichida suzadirlar.

Qo'rg'on ustidagi qahramonlardan bittasi kula-kula

Qo'sh — vaquuncha qo'nish joy

Jilinib — isinib.

bir sarkardani otib o'ldirganligini so'zlab: «Padar la'natini o'zim xo'bam otdim-da, otning ustidan uch gaz ko'tarilib yiqlidi!» deydir. Tag'in bittasi o'liklar ichidan kimnidir ko'rsatib: «Ana, ana, hov ana! O'sha qipchoqqa o'q tegib o'lib o'lalmay, yurib yuralmay ingrab yotqan ekan. Qilichim bilan boshini shartta kesib, belidagi oltin kamari va ustidagi kimxob po'stunini olib chiqdim!» deydir. Har kim bu kungi urushdag'i o'zining erliklari bilan, qo'lg'a tushirgan oltin kamari, yoqut ko'zlik uzugi, sovsar po'stuni, kumush qinli qilichi va boshqa o'ljalari bilan maxtanadir.

Shu vaqtida qo'rg'on ustidan qo'shiq tovshi eshitiladir:

*Zamoning zamon bo'lsin — yor,
Aziz beging omon bo'lsin — yor.*

*Dardiga davo topmay — do'st
Normating yonib o'lsin — yor."*

Biz endi shu o'liklar yoni bilan qo'rg'on bo'y lab bir-oz ilgariga yursak olti gaz yuksaklikda, besh gaz kenglikda, ikki yoni sakkiz gazlik qo'rg'on devori bilan o'ralg'an, kunbotarg'a qaratib qurilg'an Samarqand darbozasi yonida to'xtarmiz. Tevaragimizdan dushmanning hujum qilish qo'rquunchi bo'lg'anliqdan hiz ortiqcha chidamsizlik bilan darbozani qoqa boshlarmiz:

— Ochingiz bek aka, tezroq ochingiz!

Darboza beklari bizga iltifot qilmay o'ltura beradirlar. Bizning o'n besh daqiqaliq jon achchig'ida qaxshag'animizdan keyin darbozabonlardan bittasi zerikib sekkingina qo'rg'on devoriga chiqadir-da, mo'ra lab bizga qaraydir. Ul bizni aniq toshkandlik bo'lg'animizga ishonsa darbozaga solingan nortuyaning boshidek qulfni ming mashaqqat bilan ochib, zanjirini tushuradir. Biz o'zimizni ichkariga olg'ach, darbozabon o'zining hazmi ko'targan qadar bizga po'ng' illaydilar-da, darbozani berklash harakatiga tushadir. Endi biz darbozaning hay'atiga qaraymiz: oshlangan qo'y po'stagidan po'stun kiyib, beliga butun bir bo'zdan belbog' bog'lag'an va belbog'ig'a yarim gaz chamaliq kalid osqan, turkman

¹ N o r m a t -- Normuhammad qushbegi: Toshkandni muhosara qo'qontilar-- qipchoqlar amiri lashkari (*mual.*).

popoqlik bir kishi. Shundan keyin biz darbozaning o'ng tomoniga qarab yuruyimiz. Darbozadan o'n besh adimlar narida, shiyponga o'xhash to'rt tarasi ochiq bir binoda darboza beklari gulxan solib, chilim chakib o'laturadirlar. Biz qo'rg'onning osti bilan ilgarilashda davom etamiz. Endi biz boyagi mudofilarini ichkaridan ko'ramiz: mudofilar qo'rg'onning eng yuqorig'i pog'onasida o'zlarining turlik tus va bichiqdagi kiyimlari bilan qaysilarini shashvar tutib, qaysilari miltiq ushlab, qo'rg'on kungi-rasiga suyanib, boshlarini quyoshg'a berib o'laturadirlar. Qo'rg'onning Kamolon darbozasigacha bo'lg'an qo'ruq o'rnlari shuningdek mudofilar bilan to'lg'an bo'lib, o'ziga bir turlik ko'rinish tashkil etadir.

Kamolon va Samarcand darbozalarining o'rta bir yeri bo'lg'an qo'rg'on ostida kimxob to'n kiyib, simobi salsa o'rag'an, beliga kumush bog'lab, qilich taqing'an bir bek oldidagi bir uyum narsaga ishorat qilib yonidagi bir yigitka nimanidir uqdirmoqda edi. Biz yana elli-o'ltimish adim yurib haligi so'zlashib turg'an beklar yaqinig'a borsaq, qo'rg'on tashqarisida ko'rgan dahshatlarmizni o'zining ko'lagasida qoldiraturgan yana bir «dahshatlar tepasi»ga ko'zimiz tushadir-da, qo'rquvimizdan soatlab hushimizni yo'qotib qo'yishga majbur bo'lamiz.

Uch-to'rt yuz inson boshidan turg'uzilg'an bir tepe.

Qarichg'a keladirgan uzun soqollar, boshdag'i xun olud¹ siyrak sochlari, bo'zatg'an yuzlar, qong'a belanib, yarim ochiq holda qorachiq o'rnini qo'rqnunch bir oqliq bosqan ko'zlar dunyoga va shu hayotka la'nat uqug'andek qaraydirlar. Ayniqsa bir bosh, ehtimolki, hali yigirma yilni ham o'tmagandir, murti ham chiqmag'an. Xun olud quyuq qoshlari ostidagi yarim ochiq ko'zları kimnidir izlagandek qaraydir... Yarim ochiq irinlari ichidagi oq tishlari bilan tilini g'archecha tishlagan-da, go'yo shu turmushda, shu besar² xalq ichida tug'ilg'ani uchun «attang» o'quydir.

Bu boshlar uyumi ustida turg'an qo'rg'on begisi

¹ M u d o f i ' l a r — xalq ichidan chiqqan merganlar bo'lib, shuning uchun ularning yosh va kiyimlari ham turlichadir. O'rda yigitlar volg'iz bekning muhofazatida edilar. Qo'rg'onlar muhofazati valq qo'fida edi (*mual.*).

² Q o' r u q — mudofilar qo'rig'ida saqlab turiladigan joy.

X u n o l u d — qonga belangan.

B e s a r — boshi aylangan aqsliz

yonidag'i yigitka boshlar orasidan birini ko'rsatib, o'z tanishlaridan bir bekning boshi bo'lganlig'ini so'zlaydir. Shu paytda Kamolon darbozasi tomonidan yarog'-lang'an uchta otliqning ot choptirib kelganlari ko'rilib, qo'rg'on ustida o'lturgan mudo'filer ichida olag'ovur qo'pti:

— Hudaychi¹, Sulaymon hudaychi! — deyishdilar.

Hudaychi qo'rg'on begi qotig'a² yetib, bek hazratlarining hozir yetib kelishlariga bashorat berdi, yana otining boshini burib yigitlari bilan orqag'a qaytdi. Hudaychiboshining xabaridan bu kungi ulug' muzaffariyatni qutlag'ali Azizbekning kelishi ma'lum bo'lar edi.

Hudaychi jo'nag'ach, qo'rg'on begining paytavasiga qurt tushib, tipirchilab qoldi va u yoqdan-bu yoqqa yugira boshladi:

— Hoy qo'rg'on ustidagi azamatlar! Hozir bo'lingiz, yasov tortingiz, bek keladirlar! Hoy Husaynbek, darbozabonlarga yugir, hozir tursinlar! G'anibek yuzboshi, siz yigitlaringizni tartiblangiz! Yasovulboshi, hozir bo'lingiz!

Qo'rg'onning qo'ruq o'midagi qahramonlar harakatta keldilar, yuqori qo'ruqdan bir pog'ona quyig'a tushib saf-yasov tortdilar. Shovqin-suron orasida qo'rg'on begi ot ustida qo'rg'onning u boshidan bu boshig'a chopib:

— Hozir bo'l, yigitlar! Tartibingni tuzat, salomga tayyorlan! — deb qichqirib yurar edi. Qahramonlar qo'llaridag'i miltiq, shashvar, oybolta, qilich va nayzalari bilan tizilishib oldilar. Safning o'rta yeridan yashil bayroq ko'tarildi. Shuning bilan Aziz parvonachining istiqbolig'a lozim va vojib³ bo'lg'an barcha tartib va tantanaga hozirlanilg'an bo'lindi.

16. AZIZBEK

Oradan uch-to'rt daqiqa o'tkandan keyin Kamolon tarafidan bir yuz chamaliq sarkarda va yigitlari bilan Azizbek ko'rindi. Tilla jabduqli qizil ayg'irg'a mingan, quyosh yog'dusi bilan turlik tuska kirib tovlanadirk'an,

¹ Hudaychi, udaychi — adyutant ma'nosida bo'lib, odad-da xon kelish oldidan xalqni ogohlantirib o'tkuchi bekdirdi. Azizbek o'ziga hudaychi belgulagan edi (*mual*).

² Qot — huzur, old.

³ Vojib — bajarilishi majburiy, farz.

yoqa va etaklariga oltin uqa tutilgan kimxob to'n kiyit, belidagi oltin kamarga kumush qinli jazoiri qilich osqar, boshig'a oq shohidan salla o'rab, oyoqlarini kumus i uzangiga tiragan, siyrak qoshlik, cho'qqi soqol, bug'dov ranglik, qirq besh-elli yoshtlar chamlalik bir kishi ed. Uning orqasidan qora otg'a otlanib, zangori movutda i uqalik to'n kiygan, kumush kamarning o'ng tomonig'a qilich, so'lig'a to'fangcha qistirg'an, boshig'a barra popoq kiyib, jin yalag'an deganlaridek qoqhsiz, qoramti yuzlik, ikki chakagining ustida biroz, iyagida biroz siyrak, ko'rimsiz qora soqolliq, ko'zлari ichiga botig'roc, ammo qon quylig'ansumon bir kishi kelar edi. Bu kish i Azizbekning amri lashkari va o'ng qo'li bo'lg'an Rayimbek dodxoh edi. Uning qatoridag'i ikkinchi kishi kichikroq saman otka otlanib, ustiga Buxoroning ola bayroq matasidan chopon kiyib, kamar o'rniga chopon - ni tugmalagan, boshig'a katta salla o'rab, qamchi sopi bilan egarning qoshig'a takya qilg'an; to'la ko'rakm yuzlik, katta malla ko'zlik, uzun mosh-guruch soqolllik mu - lanamo bir zot bo'lib, bu kishi yaroqsiz edi. Azizbek orqasidan kelguchi bu ikki otliqdan so'ng sipohlar turkumi boshlanib, zangor movutdan tizzagacha tushkan kalta kamzul, qizil movutdan shim, oyog'ida sag'ri etil, boshda Rayimbek dodxohnning boshidag'idek popoq, ammo ust tomoni qizil movutdan, oq qayishdan kama, so'lig'a qilich osilib, o'ng tomoniga to'fangcha qist - rilg'an har qatorda to'rttadan otliq kelmakda edila. Sipohlarning keksaliklari to'g'risidagi nuqsonni e'tiborga olinmasa, ko'rinish muntazam edi.

Qo'rg'on ustida yasov totqan qahramonlar qo'l bog'lab ikki bukilgansumon ta'zim bilan Azizbekni ilge - tiga o'tkaza boshlidilar. Azizbek ularga qarshi oltin sop - lik qamchisini ko'kraviga ko'ndalang qo'yib boshi bilan ham javob ishorasi berib oldinlar edi. Shu kezda boshlar uyumi yonida turg'an qo'rg'on begisi otidan yerga tush b jilovini qovushtirilgan qo'llari orasiga oldi. Boshlar uyumi bilan Azizbek orasi qirq-elli ot adimi qolq'an edi. Azizbek qahramonlarning salomlariga javob qaytarishni ham unutib, ko'zini kesik boshlarga tikdi. Azizbekni qorqasidag'i sarkarda va sipohlar ham bu dahshat uyum - ga egarga qiyshiq o'l turib tomosha qilib kelar edilar. Azizbek kishilar bilan boshlar yonig'a kehb to'xtadi.

Azizbek birmuncha vaqt boshlarni tomosha qilib turdi-da, qarshida qo'l bog'lag'an qo'rg'on begiga qarab iljaydi:

— Barakalla g'ayratlar ingizga, — dedi Azizbek, — bu kun qipchoqlarg'a rustamona javob berib, o'zlarini ham itdek qirg'ansiz. Bunchalik g'ayrat ko'rsatkan fuqaro-larga rahmat, dunyo turguncha tursinlar!

Azizbek tashakkurini bitirgach, hudaychi qo'rg'on ustidagi qahramonlarga hamma tovshini qo'yib qichqirdi.

— Bek janoblari bu kungi rustamona g'ayratlar ingiz-ga rahmat aytib, haqlaringizga duo qiladirlar!

Mudofi'lar dunyoni buzib javob berdilar:

— Qulliq taqsir, qulliq! Taqsirimiz dunyo turguncha turib, soyai davlatlari boshimizdan kam bo'lmasin!

Azizbek qamchisini ko'ndalang qo'yib mudofi'larga qulliq qildi va hudaychiga buyurdi:

— Qo'rg'on begiga kimxob to'n, yuzboshilarg'a atlas chopon, boshqa yigitlarga uch tangadan pul in'om berilsin.

Hudaychingining xabaridan so'ng mudofi'lar javob qaytardilar:

— Davlatlari ziyoda bo'lsin!

Kazinachilar sipohlar orqasidan ikki otni yetaklashib hudaychi yonig'a yetdilar. Bir otning ustiga choponlar ortilg'an, ikkinchi otdag'i katta xurjinning ikki ko'zi liq tanga edi. Boshlab hudaychi ot ustidan bir kimxob to'nni olib, qo'rg'on begiga kiydirdi. Qo'rg'on begi to'nni kiyib Azizbek haqiga uzun duo qildi. So'ngra hudaychi bir yigitka to'n qo'ltiqlatib, ikkinchi yigitka tangalardan oldirib qo'rg'on begi bilan birga qahramonlar yonig'a chiqди. Qo'rg'on begining ko'rsatishicha kimga uch tanga pul, kimga adres chopon ulashilib boshlandi.

Azizbek ot ustida boshlar uyumi tevaragida aylanib Rayimbek dodxoh va ola-bayroq to'nlik kishiga o'zining tanish sarkardalaridan bo'lg'an kimi larningdir boshlarini ko'rsatmakda, tirik vaqtlarida nima ishlarda bo'linib va qora choponlilarg'a qanday zulmlar qilg'anlarini so'zlamakda edi. Azizbekning bu gaplarini Rayimbek dodxoh samimi eshitsa ham olabayroq to'nlik odam «taqsir, taqsir» bilan javob berib, boshlar uyumidan jirkangan-sumon egarining qoshig'a ko'zini tikib turmoqda edi.

Yarim soatlik bir fursatdan keyin qo'rg'onning bosh-
tan oyoq yasov tortqan qahramonlariga in'omlar
ulashilib bitdi-da, hudaychi o'zining quruq xurjini bila i
Azizbek qotig'a kelib qulluq qildi. Azizbek qarshisida
qo'l bog'lab turg'an qo'rg'on begidan so'radi:

— Yigitlaringizning barchasi ham quruq qolmadimi?

— Davlatingiz soyasida, taqsir.

— Qipchoqlarning bu kungi hujumi qay vaqtida
bo'ldi?

— Tong yorir-yorimas Oq tepa¹ tomonidan to'p ota
boshladilar, — dedi qo'rg'on begi, — o'n besh daqiqa
o'tar-o'tmas otliq qipchoq qo'shinlari ko'riniç
Samarqand darbozasiga yugirdilar. Shungacha men ham
davlatingiz soyasida ikki darboza oralarig'a merganlarni
yayratqan edim. Boshlab Samarqand darbozasi
qo'rugiidan otishg'a buyurdim. Merganlar o'n besh
daqiqa orqasini uzmay miltiqqa o't berib turdila.
Qipchoqlar bizning tomonidan otilg'an miltiq o'qlarig'a
chidalmay, Samarqand darbozasini tashlab, Kamolon
darbozasiga yuzlandilar. So'ngra davlatlari ko'lankasicha
Kamolon qo'rugiitag'i merganlarni ishka qo'ydim. Bir
soat chamasi otishqandan so'ng yov bizning o'qimizg'a
chidalmay, ikki darboza orasida uch-to'rt yuz o'l k
qoldirib, qochishg'a majbur bo'ldi. Bizdan yolg'iz besh
kishi o'lib, to'qqiz kishi yaralandi.

Azizbek juda zavqlang'an edi, yana bir qaya
barakalla o'qub, so'radi:

— Normat qipchoq ko'rindimi?

— Yo'q taqsir: qo'rg'on yaqinig'a yo'lamadi, yo'lu-
g'anda...

— O'shangga hozir bo'lmoq kerak.

— Davlatlari yori bersa, albatta bizning muddao ha r
shunda...

Azizbek o'z og'zi bilan mudofi'larga «Men sizlardan
rozi!» deb qichqirdi va mudofi'larning qiy-chuv duolari
ostida sipohlari bilan Samarqand darbozasiga tomon
harakat qildi.

Bu kun Azizbek g'olibiyat daldasida qo'rg'onlarda n
bir aylanib chiqmoqchi edi. Shuning uchun Samarqand
darbozasidan o'tib qo'rg'on osti bilan Chaqarg'a qarab

¹ O q t e p a = Samarqand darbozasining g'arbida bir mayzi is n
imual).

yurishdilar. Qo'rg'on Chaqarning chuqur jarlik arig'ig'a taqalib tugalar edi. Chaqar suvi ustiga qo'rg'on tiklash mumkin bo'lmay, jarning ustii qo'rg'onidan tabiiy bo'sh edi. Ammo jarning narigi tomoni bir tepadan iborat bo'lib, janub biqini ma'lum Chaqar suvi bilan, g'arbi Bo'z suv va Ko'kcha arig'i bilan o'ralg'an burun kabi bu tepe qo'rg'onsiz ham dushmanning hujumiga o'ngg'aysiz edi. Tepa ustida sipoh turishi uchun bir necha binolar soling'an, janubi g'arbig'a qaratib bir, g'arbig'a qaratib bir va shimoli g'arbig'a qaratib yana bir; barisi uchta to'p qo'yilg'an edi. Bu tepe ustida doimiy to'pchi va qorovullar turar edilar.

Azizbek sipohlari ila jarga tushdi va suv kechib haligi tepaga yuzlandi. To'pchi, qorovullar ko'zdan kechirilib, ularga bir necha tangadan in'om berildi. Shundan keyin tefanining kun chiqishig'a qarab qaytdilar. Chunki tefanining boshqa tomonlari yuqorida aytigandek bir necha terak bo'yи jarlik bo'lg'anliqdan Ko'kcha darbozasiga o'tish uchun Suzuk ota mozori yaqini bilan Ko'kcha arig'ig'a tushilar va undan keyin Ko'kcha qo'rg'onlariga qaytib kelinur edi.

Ko'kcha qo'rg'onlari qo'rug'ida anovi qo'rg'onlarnikidek mudofi'lar ko'b bo'lmasa ham, yo'q ham emas edilar. Hudaychi Azizbekdan ilgariroqda qo'riqchilarni ogolilantirib borar, miltiq, shashvar tutkan yosh va keksa muhofizlar uni salomlab qarshi olar edilar va Azizbekning «Rahmat fuqarolarim!» so'zimi eshitib yaxshig'ina talta-yishib qolar edilar. Shu ravishda Ko'kcha, Chig'atoy, Sag'bon, Qorasaroy, Taxtapul, Labzax darbozalarini o'tib, eng keyin Qashqar darbozasiga yetdilar.¹ Qashqar darbozasi o'rdaga yaqin bo'lg'ani uchun munda muhofiz va sipohlar talayg'ina bor edilar. Ularning salomlariga ko'milib, Azizbek Qashqar darbozasining muyushiga yetkan ham edi, tashqaridan kimningdir darbozani oshig'ich taq-taq urgani eshitilib, Azizbekning oti hurkibmi, qo'rqibmi ketiga burulib to'xtadi. Boshqalar ham to'xtashg'a majbur bo'ldilar. Azizbek qarshisida qo'l bog'lab turg'an darboza begig'a baqirdi:

¹ Toshkandning bulardan boshqa yana Qo'qon, Qaymas va Beshyog'och ismlik darbozalarini bo'lib, hammasi o'n ikki darbozadir. Qaymas darbozasi bu kungi Tuproqko'rg'onning eski shahar muyulishida (O'zbek mahallada) (*mual*).

— Nega qarab turasan, darboza ustiga chiq, kim ekan u it?! Darboza begi yugurib qo'rg'on devoriga chiqdi:

— Taqsir, bir chol!

— Darbozangni ohib, ichkariga ol! — dedi Azizbek. Darboza ochildi. Tashqaridan saman otini yetaklab Hasanali kirdi-da, kutilmagan ish ustidan chiqg'a ni uchun qo'rqib, Azizbekka salom berdi.

17. YUSUFBEK HOJI

Rayimbek dodxohning yonidagi bizga tanish olabay-roq to'nlik kishi Hasanalini ko'rishi hamono:

— Ha-a-a, bizning Hasanali-ku! — dedi, — kel, Hasan ko'rishaylik, Otabek esonmi?

Hasanali kelib ko'rislidi, Yusufbek hoji ko'rish u ekan, Azizbekka dedi:

— Bu bizning kishimiz taqsir, Marg'ilondan keladi:

Azizbek labini tishlab qoldi. Chunki darboza taqillatib, otini hurkitkan Hasanalini jallodg'a topshirish niyati, albatta yo'q emas edi. Yusufbek hojining so'ziga javob bermay yo'lida davom etdi. Hasanali sipohlar orqasida 1. Yusufbek hoji Azizbek ketidan o'rdag'a qarab yurdilar. O'rda darbozasiga yetkandan keyin kutib turg'an o'rda begi Azizbekning qo'ltig'idan olib otdan tushiri i Azizbek o'rda ichiga kirmakda ekan, Yusufbek hoji otdan qo'mib so'radi:

— Menga ruxsatmi, bek?

Azizbek yo'l ustidan hojiga qaradi:

— Ruxsat, ertaga choyni o'rdaga kelib iching.

— Yaxshi, taqsir.

Yusufbek hoji sipohlardan birining qo'ltiqlashi bilan otig'a minib, narida kutib turg'an Hasanaliga qara yurdi. Sipohlar ham o'rda ichig'a ot yetaklashib ki a boshladilar.

Yusufbek hoji Hasanalining vaqtsiz ham Otabekla qaytishidan tashvishlangan va qanday bo'lsa ham bir falokat yuz bergeniga ishongan edi:

— Nega vaqtsiz kelding, Otabek sog'mi? — deb so'radi.

Yusufbek hoji Hasanaliga yetmasdanoq bu savol ni berdi, Hasanali eshitmadimi yoxud eshitsa ham eshitma-ganga solindimi, har nuchuk javob bermadi.

— Nega indamaysan?

— Otabek salomat...

— Bo'limasa nega vaqtsiz kelding, Otabek qani?

Otabekning qamalishidan xabar berish Hasanali uchun juda og'ir tuyilgan edi. Nihoyat ko'zidagi yoshini artdi-da:

— Otabek Marg'ilon hokimi tarafidan qamaldi,— dedi.

— Nega, nega? — dedi hoji, otidan sachrab yiqilishga yetkan edi. — Sababi nima?

— Sababi ma'lum emas.

— Astagfirulloh, — deb qo'ydi hoji, o'zini biroz to'xtatqan edi.

Hasanali Otabekning Marg'ilon borg'anidan tortib, qamalishig'acha bo'lg'an hikoyalarini so'zlab ketdi. Yususbek hoji bekning uylanishini ham oddiy gaplar qatorida eshitib o'tkardi.

— Marg'ilonda turib bir ish chiqarishg'a ko'zim yetmagandan keyin Toshkand kelishka majbur bo'ldim,— dedi Hasanali va shu gap bilan mojaroni so'zlab tugatdi. Hoji vaq'i'ani eshitib, chuqur bir mulohaza ichida borar edi. Uning qanday kishi bo'lg'anini Toshkandning yetti yosharidan yetmish yosharig'acha bilganlikdan guzar va mahallalarda unga duch kelgan kishilar joylaridan turib salom berarlar, hoji bo'lsa javob qaytarishni bilmash, go'yo kishilarni ham ko'rmas edi. Nihoyat shu holda ko'b yurgach, orqasida kelmakda bo'lg'an Hasanaliga qarab otining boshini burdi va:

— Otabek bilan birga qamalg'anlarni necha kishi deding? — deb so'radi.

— Uch kishi: biri Mirzakarim qutidor, ikkinchi Ziyo shohichi, uchunchi Rahmat.

— Yaxshi, sen bu to'rtavining o'lturishlarida bo'lg'anmiding?

— Bo'lg'an edim.

— Nima va qaysi to'g'rilarda so'zlashdilar, Otabek qipchoqlarg'a qarshi so'zlamadimi?

— So'zlamadi. Boshqalarning ham bu to'g'rida so'zlari bo'lmadi.

— Ularning majlislarida bo'Imagan vaqting ham bo'ldimi?

- Har bir o'lturishlarida men hozir edim.
- Yaxshi, sen ular bilan qay yerlarda o'lturishding?
- Birinchi martaba Ziyo akanikida bo'ldiq, ikkinchi...
 - To'xta, Ziyo akanikida mehmonlar necha kishi edilar?
 - Qutidor, Otabek, andijonlik Akram hoji, mer, Ziyo akaning qaynisi — Homid degan birav. Ziyo aka va uning o'g'li... Hammasi yetti kishi.
- Yusufbek hoji otining yolini qamchisi bilan tarar ekan, uch-to'rt daqiqqa o'ylab qolib, so'ngra so'radi:
 - Ikkinci o'lturish qayerda bo'ldi?
 - Ikkinci o'lturish Ziyo akanikidan ikki kun so'ng qutidornikida bo'ldi. Bu majlisda ham o'sha birinchida-gi kishilar edilar. Yolg'iz Homid yo'q edi.
 - Tag'in qayerda o'lturishdingiz?
 - Boshqa joyda o'lturishmadik... Mundan yigirma kundan keyin to'y bo'ldi. To'yda albatta bunday so'zlar gapurishilmaydir.
 - Ikkinci majlisingizda kim hali, Homid dedingmi, nega yo'q edi?
 - Bilmadim, nega yo'q edi... Qutidor aytmagan bo'lsa kerak.
 - Qamalg'uchilar: Otabek, qutidor, Ziyo aka... Rahmat, shundog'mi?
 - Shundog', hoji.
 - Seni ham qo'rbossi yigitlari qidirdilar?
 - Qidirdilar.
 - Akram hoji Andijon ketkan edi. Shuning uchun uni topolmadilar, shundog'mi?
 - Shundog'.
 - Homidni-chi?
 - Uni qidirmadilar shekillik... Otabek qamalg'an dan so'ng alla qayerda ko'rgandek bo'laman.
 - Bizga kelin bo'lmishni, go'zal, dedingmi?
 - Ilahi Otabek salomat quilsin, muhabbat qo'yg'i-nicha bor...
 - Kelinning suluvligi Marg'ilonda ma'lum ekanmi?
 - Ma'lum ekan, tillarda doston ekan.
 - Homid uylangan yigitmi, bilingmi?
 - Uylangan. Bizning hujraga kelganda, ikki xoti iiborlig'ini o'z og'zidan eshitkan edik.

— Homid sizning hujraga nima uchun kelgan edi? — deb so'radi hoji, — nega buni boy a so'zlamagan eding?

— Esimdan chiqibdir, — deb uzr aytди Hasan, — Homid Rahmat bilan birga Otabekni Ziyo akanikiga taklif qilg'ali kelgan edi va biz ularga osh-suv qilib jo'natqan edik. Ammo ularning unday-bunday so'zлari bo'limg'an, to'g'rilikcha kelib ketkan edilar.

— Yaxshi, o'sha Homidni sen qanday odam, deb o'ylaysan?

— Qo'lansa so'zlik, ichi qoraroq bir yigit edi, — dedi Hasanali, biroz borg'ach so'radi. — Otabekning ishini og'ir, deb o'ylamassiz?

Hoji javob bermadi. Ul javob bergali ham qo'rqa edi. Uningcha ish juda nozik, g'oyatda qo'rquunch edi. Chunki, Marg'ilon zindonida yotguchi qipchoq dushmani bo'lg'an Azizbek otalig'ining o'g'li edi. Toshkandning isyon chiqarg'an bir zamonda Otabekdek bir yigitning Marg'ilonda qanday gunoh bilan bo'lsab'o'lsov ushlanishi har jihatdan ham mudhish edi.

Ul o'g'lining qutilishi yo'lida har bir mulohaza ko'chasiga kirib chiqmoqda, ammo har birisidan ham bo'sh va umidsiz qaytmoqda edi. Eng so'ng o'g'lig'a hujum qilg'an bu falokatning tadbiridan aqli ojiz qoldi, miyasi ishlashdan to'xtadi va shundan so'ng — «Parvardigoro, keksaygan kunlarimda dog'ini ko'rsatma», dedi va ko'z yoshlari bilan soqolini yuvdi.

— Hasanali, zinhor uning qamalg'anini onasi bilmasin.

— Albatta.

Shundan so'ng otlarini yetaklashib ichkariga kirdilar.

18. JAR

...Bu kun soat o'n ikkida Otabek ila quidorning isyonchiliq gunohi bilan dorg'a osilishlarini jarchi shaharga xabarlab yurar va xalq og'zida Otabeklarning emish-memish hikoyalari edi.

Homid ila birgalashib kirgan mirshabni qo'rboshi tashqarig'a chiqmoqg'a buyurdi-da, Homidni o'lturishka imladi.

Qo'rboshi nimanidir so'zlamochchi bo'lsa ham, negadir uning tili osonlik bilan harakatka kelmas va o'zi

ham bir turlik o'ngg'aysizliqda edi. Nihoyat qo'rbosh o'ziga bir turlik jasorat berdi:

— Bobolar: «Dunyoniki miri kam ikki» deganlar, — dedi, — to'g'risi ham shundog': o'zingni yuz yoqg's ursang ham tiriklikning yana bir boshqa yamog'i chiqit turadir...

Tuyg'un¹ Homid qo'rboshining nima maqsad borhg'ini payqadi:

— To'g'ri so'zlaysiz, taqsir, — dedi, — dunyonik hamisha mirikam ikki, shu yetishmaslik balosidan to'yib ba'zi vaqtlarda kishining dunyodan chiqib ketkusi kelit qoladir. Yaxshikim, dunyoda oshna, og'ayni degan kim-salar bor... Agar shular bo'lmasa-chi, kishi allaqachor dunyodan chiqib ketadir. Shuning uchun men og'aymlarni ko'zlarim ustida tutaman, ularni muhtojlic chog'larida ko'rsam, o'zimni garav qo'yib bo'lsa han ehtiyojdan chiqarishg'a tirishaman.

Qo'rboshi tizasi ustiga ko'ndalang qo'yg'an qilichi-ning ikki tarafidan bosib, bir qo'zg'alib qo'ydi:

— Bali, bali, mulla Homid, munday og'aynilarni sadaqasi ketsang ham arzir, — dedi tomoqlarini qirit qo'ydi. — Shu kunlarda o'g'ilchalarining yoshi yetib sunnati nabiyunani² bajo keltirish taqozo etadir... To'y keraklaridan ko'pini tadorik qilg'an bo'lsam ham yetishmagan yerlari ham ko'b. Shuni sizning kelishingiz oldida o'ylab o'ltirar edim...

— Bek aka, — dedi Homid va tusiga yasama kulist chiqardi, — siz achchig'lansangiz ham aytay: beklar zot kishiga sira ham oshna bo'lmas ekanlar. Ayniqsa si hamon o'zingizning beklig'ingizga borib, istig'nongizni eskicha olib borasiz... Boshingizda shunchalik qayg'ingi: bo'lur emish-da, bir og'iz menga aymas emishsiz?

Qo'rboshi Homidning zakovatiga qoyil bo'lib iljaydi

— Yo'q, yo'q, mulla Homid, — dedi, — bu yoqdi gap bor: hukumat xizmatida turg'aniningdan keyin yu: yoqning mulohazasini qilar ekansas...

— Tuzik, bek aka, ammo manim oshnachiligi tamom boshqachadir, — dedi Homid va yonchig'in chiqarib bir qo'lidan ikkinchi qo'lig'a oltinlarni sanab

¹ Tuyg'un — sezgir.

² Sunnati nabiyuna — payg'ambarning yo'l-yo'ríg'i.

³ Istig'no — e'tiborsizlik, kibrishanish.

tushira berdi. Qo'rboshining ko'zi oltinlar ustida o'ynab bular barakasida qiladirk'an sunnat to'yisini, Marg'ilon beklari oldida ortdiradirg'an obro'sini o'yalamoqda edi. Oltinlardan yigirmatasi ajratilgach, sanoqqa ishonmay ko'rib turg'anim tushmi, deb uyqusiradi. Homid oltinlarni uzatdi, — mana, bek aka, bu arzimagan oltin xotis oshnalig'imizning bog'lanishidir, yana yetmagani bo'lsa qarab turmasmiz.

Qo'rboshi titrab, qaxshab oltinlarni joyladi. Homiddan nihoyatda xursand edi:

— Xo'sh, mulla Homid, endi bu kungi hangamalar dan so'zlashayliq, — dedi bek. — Pochchangiz ila jiyaningizning bu ishka oralashib qolg'anlari yomon bo'ldi-da.

Bu so'zdan Homidning yuziga qayg'irish alomati chiqli va e'tibor bilan qo'rboshining og'zig'a qaradi.

Qo'rboshi davom etdi:

— Bu ikki begunohning qamalishlarig'a ham o'sha yaramas sabab bo'ldi. Yo'qsa ularni qamoqqa olishg'a qushbegi buyurmas edi. Ammo kechagi qushbegiga so'zlag'an so'zingiz Otabel ila qayin otasini o'limga mahkum qilganidek, pochchangiz ila jiyaningizni bir qadar oqlaydilar. Shuning uchun men borg'an so'ng bo'ladirg'an hukm majlisida ehtimol qarindoshlarining qutqazishg'a muvaffaq bo'lurman. Har holda qarindoshlarining qattig' jazo tortishlari shubhalikdir, siz payqadingizmi, yo'qmi kecha men jarchig'a bu kungi osilg'uchilarni Otabel ila Mirzakarim bo'lg'anlig'ini ta'yinlagan edim.

— Marhamatingizga qulluq, — dedi Homid, — ammo shundog' bo'lsa ham qarindoshlarim to'g'risida xavfdaman... Buning boshqacharog' bir ebini topib bo'lmasmikin?

Boyag'i mukofotlar qo'rboshini chinlab bosh og'ritishg'a majbur etar edi. Bu to'g'rida ul ancha o'ylab oldi:

— Kecha qushbegi oldida Otabelklarni qay ravishda ayblab so'zlag'an edingiz, tag'in bir eshitib ishning rejasini olay-chi?

— Qushbegiga so'zlag'anim shunday edi — «Otabel aytdi; endi bizning Toshkand xalqi qipchoqlarning jabru zulmi va tadbihsiz idorasini ostida yotib juda to'ydi. Boshlab Toshkanddan qipchoq balosini yo'qotish uchun Azizbek va otam boshliq isyonga tayyorlandilar. Shu

maqsadda Marg'ilon og'aynilarini ham qipchoqlarg'a qarshi oyoqlandirmoq uchun meni bu yerga yubordilar. Biz tokay qipchoqlar qo'l ostida ezilamiz va bir hovuch dalatoblari a bosh egamiz, dedi. Otabekning bu so'ziga qutidor va Akram bojiiar qo'shilishib, unga bu yo'lda yordamlashmakchi bo'ldilar. Ammo men bo'lsam bu gapka qarshi tushib: sizlarning bu fikrlaringiz yanglishdir, biz uch yil bo'yli janobi O'tabboy qushbegining qo'l ostlarida yashab hech bir zulm ko'rmadik. Shu holda hukumat ustiga iqdomimiz kufroni ne'mat bo'lur, dedim Otabek menga qattig' so'zlar aytdi. Pochcham ila jiyanim bo'lsa manim fikrimda edilar, ammo uyimizga kelgan mehmon, deb ularga ochiq qarshilik qilmadilar. Bi majlisdan keyin men bir necha vaqt Otabek va yo'ldoshlarining qonlari to'kilmasin, deb bu gapni ichimga solit yurdim. Biroq Toshkandda Azizbek va Yusubek hojilasiyomi boshlang'an dan so'ng, o'zimning bu ishimn hukumatimiz uchun xiyonat bilib, qo'rboishi janoblariga xabar berdim. O'zimning sodiqona bu xizmatim evaziga janoblaridan ojizona o'tinchim shulki, bu siri sizlarga bildiruvchi men bo'lg'anlig'imni o'zlaridan boshqa kimarsa bilmasin, hatto muttahamlar ham sezmasinlar» — mana, faqirning Otabeklarni ayplashim va qarindoshlarni oqlashim xulosasi shundan iboratdir.

— Barakalla, — dedi qo'rboishi, — sizning bi gaplaringiz juda ham o'rinalik tushkan, men ishonomankim, Ziyo aka bilan Rahmat qutulurlar.

— Buni nimaga suyanib aytasiz?

— Suyanchig'ingiz ma'lum, — dedi qo'rboishi, — qushbegiga Otabek ila qutidorni osmoq fikrini bergen bu so'z, pochchangiz bilan jiyaningizni nuchuk qutqar masin.

— Pochcham bilan jiyanim ilgarigi so'roqda qanda javob bergen edilar, buni xotirlay olasizmi?

— Ularning javoblari kechagi sizning oqlashingizga sira ham qarshi kelmaydir. Chunki ular majlisda bunda so'z bo'lmadi, deb tondilar. Bu ersa o'z uylariga kelgan mehmonlarni rioxal qilishlari bo'lib chiqadir-da, yanish sizning oqlashingizga yopishib keladir.

• I q d o m — qadam bosish, osti qilish.

• K u f r o n i n e ' m a t — qadrini bilmaslik, ko'rnamatlik, nonko'rli.

• R i o x a — hurmatlash; andisha.

Homid tag'in bir mulohazaga tushkan edi. Uning bu holini kuzatib turg'an qo'rboshi:

— Endi ortiq o'ylamangiz, mulla Homid, — dedi, — orada siz qo'rqaqliq hech bir ish yo'q.

Homid nimadir aymakchi bo'lar edi-da, o'ng'aysizlanib to'xtar edi. Bir kuni qayta og'zini jo'plab qarasa ham yana so'zlay olmadi. Qo'rboshi uning bu holidan xabar topdi:

— Gapuring, gapuring, munda yet kishi yo'q.

Qo'rboshining bu so'zi daldasida Homid jasoratlandi:

— Bu kun hukm majlisida pochcham ila jiyanim so'zlaridan yanglishib ketsalar nima bo'ladir?

— Nega yanglishsinlar, ular bilganlaridan ortiqni al-batta so'zlamaslar. O'lim degan narsa ko'z o'ngiga kelib to'xtag'andan keyin Otabekdek mehmonlar riyosi ko'ngildan yuvilur, so'zning to'g'risini aytishka majbur bo'lurlar va ish ham sizning ayplash, oqlashlaringiz ruhi-ga kelib to'xtar.

Homid yana ham o'ngg'aysizlanib tushdi, o'zining ichki sirriga shu choqg'acha tushuna olmag'an qo'rboshig'a la'natlar o'qur ekan:

— Ayplash, oqlash so'zlarimning ruhini siz bir yoqqa qo'yabering-da, ishning ichki tomonini mulohaza qiling, qo'rboshi aka, — dedi.

Xoin ila sotilg'an ko'zlar to'qnashdilar-da, bir-birisidan ma'no olishdilar va oraga bir necha daqiqa so'zsizlik, jimjitlik kirdi. Qo'rboshi chindan ham bu o'ringacha Homidning ichki sirriga muttali¹ bo'limg'an, qo'lig'a kirgan oltinlarni ham yolg'iz uning qarindoshlarining qutilishlari yo'lidagi choychaqalar, deb bilar edi. Animo endi ilgari va hozirda kissaga tushkan oltinlarni Otabek ila quidorning qon baholari ekanligini sezib vij-doni to'lqinlanayozdi va mutaraddid bo'ldi. Qo'rboshining bu holi Homidni ma'lum ikki yo'l ustida qoldirgan edi. Bu ikki yo'l ustida qolgan Homid sarosima edi. O'zini jahannamga yuborish va najotka chiqarish ixtiyori qarshisidag'i bekning qo'lida edi. Unga tez-tez qarar va hol tili bilan unga yana ko'b oltinlar va'da qilar edi. Bu va'dalarni Homidning yuzidan o'qug'an qo'rboshi — «ikki kishining xun baholari!» qichqirmoqq'a bo'lgan vij-don sadosini eshitib o'lturmadi:

¹ Muttali — xabardor, ogoh.

— Endi bunga qarshi qanday yo'llar ko'zlaysiz?
Homid o'zining najot tomonig'a og'ishqanini sezit entikdi:

— Qushbegiga qilg'an ayblast, oqlash yo'llarimni pochcham ila jiyanimga tushundirish kerak, deb o'ylayman.

— Tushundirsak tag'in yaxshi.

— Rahmat, bek aka, undog' bo'lsa vaqt qochirmasdan ularning yonlarig'a tushib, to hukm vaqtig'acha uqdira olasizmi?

— Mumkin, o'zingiz tushsangiz yana yaxshi.

Homid boshini chayqadi:

— Otabek ila qutidorlarninggina emas, hatto pochcham ila jiyanimning ham manim bu ishlarda ishtirotin borlig'ini bilmasliklari kerakdir.

— Ma'qul. Ammo bunda sizning maqsadiningz'a qarshi bir gap borkim, hukm chog'ida qushbegi sizn yo'qlasa nima bo'ladir? Bu taqdirda ular sizning bu ishn omili bo'lg'anlig'ingizni bilmaslarimi?

Masalaning bu tomomi ham Homid uchun yomoni edi. Farishtadek sof holda qolmoqchi bo'lg'ai Homidning bu hol sirrini ochar, yuzidagi niqobin olishg'a, raqiblar ila yuzma-yuz kelishka majbur etar edi

— Hukm majlisida bo'lmaslig'imni uhdangizga ololmaysizmi?

— Uhdaga olmoq qiyin, — deb bosh chayqadi qo'rбoshi, — ammo bu bir ehtimolginadir, chunki qushbegining bir narsaga qaror bergach, ortiq tekshirib o'luradirgan odati yo'qdir.

Homid uzoq o'ylab turmadi, yuzidagi sovuq bi-o'zgarish ichida:

— Mayli, basharti yuzlashmoqqa to'g'ri kelganda ham men hozir, — dedi, shundan so'ng ajralishdilar.

19. HUKMNOMA

O'tkir, qonsirag'an xanjarini beliga osib, oyboltasini ko'targan jallod qushbegining hukmiga muntazir edi. Qushbegining o'ng tomonida qo'rбoshidan tortib shahar a'yonlari, qarshisida Otabek, qutidor, Ziyo shohichi vunung o'g'li Rahmat — gunohkorlar va ularning orqasida muhofiz yigitlar.

Otabek bilan qutidorning gunohlari ulug' bo'lg'anliq-dan qo'llarida kishan, Ziyo aka bilan Rahmatning qo'llarida bu narsa yo'q edi. Qutidorning yuziga o'lik tusi kirgan, Otabek bo'lsa garangsigan qiyosatda. Anovilar o'zlarini birmuncha tetik tutmoqda edilar.

Qushbegi o'zining yozilib qo'yilgan hukmnomasini qo'lig'a olib o'qishg'a hozirlandi. Hamma tip-tinch, yerga qarag'an edi:

«Menkiin Marg'ilon hokimi O'tabboy qushbegi o'z hukmimni xoqon ibni xoqon janobi oliv Xudoyorxon ismi shariflardan eshitdiraman...»

Xudoyor ismini eshitkuchi a'yon uning ta'zimi uchun o'rinalardan turib yana o'lurdilar.

Qushbegi hukmini o'qudi: «E'timodlik¹ bir kishining shahodatiga binoan toshkandlik Yusufbek hojining o'g'-li — Otabek, bu kunda xonimizg'a qarshi bosh ko'targan Aziz parvonachi va o'z otasining vakolatlari bilan Marg'ilon kelib, bu yerdagi fuqarolarni ham xon janobig'a qarshi oyoqlandirmoqchi bo'lg'an Otabekning bu harakati ululamir² bo'lg'an janobga bog'iylig³ bo'lib, uni, ya'ni Otabek Yusufbek hoji o'g'lini o'lim jazosi bilan jazolash taqozo etadir. Ikkinchisi, Otabekka yo'lda ko'makchi bo'lib yurgan Marg'ilon fugarosi Mirzakarim qutidor ham shu jazoga sazovor tutiladir. Ziyo shohichi bilan o'g'li Rahmat bu bog'iylididan xabardor bo'laturib, vaqtida hukumatka ma'lum qilmag'anlari uchun bir yildan zindon jazosiga mahkum bo'lurlar!»

— Haqsiz jazo, — deb Otabek kulimsirab qo'ydi... Qutidor bo'lsa chin o'lik tusiga kirgan edi.

Ziyo aka bilan o'g'li zindong'a jo'natildilar va Otabek bilan qutidor jallod qo'lig'a topshirildilar-da, shuning ila hukm majlisi tamom bo'ldi.

Oradan o'n daqqa chamasi fursat kechkan edi, qushbegining a'yonga so'zlab o'lтурган hikoyasini tezroq bitishini kutmakda bo'lgan qo'rbossi nihoyat chidalmay o'tnidan turdi va:

— Dor ostig'a borib hukm ijrosi vaqtida hozir turishimg'a ijozatlari bo'ladirmi? — deb so'radi. Ul bu so'zni tugatar-tugatmas o'rda qorovuli Pirmat ko'rindida, qushbegiga qulluq qildi:

¹ E'timod — ishonch.

² Ululamir — buyuk amir.

³ Bog'iylig — isyonchi.

— Bir xotin kishi arzim bor deydir, kirsinmi?

Qushbegi qo'rboshig'a ruxsat ishorasini berib, Pirmatka dedi:

— Kirsin.

O'xshamag'an yerda bir xotinning arzga kelishi qo'rboshining ko'ngliga shubha soldi. Majhula¹ xotinning qanday arzi bo'lg'anlig'ini bilib ketishka tilasa ham qushbegidan ruxsat olib qo'yg'ani uchun mahkamadan chiqishga majbur edi. Qo'rboshi mahkama eshigidan dahlizga chiqar ekan, eskigina paranjiga o'ralg'an bir xotin qushbegi to'g'risig'a to'xtab, bukilib ta'zim qildi. Xotinda hayajon va entikish holatlari bor edi. Shuning uchun qo'rboshining boyagi shubhasi yana kuchaydi, qushbegining ko'zidan yo'qolib turish maqsadida o'zir i eshkinkin orqasiga olib ketmay to'xtadi.

Xotin shoshilib kavshini yeshdi-da, eshik ostida nimanidir paranji ichidan oxtarindi. Xotinning bi harakatiga tushunolmay ajablangan qushbegi:

— Ichkariga kirib arzingizni so'zlang, opa, — dedi.

Xotin ichkariga kirdi va qushbegi oldig'a borib unga nimadir berdi-da, orqasig'a qaytib eshik yonig'a keli turdi. Xotinning berib ketkan narsasi uch, to'ri buklangan bir qog'oz edi. Qushbegi sekin-sekin qog'oz taxtlarini ocha boshladidi...

— Xudo rizosi uchun tezroq. Yo'qsa... ikki gunoh-sizning qonlarig'a botarsiz!

Xotinning bu so'zidan a'yon bir-birlariga qarashdila: Qushbegi tez-tez qog'oz taxlarini ochib bitirdi va yo'g'on qalam bilan yozilgan uzun bir maktubni o'qumoqqa oldi. Maktubni o'qub chiqish uzoqqa cho'zilg'anliqdani niroyatda toqatsizlashgan edi. Oxirda qushbegi maktutning so'ngrog'ig'a kelib to'xtadi-da, chaqirdi:

— Pirmat, Pirmat!

Pirmat yugurib kirdi.

— Labbay, taqsir!

Qushbegining toyshida shu choqg'acha eshitilmagan bir holat bor edi:

— Darrov haligi osilish uchun yuborilg'an gunohkorlarning orqasidan ot bilan yugir! Dor ostidan bo'lsa ham qaytarib kel! Buyrug'immi qo'rboshig'a aysang unar!

Pirmat qulliq qilib dahliz tomong'a qaradi:

¹ Majhula — notanish, noma'lum.

— Qo‘rboshi ham shu yerdalar, — dedi.

— Chaqir!

Dahlizdan qo‘rboshi kirib qulliq qildi.

— Xizmat, taqsir.

— Yaxshi, siz ketmagan ekansiz, — dedi qushbegi,—
Pirmat bilan borib, darhol boyag‘i gunohkorlarni qay-
tarib kelingiz.

Shubhasini bekorga bo‘lmaq‘anini sezgan qo‘rboshi
yonida tik turg‘uchi xoting‘a qarab oldi:

— Sabab, taqsir?

— Sababini surishtiradigan vaqt emas, chop dedim,
chop!

Qo‘rboshi qulliq qilib Pirmat bilan chiqdi. Uning
keyinidan qushbegi «padar la’nat» deb so‘kinib a‘yon-
larga qaradi. Endi xotinning hayajoni biroz bosila
tushkan edi. Qushbegi qo‘lidag‘i xatni yana o‘qushg‘a
tutindi. A‘yoni shahar bunchalik ishka yaragan qushbe-
gining qo‘lidagi maktubga va uni keltirguchi xotinga
qarashmoqda edilar. Qushbegi maktubni ikkinchi marta-
ba o‘qub chiqib xotinga qaradi:

— O‘lturingiz, singlim, — dedi.

Xotin o‘ltirinakchi bo‘lg‘an edi paranji ichidan uning
atlas ko‘ylaklari va nafis oq qo‘llari ko‘rimib ketdi.
Qushbegi yer ostidan xotinni kuzatdi-da, qo‘lidag‘i mak-
tubning orqa, o‘ngimi tekshirib qaradi. Maktub anchagini
uring‘an, qog‘ozsi shaloqlang‘an edi. So‘ngra xotindan
so‘radi:

— Qutidor bilan Otabekning kimi bo‘lasiz, singlim?

— Qutidorming qizi, Otabekning xotini.

Bu so‘zni eshitkuchi a‘yon bir-birlariga qarashib
qo‘ydilar.

— Buni nega ilgariroq olib kelmadingiz?

Qushbegining bu savolidan Kumushbibi qo‘rqunch
bir ma‘noni ongladi. Go‘yo «ish o‘tkan so‘ng kelibsan»
degandek tushungan edi. Shuning uchun ul titroq bir
ovozi bilan so‘radi:

— Endi yaramaydimi?

— Yo‘q, yo‘q, qizim, — dedi qushbegi, — men nega ke-
cha va o‘tkan kunlarda olib kelmadingiz demakchiman.

Kumushbibi bir entikib qo‘ydi va o‘zini to‘xtatib:

— O‘zim ham bu maktubni shu bukun ko‘rdim, —
dedi.

- Maktubni ilgari ko'rmagan edingizimi?
- Ko'rmagan edim.
- Maktub qayerda ekan?
- Uning eski kamzulining chio'ntagida ekan¹. Shu gapdan keyin qushbegi maktubni o'ziga yaq n o'lturg'an Azim ponsad boshig'a uzatdi:

 - Siz ham o'qub ko'ring-chi, ponsad, — dedi va Kumushdan so'radi, — o'qug'anmisiz?
 - O'qug'anman.
 - Eringizning hukumatka qarshi harakatini ilgar ham bilar edingizmi?
 - Qanaqa harakatini?
 - Masalan, biz otangiz bilan eringizni nima uchu n osmoqchi bo'ldiq?
 - Haqsiz, gunohsiz!
 - Bu maktub bilan eringizni o'limdan qutila olishni sizga kim aytdi?
 - O'zim bildim.
 - Bo'lmasa ilgaridan eringizning o'sha harakati ni ham bilar ekansiz-da?
 - Yo'q, taqsir, — dedi Kumush. Qushbegining maqsadig'a endi tushunib olgan edi, — men onam bilan to shu kungacha ularning nima gunoh bilan qamalg'anlarini bilalmay hasratda edik. Faqat bu kun kishilarning og'zidan eshitib bildikki, siz uni Toshkanddan isyon chiqarg'ali kelguchi, deb gunohkor qilur ekansiz. Onam bilan manim baxtinga kutmagan joydan mo'jizadek bu maktub topildi-da, men xizmatingizga yugi -dim... — Kumush so'zini tugata olmadı, chopishidan haloslagan Pirmat dahlizdan ko'rinishib, bekka qulluq qildi:
 - Dor yonidan qaytishdilar!
 - Kumushbibi sachrab Pirmatning yuziga qaradi va uzoq tin olib qo'ydi. Shu choqg'acha xat o'qub o'lturg'an ponsadboshi maktubdan yaxshi asarlangan eci Maktubni yonidag'ig'a berar ekan, qushbegiga dedi:
 - Bu xat toshkandlik Yusufbek to'g'risidagi fikrimizni tamom o'zgartadir, taqsir! Uning Azizbek tomonliq bir kishi ekanligi Farg'onaning hat bir xos² va

¹ Bu maktub o'tkan fasllarning bittasida yozilib o'tkan edi. O'quguchi Yusufhojining Toshkand tinchsizligi chog'ida Otabekka yozgan xat ni xotirlasa kerak (*mual*).

² X o s — yuqori tabaqa, amaldorlar.

omi og'zida naql qilinsa ham ammo hech bir kimsa uning ichiga kirib chiqmagandir. Har kimning ko'ngl-idagini yolg'iz bir xudodan boshqa kim bilsin!

«Yov qochsa botir ko'payar» qabilidan shu choq-g'acha lom demay o'lturgan shahar a'yonlari ham masalani onglab, so'zga aralasha ketdilar:

— Xudo haqni nohaq qilmadi, bechora yosh yigitning haqsizga qoni to'kilmadi.

— Qutidordek qo'yimizoj bir odamning bunday zo'r ishka oralashqanlig'iga aql ham bovar qilmas edi.

Go'yo bu so'zlar Kumushbibining o'chkan charog'ini qaytadan yoqarlar, umid osmonining yo'qolib, yashirinib ketkan yulduzları yana qaytadan o'z o'tinlariga kelib qo'ng'andek bo'lurlar, uning ko'z o'ngida joy olgan qoraliqlar shu yoqila boshlag'an najot sham'lari partavi bilan o'z-o'zlaridan yo'qolq'andek ko'rinarlar edi.

Dahliz eshigi ostida bir durkum oyoq tovushlari eshitilib qo'rboshi ko'rindi.

— Kelishdilar, taqsir, kirsinlarmi?

Qushbegi javob berish o'rniغا maktubni olib ko'r-pacha ostig'a yashirdi va Kumushbibini tanbihladi: «Majlisda manim ruxsatimdan boshqa so'zлаshingiz otangiz bilan eringizning o'limlarini tilashingizdir, tushundingizmi?» Kumush qabul ifodasini bergandan so'ng qushbegi dahlizda qarab turg'an qo'rboshig'a «Kirsinlar» dedi.

Kumushbibi ularni boyta yo'l ustida, yigitlar orasida ko'rgan bo'lsa ham biroq dahshat ichida faqat o'rdaga qarab yugira bergan edi. Endi «Kirsinlar» jumlasini eshitgach, yuragi ortiqcha shopirinib ketdi, uning istiqbolig'a turishni va bo'ynig'a osilib yig'lashni tilasada, qarhisidagi «olabo'jilar» bunga moni' edilar. Shu vaqt yigitlar oldida, qo'llarida kishan bo'lg'ani holda Otabek bilan qutidor kirdilar.

— Yigitlar, siz chlqingiz! Qo'rboshi, siz kishanlarni yeshingiz! — deb buyurdi qushbegi.

O'zining mundan keyingi ko'rguliklarini foji'alar vodiysida ko'rgan qo'rboshi boshlab kishan kalidini qutidor qo'lig'a soldi. Kalidni burar ekan, uning qo'li dir-dir qaltiramoqda edi. Homidning noma'lum bir g'arazi yo'lida qurban qilinayozg'an va bu g'arazda o'zining ham ishtirokining borlig'ig'a qoyil' bo'lg'an qo'rboshi

¹ Q o y i l — iqror.

ishni bu yanglig' akslanishidan sirning ochilg'anini muqarrar bilib, o'zini shu soat jallod qo'lig'a topshir - lishini aniq kutmakda edi. Ming balo bilan qutidor qo'lini bo'shatib, gal Otabekka yetdi. Otabek qo'llarini bo'shiatg'uchi qo'rboshining bunchalik titrab, qalt - rashidan o'z raqiblaridan bittasi shu kishi bo'lg'anini o'yadi. Garchi o'ziming najoti hali qorong'u ersa-da, qo'rboshini bir sinab ko'rish uchun hamma kuchini ikki ko'ziga yig'dida, unga qaradi. Favqulodda dahshat kasb etkan uning ko'zlar qarshisida qo'rboshining gunohkor ko'zlar chiday olmadilar-da, yerga boqdilar, Otabekni g'bu smashi o'z fikrining to'g'ri bo'lishi bilan natijalandi.

Qushbegining buyrug'i bilan ikki gunohkor tiz buk b o'lurdilar. Qo'rboshi ham to'rbasini yo'qtqan gadoyde k qushbegining chap yonig'a, Kumushbibining yuqorisig a borib o'lurdi. Otabek va qutidorning ko'zlar Ki - mushbibiga tushkan bo'lsa ham o'z qayg'ulari bilan bo'l b unga iltifot qilmag'anlar, hokim mahkamasida paranjil k xotinning nima qilib yurganlig'idagi favquloddalik ha'n eslariga kelmagan edi. Dor ostidan qaytish sirri, qo'ldan kishanlarni olinish sababi ularni juda shoshirg'an, shuning uchun qushbegining og'zig'a qarag'an edilar. Qushbegi bo'lsa negadir uzoq o'ylab o'lurar, tezda ga p ochmas edi. Bu holda butun majlis ahli qabziyatda¹, qic quloq bo'lib uning og'zig'a tikilgan edilar. Ammo tu holga qo'rboshi jonu dildan tarafdar, shu holda bir nech a kunlab emas, yillab so'zsiz qolishni tilar edi.

— Otabek, — dedi qushbegi so'z boshlab, — qo'lg a oling'an kuningiz menga o'zingiz bilan otangizning qaiday kishilar bo'lg'aningizni, ya'ni maslakingizni so'zlag'an edingiz. Ammo biz o'shal so'zlariningizga da il va isbotsiz ishona olmaymiz. Sizni dor ostidan qaytar b kelishimiz ham o'shal da'venigizga birar isboting z bormi yoki quruq bir gapmi, deb hukmning ijrosini tir oz fursatka to'xtatishdir. Endi siz o'shal da'venigizni isbot qila olasizmi?

— O'shal kungi manim so'zlag'anlarim, otam bilan manim ichki sirlarimiz edi, — dedi bek, — albatta bunqa guvoh va isbot topish qiyindir. Agarda otam kelib mani n so'zimni quvvatlag'anda ham baribir siz, o'g'li ni

¹ Q a b z i y a t — diqqat bo'lish, dilgirlik.

qutqazish uchun so'zlaydir, der edingiz-da, ig‘vogarlar-ning gapiga ishonib o‘z hukmingizni qila berar edingiz.

Yashindek so‘qqan uning bu so‘zlaridan qushbegi o‘zini arang to‘xtatdi:

— Demak, o‘sha so‘zlaringizni isbot qilish uchun hujjatingiz yo‘q?

— Yo‘q... Isbot uchun vijdonimdan boshqa shohidim yo‘q.

— Yaqin orada Toshkanddan birar narsa olg‘anmidingiz?

— Ya‘ni nima?

— Masalan xat.

Otabek ko‘b o‘ylay olmadi, butun borlig‘i bilan harakat qilib qichqirdi:

— Oldim, oldim! Isbotim ham bor!

A‘yoni shahar uning bu holiga chidab turolmay ko‘zlariga yosh oldilar.

Otabek yana dedi:

— Odam qo‘shsangiz men keltiray guvohimni!

— Tinchaningiz, Otabek, — dedi qushbegi, Otabek biroz o‘zini yig‘ib olg‘andan keyin so‘radi, — nima olg‘an edingiz?

— Maktub.

— Kimdan?

— Otamdan.

— Qachon?

— Toshkandda isyon boshlanish oldidan.

— Undan keyin-chi?

— Olmadim.

— Otangiz o‘sha xatida nimalardan bahs qilar edi?

— Tushunmagan Toshkand xalqini Azizbekning makriga uchkanidan, eng oxirda... — asarlanib to‘xtab oldi,— mamim shu holga tushmog‘imni karomat qabildan so‘zlab, menga birmuncha nasihatlar ham qilgan edi.

Otabekning bu so‘zidan keyin ponsadboshi — «endi bo‘lar» degandek qilib qushbegiga qaradi. Qo‘rboshi ersa Otabekning ustida hali bunchalik tergashlar borlig‘i uchun o‘zini biroz to‘xtatib qoldi. Qushbegi ko‘rpacha ostidan xatni olib Otabekka ko‘rsatdi.

— Bu qanaqa maktub, taniysizmi?

Otabek ko‘rguchi ko‘zlariga ishonmag‘andek:

— Taniyman, — dedi, — ta'rifini sizga so'zlag'anini, otam maktubi! Taajjub, buni sizga kim keltirdi, taqsir?

Qushbegi yengilgina iljayib Kumushbibiga ishorat qildi:

— Najot farishtasi, — dedi. Qutidor bilan bek yalt etib Kumushka qaradilar. Endi Kumush ortiq chideb turolmadidi:

— Otajon, men qizingiz!

Otabekning qulog'ig'a eshitilgan bu tovush unir g yuragini ingichka yeriga borib tekkan edi. Esini yo'qot b turg'an qayin otasig'a qaramay:

— Sizmi, Kumushmi? — deb so'radi.

— Men, men!

Bu savol-javob ila ikki vujudning hamma hasratlari alamlari bir-birlariga onglashilg'an, ikki tovushning bi-birisiga kelib qo'shilishidan ikkisiga ham til bilan onglatib bo'lmasliq bir hol yuz bergen edi.

— Bu senmi, qizim?

— Men, otajon!

Bu o'ringacha boshqa bir mulohazada o'lturga n qushbegi ularning so'zlarini bo'lib, Otabekdan so'radi:

— Qulingiz Hasanalinini nega shu kungacha top b bo'lmadi?

— Qamalg'an kunimdan beriga undan xabarim yo'q, taqsir, — dedi-da, Otabek Kumushka qaradi.

— Bu kun o'n ikki kun; Hasanali ota Toshkand ketmishdir, shundan beri undan darak bo'lmadi, — dedi Kumush.

— Toshkand ketishka uni nima majbur qildi? — deb o'rinsiz bir savol bergen edi qushbegi, Kumushbibi uning nima uchun ketkanligimi aytib qanoatiantirdi.

Masala yana xat ustiga o'tib, Otabek qushbegidan so'radi:

— Qo'lingizdag'i maktub bilan ehtimol biz oqlang'ar chiqarmiz? — Qushbegidan tasdiq ishorasini olib davor etdi. — Hozir biz sizning adolatlik hukmingizdan tui narsani so'raymiz: ul shuldurkim, bizning to'g'rimizda yomon maqsad bilan sizga chaqimchiliq qilg'uch ig'vegar va g'arazgo'lar bu majliska hozirlansinlarda o'zlarining mash'um kashflarini va yo ko'rgan-eshitka larini isbot qilib bizni qayta boshdan dor ostig'iz yuborsinlar. Bil'aks isbot qilolmas ekanlar, bizga

qazig'an chuqurlarig'a o'zлari yiqitilsinlar! Adolatiningizdan bizning talabimiz shul! — dedi va qo'rboshig'a qaradi. Uning yuzida qo'rqish va iztirob alomatlari ko'rdi.

— Talabingiz o'rinnlik, — dedi qushbegi, — ammo xasmingizni¹ bu majliska hozirlash uchun vaqtimiz ozdir va lekin bu kun uni qo'lг'a olarmiz va birisi kun beshovingizni bir yerga jam'lab o'z hukmimizni berarmiz, — dedi. Kumushhibiga yuzini o'girdi. — Qizim, sizning bunchalik zakovat va jasoratingizga otangiz bilan eringiz har qancha tashakkur aysalar va o'zlarining mundan so'ngg'i umrлarini sizning baxshishingiz², deb bilsalar arzir. Men ham sizning bu xizmatingiz evaziga eringiz bilan otangizni hozirdan boshlab ozod qildim. Ammo Otobek ish bir taraflik bo'lг'uncha o'zining qochmaslig'i uchun kafil berishka majburdir.

Hamma mol va mulki bilan qutidor Otabekka kafil bo'ldi va qushbegining haqig'a duo qilib, uchavlari mahkamadan bирgalashib chiqdilar.

— Ziyo aka bilan o'g'li Rahmatni bo'shatingiz, so'ngra anovini qo'lг'a olingiz! — degan amrni olib, qo'rboshi ham siljidi. Shuning ila bu kungi hukm majlisi tamom bo'lib, shahar a'yонлари taajjub ichida tarqala boshladilar.

20. ISTIQLOL³ DARDI

Yetmish kunlik bir muhosaradan keyin uch ming sipohni bir yarim mingga tushurib, bir yarim ming sipohni Toshkand qo'rg'onlari ostida qurbon berib, Normuhammad qushbegi quruq qaytishg'a majbur bo'ldi.

Bu yetmish kunlik qamal vaqtida Azizbekning sodiq fuqarolari bo'lг'an toshkandliklar aztahidil unga xizmat qilib, jonbozliq ko'rsatib, nihoyat qipchoqlarni umidsiz Qo'qong'a qaytarishg'a noil bo'ldilar. Noil bo'ldilar, ammo o'zлari ham yaxshig'ina bo'lib qoldilar. Yetmish kunlik bir qamal, yetmish kunlik chetdan va eng ozi qishioqlardan munosabatni uzib turish, albatta Tosi-

¹ X a s m — dushman, raqib.

² B a x sh i sh — karam, marhamat.

³ I s t i q l o l — mustaqillik.

kandni bo'ldirib qo'ygan edi. Bu yetmish kunlik bi-qamal Toshkandning hali yig'ishtirib kira olmag'an donlarini, ekinlarini yov qo'lida qoldirdi. Savdo ishlari butunlay to'xtab, savdogarlar zo'r falokatka uchradilar. Kosib, faqir xalqning holi juda yomon edi: nonsiz, donsiz, kiyimsiz, suvsiz,¹ alohozalqiyos'siz bo'lib eng oxirgi chekka yetkandagina qamal balosidan «yaltirasin, qaltirasin» muzaffariyat bilan qutildilar. Xalq o'zining bu yetmish kun ichida tortqan mashaaqqat va azoblarini qipchoqlar ustidan chalg'an g'alabasi bilan bir daraja yuvvida, kasbiga, ekin-tikiniga urinib ko'rishni o'yladi, to'g'risi o'ylay ham olmadidi...

Azizbek, mundan keyingi Toshkandning mustaqil hukmdori Azizbek! Qipchoqlarg'a chalg'an g'alabasi uchun ul terisiga sig'maydir... Ul endi «Qipchoqlar Toshkandni olib qolsalar...» degan mudhish xavfdan qutilg'an, ul endi Toshkand va atrofining xoni, xoqon!² Endi duxoba va atlaslar ustidagina o'tturmoqqa qanoatlanmay o'z sha'niga, o'z qudratiga muvofiq tojlar, taxtalar yasamoqchi. O'zining eski mahramiga ko'ngli to'lmay boshqa bir o'yinchi, ashulachi, husndor bir mahram topmoqchi va o'zining bu mashhur mahrami bilan yer yuziga (Turkiston va Buxoroga) dong', shuhrat chiqarmoqchi!

Azizbek endi juda xotirjam' edi. Qipchoqlarning qaytadan Toshkand ustiga kelishlarini ehtimol ham tutmas edi. Chunki o'zining qipchoqlarg'a bergen zarbasiri ularga yuz yilsiz o'ngg'alish bermas, deb bilar edi.

Hamma ish joyida, lekin bir narsagina ko'ngilnin, ingichka yerini jarohatlaydir. Azizbek ko'ziga hozir yorug' dunyo qorong'u, bu qorong'uliq ichida boyagi shirin xayollar, ishlatiladirgan toj-u taxtlar va boshqalat ko'rinnay qoladirlar: yetmish kunlik qipchoq urushi ming turlik yo'llar bilan yig'ilg'an xazinani barboi bo'gan, xazina qipchoqlar ustidan g'alaba va istiqcl mastliklari yo'lida qurig'an, fuqaroning jon otib, qipchoqlarni qirib yo'g'ganlari uchun in'omlarga, ehsonlarga va oziq-ovqatlarga qurban qiling'an.

¹ Toshkandka suv beradirgan «Solor» arig'i qipchoqlar tarafida bo'g'ilgan, hatto tegimon ishlari yorg'ucheqqa qolgan edi (*mual.*).

² Alohozalqiyo'shi -- shunga qiyosan, shunga muvofiq.

Mana shu edi Azizbekning ko'z o'nglarini qorong'ulatadirg'an jarohat!

Bu ishning kengashiga emas, berilgan qarorni amalga oshirib berishlik uchun Yusufbek hojiga yigit yuborib, hozir uni to'rt ko'z bilan kutib o'lтурар edi. Nihoyat yarim soatlik bir kutishdan so'ng Yusufbek hoji eshik ostidan ko'rindi. Azizbek odatiy qarshilash yonig'a bir navozish¹ ham ilova qilib, hojiga yuqorida joy ko'rsatdi. Bu favqulodda navozish sababini o'yłamoqqa hojining vaqt yo'q, chunki o'zining qayg'usi o'ylashqa, fikrashqa yetarlikdir. Ko'zining oqu qorası bo'lg'an Otabekning holi nima kechti, qorong'i zindonlarda, rutubatlik, zax yer ostlarida ochlikdan, tashnalikdan, sovuqligidan aziz ko'kragini yerga berib jon berdimikin? — Zolim beklar, qonxo't hokimlar, rahmsiz jalloddar, mash'um dorlar va qo'rroq xalqlar orasida keksa otasini, mushtipar onasini ko'ralmay dunyodan ketdimikin?

Mana shunday ming turlik vasvasalar ichida qarshisidag'i Azizbekni ham unutmoqda edi. Azizbek bo'lsa «javohir qadalg'an tojlar, oltin taxtlar, nozanin parivashlar, dong'dor mahramlar» haqidag'ina o'ylar edi.

— Hoji, — dedi Azizbek so'z ochib, — manim sizni o'rdag'a chaqirg'anim sababini albatta bilmagandirsiz?

Yusufbek hoji xayolidan ko'z ochdi:

— Taqsir... chaqirishingiz albatta fuqaroning tinchlig'i, raoyoning² rohati, hukumatning barqaror turmog'i uchundir.

Hojining bu so'zi Azizbekni yashindek urdi. Uning ko'z o'nglari qorong'ilanib, haligi shirin xayollar tag'i qorong'iliqdä yashirindilar. Ul ortiqcha o'ng'aysizlandi va tilar-tilamas:

— Shundog'... — dedi va biroz o'ylanib qolgandan keyin: — Yetmish kunlik qamal bilan xazinamiz juda g'ariblandi, hatto shu keyingi kunlarda sipohlarning ozig'i uchun ham qiynalib qoldiq. Mana shu to'g'rilarda sizni kengashka chaqirg'an edim, — dedi.

— Ma'qul, taqsir.

— Men bu to'g'rida bir qarorg'a ham kelib qo'ydim.

— Qarorlari muborak bo'lg'ay.

¹ Navozish — siylash, marhamat.

² Raoyo — hukmdorning qo'l ostidagi xalq.

— Qarorim shundan iboratdirkim, ertadan boshla, yurtka o'ttuz ikki tangadan soliq sochasiz.

Yusufbek hoji yurt besaranjomlig'i va o'g'ul qayg'u bilan asabiylashkan edi. Azizbekning bu ablahaona qaroriga qarshi qizishdi. Azizbekning bu zolimona buyrug'ig'i qarshi qattig' so'zlar aytishka o'ylasa ham achchig'ir i qanday kishiga aytishini o'ylab, o'zini biroz yig'di.

— Taqsir, amringizga qarshi tushadirk'an joyiri yo'q, — dedi, — lekin shunisimi biroz o'ylamoq kerakk, yurt yetmish kun qamat kechirdi. Onadan tug'ma azoblar, ochliqlar o'tkardi va o'tkarmakda. Menga qolsa bu kunlarda o'ttuz ikki tanga emas, o'ttuz ikki qora pul solish ham og'irdir. Yurt besh-o'n kun orqa-o'ngir i olsin, so'ngra... — Hoji so'zini tugata olmadni, hujinining ters so'ziga chidalmagan Azizbek vahshiyarcha hayqird:

— Nima deysan??

Hoji ishning bunchalik yomong'a ketishini o'ylamag'an edi. Shu daqiqada ishning oldini olmasa, enci gap faqat Azizbekning jallod chaqirishig'a kelib qoldi:

— Taqsir, siz yig', der ekansiz ertaga emas, bu kundanoq yig'a boshlayman. Yurt qani bermasim-chi? Faqat menga sizning buyrug'ingiz kifoyadir.

Bu so'z Azizbekka sihr kabi ta'sir qildi, dahlizda turg'uchi yigit orqaliq jallod chaqirishg'a jo'blangan ti o'z zarariga harakatlandi:

— O'rda begiga ayt, hojiga bir kimxob to'n chiqari o'kiydirsini! — dedi.

* * *

Yusufbek hoji egnida kimxob chopon bilan o'rdada i chiqdi. O'rdadagi «Chopon muborak bo'lsin!» de so'rag'uchiilarg'a istehzo iljayishi ostida bir turlik muhammal javob berar edi. Ul o'rda ko'prugidan o'tar ekan, boyag'idek qilib o'zicha yana bir kulimsirab qo'ydi va teibalarcha o'z-o'ziga so'zlanib ketdi: «O'ttuz ikki tangadan soliq yig', emish... Bir haftadan keyinga qolmasini emish... Soliq yig'ishda qarshiliq qilg'anni darraga yotqizish, muvofiq ko'rilmaga osdirish haqqi ham menga berilgan emish... Go'yo Yusufbek ham o'zidek bir qonxo'rg'a, bir zolimga aylansin emish... Men qonxo'rliq uchun xudoning farz qilg'an hajini ado qimadim; oldimda o'g'lum bor, menda boshqalarning

o'g'lini darraga yotqizish chog'ida ko'ndalang keladirgan vijdon bor, din bor, diyonat bor. Bizning xalqni yer yutsin. Azizbekning tulkiligiga uchdi-da, uning kechagi zuimlarini unutdi, yetmish kunlab bir zamon jon berib, jon olib nihoyat xizmat haqqi uchun o'ttuz ikki tanga mukofot, eng keyingi burda noningni ham ber!»

21. INQILOB

Yusufbek hoji ustida boyag'i kimxob to'ni bilan Shayxantahurning Zanjirlig'iga yetib, guzarda yig'ilib o'lturgen va o'ziga salom berish uchun o'rinalidan turgan xalqqa xitob qildi:

— Uying kuysin, musulmonlar! Yaxshi deb yo'lida jon berganining Azizbek, bu kun senlarga yaxshilig'ingni o'ttuz ikki tanga soliq bilan qaytarmoqchi bo'ldi. Hozir senlarga ikki yo'l: o'g'ul, qizingni sotib bo'lsa ham o'ttuz ikki tangani Azizbek xazinasiga to'lash yoki es borida etakni yopib Azizbekni oradan ko'tarish... Uying kuydi, musulmonlar!

— O'ttuz ikki tanga!

Xalq Yusufbek hojidan bir zarra yomonliq yoki bo'limg'ir bir kengash eshitmagan va shuning uchun ul qayoccoqqa yursa, shu yoqqa borishqa hozir turar edi. Ayniqsa o'ttuz ikki tanga dovrug'i guzar ahlining yuraklarini uyushdirib, buni eshitish bilanoq isyonga qo'l qo'ydilar.

Boshlab Zanjirliq xalqi ko'chalarga chip' tashlash, Azizbekka qarshi urush hozirligi ko'rish xayoliga tushdi. Yusufbek hoji to Eski Jo'vega yetkuncha o'zining yuqoridag'i so'zini ko'y, guzar xalqig'a takrorlab kelmaqda edi. Eski Jo'veda azim bir jamoat yig'ib, Azizbek bilan bo'lgan mojarosini so'zladi va ustidagi kimxobni ko'rsatib istehzo tariqasida:

— Soliqni bermangiz demayman, chunki sizning itoatingiz menga bundog' to'nlar berar! — dedi.

Xalq nihoyatda qizishdi. Go'yo birisi quvrag'an to'qayg'a o't turtdi. Ho'lu quruq deganlaridek kattakichik barobar yonmoqqa oldi.

— Yaxshilig'imizni unutdi, do'ng'iz! O'ttuz ikki tangani yaxshilab beraylik biz unga! Ozi bir oy o'tmasdan-

¹ Ch i p — gov. barrikada ma'nosida (mual.).

mi, andishasiz?! — degan so‘zlar eshitila boshladi Darrov uch kishini Sebzor, Ko‘kcha va Beshyog‘och da halariga xabar uchun jo‘natildi. Yo qirilib bitish va ya‘ Azizbekni oradan ko‘tarishka fotiha o‘qildi.

Orada bir soat ham o‘tmadi, butun do‘konlar yopilib Toshkand ko‘chalarini chip bilan to‘ldi. Barcha yarog‘langan, urushka hozir edi. Shaharning olalanishi xabari o‘rdaga ham eshitildi. Ishni kichkina deb o‘ylag‘an Azizbek shahardan ahvol olish uchun Rayimbek dotqoni elli chog‘liq yigit bilan buyurdi. Ahvol olg‘uchila Zanjirliqqa yetish bilan naq ishning qay darajaga yetkani ni payqadilar: ko‘chalar chip bilan to‘lg‘an, chip orqalari shashvar, miltiq, xanjar, nayza ushlagan olomon bilan liq edi. Rayimbek dotqoning «Chiplarni yig‘ishtiringiz, o‘zlarining tarqalishingiz!» deb aytkan yaxshi so‘ziga qu-loq solg‘uchi bo‘lmadi. Dotqo dag‘allik qilgan edi, olomondan bittasi miltiq otib, ikki sipohni yiqib ham qo‘ydi.

Kechki soat to‘tlar, asrdan biroz ertaroq hukumat askari bilan xalq orasida urush boshlandi. Yarim soatlik otish, chopishdan so‘ng sipohlar Zanjirliq olomonlarini qochirib, Baland masjid chipiga yetdilar. Jon ach-chig‘ig‘a uchragan Azizbek o‘rdaga birmuncha sipoq qoldirib, butun kuchini yig‘ishtirg‘an holda Rayimbek dotqo ko‘magiga yetishdi. Buning ila sipohlar tag‘in ham kuchayib, olomonni Xadraga qarab surishka muvaffaq bo‘ldilar. Xadra chipida qonliq urushlar boshlandi. O‘ttuz ikki tanga soliq xavfida olomon ham Beshyog‘och, Sebzor, Ko‘kcha dahalaridan o‘ziga har zamon yarog‘liq yordamlar olib turmoqda edi.

Bu kun kechasi Toshkand qon ichida, mahallalardagi bo‘lg‘an hukumat kishilarini xalq tomonidan o‘ldiriladirlar, uylariga o‘t qo‘ylib mollari talong‘a tushadi. Shaharning yuraklik yigitlari Xadra chipiga qarab chopadirlar, yuraksiz va keksalar guzar va mahallalargi to‘nkalardan gulxan solib, «o‘ttuz ikki tanga» qayg‘usidi olomong‘a muzaffariyat tilaydirlar.

Yarim kechalar vaqt olomon Xadradan Eski Miskarlikka qarab surilishka majbur bo‘ldi. Kutilmagani bu surilishlar Yusufbek hojini katta tashvishka solib qo‘ydi. Mundan so‘ng xalqning o‘ziga ishonib turolma Toshkandni ololmay qaytqan Normuhammad qushbegiga yordamga yetib kelish uchun chopar yugurtirdi.

Eski Miskarlikda ikki taraf ham tong otdirdilar. Ertalab yana qonli urushlar boshlandi. Ammo xalq endi o'zini ancha tutib qolgan va har daqiqa to'rt tarafdan yangi kuchlar olib turar edi. Shuning uchun sipohlar bir adam ilgari bosolmay qoldilar. Ammo xalq sipohlarni bossa bosqundek tovranar¹ edi. Bu holdan nihoyatda bo'g'ilg'an Rayimbek dotqo qilich yalanglab, sipohlar oldida olomong'a qarab yugurdi. Biroq uning bu g'ayrati o'zi uchun halokat bilan natijalanib, Usta Mo'minjon ismlik bir miltiq ustasining otqan o'qi bilan ko'kragidan yaralanib yiqildi².

Rayimbek dotqo Azizbek hokimiyatining tiragi edi. Uning qatlidan so'ng sipohlardan ruh tushti. Hatto Azizbekning buyrug'iغا ham qulq solmay to'sto'ska qochib boshladilar. Nihoyat Azizbek ham yonidag'i qirq, ellik sodiq kishilari bilan qochib, o'rdaga qamalishg'a majbur bo'ldi. Yusufbek hoji boshliq yer va ko'kka sig'mag'an muzaaffar xalq o'rda tevaragini qurshab tushdi. Azizbek tezda berilmagani uchun minglab xalq o'rda atrofidan slljimay, hatto oshsuvarlrimi ham shunda yeb xotirjam' yotib oldilar.

Azizbek uchun kutilmagan falokatlar yuz bergen edi. Qochib qutilish mumkin bo'lg'ani holda tuzoqqa tushkandek o'rdaga ham qamalib bergen edi. Nima qilsin, qanoti yo'qli uchib qutilsa... Qamalishining ikkinchi kuni o'rda torniga chiqtı, eng keyingi, ham eng pastarin chorani ko'rmakchi edi bu xoqon. Boshlab fuqarog'a salom berdi, so'ngra siniq va ojiz qolgan bir tovush bilan xalqqa uzr aytди:

— Endi o'zimning qilmishlarimdan pushaymon bo'ldim... Men sizlarning qilg'an yaxshiliqlaringizni unutqan ekanman... Sizlar o'zlarining bu ishlarining bilan manim ketkan aqlimni yana miyamga o'rnatdin-giz... Rahmat fuqaro... Gunohimni kechiringiz, qilmishlarimdan pushaymon bo'ldim, fuqaro!

Ammo xalq bunday yolborishlarga, tavbatazarlu'larga qulq solmadi, chunki ish o'tkan, g'isht qolipdan ko'chkan edi:

— Endi esing kirdimi, o'g'ri? Burundan o'ylab ish

¹ Tovranom oq — harakat qilmoq, tirishmoq.

² Rayimbek Qozoqboyib o'g'li. Beshyog'och daha, Laklakxona mahallallk (*mual*.).

qilsang boshingda bu balolar yo'q edi! Sen bizlarga nima ishlarni qilmading? Kun sayin necha gunohsizlari osdirg'an, kesdirgan, bolalarimizni yatim, onalarimizi qon yig'latqan sen emasmisan? Xanjaringni xayf ko'ri mahallarga¹ chayon solig'i solg'an, og'alarimizni chayoni zahri bilan o'ldirgan kim edi? Ket to'ng'iz, ket, tavba qilish zamoni o'tdi, taqdiringga sen ham tan ber! — dier edi xalq.

Xalq shuningdek gaplar bilan yuz yoqdan unga hujum qilib, hatto adabsiz so'zlar bilan ham so'kar ed. Azizbek hamon «Tavba qildim, fuqaro!» jumlesi bila uzrini aytib turar edi:

— Siz yaxshilarim, bu qisqa o'yassingiz bilan o'z oyog'ingizg'a o'zingiz bolta urib, yana qipchoqlar qo'liga qaram bo'lasiz! Manim tavbamni loaqlal o'zlarining uchun qabul qilingiz!

Azizbekning bu so'zlaridan keyin olomon tagi qizishib, quyidagi so'zları bilan ko'kni ko'tardi:

— Ikki qayta aldanish yo'q! Sendek itdan bizga qipchoq yaxshi!

Xalqning bu javobi ishning ne darajaga yetkaniri onglatarliq edi. Shu gapdan keyin Azizbek tamom umidsizlanib, dunyolarcha ma'yusiyat ichida tomdan tushish ketdi.

Yusufbek hojining Normuhammad qushbegiga yuborg'an chopari Kirovchi yaqinida unga ye.ken va qushbegini tamomi sipohlari bilan Toshkandga qaytarg'an edi. Alamzada qushbegi bu so'yinch xabarda uchib-qo'nib Azizbekning o'rdaga qamalishining uchunchi kuni karnay-surnay bilan yetib keldi. Olomo yang'ga qipchoq sipohlari kelib qo'shilg'andan keyin o'rdaga bosib kirdilar-da, Azizbekni ushlab ham oldilar.

Yetmish kun bir muddat ovora qilib, minglab kislari qonini to'kishka sabab bo'lg'an Azizbekni Qo'qong'a olib borib topshirish Normuhammad qushbegi uchu qiyamatli edi. Ul o'rdada o'lturar ekan, bunday ulug'dushmanni qo'lg'a tushirishning bosh omili bo'lg'a Yusufbek hojiga o'z minnatdorchilig'ini aytib tugata olmas, uning bu xizmatini xon bilan Musulnionqulg'a so'zlab, unga katta bir martaba olib berishka va'dalar berar edi. Albatta Yusufbek hojiga bu va'dalarning hec

¹ Ma ha l – joy, mahalla.

ahamiyati yo'q, faqat ul o'g'lining sog'lig'ini bilsa va Marg'ilon zirdonidan uning qutqarilishig'a va'da olsa, uning uchun dunyolarcha martaba va hurmat edi. Qushbegining va'dasiga iltifotsiz quloq berib turdi-da:

— Iltifotingiz uchun rahmat, qushbegi, — dedi. — Men endi dunyodan o'tayotgan bir kishi; endigi mansablarg'a uncha qiziqa olmayman. Agar manim qilg'an xizmatim shunday iltifotlarga loyiq ko'rildigan bo'lsa, jon janobidan so'raydirg'an bir necha tilaklarim bor.

— So'rangiz hoji, xon bermaganda ham olib berishka men kafil.

— Manim birinchi xolis tilagim, albatta mazlum xalq tilidan bo'ladir: mundan so'ng Toshkand hokimlig'iga har qanday bo'limg'ir odam qo'yilmasin.

— Jon janobining hamma maqsadi ham shunda. Chunki biz Azizbek kabilardan xalqnig'ina emas, balki o'zimizni ham qiynatdirmoqdamiz.

Toshkand bekligi to'g'risida ko'b muzokara va musolahadan¹ keyin Yusufbek hoji o'z yarasi ustida to'xtaldi. Ul birinchi martaba o'laroq o'zining ichki kasalini hoziq² deb Normuhammad qushbegiga ochdi. So'zlar ekan, yuragi mash'um bir ehtimolning dahshatidan titrar, tili ham osonliq bilan harakatlanmas edi. Zero o'zining bu o'tinchini qush uchkan so'ng otilmoqchi bo'lg'an sopqon qabildan hisoblar va foydasiz bir iltimos deb cho'chir edi.

— Agar manim bu xizmatim jon janobining marhamatiga loyiq ko'rilar ekan, — dedi hoji, — menga eng manzur bo'lg'an mukofot — o'g'limning ozod qilinishidir. Dunyo mojarosidan qo'l yuvmoqchi bo'lg'an bir otag'a keksaygan kunlarida farzand dog'ini ko'rmaslikning o'zi ham ulug' mukofotdir, — dedi va ko'ziga yosh oldi. Bundan qushbegi ham nasibasiz qolmay mutaassir³ Yusufbek hojiga tasallo berdi:

— Qo'rqmangiz hoji, — dedi, — Marg'ilon hokimi o'rinsiz qon to'kuvchi kishi emasdир. Qo'qonga borg'ach, birinchi ishim o'g'lingizni qutqarish bo'lsin, joysiz qayg'ulanmangiz, hoji.

— Qulluq, qushbegi, agar bu xizmatni o'z zimma-

¹ Musolaha — sulh tuzish, kelishish.

² Hoziq — biluvchi, tushunuvchi.

³ Mutaassir — ta'sirlangan.

ngizga olur ekansiz, ustimga katta minnat qo'yg'an bo'lasiz... Biroq men qo'rquamankim, siz Qo'qong'a borib yetkuncha ish vaqtidan o'tsin...

Qushbegi ham bu to'g'rida o'ylab qoldi va hojinir g ehtimolidan cho'chib, shu soatda bir maktub bilan Qo'qong'a chopar yubormoqchi bo'ldilar, bu ishnir g muvofiq kishisi albatta Hasanali bo'lg'anliqdan chopar bo'lib belgulandi. O'n besh kunlardan beriga shunday xizmatni kutib yotqan Hasanali otning boshini Qo'qen tomong'a qarab qo'ydi-da, daqqa ichida ko'zlariga ko'rinnmas bo'lib ketdi.

Bir kun keyin Normuhammad quslibegi ham bimuncha sipohni Toshkandda qoldirib, Qo'qong a jo'nash harakatiga tushdi. Toshkand olomonining tali - lari bilan Azizbekning ikki oyog'idan arqon bilan bog'la b otning chovig'a sudratma qildilar.

Sipohlar Qo'qong'a qarab harakat qilar ekan, Qo'qen darbozasiga to'lg'an xalq Azizbekning ot oyoqlari ostiga sudralib ketishiga huzurlanib tomosha qilar edi.

22. «BIR G'ARIBI BECHORA»

Bu tarixdagi xon o'rdasi Qo'qonning bu kunda Xoc a bozor atalg'an o'rnida edi¹. Ro'monning o'n uchunchi faslida Marg'ilon o'rdasining ta'risi yozilg'anliqdan va bu o'rdaning ham tashqarig'i aylanasi o'sha o'rda qabilidan bir tusda, bir uslub va bir vus'atda bo'lg'anliqdan tu o'rinda yana qog'oz qoralash ortiqchadir. O'rda darbozasi, navbatchi qorovul, darboza sahnining kengligi barchasi ham o'shal o'rda singari, ammo buning tashqarig'i ko'rinishidag'i ortiqlig'i to'rt burchida qadilib turg'an navbatchilari edi. O'rda darbozasidan ichkariga kirilgach, bundagi tuzilish Marg'ilondag'idan tamomman deyarlik boshqacha bo'lib chiqar, shunga binoan bu yer bilan tanishmoq ehtiyoji tushar edi.

O'rdaning ichkarigi o'ng, chap biqinlari sipoh turis b uchun soling'an binolar va sahnida biz Toshkanda ko'rib tanishqan ravishcha kiyimlik sipohlar (yigitla-) turkim-turkim bo'lib, ponsad boshilar qaramog'ida qilich

¹ Bu kungi ma'llum o'rdani Xudoyorxon o'zinинг ikkinchi xon iq davrida bino qildirgandir, eski o'rdadan hozir nishona yo'q (*mual.*).

- V u s ' a t -- kenglik.

urish mashqini ta'lif olmoqda edilar. O'rdanening belidan, ya'ni shimoldan sharqqa qarab bir xatti mustaqim bilan devor va bul devorning ikki tarafini barobar — ling' tashlanib, o'rdanening ichkari qismig'a xon saroyiga kiriladirgan darboza qurilg'an edi. Bu darboza eskirgansumon ko'rinsa ham asli yaratilishdag'i nafislik, me'moriy san'atkorlik o'chayozg'an bo'lsa ham, biroq undagi ivirjivir sirlar, o'yma naqshlar hali ham kishini hayron qoldirarlik edilar. Ayniqsa darbozaning ikki biqinidag'i «o'girmagul» tarzi bilan ishlangan guldastalar, darboza ravoqidag'i ganchdan qabartirilib yasalg'an bo'rtma naqshlar, gullar hali o'zlarining nafosatlarini unchalik yo'qotmag'an edilar. Quyosh g'arbga qarab og'qan, uldastalar ustiga qo'ndirilg'an oltin hilol alomatlari quyosh nuri bilan ko'zni elitarlik darajada yashnar edilar. Darbozaning ikki yonidag'i maxsus ishlangan qorovulxona — sufachalarda ikki nafar navbatchi turar edi. Navbatchidan o'tib, darbozaga kirilsa gunbaz ravishida yo'lak, o'ngg'a yurilsa devonxonag'a, so'lg'a ketilsa xon mahkamasiga chiqiladir-da, mahkama bo'sag'asida yana haligidek ikki nafar navbatchiga uchrashiladir. Marg'ilon o'rdasida ko'rganimizdek bir dahliz, ammo bu o'zining naqshlari, gullari, anvo'i sirlari, oliyliq va ko'rkamligi bilan Marg'ilonnikini ko'lagada qoldirarliq edi ersa-da, eskirganligi uning ortiqligig'a xalal hermakda edilar. Dahlizdan ichkariga qaralsa bir munaqqash va muzayyan zol, ikki tomonida xonning shog'ovul boshilari, yasovul boshilari, dasturxonchi va oftobachilari, tunqator va parvonachilari otaliq va mehtarboshilari va tag'i allaqancha vazir-vuzarolari qator tizilishib o'lturmakda edilar. Zoining uchunchi darichasidan narig'i tomon bir yupqa munaqqash devor bilan ajratilgan bo'lib, ichkariga kiriladirgan eshiksiz bir yo'l, bu yo'l bilan haligi devor ikkiga ajralib, har bir bo'lim devorning o'rtasida kishi boshi sig'arliq bir tuynuk, bu tuynuklar yonida qo'lig'a oybolta ushlagan ikki nafar jallod qotib turar edilar. Shu jallodlar orasidan o'tib uchunchi bo'limga kirilsa, qarshida yarim gazlar yuksaklikda to'rt oyog'liq oq marmardan yasalg'an taxt ustida oltin kamarga taqilg'an oltin sopliq qilichini tizasi ustiga ko'ndalang qo'yib, qizil duxobadan tikilgan po'stun kamzu'l ustidan adres to'n kiyan, boshig'a simo-

¹ Ling — ark, ravoq, toq.

bi shohi salsa o'rag'an o'n sakkiz yoshlar chamaliq, cho'ziqqina yuzlik, bug'doy ranglik xon o'lturar edi. Bu Xudoyer edi. Xonning so'l tomonidag'i oltin hallik kursi kishidan bo'sh, o'ngdag'i — ichki saroya kiradirgan eshikcha yonidag'i kursi ustida O'ratepa chakmani ustidan qayish kamar bog'lab, soddag'in a qilich taqing'an, boshig'a oq barra popoq kiyib, basharasidagi burni yuzi bilan bir qatorda deyarlik tekis yaratilg'an, o'rtacha soqot, qisiq ko'z, bug'doy rang, o'rtta yoshliq bir qirg'iz — Musulmonqul o'lturar va hozirg'an hudaychi tarafidan o'ziga topshirilg'an ariza va maktublardan ochib o'qui edi. O'qub turg'an arizasi ahamiyatsiz bo'lsa kerak qog'ozni ikkiga yirtdi-da, oyog'ining ostig'a tashladi va ikinchi maktubni ochdi. Bunisi O'sh hokimi tarafidan yozilgan edi:

«Davlatimiz stuni, padari arus¹ shahanshoi Musulmongul bahodir huzurlariga nomai humoyun² barobar. O'sh madorisotida tafsida bo'ling'an faqir qirg'iz tullobig'a³ marhamat buyurg'anlari hadoyo⁴ tullobning daraja ilmiyalarini imtiozan taqsim qilindilar. Ashaddu⁵ faqir va ehtiyojda avqoti⁶ talx⁷ mururiga⁸ majbur va masbur⁹ o'lg'ar qirg'iz mullatari padari arus shahanshohining altofti¹⁰ shohonalaridan riqqatka¹¹ kelib obidiyda¹² qildilar va Haftaolo dargohi vasi'asidan¹³ aduvu¹⁴ badkirdorlariga¹⁵ zafaryob¹⁶ bo'lmoqlarini va Zolona¹⁷ yashab Amir Temur Ko'ragondek jahongir bo'lmoqlarig'a duo va niyoz etdilar Ba'da xotiri otir¹⁸ oliylarig'a maxfiy qolmag'aykim, shaha.»

¹ P a d a r i a r u s — qaynota.

² H u m o y u n — muborak, qutlug'.

³ T u l l o b — talabalar.

⁴ H a d o yo — hadyalar, sovg'alar.

⁵ A sh a d d u — o'ta, nihoyatda.

⁶ A v q o t — vaqlar.

⁷ T a l x — achchiq, yomon.

⁸ M u r u r — o'tkazish, kechirish.

⁹ M a s b u r — sabr qiluvchi.

¹⁰ A l t o f — lutflar, karamlar.

¹¹ R i q q a t — ko'ngil bo'shitik, ko'ngil yurnshoqlik.

¹² O b i d i y d a — ko'z yoshi.

¹³ V a s i ' a — keng.

¹⁴ A d u v — dushman, yov.

¹⁵ B a d k i r d o r — yomon niyatli.

¹⁶ Z a f a r y o b — g'alaba qiluvchi, g'olib.

¹⁷ Z o l o n a — «Sbohnoina» asaridagi 100 yildan ortiq yashagan Zolobraziga nishbat berilib — uzoq vaqt yashamoq mazmunida.

¹⁸ X o t i r i o t i r — dili ravshan, beg'ubor.

va atrof ellarimiz davlati azjmai qaviyalari¹ soyai himoyatida nobob bid'ahdlar xavotir va xavfidan tinchdir. Noma oxirida yosh shohimiz janobi xoqoni xavoqin, sultoni salotin hazratlariga padari arus shahanshohining panohi himoyalariida ko'b yillar davru davron, ofsiyat² va salomatlik tilab navkarları...»

Musulmonqul Xudoyorga O'sh ahvolini so'zlab, uchunchi maktubni ochdi, bu maktub xususiy bir kishidan bo'lsa kerak, muhr va o'zga takalluslardan xoli edi:

«Mazlumlar dodig'a, makhlurlar³ faryodig'a o'zining adolatlik qilichi bilan yetishquchi Musulmonqul qipchoq xizmatlariga... ko'zlarim zulm yoshi bilan jiq, ko'nglim davlat xoinlari qo'rquchidan titragan bir holda qalam tebrataman. Davlatning sodiq bir fuqarosi, ixloslik bir yigit⁴ davlat ustiga o'zining mudhish zARBASINI tashlab turg'an bir bad'ahd o'g'lini o'shandog⁵ ki otasining vakolati birlan ikkinchi bir tinch, ulug'larg'a mute', farmonbardor⁶ bir shahar ahlini oyog'landirmoq bo'lg'an edi. Uni isbotlari, shohidlari birlan dor ostig'a tortquchi sodiq bir qulni ko'klarga ko'tarish o'rniga qamamoq va oyog'ig'a zulm zanjirini urmoq bo'ladirlar... Musulmonqul janobidek bir bahodirdan andisha qilmay uning dushmanlarini sarfaro⁷ aylab do'stlarini g'amkin qiladirlar.

Maktubning tumanlik ma'nosiga tushuna olmag'an Musulmonqul bu o'rinda to'xtadi-da, maktubning oxirig'a ko'z tashlab oldi:

«Bungacha manim hayajon va qayg'u orasida yozg'an yo'llarima balki tushunmagandirsiz, buning uchun g'azablanmay bu gunohimni sizga sodiq bir qullig'im yo'lg'a kechirursiz. Bu kundagi Toshkand isyonining boshliqlaridan bo'lg'an Yusufbek hoji Azizbek nonko'rning mashvarati⁸ birlan marg'ilonliqlarni ham janobingizga qarshi oyoqlandirmoq maqsadida o'z o'g'lini munda yuborg'an ekan. Faqir sodiq qilingiz bu e'vagar yigitning tevaragiga o'z tarafdarlarini yig'ib qurg'an bir majlislariga rost kelib va uning Marg'ilonga nima uchun kelganligini

¹ A z i m a i q a v i y a — kuchli va qudratli.

² O f i y a t — tinchlik, omonlik.

³ M a q h u r — qahr-g'azabga duchor bo'lgan.

⁴ F a r m o n b a r d o r — buyruqni bosh tovlamasdan bajaruvchi.

⁵ S a r f a r o z — xursand, yuksak.

⁶ M a s h v a r a t — kengash, maslahat.

payqab, nihoyatsiz xavfska tushdim. Uning so'zlarini qip-choqlarni yo'qotib, hukumatni shaharliklar qo'lig'a olib edi. Qipchoqlar xayrixohi kamina qilingiz bu sirni ichimga yutolmay, bir necha vositalar birlan Marg'ilon hokimi O'tabboya bildirdim. O'tabbo boy qushbegi Yusufbek hojining o'g'li bo'lg'an mazkur Otabeke bilan uning tarafdoi va qayin otasi Mirzakarim otliq kishini qo'lg'a olib zindon qildi. Qushbegining chaqirishi bilan huzuriga hozir bo'lib, Otabeke og'zidan nimaiki eshitkan bo'lsam bir-bir so'zla berdim. Xolis shahodatim so'ngida Otabeke bilan qayin otasi Mirzakarimni qushbegi osib o'ldirishka buyurdi. Ammo O'tabboyning kisai xiyonatiga Mirzakariminin havlisisidan kelib tushkan bir xalta oltintlar barobariga dor ostig'a yetkan e'vogarlarni o'limdan ozod qildi, davlatning sodiq qullaridan bo'lg'an kaminai xolisni muttahamlar yeriga zindon qilmoq va osib o'ldirmoq bo'ldi. Chunki kamina qilingizning sizga shikoyat qilishimdan benihoyt qo'rqa erdi. Ammo davlatlari yori berib, sadoqatlik xizmatkorlaringizdan bo'lg'an Marg'ilon qo'rboshisining yordami birlan O'tabboyning changalidan arang qutilishg'i muvaffaq bo'ldim...

Maktubning shu yeriga yetkanda Musulmonqul xatdan bosh ko'tardi. Hozir uning kipriksiz qisiq ko'zlariga o'tlar yonmoqda edi. Qichqirdi:

— Chilim!

«Shundog' qilib sizning o'z kishingiz bo'lg'an O'tabbo boy tuz haqingizni unutdi. Bir hamyon oltin deb dushmar-laringiz tarafiga o'tdi. Sizning xayrixoh quillaringizdan bo'lg'an biri o'z shahrini tashlab Qo'qon qochmoqqa va ulug' dargohingizga sig'inmoqqa majbur bo'ldi. Men, xol's qilingiz o'zimning sadoqatim evaziga bunday mukofot olg'anim uchun qayg'irmayman va lekin O'tabbo boy va Otabeke kabi xoinlarni kundan kunga kuch olib daylati shahriyorig'a dahshaitlik bir falokat tug'dirishlaridan qayg'iraman. Bu maktub sodiq bir qulning xolis sadoqatdan bir namunadir. Men shuning ila shoyad o'z bo'ynimdag'i yazifani ado etkan bo'lurman. Shoyad davhu dushmanlarini o'z oyog'laridan yitib' ketishlariga sabeb bo'lg'an bo'lurman.

Yitm oq — yo'q bo'lmoq.

O'zimning bu xizmatim evaziga bir mukofot olish mud-daosida bo'limg'anidman va nimaiki janoblari yo'lida mashaqqat chekkan bo'lsam o'zimning bir vijdoniy vazifam deb bilib, bu maktubda o'z otimni yozishg'a ham tilamadim. Yosh xonimizga tinch va shavkatlik davr, davlat xoinlariga o'lim tilab bir g'aribi bechora».

Musulmonqulnihoyatda tutoqqan edi. Hozirgi borliq alamini tamakudan oladirg'andek hudaychi keltirgan chilimga yopishdi-da, shig'-g' etdirib, sarxonani sindirish darajasiga yetkuzib tortdi. Og'zidan pag'a-pag'a tutun chiqarar ekan, xatning mazmunini Xudoyorg'a so'zлади. Toshkand ustiga yuborg'an sipohlari bilan Normuhammad qushbegini nihoyat Toshkandni ololmay qaytish xabarini eshitib, so'ng darajada ma'yusiyat ichida o'lturgen Musulmonqul uchun bu maktub yara ustiga tuz sepish qabilidan tag'in ham alamlik bo'lib tushkan edi.

— Hudaychi!

— Labbay taqsir!

— Mirzani chaqir! — dedi Musulmonqul, so'ngra qo'lidiagi maktubni taxig'a solar ekan, Xudoyorg'a dedi: — Eshitdingizmi, o'g'lim! Azizbek bilan Yusufbek bizga nimalar qilmoqchi bo'ladirlar? O'zimizning sodiq kishimiz, deb o'g'lag'an O'tabboyl ham dushmanlarimiz bilan birlashish boshlag'an... Xayr qo'llaridan kelganni qilib ko'rsinlar-chi, biz ham mundan keyin o'shandoq ko'rnamaklar bilan qiladirk'an muomalamizni bilmiz.

O'z sultanatiga raxna solishdan iborat bo'lg'an bu xabarlardan Xudoyorxonning mutaassir bo'lg'anlig'i belgusiz, ul bu gapni eshitmasdan ilgari qanday bo'lsa, hozirda ham shu holda o'zgarishsiz edi. Musulmonquning yonib turg'an, o'tdek tutoqib so'zlag'an gapini sukul bilan kechirmaslik uchungina bo'lsa kerak quruq va shirasiz qilib:

— Hammadan ham O'tabboyni aytингиз, ablah bir odam ekan, — dedi, — meni siylamag'anda ham sizni rioya qilsa kerak edi.

— Yaxshiliq qilg'an kishingdan hech bir yaxshiliq qaytmas ekan, — dedi Musulmonqul. — Jumladan, bit-tasi ko'z o'ngimizda — Azizbek. Men uni yoshlig'idan boshlab o'z qo'limda o'stirdim, Toshkand hokimligidan

Salimsoqbekni olib' uning o'miga hokim tayinladic. Biroq shunchalik yaxshiliqlarimizg'a qarshi natijada bizga yog'iy² bo'ldi, bo'lsin; ul Toshkandning o'zigagina qanoatlanmay Marg'ilon bilan ham ish qilmoqchi bo'lsa, bunisini ham biz ko'raylik.

Mirzaboshi kirib xong'a qulliq qildi va Musulmonqulg'a qarab qo'l bog'ladi. Musulmonqul yara xumori bo'lg'an edi — «Chilim!» deb tashqarig'a qict-qirdi, so'ngra mirzoboshig'a dedi:

— Hozir Marg'ilon hokimi O'tabboy qushbegiga b'r xat yozib, chopar bilan yubor. Xatni olg'an zamon Yususbek hojining o'g'li Otabek deganni olib huzurimizga kelsin!

Mirzaboshi qulliq qilib orqasi bilan yurib chiqdi.

23. MUSULMONQUL

Arkonim davlat³ yig'ilib, Xudoyer taxtiga mingan, Musulmonqul xon bo'lmasa ham xonliqdan-da yuqori bir kuchka molik bo'lg'an siyosat kursisisiga o'ltirgan eci. Boshlab otaliq kirib xong'a salom berdi va uning haqiq a uzun duo qilib chiqdi. Otaliqdan so'ng o'zga a'yen birma-bir kirib, duo qilib chiqa boshladilar. Duoxonlarning eng so'ng'ida hudaychi ko'rindi, salo n va duodan keyin yuzini Musulmonqulg'a o'girib:

— Marg'ilon hokimi O'tabboy qushbegi huzuri olilarig'a kirish uchun izn so'raydir! — dedi.

Hamma fikri zikri O'tabboy ustidagina qolq'an Musulmonqul bu xabarni eshitish bilan kuchlik bir t n olib hudaychiga qaradi:

— Yolg'iz o'zimi yoki yonida kishilar ham bormi? — deb so'radi. Hudaychi yana bir qulliq qildi:

— O'n chog'liq yarog'liq yigitlari ham bor.

— Tag'in-chi?

— Yarog'siz yana bir yigit ham ko'rindi.

— O'tabboyning o'zini huzurimizga kirgiz, — dedi

¹ Salimoqbek Sheralixonning katta o'g'li, Xudoyerning o'gay ala-sidir. Uning taxt da'vo qilishidan qo'rqiб, Musulmonqul o'ldirtingan e'li Chunki yosh Xudoyerxon bo'lib turgan fursatda Musulmonqul o'bilig'icha ish qilabilar, loaqla Xudoyer esini tanig'uncha davr sura olur (d'mual).

² Yo g'i y — yov.

³ Ar koni d a v l a t — davlat arboblari.

Musulmonqul, qulliq qilib chiqa boshlag'an hudaychini yana to'xtatib so'radi: — O'tabbooning yigitlari o'rda-ning tashqarisidami, ichkarisida?

— Taqsir, ichkarisida.

— Yaxshi, qushbegi bizning yong'a kirgandan so'ng o'rda yigitlari ularga hozir bo'lsinlar!

Hudaychi qulliq qilib chiqdi. Uning ketidan Musulmonqul tovshig'a muzaffariyat ohangi berib xong'a dedi:

— O'g'rilarning ikkisi qopqonga tushdi, xon!

— Tole'imiz.

Qushbegi kirdi. Xong'a ikki bukilib ta'zim qilg'ach, kelib uning qo'lini o'pdi. O'tabbooning muloqoti¹ uchun Musulmonqul ham go'yo hech narsa ko'rmagandek o'rnidan turib uning bilan quchoqlashib ko'rishdi. O'tabboy Musulmonqulning ko'rsatishi bilan xonning chap tomonidagi kursiga o'lturdi. Ul Musulmonqulning samimiy muloqotidan qo'rquvliq yuragini bir qadar to'xtatib olg'an edi. Kursidan yana turib xong'a qulliq qilib boz² o'lturdi. Musulmonqul qushbegini yer tegidan kuzatar ekan so'radi:

— Yurtlaringiz tinchliqmi, o'zingiz ham sog'misiz?

— Alhamdulilloh, yosh shohimizning davlatlari va husni tavajjuhlari³ soyasida yurtimiz tinchliq, fuqaromiz javobi oliyning duoyi jonlari bilan mashg'ullar.

Xudoyer ozg'ina ishorat bilan unga tashakkur bildirdi. Bunga qarshi qushbegi kursidan qo'zg'alib qulliq qildi. Musulmonqul murtini silab nimaningdir muloha-zasida edi. Uning bu holi birar daqiqag'a cho'zilg'anliq-dan Xudoyer bilan qushbegi uning og'zig'a tikilgan edilar.

— Sizning xabaringiz bo'ldimi, yo'qmi biz Toshkand ustiga yuborg'an Normuhaminad qushbegidan juda yaramas bir xabar oldiq, — deb Musulmonqul O'tabboyga qaradi, undan xabarsizlik javobini olg'ach, so'zida davom etti: — Normuhammad qushbegi uch ming sipoh bilan yetmish kun Toshkandni qamab yotib, nihoyat bir ish chiqara olmay odamlari bilan qaytmoqqa majbur bo'libdir. Azizbek bilan Yusufbek hojilarning aztahidil

¹ M u l o q o t -- uchrashish, ko'rishish.

² B o z -- yana.

³ T a v a j j u h -- yuzlanish, xayrixohona qarash, g'amxo'rlik.

qarshiliqlari bizning kishilarni quruq qaytarishg'a majbu-qilibdir. Mana shuning uchun mundan keyin bizning boshqa bir yo'l bilan ish ko'rmagimiz taqozo qiladir. Kecha biz kimdandir Yususbek hojining c'g'li bo'lg'ar Otabek deganni sizning Marg'ilonda deb eshitdi. Mundan so'ngg'i Toshkand to'g'risida ko'radirgan tadbirlarimiz uchun uning keragi bo'lur, deb o'ylab siz bilan birga uni huzurimizga chaqirg'an edik... — Bu joyda qushbegi Musulmonqulni to'xtatdi-da, kuldi, so'ngri Xudoyorg'a dedi:

— Otabek ustida ancha mojarolar bo'lib o'tdi. Buning bikoyasi uzun, alhol mingboshining ra'ylarini eshitaylik... davom qilingiz-chi.

— Otabek o'zingiz bilan birmami? — deb so'radi Musulmonqul, birgalik javobini olib, tamom xotirjam' bo'lg'an holda davom etdi: — Yuqorida aytkanimde minba'd' tadbir yo'li bilan Azizbekni yo'qotishdan boshqa choramiz yo'qdir. Bizning bu keyingi rejamiz yo'lida ish beradirgan kishi bo'lsa ul ham menga qolsi shu Otabek bo'lur. Chunki boshqalarg'a qarag'andi uning Toshkand borishi va Azizbekning yaqin odamirin o'g'li bo'lg'ani uchun uning bilan aloqada bo'lishi, zahar berish va yo boshqacha bir yo'l bilan uni oradan ko'tara olishi, unga eng qulay bir ishdir. Og'riqning tuzala'i kelsa emchi o'z oyog'i bilan kelur, deganlaridek, Otabekni Marg'ilonda bo'lish xabarini eshitib xon bila men juda quvomishdiq... Mana sizni chaqirishda bo'lg'an maqsadimiz shudir. Yana sizning bu haqdagi ra'yingiz nima bo'lsa eshitamiz.

Musulmonqulning bu so'zlariga O'tabboy qushbegi tamom ishong'an, ammo Xudoyor ersa uning ilgariji maqsadini yaxshi bilganlikdan bu so'ngg'i gaplar bila nihoyatda taraddudga tushkan edi. To'g'risi har Musulmonqulning bu keyingi gapi kishini mutaraddid qilmay qo'ymas edi.

— Bu fikringiz menimcha ham ma'qul, — dedi qushbegi, — ammo bunda bir gap bor, ul ham: Otabek bu vazifani o'z bo'yniga oladimi, yo'qmi masalasidi. Chunki Otabekning Azizbek tarafidori bo'lg'anlig'iga shu o'rta o'zim tegshirgan bir ish meni shubhaga tushdi.

M i n b a ' d -- bundan keyin.

M u t a r a d d i d -- o'yylanib qolmoq, ikkilanmoq.

radir. Shundog'ki, mundan yigirma besh kunlar ilgari, qo'rbo Shimning xabar berishi bilan Azizbek tarafidan Marg'ilonda to'polon chiqarg'ali keigandir, deb c'tylab, yonidag'i bir necha kishilarini bilan zindonga soldirdim. Uning Yususbek hojining o'g'li bo'lishi ham o'sha mulohazamning to'g'riliq'iga meni ishontirar edi. Yana qo'rbo shig'a Otabek ustidan shikoyat qilg'uchining shahodati bilan bu shubhamga ishonib, mundan besh kun ilgari Otabek bilan uning qayin otasi Mirzakarim degan marg'ilonlikni o'lim jazosiga hukm qildim. Gunohkorlarni dor ostig'a olib ketkanlariga birmuncha fursat o'tkan edi, mahkamaga bir xotin hozir bo'lib, qo'limga bir maktub berdi. O'qub qarasam, Azizbek Toshkandda Qo'qong'a qarshi isyon chiqarmog'i bo'lib yurgan fursatda Yususbek hoji tomonidan o'g'li Otabekka yozilg'an bir maktub bo'lib manim qo'l, oyog'imni bo'shashdirdi. Chunki bu maktub Yususbek hojining Azizbekka tamomdan qarshi bir kishi bo'lg'anlig'ini onglatar edi. Gunohkorlarni dor ostidan qaytarishg'a majbur bo'ldim. Men faqat shu maktub dalolatiga bovar qilib, gunohkorlarni bo'shata bermay, qo'limdan kelgancha yana tekshirib tergadim. Otabekning so'zлari kishini tamom ishontirarliq darajada maktubga muvosiq edi. Shundog' bo'lsa ham faqat Mirzakarimni ozod qilib, keyingi tergashlar tamom bo'lg'unchaliq Otabekni kafilga berdim. O'zining biror adovati uchun bunday gaplarni qo'zg'atib yurgan bo'lmasin, deb haligi menga shahodat berganni ushlab Otabek va boshqalar bilan yuzlashdirmoqchi bo'lganimida nima sababdandir ul qochdi. Shu kungacha uni topib bo'lmadidi. Muning qochishi garchi bu shahodatning birar adovat yuzasidan bo'lg'an si'oyat' ekanini onglatar edi ersa ham men yana hanuz Otabekni kaflatda saqlar edimki, janobi oliydan bu xabar yetdi. Darhol Otabekni yigitlardan o'ratib saodatxonai shahan-shohiga jo'nadim. Otabekning Marg'ilon mojarosi shundan iborat bo'lib, manimcha Otabek ustida hali shunday tergovlar borayotqan bir vaqtida unga bundog' javobgarlik vazifani topshirish qalay bo'larikin, deyman...

Musulmonquldek makkor tulkinining o'ylag'anlarini qushbegining to'g'ri so'zлari ost-ust qilib, uning O'tabboy to'g'risidag'i sui zanlari birmuncha ozayib tushdi.

¹ S i ' o ya t — chaqimchilik.

Ammo Musulmonqulning ikki kishi ustiga yo'nalga i qahr-u g'azabi o'zining borliq dahshati bilan faqat Otabek ustiga tikildi va Toshkand qo'rg'onlari ostida qurban bo'lg'an sipoholarining qonini Azizbekning o'ng qo'li bo'lg'anning o'g'lidan olmoqchi bo'ldi.

— Yususbek hojining maktubi yoningizdadir?

— Taqsir, — dedi qushbegi, maktubni olib Musulmonqulg'a uzatdi. Musulmonqul o'nda-so'nda maktubga ko'z yugurtirib chiqdi-da, zaharxanda ichida O'tabboyg'a qaradi:

— Yususbek hojining qurg'an hiylalariga tushurmaguchi ehtimol Marg'ilondan topilmag'andur! U tulli o'z o'g'lini Marg'ilonda to'polon chiqarish uchun, deb yuborishidayoq har bir ehtimolga qarshi bu maktubni yozib bergen, bunga Marg'ilon kalvaklari tushunmasalar ham biz tushuna olamiz! — dedi va mag'rur bir tusa Xudoyorg'a qarab qo'ydi. Qushbegi uning bu istehzosini yutishka majbur edi. Chunki ozg'ina tildan toysa o'zning ham Otabek qatoriga kiritilishini yaxshi ongjar eci. Sukut qildi.

— Hudaychi!

— Qulingiz!

— Haligi qushbegi bilan birga kelgan yigitni huzurimizg'a hozirla!

Musulmonqulning apti ortiq dahshatlik bir holga kigan, taxt ustiga qo'ndirilg'an jonlik Xudoyor haykal ha n sukutda, o'zining nima bo'lishig'a tushunmagan O'tabboy ham borliq, yo'qliq holatda...

Otabek hudaychi orqasidan kirib xong'a ta'zim qilji va qo'l bog'lab to'xtadi. Otabek Musulmonqul otiri uning yirtqichlig'ini yaxshi bilsa ham, ammo shaxsan o'zini ko'rmagan, shuning uchun xonning yonida xoqong'a iltifot etmadni. Uning bu iltifotsizlig Musulmonqulg'a asarsiz qolmadi-da, achechig'i usti yachchig', kek ustiga kek qo'shildi va shular ichida yasilib chiqg'an bir istehzo iljayishi va bir tovush bilan:

— Manga qarang, bek yigit, — dedi. Otabek o'zi qarag'ach: — Siz kim bo'lasiz? — deb so'radi. Ul han boyagi masxara holatda edi.

— Men Otabek.

— Dunyoda Otabekdan ko'pi bormi, siz qanday Otabek?

- Otabek Yusufbek hoji o'g'li.
- Ha-a-a, shundog' deng-chi... Toshkandlik Yusufbek hojikim, Azizbegimizning gumashtasi bo'lg'an zoti sharifning o'g'illari?

Otabek bu cho'ltog' supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi. U bundan so'ngg'i ko'rguligini tamom ma'nosi bilan onglab, ma'nosiz bu savollarga javob berib o'lturishdan sukulni xayrlik topdi. Go'yo o'zining bu sukuti bilan Musulmonqulg'a ma'nolik bir javobni ifoda qilar edi. Chindan ham Musulmonqul bu sukuldan tahqirlandi, tutuni ko'kka ko'tarilar ekan, baqirdi:

- Nega javob bermaysan?!
- Siz meni qanday tanig'an bo'lsangiz-bo'lingiz, men o'shandog' kishining o'g'li, — dedi bek. — Men bilan otam siz bilan qushbegiga bir necha turlik bo'lib tanilsaq-da, o'z vijdonimiz oldida bir turlikkinadirmiz! Shuning uchun siz tilagan tarafingizga hukm qilingiz-da, buyrug'ingizni beraveringiz!

Musulmonqulning yuzidagi boyag'i achchig'lar yeri-ni bir zavqlanish vaziyati oldi. Kulimsirash ichida Otabekni kuzatar ekan:

- Dav yuraging bor ekan, yigit... Hayfsi, gunohing bo'yningda', — dedi va chaqirdi: — Jallo!

Eshik yonida kutib turgan oyboltaliqlar harakatlandilar:

- Xanjarimiz qonsirag'an!
- Jallodlarning oldida kirgan hudaychi xong'a arz qildi:
- Toshkanddan bir chopar bor, huzuringizga kirish uchun izn so'raydir!

Xudoyor Musulmonqulg'a qaradi. Musulmonqul ersa Otabekni jallodga topshirish uchun o'nglang'an tilini qisishg'a majbur bo'ldi. — Kirsin! — dedi va o'zidan amr kutib turgan jallodlarga: — Birozdan so'ng, — dedi, chiqib turmoqqa ishorat qildi. Negaki, choparning Toshkanddan bo'lishi bu hukmda biroz shoshmasliqni

¹ Musulmonqulning o'zi ham favqulorra yuraklik edi. 1853-m. tarixida Musulmonqul qo'qonlilarga asir tushib, uni to'pdan otib o'ladirish uchun dordek bir narsaning ustiga o'tquzurlar. Ikkinci tomonдан to'pka o't berish kutiladir. Shu vaqtida kishilar Musulmonquldan so'raydilar: «Endi qalaysan, cho'loq?» Musulmonqul kulibkina javob beradir: «Alhamdulilloh, hali ham sizlardan yuqori bir yerda o'lturibman!» (*mual.*)

istar, chopar vositasi bilan ham bu hukm ehtimol haqifit
bir hukm bo'lib chiqar va Musulmonqul ham loaqal o'z
umrida bir martaba bo'lsa-da, o'rinliq qon to'kkar
bo'lar edi.

Otabek garangsigansumon devorga suyangan
mundagi allaqanday ma'nolarni onglatqan taxt, toj, xon
bek kabi lash-lushlar uning ko'z o'ngida qora pullil
qadru qiymatsiz... To'g'risi ul ajib bir tabiatka kirgan
uning vujudi quruq va hissiz... Yo'q, ul sezsa-da, bilsa
da, go'yo oyog', qo'li bog'lanib bo'g'izlanishga hozir
langan bir qo'y kabi qayralayotgan pichoqqa butunlay
parvosiz, qo'rquvsiz tomosha qilar edi. Bu turmish, bu
hokimiyat, cheki ko'rinnagan bu qorong'ilq... uning
uchun sira qiziqarliq emaslar: ul yo'q edi — tinch edi, ul
keldi — tinchimadi, ul yana yo'q bo'lsa ehtimol yan
tinchir edi. Mana shuning uchun ham ul bezraygan edi.
Faqat... faqat shu turmishdagi biravginga uning ko'ngli
dan tezroq yuvilmas va yuvilishi ham qiyindek...
Nihoyat, bundan ham qutilg'andek bo'ldi. Ammo...
ammo so'ng nafasida uning bilan vido'lashsa, bo'g'zig'i
xanjar botar ekan, uning yuziga qarabqina ko'zi nursiz
lansa... Uming hamma orzusi shu edi hozir.

Hudaychi choparni boshlab kirdi. Chopar nomani tiz
bukib Xudoyorg'a topshirg'ach, orqasiga qaytib, ko'zir i
devordagi bezrayganga tashlamasunmi... Ul o'zining xo'j
huzurida bo'lg'anini ham unutdi-da, o'zini Otabek ustiga
tashladi, Toshkand choparining bu kutilmaga i
harakati xonni, Musulmonqulni, qushbegi ham huday
chini va olding'i zolda o'llturgan a'ytonni bir hayratda
goldirg'an edi. Otabekning tasallo berishi bilan Hasanali
undan qo'l tortdi ersa-da, biroq undan hayajon, yig'i
hali arimagan edi.

— Adab! — deb qichqirdi Musulmonqul, so'ngia
o'ziga qarab qo'l bog'lag'an Hasanalidan so'radi: — Sen
kimning chopari?

— Normuhammad qushbegining.

— Qayerdan?

— Toshkanddan, taqsir.

Musulmonqul taajjub ichida o'ziga Xudoyot
tomonidan uzatilg'an nomani oldi. Ochib kishi eshitila
lik qilib o'qudi:

«Yosh xonimizg'a va padari arus shahansho'i

Musulmonqul bahodir huzurlariga. Yosh shohimizning baxt va tole 'lari ruhsiz tanlarimizga qayta boshdan ruh, ma'yus ko'ngillarimizga qaytib chiqmasliq umid bag'ishladi. Faqir qullari mundan to'rt kunlar ilgari Toshkanddan sipoхlar bilan umidsiz qaytishga majbur bo'lib, ul to'g'rida huzurlariga xabar ham yuborg'an edim. Shu holda biz sipoхlar bilan Kirovchi yaqinig'a yetkan ham edik, orqamizdan bir chopar Toshkandda Azizbekka qarshi isyon boshlang'anini, bizni ko'mak uchun Yusufbek hojining Toshkandga chaqirg'anlig'ini so'zlab, uning ismidan bir maktub berdi. Men darhol sipoхlarni Toshkand qaytishga buyurdim-da, xabar olg'ani ikkinchi kuni Toshkandga yetdim. Biz Toshkandga kirganda Yusufbek hoji boshliq olomon Azizbekni o'rda ichiga qamab yotar ekanlar. Olomon, ayniqsa Yusufbek hoji bizni juda yaxshi qarshiladilar. Biz borg'andan keyin o'rdaga bosib kirdikda, Azizbekni ushlab oldiq. Boshda men Yusufbek hojini balki, Toshkand bekligi uchun ta'malanur deb o'ylag'an edim. Ammo uning butun o'rda va xazina, ashyo va yaroqlarini manim qo'limg'a topshirishi bu fikrimni bo'shka chiqardi. Yusufbek hoji nihoyatda ta'masiz, xalq manfaatini kuzatkuchi bir odam ekan. Binoan alayhi¹ uning to'risidagi² bizning sui zanlarimiz² xato bo'lib chiqadir. Uning Azizbekka qarshi xalqni oyoqlandirishi ham bizning Toshkanдан jo'nashimizning ikkinchi kuni Azizbekning nechog'liq siqilg'an xalq ustiga o'ttuz ikki tangadan chochkan solig'i bo'libdur. Toshkand xalqi Azizbekning hiylasiga aldanib, bizga yog'iylig qilg'ani uchun pushaymon va uning zulmidan qutilg'ani vajdan xursanddir.

Men Yusufbek hojining bunchalik katia xizmati evaziga xon hazratidan ulug' bir martaba olib berishka va'da bergen edim. Ul bunga qarshi uzr aytib, Toshkandga insoflik bir bek belgulansa, manim uchun kifoya, dedi. Uning xon janobidan kutkan bir marhamati bor ekankim, shu yaqinda savdo bila Marg'ilonda yurgan yolg'iz o'g'lini noma'lum bir sabab ila O'tabboy qushbegining qamag'anlig'ini eshitibdir. Uning bu xizmatini birar mukofotka arziguлik ko'rsalar, o'shal qamoqda bo'lg'an o'g'lini ozod etmas uchun xon hazratlarining iladirg'an inoyatlari har bir narsadan ham unga azizroq bir mukofot bo'lur. Faqat

¹ Binoan alayhi – shunga binoan.

² Sui zan – guman, taxmin, shubha.

qulgingizcha ham Yusufbek hojining davlatimiz ustiga qo'yg'an bu minnati kichkina gap emasdir. Binoan alayhi uning o'g'li garchi o'stim jazosig'a sazovor bo'lsa ham, marhamati shohonaning jo'shg'a keltirilishi biz navkarlariga ham muvosiq ko'rildadir. Vaqtincha Toshkand bekligiga Qo'shdodqoni belgulab, yoniga birmuncha sipohlar berdim. O'zim Azizbekni olib tezda xizmatlariga yursari kerak, Normuhammad qushbegi, muhr».

Musulmonqul maktubni tugatdi-da, uyatsiz ravishda Otabekka qarab iljaydi va hudaychiga buyurdi:

— Ikkita zarrin to'n keltir!

Otabekning mo'jiza qabilidan so'ng daqiqalarida ikkinchi qayta qutilishni ko'rgan O'tabboy qushbez beixtiyor yoqasini ushladi. Xudoyorxon ham yirtqici qayinotasining changalidan qutilg'anini tabrik qilg'andek Otabekka kulib boqdi.

Musulmonqul oqsoqlanib, o'z qo'li bilan Otabekka zarrin to'n kiyguzar ekan:

— Otangizning katta xizmati soyasida o'liunda qutilg'aningizdek zarrin to'nliq ham bo'ldingiz, — deb yana bir qayta uyatsizlandi.

Tag'in bir necha kun turib qaytmoq uchun Otabek Marg'ilong'a, Hasanali ota Yusufbek hojini tinchitish uchun Toshkandga jo'nadilar.

(Birinchi bo'slimining so'ngg'i)

U Z R'

Ro'mon, deb sizga taqdim qilingan bu narsa dunyog'a kelishi bilanoq baxtsizlikka uchray boshlag'an edi: besh yillab bosila olmay yordi. Nihoyat bu kun bosilishi muyassar bo'lg'anida ham turlik zarbalarga uchradi; imlosi uchto'rtta imlochilarimiz tomonidan tuzatilib (!) ajoyib bir quroq holiga keldi, musahhihlarimizning musohalalari² orqasida texnika jihatni ko'z ko'rib qulqoq eshitmagan bir yo'sunda chiqdi. Bularning sababi bosilish chog'ida o'zimning hozir bo'la olmag'anlig'im bo'ldi. Ammo bu o'rinda o'zimning jaholatim to'g'risida aytib turishni lozim ko'rmayman-da, faqat o'qug'uchilarining afvularini so'rayman.

Ro'monning ikkinchi bo'limini bunday xatolardan sof bo'la olishig'a va'da bera olmasam-da, ammo bosilish taqdiri noshir qo'lida bo'lg'anlig'ini bildirib qo'yaman.

Abdulla Qodiriy

¹ Ro'monning birinchi bo'limi 1925-yilda, ikkinchi va uchinchi bo'limi 1926-yilda alohida muqovalarda nashr etilib, ushbu uzrnoma 1925-yilda chiqqan birinchi bo'limiga ilova qilimgan edi. Bu bo'lim 1926-yilda qayta nashr etiladi. Qo'lingizdag'i kitobga birinchi bo'limning 1926-yildagi qayta nashrini oldik.

² Musohila — beparvo, bee'tibor qarash.

Ikkinchı bo'lim

Azizbek Toshkanddan jo'natildi. Uning yeriga Qo'qondan Normuhammad qushbegi belgulanib keldi.

Azizbekni qo'lg'a tushurib berish bilan qipchoqlar nazdida ham Yususbek hojining qadr-u qiymati yuqorilang'an edi. Ammo o'zining mansab suymasligi vajhidan yana eskicha «Yususbek hoji» bo'lib qola berdi. Shunit g bilan birga Azizbek yonida qanday mavqi' tutkan bo'lsa. Normuhammad qushbegi oldida undan ham yuqoriroq va ma'noliroq e'tibor qozondi. Uning har bir ra'yiga Normuhammad qushbegi qonunan majbur bo'lmasa-di, ammo ma'nan bir majburiyat his etar edi: o'rinsizqa kishi o'ldirishlar, vaqtsiz ham o'rinsiz soliq solishlar, behuda o'rda usrofotlari, bo'limg'ur taqiqqlar va ortiqcha diniy takallufotlar birmuncha ebka olindilar.

Uch yillab Azizbek istibdodida ezilgan Toshkand xalqi erkin nafas oldi: savdo-sotiq, ekin-tikin va kasbik o'ktarilib boshladi. Odamlar jonlang'andek bo'lib bu holni:

«Zamon-zamon dorilamon,
Normat to'ram bo'lsin eson!» —

deb boshlag'an ularning ashulalari ham ifoda qilar edi'.

1. OTA-ONA ORZUSI

O'zbek oyim elli besh yoshlar chamaliq, chala-durubul tabiatlik bir xotin bo'lsa ham, ammo eriga o'tkirlig bilan mashhur edi. Uning o'tkirligi yolg'iz erigagi nemas, Toshkand xotinlarig'a ham om edi. O'zga xotin a uning soyasiga salom berib to'ylarida, azalarida, qisqasi

Normuhammad qushbegining Toshkanddagisi beklik davri taxmir a 1270-yildan — 73-yil hijriyachadir. Zamona beklarinining hushyorrog'iili Otam xon zamonlarida o'zi ko'rib kechirgan o'nlab bektar ichidan ham Normuhammadni chiqarib: "Yurtini tinch tudi, ko'rib yaxshi odam (d. xudo rahmati)", deb qo'yari edi (*mutab.*).

tiq etgan yig'inalridag'i uylarining to'rini O'zbek oyimg'a atag'an edilar. Bir bugina emas, qiz chiqaraturg'an, o'g'ul uylantiradirg'an, sunnat to'yi qiladirk'an xotinlar o'z to'ylarini O'zbek oyim kengashidan tashqari jo'nata olmas edilar. O'zbek oyim aralashqan to'ylik xotinlarning ko'ngillaridagi orzu havasları ham erlari tomonidan kamchiliksiz bajarilar, chunki «O'zbek oyim shundog' buyurdilar» degan so'z erlar uchun ham farz kabi eshitilib, O'zbek oyimning aytkanicha hozirlik ko'rila boshlanar edi. Bu tomonidan qarag'anda O'zbek oyimning o'tkirligi erlar tomonidan ham tasdiq etilganligimi iqror qilishg'a to'g'ri keladir.

O'zbek oyim uncha-muncha to'yu azalarga «kavshim ko'chada qolg'an emas» deb bormas edi. Shuning uchun xotinlar o'z to'ylarini O'zbek oyim ishtiroki bilan o'tkazib olsalar, o'zlarini shaharning eng baxtlik xotinlaridan sanab «maning to'yimni bek oyim o'z qo'llari bilan o'tkazdilar» degan jumlanı majlislarda iftixor o'mida so'zlab yurar edilar. O'zbek oyimning obro'si yolg'iz shular bilangina cheklanib qolmas, uni o'rda xonimlari ham ehtirom qilib o'zlarining «onaxonlari» deb bilar edilar. Shunga ko'ra qaysi bir vaqtarda o'rda yasovullari Yusufbek hojining eshidiga arava ko'ndalang qilib «o'rda begi oyim buyurdilar», deb O'zbek oyimning yasanib chiqishini kutar edilar. Bu tomon bilan qaysi bir majlislarda O'zbek oyim xotinlarning eslarini ham chiqarib yuborar edi: «Kecha o'rda bek oyimdan menga arava kelgan ekan, fe'lim aynab turg'an edi, bormay aravadan bo'sh qaytardim... Bo xudo, o'rda bekachi bo'lsa o'ziga, dedim», der edi. Ikkinchı vaqtda: «O'tkan kun o'rdaga borg'an edim; xonimlar yotib qolasiz deb qo'ymadilar, noiloj bir kecha yotib keldim», deb so'z orasig'a qistirib ketar edi. Bu so'zlarни eshitkuchi xotinlar o'zlarining qandog' bir xotinning suhbatiga noil bo'lg'anlarini o'ylab, O'zbek oyimning ehtiromini tag'in ham kuchaytirar edilar.

Ul o'z uyida o'lтург'anida ham ustidagi atlas ko'ynak bilan adres mursakni, oq shohi dakana bilan kahrabo tasbihni qo'ymay, qish kunlari tanchadan par yostiqqa suyalib, yoz kunlari ayvonning to'riga yoslanib Hasanalinining xotini bo'lg'an Oybodoqqa, cho'ri qiz Hanisaga xamirni achitmaslikni, palovni qirmoch oldirmasliqni tanbihlabkina o'lтурar edi.

Otabekning Marg'ilondan uylanib qo'yishi otasi uchun uncha rizosizlikka mujib¹ bo'lmasa ham, amma uning o'g'ul to'yisidan boshlab, Toshkand qizlarini ostust qilib u «buning qizi yaxshi bo'lsa ham, uy-joyla i yaramas ekan; buning uy-joylari tuzik bo'lsa ham, qisi ko'ksiz ekan; buning qizi-da, uy-joylarida tuzik, biroq zoti pas ekan», deb qiz, quda, uy, joy, nasl va nasab teksirib yurg'uchi O'zbek oyimning Otabekni uylandirish buning orqasidan ko'taturlgan orzu-havas, to'yin tomoshalarini shartta kesib qo'yg'an bu uylanishka nima deyishi va qanday qarashi albatta ma'lum edi. Bittayi bitta o'g'li Marg'ilon degan joyda, allakimlarning qo'lida, asli noma'lum kishilarning qizig'a uylansin-da, bu kun-erta o'g'lumning orzu-havasini ko'raman, deb entikib o'lting'an va o'g'ul boqib katta qilg'an ona -- O'zbek oyim ikki qo'lini burniga tiqib qarab qolabersin..

Bu xabarni Hasanalidan eshitkan kunlari ul bu ishka chidab turolmadi: «Endi menga mundog' o'g'ul kerak emas... Oq sutimni oqqa, ko'k sutimni ko'kka sog'dim.. Endi Toshkandga kelmasin ul o'zboshimicha betiyuq!», deb baqirib-chaqirib, yig'lab-sixtab, dard-u hasrati boshig'a kiyib oldi. Oradan o'n besh kun o'tar-o'tmas Marg'ilondan Otabek keldi. Uch oy lab ko'rmaga i o'g'lini quchog'ig'a olib ko'rishmak o'rniga undan yuzini o'gurib, san kimsan, keldingmi, deb so'ramadi va salomiga alik ham olmadi. Go'yo uxlamoqchi bo'lg'a i tovuqdek hurpayib oldi. Otabek onasining araziga allaqachon tushungan, ham shu holni Marg'ilondayoq kutkan edi. Bir-ikki qayta uzr aytib ko'rgandan so'nge O'zbek oyimning epaqag'a kelishiga ishonmay qoldi va shuning uchun ul ham go'yo bilmagan, tushunmaga i kishidek yuriy berdi.

Turg'an gap, Otabekning Marg'ilong'a uzoq bormay turishi mumkin emas edi. O'rtadan ikki hafta o'tar-o'tmas otasig'a allaqanday bahona ko'rsatib, yo'l hozirlig'ini ko'ra boshlaydir va onasig'a bildirmayoq Marg'ilon jo'naydir. O'zbek oyim o'g'lining «o'lgani ustiga chiqib tepish» qabilidan bo'lg'an bu harakatida i tutuni ko'kka chiqib, borliq qahru g'azabini eri ustiga to'kadir: «Siz qarib esingizni yeb qolibsiz, o'g'lingizi i

¹ Mujib - sabab.

marg'ilonliqqa topshirib qo'yib, yana el ichida boshin-gizni ko'tarib yurmakchi bo'lasizmi?...» deydir.

Yusufbek hojining qiziq bir tabi'ati bor: xotin bilan-gina emas, umuman uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo'lsa bo'lsin uzoq so'zlashib o'lturmaydir. Otabekmi, onasimi, Hasanalimi, ishqilib uy ichidan birartasining so'zlar va yo kengashlari bo'lsa, kelib hojining yuziga qaramasdan so'zlab beradilar; maqsad aytib bitkandan so'ng sekingga ko'tarilib uning yuziga qaraydirlar. Hoji bir necha vaqt so'zlag'uchini o'z og'zig'a tikiltirib o'lturg'andan so'ng, agar ma'qul tushsa «xo'b» deydir, gapka tushunmagan bo'lsa «xo'sh» deydir, noma'qul bo'lsa «durust emas» deydir va juda ham o'ziga noma'qul gap bo'lsa bir iljayib qo'yish bilan kifoyalanib, mundan boshqa so'z aytmaydir va aytsa ham uch-to'rt kalimadan nariga oshmaydir. Uy ichi uning bu fe'liga juda yaxshi tushunganliklaridan ko'pin-chaga bir og'iz javob olish bilan kifoyalanadirlar. Ammo Otabek bilan birar to'g'rida so'zlashmakchi bo'lsa, uni aksar mehmonxonaga chaqirib yoki chaqirtirib oladir. O'zbek oyim yuqoridag'i o'zining itob¹ va xitobiga eridan bir iljayib qo'yish javobini olib dami ichiga tushadilar va chor-nochor o'ttuz kunlab bir zamonni o'zicha marg'ilonliqni qarg'ash bilan kechiradir. Otabek Toshkandga qaytib kelib, «endi araz bitkandir» degan o'nda onasig'a salom beradir. Araz bitish qayerda, O'zbek oyimning o'g'lig'a qarshi kinasi tag'in bir necha qat ortqan, animo bu gal salom berguchiga bir qaraydir-da, «o'g'lim, menga salom berib nima qilasan, marg'ilonliq onangning duosini ol!» deb yuzini chetka o'guradir. Ul onasining bu kinoyasini kulgulik bilan kechirib, yana eskicha arazda qolaveradirlar. Otabek yana o'n besh kunni o'tkazib, tag'in bir nozik sababni o'rtaq'a tashlab onasining ruxsatisiz Marg'ilong'a jo'nab soladir. Tag'in O'zbek oyimning rangi o'chkan, qoni qochqan: tovoqni kosaga, cho'michni piyolaga urib dodi faryod: «Siz otamisiz, nimasiz axir, o'g'lingizni tiyib olish sira esingizga keladimi? O'g'lingizning bu ishi bechiz emas: marg'ilonliq sihr qildimi, jodu qildimi, haytovur siz shu yo'sunda yuriy bersangiz, erta-indin o'g'uldan ajralasiz. Bu kalvak o'g'lingiz marg'ilonliqning

¹ Itob — ta'na, malomat.

eshigida qul bo'lib yotib oladir...» Ammo Yusufbek hoji xotinning so'zini bu gal ham elamaydir, faqa: «Qo'yaber, xotin, o'zi sog' bo'lsa, bir kun esini topar», deb qo'yadir. Bir yarim oylar vaqtini Marg'ilonda o'tkezib, tag'in Otabek Toshkandga keladir. Tag'in ona-boja oralarida kina-kudurat... Tag'in araz... O'n besh kun o'tmasdan yana Andijon safari, yana O'zbek oyimning fig'oni falakka... Marg'ilonliqning sihrchi-joduchisiga o'lim tilash; meni o'g'limdan ajratsa o'zi ham suy-ganidan ajrasim, qarg'ish...

Nihoyat oradan bir yil chamasi vaqt o'tib Marg'ilong'a qatnash yetti-sakkizga yetkach, O'zbek oyimning g'idi-g'idisi bilan bo'lsa kerak Yusufbek hojiga ham bir o'zgarish ko'rila boshlaydir. Xotining: «O'g'ul o'sdirishni, o'g'ul tiyishni bilmaysiz» deb shiltalashig'i: «Nima qil, deysan endi?» deb so'raydir.

— Biz Otabekni Toshkanddan uylandirib boshini bog'lamasaq, kun sayin uning Marg'ilon yugirishidan qutila olmasmiz. Toshkanddan uylansa suv quyg'andek tinar-qolar; Marg'ilon balosini esidan ham chiqarar... — deydir O'zbek oyim. Ya'ni hamisha yuragini shopirtirib, miyasini mashg'ul qilg'an muddaoni aytib solish fursat-ni qochirmaydir.

— O'g'ling qaytsin-chi, bo'lmasa...

Erining bu so'ziga O'zbek oyim ortiqcha qizishadi, labi-labiga tegmay bobillab beradir:

— Siz shu kungacha barcha ixtiyorni o'g'lingiz a topshirib, bolani bola qilmadingiz, bir xudbin qildingiz... O'g'ul o'sdirish bu turda bo'lmas; ul tilasim-tilamasin shartta-shartta tilaganingizcha qilingizda, qarob turaberingiz. Siz o'zingizning shu «o'g'ling bilar» degan gapingiz bilan qancha yaxshi joylardan qolib, nihoyat marg'ilonliq balosig'a yo'liqdingiz... Endiki ixtiyor manda: ul kelguncha bir yaxshi joyga unashayin-da, ke-gandan so'ng to'yni ham jo'natib yuborayliq!

— Turatur-chi...

Hojining bunchalik bo'sh kelishi O'zbek oyimga qanot-quyruq bergandek bo'ldi va mundan so'ng tini-tinchib turolmadi. Shu gapning ikkinchi kuni Hasanaliu qo'yarda-qo'y may arava qo'shdirib shaharning to't tomonig'a qiz ko'rish uchun yurib ketdi. Marg'ilonl q kelinning ta'rifini Hasanalidan ko'b eshitkan edi.

Otabekning ko'nglini o'sha go'zal marg'ilonliqdan sovitish yo'lida undan ham ko'hlik, undan ham suluk qiz topish ko'yiga tushdi. Shunga ko'ra unga uncha-muncha qiz yoqmay, shahardagi ko'b eshiklarni sanashg'a to'g'ri keldi. Yettinchi martaba ko'chaga chiqishda Olim ponsad deganning qizi yoqa tushib hojiga arz qilindi. Hoji boshda xotinining bu gapiga kuldi, undan keyin «turatur, o'g'ling kelsin», dedi. O'zbek oyimning bobillashi kuchayabergach: «Nima qilsang o'zing bil, basharti o'g'ling ko'nmasa men zo'rلamayman!» dedi. O'zbek oyim eriga yalnib boshladi:

— Bir so'zlig'ingizni qo'ying, er; o'zi aslzoda, loaqal bir og'iz o'g'lingizga aytib o'tishka va'da bering-chi,— dedi.

— Yaxshi. Va'da ham berayin, ammo san unashmay tur.

— Unashmayman, lekin o'g'lingizga unashdiq, deb eshitdirarmiz... Tuzikmi?

— Ma'qul.

Shu o'lтурishdan so'ng O'zbek oyim juda ham jonalnib ketdi va ertasiga Olim ponsadnikiga qarab yana arava qo'shdirdi. Bu ikkinchi sovchiliqda go'yo qudashalardek qarshi olindi. Olim ponsadboshilar: Yususbek hojig'a quda bo'lar ekanmiz, deb juda ham tipirlashib qolq'an va izzat-ikromni haddan oshirg'an edilar. Yegan og'iz uyalar qabilidan O'zbek oyim ham muomalani qudalarcha qildi, hatto: «Bek otangiz bilan men so'zni bir joyiga qo'ydiq. Faqat ish Otabekning kelishiga qoldi» deb qo'ydi. Kechqurun uyg'a qaytib bu aytkan so'zini hikoya qilg'an edi, hoji labini tishlab qoldi va: «Sanga sira aql bitmay ketar ekan-dav», dedi.

Bir oy lab kechikkandan so'ng Otabek qaytib keldi va bu kelishining vijdon azobi va tilamagan bir taklifni eshitish uchungina emas, balki qabul qilish uchun bo'lg'anlig'ini payqadi. Ul bu gapni onasining ilgarigi achimsiq so'zlarini va arazlarini tugalganidan va o'rniga chuchuk so'zlar, silliq muomalalar bitib «eson-sog' keldingmi, bolam»laridanoq sezgan edi. Bunday bo'limg'ur taklifni eshitmas uchun o'zini chetka olib, otasi, ayniqsa onasig'a yo'liqishdan qochib yurishka majbur bo'ldi. Ikki oradag'i bu qochish-quvish ishi uzoqqa cho'zilmay, bir kun mehmonxonada ota-o'g'ul so'zlashib o'lтурgannning

ustiga O'zbek oyim kelib kirdi va o'lturmasdanoq hoijsa imlab qo'ydi. Bu imqo'qni Otabek payqamag'an bo'ka ham lekin anuv gapni aniq shu majlisda ochilishig a ko'zi yetib, chiqib ketishning ilojini qilolmadi. O'zbek oyim kelib kirgandan so'ng Yusufbek hoijsi bir necha vaqt o'yab qoldi. O'zbek oyimdepsinib-depsinib eriga qarab olar edi. Anchagina so'zsiz o'lturg'andan so'ng hcji muloyimona so'z oclidi.

— O'g'lim, hali san eshitdingmi, yo'qmi haytovur b z saning ustingdan bir ish qilib qo'ydiq...

Otabek ma'lumki, ularning «qilib qo'ygan yoki qimmoqchi bo'lg'an ishlarini» albatta bilar edi. Shundeq ham bo'lsa bilmaganga solindi:

— Aqlilik kishilarning o'g'ullari ustidan qilg'an ishlari albatta noma'qul bo'lmas, — dedi.

Hoji o'g'lining bu javobidan yerga qaradi va nima deb davom qilishni bilmay qoldi. Istehzo aralash xotinig a qarab oldi. Yana orag'a jimgitlik kirdi. Bu so'zsizl k ma'nosig'a O'zbek oyim tushuna olmag'an edi. Biroz qarab o'lturg'ach, yuragi qaynab ketkandek bo'ldi:

— Biz saning uchun Olim ponsadboshining qizig a unashib qo'ydiq... Endi san bilan to'y maslahatini q - lishmoqchi edik...

Otabek onasig'a bir og'iz so'z demay, ma'nolik qil bo'lasig'a qarab oldi. Hoji uyatlaksumon «shundog» deb qo'ydi.

— Sizlarni ranjitiib bo'lsa ham bir martaba uylangan edim-ku? Endi...

— San uylansang biz ranjirmidik? — dedi kulib ho'i.

— Ranjimasalaringiz...

Hoji tuzuklanib o'lturib oldi:

— Bu ranjishdan emas, hojatdan o'g'lim.

— Nima hojat?

— Hasanalinig so'ziga qarag'anda, qayin otang qizini Toshkandga yubormas ekan. O'g'il o'sdirib kat a qilg'an onangning bo'lsa oldig'a kelin qo'yg'usi keladir ..

Otabek onasig'a qaradi:

— Bu kungacha kelinsiz ham yashab keldingiz, buningdan keyin ham shusiz turib bo'lardi-ku, — dedi.

O'zbek oyim marg'ilonliq tomonidan sihrlangan o'g'lig'a qarshi qizishib ketdi. Bir yillardan beri ichiga yig'ib kelgan kinasini to'kib berdi:

— Man sani bu umid bilan boqib katta qilmag'an edim... San bizning naslimizni ko'tarish o'rniga, yerga urib bulg'ading. Biz sani Marg'ilon andisiga bunchalik mukkadan ketishingni o'ylamag'an edik, adabsiz... O'zingga qolsa shu marg'ilonliqni xoting'a hisoblab ketaberar ekansan-da, uyatsiz!..

Otabek ham qizishdi:

- Xotin bo'lmasa nima, axir?!
- Qoshliq, ko'zlik bir andi!
- Andi deganingiz nima o'zi?

Yusufbek hoji o'g'lini bosish o'miga javob ber, degandek qilib iljaygan holda xotiniga qaradi. O'zbek oyim «andi» ma'nosini bildirib, andilarning sihrini rad qilish uchun biroz tutiliqib qiyndaldi:

— Andi... andi... o'zi xitoymi, nima balo... o'zi qalmoqdan tarqag'an bo'ladir... Tushunmagan bo'lsang, lo'lilarning bir toyifasi...

Bu javobga Yusufbek hoji o'zini xaxolab kulishdan to'xtata olmag'anidek, Otabek ham kulib yubordi. Xotinining tirnoq ostidan kir izlab va da'vosining isboti uchun g'o'ldirashidan ortiqcha kulib kayflangan Yusufbek hoji ko'ziga chiqg'an yoshlarni artar ekan, jiddiyat bilan o'g'lig'a dedi:

— O'g'lim, san onangning gapiga achchig'lanma. Ul har narsa desa faqat Marg'ilondan uylanganingga qarshilig'idan aytadir. Ammo mendan so'rasang, Marg'ilondag'i na qudamiz va na kelinimizni hech bir vajh bilan kansita olmayman, balki bizga quda bo'lmoqqa eng muvofiq kishilar edi, balli o'g'lim, deyman. Saning tinib-tinchishing, o'sib-unishing uchun quvonmag'an ota-onas sog'qa hisoblanmaydir. San bunga yaxshi ishon. Ammo bizning hozirgi ba'zi bir ra'ylarimiz sanga yotishib kelmas ekan, bunga haqqing ham bor, lekin ikkinchi tarafdan bizni ham haqsiz tashlab qo'yma. O'g'lim, bizning sandan boshqa umid nishonimiz, hayot quvonchimiz yo'q. Dunyoda ko'rib o'taturg'an barcha orzumiz, havasimiz faqat sangagina qarab qolg'an. Biz xudoi taolog'a minglab shukur aytamizkim, san boshqalarining farzandidek eslik-hushlik bo'lding; kishilardek sen bilan iftixor qilolmasaq-da, san orqalik xijolat chekmasimizga ishondik. Ayniqsa onangning saning tufayli kechiraturgan umidlari tobora ortib bordi. Bu kun

onang saning oldingga tiz cho'kib va onang ko'ngli uchun men ham orag'a tushib sandan so'raymiz: san o'z xohishing yo'lida uylangan ekansan, rafiqang sanga muborak bo'lsin. Eslilik da'vosida yurgan ota-onang tilagi albatta shundan boshqa bo'lmas. Shu bilan birga saning sababi vujuding bo'lg'an bir kishi o'z hayoti ichida bolasi orqaliq bir orzu-havas kechirmakchi... Uning bu orzusig'a haq berasanmi, yo'qmi yana ixtiyor o'zingda...

Hojining bu so'zi O'zbek oyimg'a nechog'liq yoqqan bo'lsa, Otabekni shu qadar yerga qaratqan edi. Hoji o'zidan oshirib so'zlag'an bu so'zlarini shu gap bilan tamomladi:

— Bilgan topib so'zlar, bilmagan qopib, deganlaridek, onangning aytmaqchi bo'lg'an so'zi faqat shu edi. Boyag'i gaplari bo'lsa o'z haqqini himoya yo'lida uning po'pisalarigina bo'lib, mendant ham ko'ra onangning fe'lini o'zing yaxshi bilasan...

Otabek hamon sukutda, O'zbek oyim bo'lsa boshi bilan «shundog» ishorasini berar edi. Yusufbek hoji yuqorida o'tkan gaplarni quruq va asossiz so'zlamag'an balki shu turmushning rukn va asosini bir daraja aytit o'tkan, Otabek esa buni shu muhitning bir o'g'li bo'lit eshitkan edi. To'g'risi ham ul dadasi tomonidan so'zlangan haligi qonung'a qarshi chiqish uchun lozim bo'lg'ar kuchka molik emas; bas, kuchsizlikning natijasi ese sukul edi. Ul bir tomondan shunday orzu-havas uchur bola o'sdirg'an ota-onani mukofotlandirmakchi va otas aytkan xijolat chekdirmayturg'an o'g'ullardan bo'lmoqchi edi ersa ham, ikkinchi yoqdan o'zini asir etkar shahlo ko'zlar unga nafratlanib qarag'andek bo'lurlar go'yoki va fosiz, va'dasiz, deb qichqirarlar edi. To'g'ris ham uni ota-onal mukofotiga qarshi oyoqlandirmoqch bo'lg'an narsa haligi ko'zlargina, ammo uning bu isyon-namo harakatidan boshqa unsurlar qidirish va chiqarish o'rinsiz tushar edi. Ota-onal orzusini ifo etishdan' bissoniya ham o'zining ko'z o'ngidan xayoli ketmagan anu'ilohiy muhabbat uchun hech bir turlik kamchilik kelmasiga ishonsa ham hozir uning yuragini boshqa bi-haqiqat tirnay boshlag'an va vijdonini faqat shu masalalagina o'rab olg'an edi. Otabekcha eng nozik sanalg'an bu

I f o e t m o q — ado etmoq, bajarmoq.

masala qaroshidag'i javob kutib o'lturg'uchilarni nihoyat zeriktirdi.

— Bizni kudirma, o'g'lim.

Otabek mag'lub bir boqish bilan bu so'zni aytkuchi otasig'a qaradi va yalinchoq bir ohangda javob berdi:

— Men sizlarning orzularingizni bajarishka — agar xursandchilig'ingiz shu bilan bo'lsa — har vaqt hozirman. Ammo bir bechoraga ko'ra-bila turib jabr ham xiyonat...

Hoji o'g'lining maqsadig'a darrov tushuna olmadi va so'radi:

— Kimga, xotiningg'ami?

— Yo'q, sizning oladirg'an keliningizga. O'g'lingizning vujudi bilan orzuingizni qondirish oson bo'lsa ham keliningiz qarshisida meni bir jonsiz haykal o'rnida tasavvur qilingiz.

Yusufbek hoji yalt etib xotinig'a qaradi. O'zbek oyimning bo'lsa oladirg'an keliniga e'timodi yuqoriligidan o'ylab-netib turmadni:

— Mayli, bolam; buyoqni hozir san o'ylamay qo'y,— dedi.

Otabek bir og'iz so'z aytmay sukul qildi, Yusufbek hojining esa o'g'lining so'zini to'g'riliq'ig'a, keyindan yuz ko'rsataturg'an ko'ngilsiz ishlarga aqli yetsa ham, ammo bir mulohaza yuzasidan istiqbolning qorong'i ishlarini hozir uncha mulohaza qilib ko'rmadi:

— Juda to'g'ri aytasan, o'g'lim; biroq onangning bir mulohazasizligiga boshdayoq men labimni tishlab qolq'an edim. Hozirda ham shu holda qolmoqqa majburman, — dedi va: — Biz hozir andishaning bandasi, men emas onang biravni ishondirib qo'yg'an: bizning oiladan lafsizlik chiqishi menga ma'qul ko'rinxaydir.

Otabek ota-onalor zuusig'a o'z ta'biriha jonsiz haykal bo'lib rizoliq berdi. Ammo o'z rizolig'ining sharti qilib to'ydani ilgari Marg'ilon borib kelishni va bir daraja ularga aytib o'tishni, shundan so'ng to'y boshlashni ahd qildi. Ishning yengil ko'chishiga so'yingan ona Otabekning bu shartiga lom demasdan ko'ndi va orzuliq to'yni tez boshlash uchun o'g'lini Marg'ilon ketmakka qistay boshladi.

2. UNUTMAYSIZMI?..

Uning bu galgi Marg'ilon yo'liga qo'zg'alishi ortiqcha bir og'irliq bilan, ikkilanish bilan o'ralg'an edi. Kumushbibi uchun dunyoga sig'masliq bir shodliqning, ko'rguchi ko'zlariga ishona olmasliq bir baxtning bu gal ko'tarib bo'lmayturg'an bir qayg'u, chidab bo'lmayturg'an bir hasrat bo'lib borishini ul yaxshi tushunar edi. Har bir gal Marg'ilon borg'anida olib boraturg'an nafis sovg'alarini bu gal juda zaharlik, ortiqcha alamlik bish sovg'ag'a aylangan, Kumushbibi bu sovuq kundashi sovg'asini ko'rganda ehtimol... nimalar bo'lar va qandog'hollarga tushar edi. Bu mudhish sovg'ani ehtimolki, uning ota-onalari ham qabul qilmaslar: birdan bir yolg'i qizlari uchun bunday gapning yarashmasini aytib: «Sovg'ang ham kerak emas, o'zing ham» degan javob bilan yuziga ham urarlar. Mana, uning bu galgi og'it harakati va qo'zg'alishig'a nimalar sabab edi.

Bu og'riqqa orzu egalarining qistroqlari nihoyat berdi. Ya'mi chor-nochor bu tuturiqsiz sovg'ani ko'tarib yo'lg'i tushishka majbur bo'ldi.

Otning boshini o'z ixtiyoriga qo'ygan, ilgarigidek yurak oshiqishlari ichida otni tez yurishka qistama suvga tushkan nondek bo'kib-bo'shashib, yuz xil sovuq, yaramas xayollar qo'lida ezilib, o'zining dunyoda bormiyo'qmilig'ig'a ham tushunmay keta beradir.

Hozir ko'klam kunlari: qirlar, tog'lar, soylar; ko'k-qizil, oq-qora, sariq-zangor, pushti-go'las va tag'i allaqancha ranglik chechaklar bilan ustlarini bejab, qish bilan to'nggib¹ arang yetishkan oshiqlarig'a yangi hayot, yangi umid beradilar. Qish bo'yи allaqaysi go'r ostlaridi junjib chiqq'an qush zotlari: chumchuqlar, chittaklai, to'rg'aylar, sa'valar va boshqa allaqancha qush durkumlari o'z to'plari bilan vijir-vijir, chug'ur-chug'ur sayra kuladirlar, yer yuzini tutkan chechak gilamlari ustiri o'pib yalaydirlar, yotib cho'qiydirlar, sapchib uchadirlar... uzoq-uzoqdan kakku qush ham arzi vujud qiladir: «kakku-kakku».

Poyonsiz qirlarning nihoyatsiz bijir-bijir ko'ri to'ymasliq ko'k gilamlari va ularning dimog'larg'i majburiy iskatkan davo islari, yoqimliq hidlari har qan-

¹ T o' n g m o q — muzialmoq.

dog' ishdan chiqayozg'an hayot egasini ozg'ina bo'lsa ham epka ola biladirlar. Shuningdek, bu chechak qirlari o'z bag'rida suzib borg'an Otabekni ham o'ziga qaratmay qo'ymaydir. Uning fikri anuv qorong'uliplar ichida suzma ham ko'zi chechak va sabzalar tomoshasida, dimog'i hidlar istishmomida¹, qulog'i qushlar nag'masi-da bo'ladir. Nima bo'lsa ham tevaragidagi ko'klam bejaklarini ko'zdan kechira boradir. Bora-bora fikri ham shu ko'rinishlardan hissa olmoqqa boshlaydir.

— Hov ana bir qaldirg'och, to'g'rig'a qarab o'qdek otilib boradir, uchkan yo'lida vijir-vijir sayrab ham qo'yadir. Qaldirg'ochning qayg'usi yo'q, suyganining oldig'a tezroq yetish uchun shoshadirg'andir: sayrog'i ham suyganining ko'rish shodlig'i uchundir... Baxtlik qaldirg'och: olg'an sovg'asi ham qo'rquunch emasdир, ota-onasining ham orzu-hayaslari yo'qdir. Ularning tur-mush qonunlari juda yengil, ikav-ikav, suygan-suyganni oladirlar-da tog'larda, yerlarda, ko'klarda uchib yuruy-beradirlar. Men ham shu qaldirg'ochdek uning sari otilib, vijir-vijir sayrab uchar edim.

Uning qaldirg'ochliq qanoti ota-onal mukofoti bilan qayrilg'an. Unga uchkali erk bermaydirlar. Lekin hayvon uning qayrilg'an qanotig'a qaramasdan o'zining eski adam tashlashida qirlar, tog'lar oshib suvlar kechadir; yetti-sakkiz qayta borib kelgan tanish shahari-ga intilgandan intila beradir. Bu oshishlar, bu kechishlar o'zga vaqtarda Otabek uchun huzur va oshiqish bag'ishlag'an bo'lsalar, bu gal uni nafratlandiradirlar, bormay qaytish fikri halidan hali ko'ngliga kelib turadir.

Uzoqda qo'sh haydab yurgan yigitning ashulasi eshitiladir: «Ikki yorni ajratuvchi bu falakning gardishi!» Ruhlik, kuchlik ko'krakdan chiqg'an bu ashula tevara'kni zir-t etdirib yuborg'andek, Otabekka ham boshqacha bir ta'sir beradir. Go'yo bu dehqon uning istiqbolidan hikoya qilg'andek bo'ladir. Bu bayt dehqonning og'zidan yana takrorlanib tag'in tevarakni yong'iratadir.² Endi Otabekning ko'nglidan bir gap ham o'tib ketadir: «Ikki yorni ajratuchi bu falakning gardishi emas, ota-onaning orzusil!» O'zining sirlik ma'nosig'a Otabekning istiqboli-ni olib ko'ringan bu bayt nihoyat uni yig'latadir. Ko'z

¹ I s t i s h m o m — hidlash, iskash.

² Yo n g' i r a m o q — yangramoq.

yoshlari yuzi orqaliq egarining qoshig'a va otining yолиг'a toma boshiyadir...

* * *

Marg'ilong'a to'rt qo'nib kirar edi, bu gal oltinchi qo'nishda yetdi. Tevarakdan asr azoni eshitilgan vaqtida otdan qo'ndi. Otini qutidorning yo'lagiga yetaklar ekan, negadir yuragi o'ynab ketdi. Bu gal o'z odatidan o'n kunlar chamasi kechikkani uchun «balki kutib o'lturg'andir» deb o'ylab haligi yurak o'ynog'isi tag'in ham kuchaydi va yo'lakdan mehmonxona havlisig'a chiqg'ach, ixtiyorsiz otining bo'yning suyalib to'xtamoqqa majbur bo'ldi.

Chindan ham ul ayvonnинг oldida kutib o'lturgan edi. Xayolot ichida Otabekning kelib kirganini sezmay ham qoldi. Nihoyat, qora ohu ko'zlarini to'ldirib bunga qaratib olg'ach, o'rnidan turdi-da, ichkari havlisig'a burilib keta berdi. Bu burlish ma'nosig'a Otabek allaqachon tushunib qolg'an, bu o'zining kechikib uni zoriqdirg'ani uchun... Kechikish uchun bunchalik araz qilg'an bu go'zalning kundash uchun qandog' holga tushmog'i ma'lum edi. Otabek tamom bir esankirashda qoldi. Otini axtaxonag'a bog'lab, sovg'a-salom to'ldirib kelgan ipak xurjinni ko'tarib ichkariga kirdi. Suyukli kuyavni yo'lakda ko'rgan Oftob oyim qilib turg'an yumishini uloqtirib Otabekning oldig'a yugurdi, jonini ming tasadduuq qilib ko'rishkach, kechikkani uchun nechog'liq tashvishlar tortib va qandog' tushlar ko'rgani ni labi-labiga tegmay so'zlay ketdi. Allaqayoqlarda yurgan To'ybeka ham Yugura kelib so'rashmoqqa uyalsa ham, ammo «chiroylik yigit»ning qo'lidag'i xurjinni oldi.

Oftob oyim Yugura-yugura qat-qat ko'rpa chalar solib, kuyavni o'lturishka taklif qildi va qarshilashni hat galgidan ham oshirib yubordi. Lekin Otabek bu qarshi olinishlarga juda ishonchsiz qarar, bu kun bo'lmasa ertaga «ota-onal orzusi» bilan bu siylanishlarni birdan o'zgarib ketmagiga imon kelturib, qaysi yo'sunda o'lturib olg'anini ham payqamas edi. Oftob oyimning bir qancha yaxshi tilaklar bilan bo'lg'an duosiga ham ishonchsiz qo'l ko'tardi va mash'um «orzu»ning bundog' yaxshi duolarni ost-ust qilishini o'yladi. Fotihadan keyin Oftob oyim tovoqni xurmaga, xurmani tovoqqa urushdirib

kuyavga qatiq olib chiqdi va Otabekning ichmaganiga ham qo'y may «ichingiz, yo'l g'uborini oladir» deb qistay boshladi. So'ngra To'ybekani choy qaynatishg'a buyurib o'zi kuyavi bilan so'rashdi:

- Otangiz, onangiz salomatlarimi?
- Shukur, sizga salom aytdilar.
- Hasanali otam sog'mi, nega siz bilan kelmadni?
- Shukur, sog', ba'zi ishlar bilan bo'lib kelolmadni,— bu javobni berish homono ko'nglidan kechdi: «Nega yolg'on gapirasdan, Hasanali to'y harakatlari bilan mashg'ul emasmi...»

Otabekning kirib o'lturbaniga bir necha daqqa fursat o'tkan bo'lsa ham hamon Kumush uydan chiqmadida, arazini qattig' ushlagancha o'lturib oldi. Oftob oyim kuyavi yuzida ko'rilgan o'ychanliqm Kumushning uydan chiqmag'anlig'ig'a yo'yib qizini chaqirdi:

— Kumush! Qallig'ing keldila-ya, chiqib so'rashishni ham bilmaysan!

Oftob oyimning shu yo'sun chaqirishi uch-to'rt qaytalab bo'lsa-da, Kumush eshitmaganga solinib arzimagan narsalar bilan shug'ullang'an bo'lib chiqsa bermadi. Otabekning yuzidagi o'ychanliqqa razin qo'yg'an sayin Oftob oyimning haligi shubhasi ulg'aya bordi, kuyavning ko'zini shamg'alat qilib qizining oldig'a kirdi va shivirlab Kumushni urisha boshladi: «Esingni yedingmi qizim, ering sani deb Toshkand degan shahardan kelsa-yu, san kim keldi deb oldig'a chiqmasang. Tur, chiqib so'rash, arazlab ketib qolsa nima qilasan?» Oftob oyimning bu keyingi so'zi chindan ham Kumushni o'ylatib qo'ydi: «...Ketib qolsa nima qilaman?» degan jumlan ni ko'nglidan kechiridi-da, onasidan ilgariroq go'yoki, ayvon toqchasiidan bir narsa oladirg'andek bo'lib, o'ziga termulib turg'an Otabekka yer ostidan sekingina bir kulib boqdi va toqchadagi keraksiz bo'lg'an bir piyolani olib, yana uyga kirib ketdi.

O'zbek oyimning sihirchi-joduchi deb qarg'ashi ham hikmatsiz bir gap emas. Kumushbibining bu kulib qarashi Otabekka ajib bir inqilob yasag'an edi. Undagi oniy bu o'zgarish juda qiziq va sira ishonmasliq edi. Ul bu yer tegidan bir kulib boqish ta'siri bilan ustidagi tog'dek bosib yotqan «orzu»ni ag'darib solg'an va qushdek yengil tortqan edi. Uning oniy bu o'zgarishi

shundan iborat edi: «Ularning orzu va rizoliqlari, b^u
rizoliq sharofati bilan topiladirk'an savob, yurting
yuqori-quyi gaplari — barchasi ham Kumushning yolg'iz
shu birgina kulib qarashi oldidan o'tabersin!»

Oniy bu o'zgarishdan so'ng taraddudsiz shu qarorn
ko'nglidan kechirdi: «Ularning orzularini bularga so'zla-
mayman-da, Toshkandlariga ham bormayman».

Undagi bu o'zgarish oniy bo'lg'anidek juda jiddiy
ham edi. Ko'ngliga necha kunlardan beri uzala tushit
yotqan bu chigil «bir kulib boqish» sihri bilan yeshilgar
va Marg'ilonda doimiy turg'unliqqa deb tugilgan edi..
Bu o'zgarishdan keyin onadan tug'ma bo'lib yengil tort-
di, go'yoki mundan so'ng o'ziniki bo'lg'andek qili^t
ishonch va sokit¹ ko'zlari bilan uyg'a qaradi. Shu vaqt uy
ichidagi sitamgar pari o'zining sihirlik ko'zlari bilar
Otabekka yana kulib qarab turar edi-da, go'yoki shu ku-
lish bilan o'z sihrining qaysi darajalarda kuchlik
bo'lg'anini so'zlab faxrlanar edi.

* * *

O'rtadan o'n besh kunlar vaqt o'tdi. Kumushning
qaytalab so'rashig'a:

— Chindan-chindan: mundan so'ng Toshkand bor-
mayman, — degan javobni berar edi. Kumush bu gapka
ajablanar, to'g'risi, shodlanar edi.

* * *

Marg'ilon kelganning yigirmanchi kuni. Otabek
hozirg'ina qayoqqadir chiqib ketkan edi. Qutidor
odatig'a qarshi bozordan kunduz soat uchlarda qaytit
keldi-da, Otabekni so'radi, yo'qlig'ini bilgandan so'ng
xotinini mehmonxonag'a boshlab chiqdi.

— Tinchlikmi? — deb so'rag'uchi Oftob oyimg'a
so'yinch va yo quvonchlig'i bilinmagan bir vaziyat bilar
javob berdi:

— Tinchlik.

Mehmonxonada eru xotin yonma-yon o'lurishdilar
Oftob oyim bu boshi-oyog'i yo'q ishdan yorilar darajasi-
ga yetayozgan edi.

— Otabekdan hech bir so'z eshitdingmi? — de^b
so'radi qutidor.

¹ Sokit — tinch, osuda, xotiqam.

— Qanday so'z eshitay, har qachon so'zlaydir, albat-ta men eshitaman.

— Toshkand to'g'risida hech gap aytmaydimi?

— Toshkandga bir gap bo'lg'anmi?

— Toshkandga hech gap bo'limg'an, — deb kulim-siradi qutidor. — Manim muddaom boshqa to'g'rilarda. Qizingdan ham hech gap eshitmadimi?

— Hech gap... Ha, aytkandek kecha, erining mundan keyin Toshkand bormaslig'ini so'zlag'andek bo'lg'an edi.

Qutidor bir ishka tushungandek ko'zini o'ynatib oldi va so'radi:

— Endi Toshkand bormas emishmi?

— Bilmadim; chinmi, chin emasmi, haytovur qizin-gizzdan eshitkandek bo'lg'an edim. Nima, ota-onasi bilan urishib kelganmi?

— Yo'q, — dedi qutidor va cho'ntagidan bir narsani ola-ola aytdi, — men bu kun Toshkanddan qiziq bir xat oldim.

— Kimdan?

— Qudangdan, — dedi qutidor va xatni ocha-ocha,— shuni sanga o'qub bermakchiman, — dedi.

— Axir o'zi nima gap? — deb so'radi Oftob oyim.

— Eshitsang bilasan.

«Qudamiz Mirzakarim qutidorg'a va qudachamiz xonimg'a yetub ma'lum bo'lg'aykim, bizlar munda sog'-salomatdirmiz va ul jonibdag'i siz hurmatlik va izzatliklarni parvardigori olamdin sihhatlaringizni saloti xamsa² oldida so'rab turmoqdamiz. Ba'da maxfiy qolmag'aykim, kuyav o'g'lingiz xizmatlariga yuborilg'an edi. Inshoolloh, salomat yetkan bo'lsa kerak. Ammo siz hurmatlularga ma'lumdir, bizning shul Otabekdan o'zga farzandimiz bo'lmay, dunyoda o'zimizdan keyin goldiraturg'an tuyoqimiz va ko'z tikkan orzu-havasimiz, umid hadafimiz³ faqat shul Otabekdir. Muhtaram siz burodarimizning shul yagona o'g'limizni farzandlikka qabul qilib, ammo bizning kelin bolamizni Toshkandga yubormag'anlari bizning janoblaridin bo'lg'an minnatdorlig'imizni va yana o'g'limizg'a bo'lg'an marhamatlarini biroz tugallay olmadilar. Ammo kaminalari bu xususdagi aybni sizning ustingizga butunlay

¹ Jonib — tomon, taraf.

² Salot i xamsa — besh vaqt namoz.

³ Hadaf — nishon.

yuklay olmaymiz, zeroki, bizning boshimizda bo'lg'a i «yolg'iz tuyogliq» savdosi sizning ham boshingizda bordi. Nachukkim, Otabekning ko'p umri Marg'ilonda o'tit. bizlarni ham siz o'ylag'an og'irliqqa solmoqdadir. Birodai aziz, siz manim bu so'zlarimdin xafa bo'la ko'rmangiz, zeroki, faqiringiz bu so'zлarni bir yo'sin kelish vajhidini yozib o'tdimiz. Dunyo orzu-havas uyi derlar. Yuqoridi: bayon qiling'anidek va o'zлari bilganlaridek, ayniqsiz qudacalarining dunyoga kelib kutkani shu yolg'iz o'g'ulning orzu-havasidir. Janoblari bul ishka haq berurlarmi, yo'qmi, ammo azizlarning ruxsatlarini olmas-danoq Otabekni Toshkanddan ham taalluqdor qilmoqchi bo'lib, bul ma'niga ba'zi harakatlarini qilib qo'ygan erdi. Ammo bizlarning bul ra'yimizga o'g'lingiz qarshi tushib harchand rad qilsa ham nihoyatida onasining so'zini yerdigi qoldirmasliq uchun qabul qilg'an erdi. Ammo bul to'g'risidagi siz janoblarining ruxsatlarining ba'dida javob bermakchi bo'lib, xizmatlariga ketkan erdi. Siz hurmatlular bul ma'nini savoh toparsizlarmi-yo'qmi, bu jihatni yan i marhamatlaringizga bog'liqidir. Bu maktubni yozishda i qasdimiz shulkim, Otabekning u ikkinchi taalluqqa asti ra'y bo'lmay va yana sizlarga aytmay bul tarafda bizlari xijolat chekdirib qo'yarmi, deb o'yladiq. Burodari kirom, siz dunyo ko'rgan bir kishisiz, onasining bu talabini xo's mulohaza qilib ko'ringiz, bu to'g'ridagi ra'yni o'g'lingiz qarag'anda ham faqirlaricha sizlarda bo'lg'ani vajhidini albatta ko'ndirishka sa'y va ko'shish qilursiz, deb ishonamiz. Otabekning ikkinchi taalluqi to'g'risida keli bolamizg'a bildirilmasa xo'b erdi. Bizlarning xursandchiliklarimiz yo'lida Otabek bilan birga Toshkand tushib, o'z qo'llari bilan to'yimizni o'tkazishingizga ishonib Yusufbek hoji va qudacalari. 17-nchi savr oyida 1265-inchi hijriyada yozildi.

Qucidor xatmi o'qub bitirdi-da, xotinig'a qarad. Oftob oyimg'a bu xat muzlik suvgaga sho'ng'utib olisi ta'sirini bergan va o'lturigan yerida sirra bo'lib qotish qolgan edi. Otalar uchun bundog' gaplar unchaliq yomon ta'sir bermasa-da, xotinlarg'a qanday asar qilishi bilgulukdir. Oftob oyim uchun go'yoki qizining biror

¹ Q a s d — maqsad, niyat.

² S a ' y va k o' sh i sh — harakat qilmoq.

³ S a v r — 22-aprel — 21-may.

aybi uchun bu ishka majbur bo'ling'andek, Kumush esa endi eriga suyumsiz, ishdan chiqg'an va burchakka tiqilg'an uvadadek bo'lib ko'rina boshlag'an edi. Maktubni eshitkan qulqlari yanglish eshitkandek bo'lar edi.

— Tag'in o'qub ko'ringiz-chi...

Qutidor xotinining so'zidan kuldii:

— Qaytarib o'qishning foydasi yo'q, xatning maqsadi san onglag'andek, — dedi.

Oftob oyim boshi yanchilg'an ilondek to'lg'andi:

— Qizim ustiga kundash?!

Qutidor qafaska yangi soling'an qushdek urinmakka olg'an xotinini bosmoq bo'lди:

— Ortiqcha urinma, ilgari haqiqatka tushun-chi...

— Haqiqati nimasi?

— Bunda gap bor.

— Nima gap bor?

— Agar bu ishda kuyavingning ham izi sezilganda edi, san emas man ham bu gapka chidamas va qizim ustiga tushkan bu og'ir masalani tinchlik bilan qarshi olmas edim. Anno bunda kuyavingning ishtiroti ko'rilmay, shuning ila manim damim kesilib qoldi. Hali uning qizingg'a: «Mundan keyin Toshkand bormayman», deb aytkanini so'zlab eding-a?

— Yolg'onmi, chinmi, — dedi Oftob oyim tilar-tilimas, — eshitkandek bo'lg'an edim.

— Eshitkandek bo'lg'an bo'lsang ham bu so'z chindir, — dedi qutidor, — nega desang, xatining mazmumidan ham ongashiladir kim, bu ikkinchi uylanishka Otabek butunlay qarshi bo'lib, faqat bu gap qudalaringninggina ishlaridir. Shuning uchun kuyavingning uylanishini qizing ustiga chin ma'nosi bilan kundash deb bo'lmaydir.

Oftob oyim kutmagan joyda qutidor tamoman Otabekni ikkinchi uylantirish tarafida turib so'zlar va o'lganning ustiga chiqib tepar edi.

— Agar Otabek bu ikkinchi uylanishka rizo bo'lsa edi, birinchidan ruxsat olish uchun Marg'ilong'a kelib yurmas...

— Shoshmang-chi, — dedi Oftob oyim, — o'zingizcha nimani so'zlay yotibsiz?

— Bu ikkinchi uylanishda Otabekning rizosizligini.

— Kuyavingizning rizolig'i bo'lmasa xudo xayrin bersin, vassalom.

— Gap unda emas-da, — dedi kulib qutidor.

— Nimada? — dedi qizishib Ostob oyim. — Qizingiz ustiga kundash balosini o'z qo'lingiz bilan yuklamakchi bo'lasiz shekillik!

Qutidor sovuqqina qilib kulib qo'ydi:

— Tushunmay yotibsan, xotin.

— Hamma gapka tushunib turibman.

— Tushungan bo'lsang bu xatka nima deb javob beramiz?

— Bizga ma'qul emas, deng.

— Ma'qul emas, deyish bilan ish bitmaydir, birarti dalil ko'rsatish kerak

— Toparsiz, axir dalilni.

Qutidor tamoman to'nni teskari kiyib olg'a i xotinig'a qarab boshini qashib oldi:

— Xatda ikkinchi uylanirish uchun bo'lg'an sababi qizimizni Toshkand yubormag'anlig'imizda ko'rsatiladir, — dedi qutidor. — San aytkancha kuyaving Toshkanddan ikkinchi uylanmasin-da, Kumushni qudalaring oldig'a turg'un qilib yuborayliq, tuzikmi?

— Nega men yolg'iz qizimni Toshkandga yuboray, — dedi ko'zini olalandirib, — biz qizimizni berishda Marg'ilondan tashqarig'a olib ketmas va'dasi bila i bergenmiz.

— Bu gaping to'g'ri-ya, — dedi qutidor, — men ham Kumushni Toshkand yubormoqqa qarshiman. Gap bu yerda: biz Otabekdan bu va'dani olg'an choqda, «Ota-onang'dan kechas...n, ikkinchi uylanmaysan» degan va-dani ham olg'anmi edik?

— Bunday va'dani bergen bo'lsin-bo'lmasin, — dedi entikib, — suyb olg'andan so'ng ikkinchi uylanish so'zini ham og'zig'a olmasin.

— Kim aytди sang'a, og'zig'a oldi, deb?

— Hech kim aytmagan bo'lsa ham siz erag'a tust-mang deyman, o'z oyog'ingizga o'zingiz bolta qo'y mang, deyman.

— Pichoqni o'zingga ur, og'timasa boshqag'a, degan bir gap bor, — dedi jiddiy vaziyatda, — mendan ham san yaxshiroq tushunib turibsanki, agarda bizning rizoligim z bo'lmas ekan, Otabek sira ham ikkinchi uylanmaydit.

Masalan, biz ikav — qudalarning o'mida bo'lib, yolg'iz o'g'limiz boshqa bir shaharda, biz tanimag'an bir qizg'a uylanib qolq'anda — o'ylab qara, chiday olurmi edik. O'g'limiz ko'nmaganda ham o'z shahrimizdan ikkinchi uylantirishka kirishmasmi edik. Bu tilagimizga qarshi tushib o'g'limizni o'z shahri va o'z uyida olib o'lthurg'uchi qudalarimizg'a la'nat o'qub o'lim tilamasmi edik?

Bu so'z Ostob oyimni biroz o'ylatib qo'ydi. Lekin hali ham oyoq uzatmag'an edi.

— Endi nima qilmoqchisiz?

— Nima qilar edim, — dedi qutidor, endi hamma ixtiyorini o'z qo'lig'a olib qo'yg'an edi, — Otabek ko'n-maganda ham ko'ndirib, o'zim birgalashib Toshkand tushaman...

— Qizingiz bechioraga...

— Qizimga hech gap yo'q. Hali ham izzati, hurmati o'z qo'lida.

— Qurib ketsin shu dunyoning ishlari!

— Qizingni Toshkand jo'natishka ko'n bo'lmasa.

Ostob oyim javob berish o'rniiga o'krab-o'krab yig'ladi.

* * *

Qayin ota, qayin ona, kuyav... Bu uch burchaklik o'lurmishdan Otabek ko'nglida necha turluk shubha tug'ilmoqda edi. Bu odatdan tashqari chaqiriq nega mehmonxonag'a bo'ldi? Nega Kumush bu o'lurishka chaqirilmadi? Qayin onasi nega unga termulib boqadir? Qutidor tomonidan shu orada ul kutmagan bir savol ham tashlanib qo'yildi.

— Otabek, uyalmay, tortinmay javob beringiz; bu gal Toshkanddan chiqishingizdag'i asl maqsadingiz nimaga edi?

Otabek tarafidan kutilmagan bu savol uni shoshirdi va nima deb javob berishni bilmay qoldi.

— O'zim... sizlarni ko'rish uchun.

— To'g'risini so'zlangiz, bek, — qutidor bu gapni yarim jiddiy qilib kulib aytdi. Chunki Otabekni shu yo'sun ba'zi yoqlardan ta'min etmakchi va unga bu to'g'rida jasorat bermakchi edi.

— Aytdim-ku.

— To'g'ri aytmadingiz...

Otabek shoshqan holda edi:

— Toshkanddan chiqg'animdag'i maqsadni so'zlasa sizlarga bir behuzurlik bergenidek o'zimga ham og'ir... U to'g'rida qat'iy bir qarorg'a kelganim uchun sizlarga so'zlab o'iturish ham foydasiz, — dedi.

Oftob oyim eriga qarab oldi, qutidor yovoshqina b'r tovush bilan so'radi:

— So'zlash og'irmi?

— Mengagina emas, hammamizga ham og'ir...

— Agarda biz rizoliq bersamiz-chi?

Erining bu jasoratiga qarshi Oftob oyimning yuziga rizosizliq belgusi chiqdi. Otabek eresa seskanib uyqudan uyg'ong'andek bo'ldi va ikkilanib so'radi:

— Siz nimaga rizoliq berasisiz?

— Bu gal Toshkanddan nima maqsadda chiqg'an bo'lsangiz — o'shangi.

Otabek xijolat bilan ter chiqardi:

— Toshkanddan nima maqsadda kelganimni bilasi:-mi?

— Bilamiz, — deb kuldi qutidor.

— Sizni bunday ishka rizoliq uchun kim va nima majbur etadir?

— Hech kim majbur qilmaydir, — dedi kulib qutidor, — majbur qilg'an narsa: shunday kunlar uchi ni o'g'ul o'sdirg'an ota-onaning rizoliqlarig'ina, balki siz ni ham shu gap majbur qilar.

— Otam bilan onamning rizoliqlari uchun shundar boshqa sabab qurib qolq'anig'a nima deyishimni har bilmayman. Garchi Toshkandda ekan chog'imda bi rizoliq yo'lig'a bel bog'lang'an bo'lsam ham, endi bu ke bog'lashni butunlay o'rinsiz bo'lg'anig'a tushundim...

Oftob oyim oz qoldiki, «to'g'ril!» deb qichqirsin Ammo qutidor xotinig'a xo'mrayib qaradi.

— Qisqaroq o'ylaysiz, Otabek, — dedi, — otang'iz bizga murojaat qilmag'anda edi, biz bu ishda betaraf qolsaq bo'lar edi. Hozirda biz ham sizning so'zingizga qo'shilsaq siz emas, yomon otliq biz bo'lamiz.

— Uning mulohazasini qilmang.

— Nega qilmayliq?

— Hamma aybni manim ustimga yuklab javob yozi giz.

Qutidor kului va so'radi:

- Toshkandda ekan chog'ingizda otangizning taklifi-ni qabul qilg'an edingizmi?
- Qabul qilg'an edim.
- Bizning ruxsatlmizni olg'ali Marg'ilong'a ham kelgan edingiz, shundog'mi?
- Shundog'...
- Barakalla, Marg'ilong'a kelib bu gapdan aynadigin-a?
- Aynadim...
- Endi Toshkandga Marg'ilondan aynab borasiz?
- ...

— Mana ko'rdingizmi, faqat bu ishda bizgina yomon otliq bo'lamiz. O'zingizning shu xatongiz uchun ham bu gapni qabul qilmoqqa majbursiz.

Otabek nima deb aytishdan ojiz qoldi va o'zining bolaliq harakatidan seskandi va xijolat orasida so'radi:

- Otam sizga qachon xat yo'zg'an edi?
- Kecha oldim. Demak, ko'ndingiz?
- Men bu gapka durustlab o'yamasdan javob beralmayman.

— Qancha o'ylasangiz ham javobingiz hirgina bo'lishi kerak; ya'ni rizoliq.

Qutidorming bu so'zi juda ham qat'iy edi. Bu qat'i-yatni onglag'uchi ko'ngildan chiqarayozg'an bu masalani chinlab o'yalamoqqa majbur edi. Nima bo'lg'anda ham ko'nglining bir chekkasini kirlatib yotqan bu «ota-onा orzusi» bir tomondan qaralg'anda juda yengil ko'chkan edi. Ammo ikkinchi tomondan masalaning yeshilmagan o'rinnari ham bor edi.

— Yaxshi, — dedi, — men sizning taklifingizga ko'nayin, ammo ko'nishning va rizoliqning zaruri qizigizda emasmi?

Shu choqqacha mungg'ayib o'lturgan Oftob oyim yalt etib eriga boqdi, yana cheksiz bir mehribonchiliq nazari bilan Otabekka qaradi.

— Siz qizimizning andishasini qilib o'lturmangiz, bek, — dedi qutidor, — bu ishni eng yaxshisi unga bildirmaslikdir, keyinroq o'zi ko'nikib ketar, bu taraflardan tashvish lozim emas.

— Yo'q, — dedi bek, — men bu ishka basharti ko'nganimda ham qizingizdan yashirmayman.

- Nega?
- Negaki uning rizolig'ini olmasdan turib, bu ishl'a oyog' qo'yishim mumkin emas.
- Agar ko'nmasa-chi?
- Ko'nmasa, men ham ko'nmaslikka majburman.
- Bu uzil-kesil so'zdan qutidor o'ylab qoldi. Oftob oyim bo'lsa, qizining qadrini bunchalik arshlarga cha ko'tarmakda bo'lg'an yigitka o'zida cheksiz muhabbat, poyonsiz ehtirom sezmakda va nima uchundir yig'lag'i si va kuyavi yuzildan o'pkusi kelmakda edi.
- Tuzik, — dedi qutidor, — uning rizolig'ini o'zingiz olmoqchimisiz?
- Yo'q, negaki qizingiz uchun haqorat bo'lg'an bu so'zni aytish manim qo'limdan keladirgan ish emas, — dedi. Eru xotin bir-birlariga qarashib qo'ydilar. Keying so'zni aytib bitirgach, Otobekning ko'ziga yosh kelgur edi. O'zining holidan uyaldi shekillik, ularning oldidur turib tashqarig'a chiqdi. Ul chiqg'andan so'ng eru xotir yana yarim soatcha janjallahib olturdilar.

* * *

Xuftan namozidan so'ng yangilangan tashvishlarni biroz unutdirar umidi ila poychirog' yomig'a olturib Fuzuliy devonini varaqlar edi. Ammo Fuzuliyning rang-barang she'rlari ustida qanoatlanib to'xtamas, hamor varaqlag'andan varaqlar edi. Shoiringning nafis she'rlari hozir uning uchun tuzsiz so'zlar yig'indisidan boshqa bi narsa ham emas edilar. Ul shu vaqt to'sindan kitobni yopdi-da, ayyong'a qulqoq soldi. Chunki hozirgi ra so'zlashib olturgan Kumush bilan onasining tovushlari o'chkan edi. Ul bu holdan shakllandi. Ayvondan ona bolaning qayoqqadir yo'qolq'anlarini payqag'ach, tusida o'zgarish bo'lg'ami holda qaytib kelib olturdi. Nir uchundir hozir unda birar foji'aga tushkuchining holit bor edi. Kishi iztirobka tushkan kezlarda tilab emas ixtiyororsiz ba'zi bir yo'sunsiz ishlarga urinadir. Shuningdek, ul ham jiddiy bir ravishda Fuzuliy mutolaasiiga berildi.

Ul o'zining shubhasidagi gapka qoni¹, oradan yar ni soatlab emas, bir soatlab vaqt o'tib borg'an bo'lsa han bu unga zerikarlik emas, tez kelgandan kelmagan.

¹ Qoni — qanoat qilgan.

yaxshi; yaxshiliqmi, yomonliqmi haytovur bo'ladirg'an ko'ngilsiz gapni kechikkani yaxshi... Fuzuliyni yaxshilab o'qush kerak. Shuning uchun ham ma'nolik she'rlardan boshini ko'tarmaydir-da, go'yoki aytarsiz kitobka mixlangan...

Kumushning uyg'a kelib kirgani ham unga sezilmay qoldi. Ul qushlar kabi latif tovush chiqarmasliq qilib gilam ustidan yurib keldi-da, sekingina sham' yonig'a — Otabek qarshisig'a o'lturdi. Uning ko'ynagining chiqarg'an yengilgina shamoli bilan yonib turg'an sham' «lop» etdi-da, ko'rishkandek, o'ynashqandek bo'ldi. Bu holdan kitob ustiga mukkadan ketib o'lturg'uchi cho'chib ko'tarilib qaradi. Qarhisida: Fuzuliy ta'biricha sebi zanaxdoni¹ negadir qizarib, novaki mijgoni ko'z yoshlari bilan juftlangan haligi pari edi... Birinchi qarashdayoq kutkan ishining to'g'rilig'ig'a inondi va osiyalar² kabi ko'zini yerga tikdi. Ul Kumushdan itobomiz so'zlar, achchig' xitoblar kutar; birinchi itobdayoq ota-on a gunohiga tavba qilishg'a hozirlanar edi. Ammo ish ul kutkuncha chiqmadi. Kutilmagan joyda, go'yoki uni bu og'ir holdan qutqarmoqchi bo'lg'andek:

— Fuzuliy yaxshi kitob, — dedi Kumush, — men ham yolg'iz qolq'an kezlarimda bu kitobdan boshimni ololmas edim, sizammi?

Bu oliyanob go'zalga nima deyishni bilmas, qayerdan so'z boshlashqa hayron edi:

— Kim yig'latdi sizni?
— Yig'labmanmi?
— Ko'zingiz, kiprakingiz...
— O'zi shunaqa...
— Yig'latg'an men emasmi?
— Kitobni nega yopdingiz? Ochib o'qung, men eshitay.

— Ota-on a rizolig'ini bir tomchi ko'z yoshingizga arzitdimmi?

— Men rozi, men ko'ndim, — dedi daf'atan Kumush, bu so'zni nimadandir qo'rqg'andek shoshib aytdi.

— Ko'ndingiz... nega, a?

Otabek hayrat va taajjub ichida edi.

¹ Sebi zanaxdon — bag'baqa.

² Osiy — gunohkor.

— Negaki, — dedi Kumush, — men sizga ishona-man...

— Shuning uchun...

— Shuning uchun ko'ndim...

— Ko'nglingiz farishtalar ko'nglidek.

— Sizning ham ko'nglingiz...

Ikki jon, ikki yurak go'yoki bittadek bir-birisini onglar, birisidan birisiga o'tib yurar edi shu vaqt.

— Bo'lmasa nega yig'ladigiz?

Bu savoldan Kumush birmuncha o'ngg'aysizlanib, uyat aralash bir tabassum bilan:

— O'zim... — dedi va keyinidan o'zining hamma tilak va shartlari ma'nosini jam'i bo'lg'an, — menim unutmaysizmi? — degan so'rog'ini berdi. Ul nima det aytishka so'z topolmay qoldi. Chunki yurak sirini ifoda qilarliq jumla topish mumkin emas edi. Javob berish o'rniغا o'zicha so'zlandi:

«Ota-onan orzusi...»

— Bilaman, — dedi ovutquchi tovush bilan Kumush

— Manim orzumni ham bilasizmi?

Kumush Otabek yaqinig'a surildi va tirsaklari bilan uning tizzasiga yonboshlab erkalandi...

* * *

Qutidor tarafidan ertaga Toshkand jo'nash e'loni berildi. Ikkisining hanma vaqtлari sham' yonida so'z-lashib kechdi...

3. QOVOQ DEVONANING BELBOG'I

Och qoring'a salimsoq yeb, ko'kchoy ichishda i zerikkan kishilar choyxonaga Qovoq devonaning kirishi bilan unga so'z qota qoldilar:

— Keling-keling, devona!

— Bir kosa choylar ing bormi, xo'vari?

— Bor-bor, avliya, bitta bacheha bo'lsangiz idishi bilan sizniki.

Qovoq devona deganimiz o'rta yosh, siyrak soqlan, qotma, kun issig'lig'ig'a qarshi o'chakishkandek boshig'a eski telpak, egniga paxtasidan boshqasi to'zib ketkan guppi chopon kiyib, yangi bo'z belboqni besh-olti aylendirib bog'lag'an va unga besh-oltita chilim qovoq-

dan tortib to suvqovoq, nosqovoq va tomosha qovoqlarg'acha osqan; qovoqlarning og'irlig'idan arang harakat qiladirk'an o'z zamonasining mashhur bir devonasi edi. Bu devona Toshkandning barchasiga ma'lum; beklardan, boylardan; qisqasi, shaharning katta-kichigidan o'ziga ixlosmandlar ortdirg'an va ko'blarning tarafidan qilg'an karomatlari rivoyat etilgan bir majnun edi. Shahardagi har kim uning oshnasi, karomati bilan beparvo bo'lg'anlar ham uning qiziq harakatlariga va tutal so'zlariga qiziqar edi. Bu choyxonadagilar ham shu keyingi sinfdan edilar.

Birarta ixlosmand qo'lidan boplab tomoq yegan bo'l-sa kerak, hozir o'shaning chanqovini bosmoq fikrida edi.

— Bachchang kim, bachchang? Onam memi bachchalik uchun tug'mag'an... Choyingdan ber, choyingdan!

— Onangiz sizni nima uchun tuqqan?

— Xonning qo'yini boqish uchun, qovoqlarni belga taqish uchun; choyingdan ber-chi, xo'vari!

Devonaga bir piyola choyni ichishka ham tinchlik bermadilar. Ulardan bittasi ko'zni shamg'alat qildida, belidagi qovoqdan bittasini yulib ham qochdi. Ish yomonga aylandi. Quvlab tutolmadi. So'ngra kelib yana bir kosa choyni ichdi va unga-bunga qovog'i to'g'risida iltimos qilib qaradi. Bo'lmag'ach, qovog'ini qo'msab ho'ngir-ho'ngir yig'lamoqqa oldi. Ermakchilarning kutkani ham faqat uning yoshi mishig'ig'a, mishig'i tupugiga qo'shilib yig'lashi edi.

Qovoqni yulib qochqan tomdan kelib sufaning ustidagi so'riga qovoqni osdi va o'zi tushib devonaning yonig'a keldi:

— Qovoq o'g'risini ushladingizmi, devona?

— Yo'q, uka! Qovog'imdek shishib o'lsin, qochqancha ketdi!

Birav Eski Jo'vada ko'rganligini va qovoqqa minib ketayotqanini so'zldi. Ikkinchisi «zap qovoq edi-da» degan edi, uchinchisi «attang-a» deb qo'ydi. Devonaning o'pkasi shishib ketdi. Ermakchilar uning yuragiga galma-gal o't yoqar edilar.

— Qovog'ingizning o'zi bu iqlimda yo'q narsa edi-da, — dedi birav. Devona qovog'inинг tarjumayı holini so'zlab berdi:

— Dadam musallas qovoq, oyim mosh qovoq, men
bel qovoq... — dedi. Kulishdilar. Ermakchilardan bittasi
yuqorida osilg'an qovoqni ko'rsatib ajablandi:

— Iyi-iyi, anuv kimning qovog'i-ya?

Devona suykli qovog'ini so'rida ko'rib quvona
ketdi:

— Voy xo'varingni... jinnilar, voy esi yo'q xo'varilar!
Qovog'imni ber, jinnilar!

— Tuzik-tuzik, avliya. Qovog'ingizni tushirib bersa n
nima berasiz?

— So'rak'aniningni ol, jinni... Oyim qishlog'ig'a bek
bo'l, tentak: tilla jabduqliq ot min, jinni...

— Men Oyim qishlog'ining bekligi uhdasidan chiqib
mayman. Qovoqlaringizning kasbini aytib bersangiz
bo'ladi manga. Devona bu shartka ko'ndi, qovoq tushiriliq
devonaning qo'lig'a eson-omon tegdi. Mahbuba
ortiqcha bir ehtiyyot va e'tibor bilan belga — bosqiq
yo'ldoshlari yonig'a tugildi.

— Qani, endi bo'lsin, devona!

Qovoq devona belidagi qovoqlardan bitta egri may
mog'ini ko'rsatib, — manov Musulmon cho'loq, —
dedi, uning yonidag'i kichkina tomosha qovoqni turtib
bunov, Xudoybachcha (Xudoyorbachcha), — dedi, sonda
qovog'ini erkalab «Nor kalla» (Normuhammad qushbe
gi), — dedi. Qolg'an ikkita silliq qovoqchalarni
«nosqovoq, yupqa tomoq», deb qo'ydi. Ermakchilar kasilishdilar.
Bu qovoq o'g'rilari ichidan tezroq qochib quolib
lish uchun ketishka intilgan edi, biravi ushlab qoldi.

— To'xtang hali, gap bor! — devona so'kinib to'x
tadi. — Manavi belingizdagи belboqni qayerdan o'g'irlasht
oldingiz?

— Qo'y, juvonmarg bo'g'ur!

— O'tikan kuni o'g'irlatqan belbog'ing shu emasru
Karimqul? — deb yonidag'ig'a qaradi ermakchi.

— Ha, ha, xudda o'g'irlatqan belbog'im, tutilib
o'g'rini!

Qovoq devona xudda belbog'idan ajrayturg'andei,
ikki qo'li bilan beliga yopishdi.

— Saniki bu emas, tentak!

— Yo'q, xudda maniki shu, yesh, bo'lnasa mirshab
chaqiraman.

— Xo'varingni... nima deydi, bu!

— To'g'ri ayt, buni qayerdan o'g'irlading?!

Devona belbog'ining tuguniga aztahidil yopishqani holda:

— O'g'irlamadim, tentak, hoji pochchangni to'yidan oldim, jinni! — dedi.

— Hoji pochchang kim? Yolg'on so'zlama, o'g'ri!

— Hoji pochchangni tanimaysanmi, tentak?

— Toshkandda hoji pochchadan ko'pi bormi, o'g'ri?

— Esing ketibdi, jinni... Yususbe hojing-chi. Axir, to'y bo'ldi, bazm bo'ldi, o'g'ul uylandi... qo'y, juvomarg bo'g'ur!

Devona ermakchilar qo'lidan arang qutilib chiqdi. Ammo ularning ichidagi ko'zini bog'lag'an bir kishi nima uchundir devonaning orqasidan ergashdi. Choyxonadan anchagina uzoqlashqan edilar.

— Devona! — deb chaqirdi haligi ergashuvchi.

Devona o'ziga qarab keiguchi bu ko'z og'rig'ini tandi. Suyukli qovoqlar ustiga kelgan balo bo'lmasin uchun, ketar ekan, qovoqlarini ehtiyyotlab ushladi:

— Nima deysan, ko'z og'rig'i?

— Qo'rquamiz, devona! — dedi ko'z og'rig'i va adimlarini tezlatdi.

— Nima ishing bor?

— To'xtang.

Devona arang to'xtadi. Ko'z og'rig'i uni cho'chitmas uchun naridan turib yonchig'ini kavliy berdi.

— Sizga nazrim bor.

Bu so'zni eshitib, devona yo'lg'a tushdi. Ko'z og'rig'i uning ketidan yugirdi va:

— Mang! — deb pul ko'rsatdi. Devona iltifotsiz ketabergan edi: — To'xta deyman! — deb do'q urdi. Devona narida to'xtadi:

— Kelma, kelma, ko'z og'rig'i!

Ko'z og'rig'i o'n adimcha narida turdi:

— Hali, kim o'g'lini uylantirdi, deding?..

— Kim uylantirdi, deding?

— Aytding-ku choyxonada!..

— Aytding-ku choyxonada...
— Belboqni qayerdan olding?

— Biving berdi.

— To'g'ri ayt!

— To'yga keldingmi?

- To'yga keldim...
 - Yusufbenikigami?
 - Yusufbenikiga.
 - Belbog'ing yo'qmi?
 - Yo'q.
 - To'y o'tkanda kelibsan.
 - Yusufbe qaysi o'g'lini uylantirdi?
 - Nechta o'g'li bor?
 - Nechta o'g'li bor!
 - Bitta... Qorategindan keldingmi, opang omanmi"
 - Omon... qachon uylantirdi?
 - O'zing uylanganmisan?.. Qorategindan necha kunda kelding?
 - Besh kunda. Qachon uylantirdi?
 - Eshakka minibmi, yayov?
 - Eshakka minib.
 - Nashang bormi?
 - Bor.
 - Qitta ber-chi.
 - Beraman, oldin ayt; qachon uylantirdi?
 - To'y o'tkanda kelibsan, tentak... Manga-chi, bir tog'ora osh tegdi.
 - Bozordan osh olib bersam yeysanmi?
 - Yuzingga qachon chechak chiqdi?
 - Ko'z og'rig'i bu tutal so'zlardan asabiylashib ketdi:
 - Qachon uylantirdi deyman?
 - To'y o'tkanda kelibsan dedim-ku... Bir hafta bo'lidi, o'n kun bo'ldi, bir oy bo'ldi. Ha, ha, charlari en li bo'lar emish... charlarga bor. Qorategin.
 - Toshkanddan uylantirdimi?
 - Xi, xi, xi, ahmoq. Toshkanddan bo'lmay, Qorategindan uylantirsinmi?
- Shundan keyin ko'z og'rig'i choyxonaga qaytdi...

4. JODUGAR HINDI

Qayin otasining og'rig'an kasalidan tuzala olmay *va* yo tezroq o'lib tiriklarni qutultirmay «charlar» balcs bilan o'zini ipsiz bog'lang'ani uchun so'ng cheklasiqilg'an, shunga ko'ra onasig'a achitib so'zlamakda edi

— O'ylab-boqing onajon! Bir bechora sizning orzui 1-gizni deb, qizi ustiga kundash yukladi va birgalashit

to'yingizni o'tquzishdi. Ish kuchidan qolib, o'n kunlab Toshkandda yurdi. Nima bo'lg'anda ham biravning yaxshiligi ini bilih kerak edi.

O'zbek oyim o'zining bir haftalik so'zimi takrorlar edi:

— Endi nima qil deysan bolam, o'tquzmay ketishing uyat.

— Uyat deysiz-da, uyatka o'zingiz tushunmaysiz.

O'zbek oyim o'g'lining ters so'zidan qizishdi.

— Juda hovliqa berma, o'g'lim. Charlar ham o'tar, andining yuzini ham ko'rarsan!..

— Onajon, — dedi Otabek, — sizning zaharlik so'zlariningiza nima deyishka ham hayronman... Billoki, maning hovliqishim siz aytkancha bo'lsa... xotinim-nig'ina emas, uning ota-onalarini andishasida shoshaman. Ularning ko'ngillariga gap kelmasin degan mulohazada hovliqaman. Men sizning orzungizga butunlay qarshi tushib, Toshkandingizni tilga olmas-lijqacha borg'animda o'sha bechoralar sizning rioyangiz bilan meni bu yerga sudrag'andek qilib olib keldilar... Uyatni bilsangiz, eng ozi shuning andishasi kerak emas-mi?

— Bo'lmasa charlarni kutmagin-da, yugira qol, — dedi O'zbek oyim, — marg'ilonliqning o'kchangdan¹ urg'anlig'i aniq ekan.

Otabek kamoli bo'g'ilg'anidan sukul qilishg'a majbur bo'ldi, chunki bu orzu-havas onasi yaranishi har zamon kattaroq ocha borishg'a juda ham usta va bu ustaliq uning barcha kutkanlarining kundan kunga bo'shka chiqqa borg'anlig'idan edi. Ayniqsa unga hozir butun ma'nosi bilan sir onglashilib, marg'ilonliqning jodusini juda ham kuchlik ekaniga imon keltirdi. O'g'lining orzu-havasini ko'rdi — ko'rish bo'lsa — orzulag'andan ortiq. Biroq bu orzu-havas orqasidan kutilgan marg'ilonliq balosidan o'g'lini qutqarish masalasi uning tilagicha bo'lib chiqmadi-da, yana marg'ilonliqning sihri o'tkirlik qildi... Nikoh kuni Otabekning kiyimlarini juhud domladan o'qtishlar, marg'ilonliqdan sovitib toshkandlikka isitishlar — barchasi ham hozir o'z ajzlarini² unga iqror qilar edilar. Keyingi «besh bosh» domlaning bergen

¹ O'kch a — xayol, o'y fikr.

² Ajz — ojiz, kuchsiz.

tutatqi, ezib ichki, duo va tumorlari ham negadir ta's r asarini sezdirmadilar...

O'zbek oyim marg'ilonliqning domlasini kuchli k ekanida shubha qilmasa ham, ammo bir ishka juda hayron edi: juhudning qilg'an jodusini — juhud, musulmon domlananikini — musulmon daf qila olur edi; nega bular asar qilmaydi sira? — Hozir O'zbek oyim buning sirlini o'ylab topolmas edi. Bu boshi berk ko'chada ul uzoq qamalib qolmadi — buning sirlini daf'atan topdi, han juda to'g'ri topdi: «Marg'ilonliqning domlesi juhud ha'n emas, musulmon ham enias — hindi! Hindilarning ha'n hannosi!: bas, hannosining sihrini na musulmon domlesi qaytarsinu, na juhud. O'shal hindining o'zi qaytarmasi. O'zga iloj yo'q!»

Nima qilmoq kerak? Toshkandda birarta hindi domlesi yo'qki, ilojini qilib bersa... Endi xotin boshi bilan Marg'ilong'a murojaat qilsunmi?

Boshqa tushkanni ko'z ko'rар, degan so'z ber. O'zbek oyim ham boshig'a tushkan bu kulfatni ko'rishi ka majbur edi: «Shu galdan qoldirmay Otabekning yonig'a Hasanalinini qo'shib Marg'ilong'a yuborama. Hasanali u yerdagi hindi domlag'a uclirashib, Otabek ustidagi sihr-jodularni yeshdirsin... Hindi har qancha olsa ham mayli, bisotdan u-buni sotib pul qilib beraman».

Otabek onasining qarshisida boyag'i suukutka ketkanicha jim o'lturar edi. O'zbek oyim haligi kashi-yotdan qutilib bu to'g'rida so'ngg'i qarorini ham berit bo'lg'ach, Otabekka dedi:

— O'g'lim... yangi uylangan oting bor. Maniñ oldimda o'lturib nima qilasan? Bechora yolg'iz o'lturi-dir.

Otabek onasig'a bir qarab oldi-da, javob bermadi.

— Bor, bolam, bor. Yaxshi emas bu ishing... — O'zbek oyim so'zini bo'lib daricha yonig'a kelit to'xtag'an Oybodoqqa qaradi.

— Sutchoy tayyor bo'ldi, suzib kiraymi?

— Ikki kosani kelinlik uyg'a ber, men bilar Hasanalinikini shu yerga keltir.

Oybodoq keta boshlag'an edi, Otabek uni to'xtatdi:

Hannos — xudodan ham qo'rqlmaydigan, qasamdan qaytki makkora.

— Manikini ham shu yerga olib kir, — dedi. Oybodoq O'zbek oyimg'a qaradi. O'zbek oyim o'g'lig'a xo'mraydi. Otabek xo'mrayishg'a iltifot qilmay, Oybodoqqa «shundoq qil» ishorasini berdi.

— Bo'lmasa kelinnikini ham shu yerga berib, o'zini chaqir. Hasanali uyida ichsin, — dedi O'zbek oyim. Oybodoq ketkach, o'g'lidan so'radi: — Bu nima qiliq, bolam?

— Qiliq emas.

— Kelin bilan birga ichsang nima bo'lar edi? Biravning bolasini munchalik xorlash yaxshi emas.

— Bundan xorlag'anliq chiqmaydir. O'zini shu yerga chaqirdingiz — ish bitdi.

O'zbek oyim tag'in nimadir aytmaqchi edi, Oybodoq dasturxon ko'tarib kirib qoldi.

— Kelinga aytdingmi?

— Aytdim.

Dasturxon yozilib, tushlik choy keldi. O'zbek oyim kosasiga non tashlab ko'zi eshikda, ya'ni kelinni kutar edi. Kelin eshikdan ko'ringach, o'g'lig'a «qarshi ol» degandek qilib qarab qo'ydi. O'n yetti yoshlar chamaliq, kulchalik yuzlik, oppoqqina, o'rtacha husnlik Zaynab qayin onasining tilak va sha'niga loyiq tavozi' — odoblar bilan bitta-bitta bosib dasturxon yonig'a keldi. Qayin ona tomonidan «o'Ituring» ruxsati berilganidan so'ng, qisilib-qimtinib tovush chiqarmayg'ina o'lturdi. O'zbek oyimning ko'zi o'g'lida. O'g'li bo'lsa choyga non ho'llab yemoqda edi. Bir-ikki qayta xo'mrayib-xo'mrayib o'g'lig'a qaradi-da, uning ko'zini uchrashdira olmag'andan keyin, unga so'z qotishg'a majbur bo'idi:

— Charlaring ham bo'la qolmadiki, qayin otangni borib ko'rsang. Yoki charlarsiz ham ko'ra qolasanum?¹

Zaynab ko'zini eriga tikib qoldi. Otabek salqing'ina onasisiga javob berdi:

— Ko'rsam bo'ladir... — dedi va kulimsiragansumon Zaynabka qaradi. Zaynab ham kulgan bo'idi. Shu kichkinagina kulimsirash O'zbek oyimni ancha tinchitdi. Ammo musohaba shuning bilan to'xtalib, orag'a yana boyag'i jumjilik kirdi. O'g'lining miridan sirini ajratib o'lturg'uchi ona yana olazarak og'rig'ig'a yo'liqdi.

¹ Toshkand odaticha «charlar» bo'lmasdan turib, kuyav qayin ota, qayin onaga ko'rimmaydir (*mual*).

Zaynabning ko'zi tez-tez Otabekka tushar, u bo'lsa xo'sha
xo'r choyni ichar edi. Bu holdan O'zbek oyim ichi-eti ni
yeb, yutkan luqmasining mazasini ham bilmas, qisqa si
o'lurish so'zsiz, go'yo tuzsiz va ma'nosiz edi. Bu
ma'nosizlik tadbirini ko'rish yana O'zbek oyim ustida

— Kelin poshshog'a tilla uzuk buyurdingmi?

— Buyurdim. Erta-indin bitib qolar. — Otabek so'zni
cho'zmoqqa yo'l qo'ymadı. Ammo onasi gapdan gap
chiqarib, so'zga so'z ulamoqchi edi:

— Tillcha chochpopugingiz bor edimi?

Zaynab eriga qaradi va iymanibgina javob berdi:

— Yo'q.

— Yo'q bo'lsa olib beraman, — dedi Otabek. O'zbek
oyim anchagina jonlanib oldi. Tag'in undan mundan so'z
urintirmoqchi bo'lg'an edi. uncha muvaffaqiyatlik chiq
may boshladı. Sutchoydan so'ng qumg'onda choy keldi.
Zaynab birinchi piyolaga quyib o'rnidan turdi va qayisi
onasig'a ikki qo'llab uzatdi, ikkinchi piyolani to'ldi ilo
o'rnidan turmoqchi bo'lg'an edi, uni Otabek to'xtatdi.

— Mundan keyin choy berishda o'rningizdan tu sh
o'lurmang, — dedi. — O'lurungan yeringizdan bersangi:
ham bo'ladir.

Lekin bu gap qayin onag'a yoqmadı, e'tiroz qildi:

— Nega undog' deysan, bola. O'rindan turib cho
berish odamzodning ziynatidir, kelinlarning bor-yo'g'i
kelinligi ham shunda-ku!

— Sizning uchun ham o'lurib choy bersin, dema y
man; ammo bu takallufning menga keragi yo'q, — dedi
va qo'lidaq'i choyni tez-tez ichib bo'shatdi. Fotiha o'cu
o'rnidan turar ekan: — Albatta sizga o'rnidan turib el o
berishi lozim... — dedi va chiqdi. Bu gapni Zaynab ch
iga hisoblag'an uchun boshqa narsa payqamag'an, amino
O'zbek oyim bo'zarib qolib darav esiga hindining jodu
kelib tushkan edi.

Shu o'lurishdan bir soatcha keyin O'zbek oyim uzi
xolilatib Hasanalinini o'z oldig'a chaqirtirib kirdi.
Hasanalini bu chaqirtiriqdan bir narsa ham sezmagdi,
chunki xo'jabekasining ichki sirliga uncha oshno emas;
charlar maslahatidir, deb o'yalamoqda edi. O'zbek oyini
uyning eshigini beklab keldi-da, Hasanalinining yaqr
rog'ig'a o'lurdi va yarim tovush bilan muddaoni ocha
boshladı.

— Endi ish Toshkand domlalari bilan bitaturg‘anga o‘xshamaydi... O‘ylab qarasam, marg‘ilonliqning dom-lasi hindi ekan. Shuning uchun noiloj sani olding‘a chaqirtirdim. San ham odamsumon gapimga tushunib, bu to‘g‘rida aqling yetkancha zehningni yugirtirgin... O‘zingga ma‘lumki, kundan kunga marg‘ilonliqni unutish o‘rniga har soat unga esi boradir. Bu hollarning barchasi o‘sha hindining jodusidan bo‘lib, muakkillar‘ Otabekning bo‘ynidan sirtmoq solib Marg‘ilong‘a tortadirlar...

Hasanal xo‘jabekasining ko‘bdan beri domlaxo‘ja bilan sargardon bo‘lib yurishini bilsa-da, ammo uning «hindi, sirtmoq solib tortish» kabi so‘zlariga tushunma-di. Bekasining fe‘li xo‘yini yaxshi bilgani uchun, ya‘ni uning qarg‘ashidan qo‘rqib tushunmaganligini bildirma-di-da, «qani gapning tegi qayerg‘a borar ekan», deb jim quloq soig‘an bo‘lib o‘ltura bedi. Ammo O‘zbek oyim so‘zini haligi yerda to‘xtatib: «San shunga nima kengash berasan?» degan savolni berdi.

— Men nima der edim... Siz nimani ma’qul ko‘rsangiz shu-da, — dedi. Hasanalining tushunmaslik orqasida bergen bu javobi O‘zbek oyimg‘a nihoyatda yotishib keldi:

— Barakalla, Hasan. Ana shuning ilojini o‘zing qilasan.

— Yaxshi...

— Ertadi-indin charlar bo‘lib o‘tsa, albatta Otabek Marg‘ilong‘a yugiradir. Shu vaqtida san ham bir narsani bahona qilib birga Marg‘ilon borasan-da, qayerdan bo‘lsa ham o‘sha hindini topasan va nazrini berib yaxshilab qaytartiriq qildirasan...

— Kimni?

— Kimni bo‘lar edi, Otabekni-da.

— Nega?

— Tushunmadingmi?

— Tushunish bo‘lsa — tushundim... Shunchaki aniq-lab olmoqchiman-da.

— Marg‘ilonliq-ku Otabekni hindi domladan o‘ziga bog‘latib qo‘yibdir. Ana shuni san ham payqab yurgandirsan-ku?

— Payqamag‘an bo‘lsam ham ammo maqsadingizga

— Muakkil — farishta.

endi tushundim, — dedi kulib Hasanali. — Niyatingiz Otabekni marg'ilonliq kelindan sovitish.

— Barakalla, — dedi O'zbek oyim, — sovitishgini emas, uning changalidan Otabekni uzil-kesil qutqarish.

Hasanali hayron bo'ldi. Chunki xo'jabekasining marg'ilonliqqasi niunchalik adovati bor deb o'yamas edi
— Nega endi?

— O'g'limni marg'ilonliqlarning qo'lig'a berib qo'y mayman-da, axir. Burun Toshkandda xotini bo'limg'ar bo'lsa — endi bor, mundan keyin andi kelinga bizning muhtojligimiz yo'q...

— Xayr, endi nima qilmoqchisiz?

— Nima qilishim kundan ham ravshan, — dedi O'zbek oyim va tamom qanoat va ishonch bilan boyaj' maqsadni takrorladi: — O'zingga aytkanimdek Marg'ilondag'i hindi domlaning o'zidan bir marta xaqytariq qildirsaq marg'ilonliqning sir-jodulari botil bo'lib, Otabek o'z-o'zidan andini taloq qilib yuboradi..

— Siz marg'ilonliq hindi domlaning o'g'lingizga qilgan jodusini qayerdan bildingiz?

O'zbek oyim bu savol bilan o'zining kashfidan biror shubhalandi-da, ishonchsizroq qilib:

— O'zim bildim, — dedi.

— O'zingiz qayoqdan bilasiz, axir birav aytkandi sizga?

— O'z aqlim bilan topdim.

Hasanali o'zini tutolmay kulib yubordi:

— Lekin shunga qolq'anda aqlingiz biroz yanglishiadir...

— Nega?

— Negaki ikki o'rtada sihirchi hindi ham yo'q, sila qildirg'uchi marg'ilonliq ham, Otabek ham sihirlang u emas.

— Nega bo'lmasa Otabek hadeb uylansa han Marg'iloniga oshiqaberadir?

— Buning sababini hali ham bilmaysizmi?

— Bilaman, sihir-jodu quvvati.

— Joduni kim qildiradir?

— Qayin otasi, qayin onasi, qolabersa xotini.

— Yanglishasiz, oyi.

— Nega yanglishaman?

¹ Botil bo'lmaq — baziemoq, bo'shashmoq.

— Sihir-jodu qilishdan ularning maqsadi nima, deb bilasiz?

— Kalvak o'g'limning aqlini o'g'irlab, pulini yemakchilar.

— Pulini yemakchilar? — deb kuldji Hasanali. — Marg'ilonlik qudalaringizning davlati oldida biznikini yo'q, desa bo'ladir. Undan keyin men yaxshi bilamanki, ular Otabekka uch pullik ham ro'zg'or qildirmaydirlar. Buni o'zim yaxshi bilganimdek o'g'lingizning o'zidan ham «ularning ro'zg'or qildirmag'anlaridan juda siqilaman» degan so'zini necha qayta eshitdim. Shuni hanı yaxshi bilmoq kerakkim, o'sha jodugor qudalaringiz yomon kishilar bo'lg'anlarida Otabekni Toshkanddan uylantirish siz o'ylag'ancha qulay ish bo'imas edi. O'g'lingizning Marg'ilon borg'andan so'ng va'dasidan aynaganini albatta hojidan eshitkan bo'lsangiz kerak...

O'zbek oyim yengilayozgan bo'lsa ham, ayniqsa Hasanalidan til qisib qolg'usi kelmas edi. Go'yoki shuncha o'tkan gaplarga qiymat bermagandek:

— Men buning sirrini endi xo'b bilib oldim, — deb qo'ydi.

Hasanali kuldji.

— Bilsangiz ham yanglish onglabsiz, chunki buning sirri siz o'ylag'ancha emas.

— Qandog'?

— O'g'lingizning har zamon Marg'ilong'a oshiqmog'i... ayniqsa bu gal qayin ota, qayin onalaridan andisha qilibdir. Undan keyin...

— Undan keyin?

— Undan keyin katta keliningiz o'g'lingizning ko'z ochib ko'rgani.

— Ko'z ochib ko'rgani? — dedi O'zbek oyim va istehzolanib kuldji. — Zaynab o'sha marg'ilonliqcha bo'l-mapti, degin?

— Men qayog'dan bilay... Ehtimol o'g'lingizcha shundaydir...

— O'zing ularning ikkisini ham ko'rgansan, indallo'so'zla: ulardan qaysi birisining husni ortiq?

Hasanali bu savol qarshisida nima deb aytishka bilmay qoldi...

— Muhabbat degan narsa husnga qaramaydir.

¹ Indallo — xudo haqqi, rost.

— Qaraydirmi, yo'qmi, sandan uni so'rayotqan n
yo'q. Qaysi birisi ko'hlikrak deb so'rayman?

Hasanalni qiyndaldi va gapni boshqag'a chalg'itishi
uchun:

— Endi maslahat nima bo'ldi? — deb so'radi.

— Oldin so'zimga javob ber-chi, yer yutkur!

— Savolningiz qiziq, nima deb javob berishga hayron
man... To'g'risini aytaymi?

— To'g'risini!

— To'g'risini indallo so'zlasam, — dedi va qiyana ib
to'xtadi, — har bir gulning isi o'z yo'lig'a.

— To'g'risini deyman!

— Anuv keliningizning o'lsa o'ligi ortiq...

— Gapirma-gapirma, — dedi O'zbek oyim, — bosh
da shu marg'ilonliq balosiga o'zing sababchi bo'l
g'anmisan, hali ham o'sharing tomonini olib so'zlaysan!
Sandek soqoli uzun, aqli qisqadan kengash so'rabi
o'lturg'an men ham ahmoq!

Hasanalining chalg'itishi va hayron bo'lishi O'zbek
oyimning tabiatini yaxshi bilgani uchun edi. Ul o':
xohishiga teskari kelgan haqiqatni ko'tmaydirgan qiziq
bir tabiatka molik edi.

— O'zingiz to'g'risimi so'zlatib, tag'in nega mendan
xafa bo'lasiz, oyi, — deb muqobala qila boshlag'an edi.
O'zbek oyim yana gurullab ketdi:

— Bo'ldi-bo'ldi... tuzingni ichib, tuzlig'ingga tupur
ganni xudoy ko'tarsin, — dedi.

Hasanalni xo'jabekasining qarg'ish va kojishi ostida
kula-kula uydan chiqdi.

Bu musohaba ko'rinishda O'zbek oyimg'a uncha
o'zgarish bermagandek sezilsa ham, lekin ruhan tri
ancha bo'shashdirg'an edi.

* * *

Shu gapdan bir hafta chamasi keyin va char a
kutishning o'n beshinchi kunlari edi. Otabek mehmanc
xonada toqchadagi kitoblar orasidan qandaydir
kitobni axtarar ekan, Hasanalni uning yonig'a kirdi.

— Panjshanba kun charlar emish, xabarini be'lib
ketdi.

Otabek kitoblardan birini sug'urib oldi va varaqasi
ekan, «charlari ham qursin», deb qo'ydi. Ko'nglidan

kechirdi: — «Bu kun dushanba bo'lsa, tag'in orada to'rt kun bor».

— Mana bu xat liam sizga emish, — dedi-da, Hasanali unga bir maktub uzatdi, — boy a birav berib ketkan edi, — dedi va shoshib-pishib qazo bo'layozg'an asr namozini o'qush uchun joynamoz yozdi. Otabek maktubning unvoniga ko'z tashladi: «Toshkandda... mahallasida turg'uchi Otabek Yusufbek hoji o'g'lig'a tegsin». Kim tomondan yozilg'anligi unga ma'lum bo'lib, qo'lidaq'i kitobni toqchag'a qo'ydi va shoshapisha xatni ochdi.

Katta qog'ozda tussizroq siyoh bilan yozilg'an uzun bir xat. Uning ko'zi yozuv ustida suzdi. Suzgan sayin negadir uning tusida ulug' bir o'zgarish, vujudida bir titroq voqi' edi. Bu xat unga so'yinch berar edimi, dahshatmi o'zidan boshqag'a majhul edi. Shu majhul o'zgarishlarning so'ng chekiga borib yetkandan keyin xatdan ko'zini oldi va ixtiyorlikmi, ixtiyorsizmi, haytovur bor tovshicha «qo'rqtummoqchi!» deb yubordi. Bu so'z bilan Hasanali ham nari-beri namozini bitiridda, joynamozdan burilib qaradi:

— Nima gap?

— Hech gap yo'q, — dedi Otabek va esankirash vaziyatida unga qaradi:

— Qo'rqtummoqchi, dedingiz-ku, xat kimdan?

— Xatmi? — dedi va shuning ila biroz esini o'ziga yig'ib olg'andek bo'ldi, — xat keliningizdan... Qo'rqtummoqchi bo'lib ba'zi bir kinoyalarni yozibdir...

Bu gapni aytandan so'ng xatni buklay berdi. Hasanali fotiha o'qub Otabek yonig'a keldi.

— Kinoyalar yozishi kechikkingiz uchundir, — dedi. Otabek tasdiq ishorasini bergandek bosh silkib qo'ydi.

— Ayniqsa shu gal kechikishingiz bechora kelinga og'ir tushib kinoyalar yozishg'a majbur bo'lg'an, — dedi Hasanali: — Anig'i ham bechoraga juda og'ir, «kun-dash— xotin zotining o'lumi» deganlar. Endi, nima bo'lg'anda ham orangizda oz qoldi, charlarni o'tkaza jo'naysiz-da. Otabek javob bermadi, chunki Hasanalining keyingi so'zidan rizo bo'lmaq'an edi.

Hasanali uni tinchitish uchun: — Agar ko'nglingiz tinchimasa, — dedi kulib, — siz ham kinoyalik bir xat

yoziб beringiz. Xat keltirguchi ertaga xabar olib o'tish n
bildirgan edi.

Otabek bu so'zdan biroz jonlang'andek bo'lidi
Chunki uning ko'ngliga bu kinoyalik maktubni jo'rttaga
yozilg'an bo'lg'anlig'i kelib tushgan edi.

— Bu gap to'g'rimi? — deb so'radi.

— To'g'ri. Ertaga erta bilan kelib, xat bo'lsa olib ket
makchi edi.

— Yaxshi, — deb kulimsiradi Otabek, — ertalab ke sa
xat beraman.

Hasanali mehmonxonadan chiqq'ach, o'zini to'xta ib
olg'ani holda ikkinchi qayta xatni ko'zdan kechirdi:

«Vafosizga. Men o'zimning bu maktubimni ko'z yo'ha
larim bilan yozaman. Negaki hozirda manim yolg'iz kizi
yoshlarimgima emas, butun borlig'im siyohdir. Men engi
og'izlarda «vafo» so'ziga ishonmayman. Chunki men
o'zimning vafosiga ishong'anim bir yigitdan ulug' vafosiz
lik ko'rdim. Uyatimdan ko'zlarimni ocholmayman. Negakki
yeru ko'klar, tog'u toshlar va dunyodagi barcha narsa ar
manim aldang'anim uchun kulib masxara qilg'anče qaraydirlar... Bu kunimdan, bu hasratimdan qutilishi
uchun o'zimga ajal chaqiraman. Lekin ajal ham ne i
sho'rlikdan nafratlangandek, go'yo ul ham menga vafosiz
lik qiladir.

Begim, garchi achchig'lansangiz ham aytishka majbur
man: sizda vijdon, insof, rahm, va'da, vafo, yaxshiliq
bilish, boring-chi, odamgarchilikdan hech gap yo'q emish.
Bil'aks siz: hiylakor bir tulki, og'zi qon bir bo'ri, rahm siz
bir jallod, uyatsiz bir yigit!

Sizni hiylakor dedim: esingizda bormi, sodda otamni,
go'l onamni qandog'lar qilib aldadingiz? Yodingizdi
bormi, sham' yonida meni aldab aytkan so'zlariningiz,
bergan va'dalarlingiz, «manim orzum» deb qilg'an xitob
aringiz, to'kkani ko'z yoshlarlingiz?.. Bas, bu hiylalar, binti
makrlar sizdan boshqa kimda topilsin?

Sizni og'zi qon bir bo'ri dedim: chunki sizda rahm yo'che.
Siz o'zingizning zaharlik tishlaringiz bilan mazlumlar
ko'ksini, bayovlar bag'rini chok etasiz; yangi ochitga i
gullarni, endi bosh tortqan lolalarni vaqtsiz so'ldiraishi,
ochilib bitmay o'ladirasiz!

Sizni uyatsiz dedim: ilgarigi vahshatingiz bilan o'z
gizning haqqining bitkanligini bilaturib ham yana uyalmay-

*qizarmay vijdonsizlar amrini berasiz va uyatsizlig‘ingizni
yana bir qat ortdirasiz!*

*Men sizning ha‘zi bir da volaringizga hayron qolaman:
otam Toshkandda ekan chog‘da bu gapni aytishka
uyalg‘an emishsiz... Go‘yo buning ila nomuslik bo‘lib
ko‘rinmakchisiz shekillik??*

Onam ba‘zi vaqtarda:

*Yangi yor topqanda o‘stilar, eskidan kechmoq kerak,
Eskini o‘lgan sanab, latta kafsan bichmoq kerak,*

*baytini o‘qub qo‘yar, men bo‘sam ul vaqtarda buning
ma‘nosiga tushunmas edim. Ammo... endi bu baytni kimga
aytilganiga va uning ma‘nolariga xo‘b tushunmakdaman.
Tashlandiqliqning so‘ng o‘inchi qilib sizdan shuni so‘ray-
man: uchunchi yoi topqanda ikkinchi bechoraga ham
shunday uyatsizlik qilinmasa edi. Bu tilagim uchun
ajablanmangiz, chunki, «pichoqni o‘zingga ur, og‘rimasa
o‘zgaga sol», deyirlar.*

*Sizga yangi yor, menga uyatsizlikning qurboni bo‘lish
muborak. Kumush emas, Tuproqbibi yozdim. 17-javzo,
1265-inchi, yil Marg‘ilon».*

5. XIYONAT

Quidorning Toshkanddan yolg‘iz qaytib kelishi Kumushni ancha entikdirgan edi. Ammo Otabekka voqi’ bo‘lg‘an uzr masalasi bir qadar uni tinchitdi. Ishonarishtonmas shubha va vasvasalardan biroz aridi: «Ul meni unutmagan, va‘dalari chin, so‘zлari to‘g‘ri... Ul ham memi suyar ekan...» deb burung‘i odati bilan gohi erining yo‘lig‘a chiqib kutmakka hain boshladi.

Otasining kelishining sakkizinchı kuni edi. Ul bu kechasi ko‘rgan ba‘zi bir tushlarini uning bu kun keli-shiga yo‘ydi-da, ertalabdan turib sochlarni yeshdi. Sochlari orasidagi chigillarini diqqat bilan tarab, jom yonig‘a o‘lturdi. Uning nafis qora sochlari orqa-o‘ngiga to‘zg‘ib ajib bir manzara berdilar. Sochini qatiqlab va sovunlab yuvgach, onasidan ikkita qilib o‘rdirdi. Ostob oyimning: «Nega qirq kokil qilmaysan?» deb so‘rashig‘a: «Qizingiz endi qizlik davridan o‘tib, kelinlik davriga kirdi. Qizingizning mundan so‘ng kuyavingizdan boshqa sovchilari ham yo‘q», deb kului. Ammo bu ikki o‘rim

scch qirq kokiliga qarag'anda juda ham o'ziga kelishib tushib, unga yana bir qayta ulug'vorliq va oliyliq bag'ish ladilar. Sochini o'rdirg'an dan keyin uyiga kirdi-da, kiyimlar taxlangan toqcha yonig'a to'xtadi. Ravoqliq toqchada uning o'n besh chamlalıq asl ko'ynaklari uyulgan edi. Sariq rupoh atlasini kiyishka chog'lab ko'rgan bo'lsada, biroq ko'ynakni olg'an yerida bu fikridan qaytdi. Qizilni... ko'kni... olma gullini... qisqasi qaysi birisini kiyishka taraddudlandi. Ko'ynaklar ichida o'ziga yarashmaydirg'ani yo'q: oq olma uchun bargi ham, guli hanibir... Uning o'ziga sariq atlas xush kelsada, biroq hozir o'z xohishini bir yoqqa qo'yaturib Otabek ko'nglich'i kiyinishka qaror berdi. Chunki Otabek ko'pincha qora ko'ynak kiyishka qistar edi. Sovsar guli qora atlas ko'ynagini kiyib, boshig'a zangor shohi ro'ymolini soldi va marvarid ko'zlik kichkina oltun halqani qutidan olib qulog'ig'a taqdi. Shu soddagina yasanishdan so'ng, ikkinchi toqchada tirog'liq turg'an ko'zgi yonig'a bordi. Ko'zgi ichidan to'zg'ib, chuvalib ko'ringan soch tolalarni to'g'rilab o'zini kuzatdi. Ko'zgi ichidan ko'ringani malak o'z egasini ham kayflandirib sekingina iljayi qo'ygan edi, narigi yoqdag'i fitnai davron ham sadafde oq tishlarini yoqut kabi irinlari orasidan ko'rsatkande bo'ldi. Bu husnga otaliq vazifasini o'tag'andek ko'ringani latif burni yonidagi qora xolini tabiiylig'ig'a ishonmag'andek qashib ko'rди va ko'zgi yonidan jo'nad. Jo'nar ekan, «...chiroylik bo'lsa ham menikidek xo'iyo'qdir», deb ko'nglidan kechirdi.

Kechki olov vaqtida tashqari hovlisida u-buga ovori bo'lib yurar edi. Bu kungi ko'rgan tushi uni ortiq ishon-tirgan, shuning uchun To'ybekaning tashqari havlidagi qlladirg'an yumishini ham o'zi bajarmoqda, To'ybekadan suv sekdirib o'zi yer supurar ekan, qulqlasi yo'lak tomondan eshitiladirgan oyoq tovushlarida edi.

Havlidagi ikir-chikir ishlarni tamomlag'ach, ayvonning oldig'a o'lturib tuzatindi, tuzatinar ekan yo'lakda yurib kelmakda bo'lg'an bir oyoq tovshini eshitib yuraqini uchundir oshiqinib-shopirinib ketdi. Oyoq tovshi ichkariga yaqinlag'an sayin ul o'zida titroq aralash bol sezar edi. Nihoyat, yo'lakdag'i oyoq tovshi tugalit, Kumush kutmagan joyda paranjilik bir xotin kelib chicdi. Kumush uzoq bir entikib qo'ydi.

Xotin Kumushka qarab kelar edi. Ul yerdan bichib olg'andek pak-pakana, burni yuzi bilan barobar deyarlik tep-tekis, ko'zi qoqqan qoziq o'midek chup-chuqur, og'zi qulog'i bilan qoshiq solishar darajada juda katta, yuzi qirq yillik og'riqlarnikidek sap-sariq, qirq besh yoshlар chamasida bir xotin edi. Kumushbibi o'ziga tomon keluchi bu dahshatlik xotinni umrida birinchi martaba ko'rар edi. «Nima qilib yuribti bu och arvoh!» deb o'yldi. Xotin o'n adimlab uzoqdan yuziga sovuq va tushda qo'rqarliq bir kulgi tusi berdi. Dimog'i bilan «qix» etib qo'ydi.

— Xi-xi-xi, aylanay sizdan, poshsha qiz! Mirzakarimboyning havlilari shumi? — deb so'radi. Kumush «shu» javobini bergandan so'ng o'zi bilan ko'rishmakchi bo'lg'an bu xotin oldig'a ikki adam yurib tilar-tilamas yelkasini tutdi. Uning to'g'ri mavzuni qomatiga yerdan bichib oling'an mudhish xotinning qo'llari zo'rg'a yetdi-da, «esonmisiz, poshsha qiz» deb so'rashdi. Xotin paransasi bilan ayvonning oldig'a o'lтурib olg'ach, «uff» deb chayqaldi va «ancha yo'l ekan, tinkalarim qurib ketdi-ya?» deb shikoyatlandi.

— Mirzakarimboyning havlilari aniq shumi?

— Shu.

— Siz kimlari bo'lasiz boyning?

— Men, qizlari.

— Qix... sizga bersam ham bo'lar ekan, — dedi xotin va yonchig'idan bir xat chiqardi. — O'g'lim Toshkand bilan Marg'ilon orasida qatnab oliq-sotiq qiladir. Bu gal Toshkanddan qaytishida birav unga shu xatni berib, Mirzakarimboyning havlilariga tez yetkuzib berasiz, deb iltimos qilibdir. Qix, xi-xi, aylanay sizdan poshsha qiz, qix... Maxtang'uliq bo'lmasin, o'g'lim ham o'zimga c'xhash biravning xizmati yo'lida o'lib qutiladir: bu kun tush vaqtida Toshkanddan keldi-da, onasi bilan so'rashishni ham bilmay shu xatni qo'limg'a tutqizdi. «Jon ona, o'zim yo'lida juda urinib keldim, sanga adabsizlik bo'lsa ham darrav Mirzakarimboynikini so'rog'lab shuni eltab ber, berguvchi tez berasiz deb o'tingan edi», dedi. Men ham ko'ngilchangman, aylanay poshsha qiz, kasaldan yaqinda turgamini uchun bir qadam bosishg'a toqatim bo'limasa ham savebdan quruq qolmayin, deb

M a v z u n — benuqson, xushbichimi.

surgala-surgala havlingizni s ^{o'g'lay} so'rog'lay topqumimcha o'lib bo'ldim... qix... — dedi. Ku ^{uch} xatni xotining qo'llidan olib rahmat aytdi va xatnirg unvomiga¹ ko'z tashladi: «Marg'ilon shahrida sokir Mirzakarim quidor havlisig'a».

— Yanglishmabsiz, oyi.

— Nega yanglishay aylanay sizdan, poshsha qiz. Ulug' dargohlarinezni ko'chbadagi har kim bilar ekan, — dedi xotim va yaldoqlanib o'midan turdi. — Endi men ketaqolay, bolag'imam yo'ldan och kelib, bir qosh q issiqlqa zoriqib o'lurgandir.

— Ichkariga kiring, choy qaynatayliq.

— Rahmat, poshsha qiz. Anchon icharmiz choy bo'lisa... qix. Bir ko'rgan bilish, ikki ko'rgan tanish, dev'dirlar...

Kumushbibi xotinni ortiqcha qistab o'Iturmadid², yo'lakkacha kuzatib bordi. Xotin yo'lakka burilar ekan qayrilib to'xtadi:

— Bu dunyoda shunaqa hojat chiqarishlardan topqanmiz, agar Toshkandgami, Qo'qong'ami otangi³ning xat-patlari bo'lsa o'g'lim bajonudil olib ketadi. Shu o'rtalarg'a kelib qolsam xabar olib o'taymi? — deb so'radi. Kumushning «yo'q» deyishka og'zi bormay «maylingiz, og'ir kelmasa» deb javob berdi. Xotin yo'lakka burildi. Kumush ayvon tomong'a qaytar ekan oshiqib xatni ochti. Xat kichikroq qog'ozda o'lchavlik so'zlardan iborat edi.

«Kumushbibi binti⁴ Mirzakarimboyga — zavji⁵ tosil-kandlik Otabek Yusubek hoji o'g'lidan. Otangiz Tosilikanda ekan vaqtida men bu ishni ochmoqqa og'irsing'an, to'g'risi uyalg'an edim. Ma'lumingiz Toshkanddan uylaganimdan so'ng yolg'iz boshimg'a ham Toshkanddan, ham Marg'ilondan ikki xotin ushlab turish og'irliq qila boshtidi. Shuning uchun bu ikki xotining birisidan kechishiga to'g'ri kelib, nihoyat turmishim uchun yengil va orzumga muvofiq bo'lg'an bir narsaga qaror herdim. Ul ham toshkandlik xotinim bilangina qolib, sizni taloq qilish etli Maktubni olg'an kuningizdan boshtlab o'zingizni mendan

¹ U n v o n — adres.

² S o k i n — turuvchi, yashovchi.

³ B i n t — qiz.

⁴ Z a v j i — kuyov.

begona va nikohimdan tashqari hisoblasangiz bo'ladir. Manim bu taloq xatimni albatta shariat peshvolari shar'iy hisoblab iddangiz' bitish bilan sizga boshqa er qilmoqqa ixtiyor bersalar kerak. Otabek Yusufbek hoji o'g'li.

13-inchi javzo², 1265-inchi yil, Toshkand».

...Ul bu maktubni o'zining so'ng tomchi kuchi bilan o'qub tamom qildi-da, jonso'z³ bir tovush ila «uyatsiz!» deb qichqirdi va yerga yiqilib o'zidan ketdi... Yiqilishda qo'lidan chiqg'an qog'oz parchasi shamol bilan uchib borib boshi yonig'a tushdi. Yo'lak panasidan mudhish bashara chiqib bir-ikki qayta unga kulib qarag'ach, yo'qoldi...

Bozordan qaytqan qutidor yerda hushsiz yotqan qizi ustiga dahshat ichida yugurib keldi. Chakkasini zax yerga berib yiqilg'an va kesak kabi hissiz qizini jon holatda quchog'ig'a oldi. «Qizim... Kumush... ko'zingmi och!» Ammo Kumushdan javob yo'q edi. Dahshati yuz daraja ortqan holda Kumushni ko'tarib olib ichkariga yurdi. Uyda Ostob oyim bilan To'ybekä qiy-chuv qo'pordilar. Ayvong'a yotqizg'an bo'lsalar ham Kumushni o'ziga keltirish chorasinib bilmay, to'g'risi nima chora ko'rishni eslari topmas edi. Barakat bersinki, esi yarim bo'lsa ham To'ybekä umrida birinchi ish qildi: sovuq suv keltirib Kumushning manglay va ko'ksiga sepkan edi, seskanib o'ziga keldi. Hushdan ajralayozg'an bechoralar bu hoidan so'ng biroz jonlang'andek bo'ldilar. Kumushni sovuq ter bosib bir necha vaqt jim yotdi, shundan keyin ohistag'ina o'nglanib yotib olg'ach, ko'zini ochdi.

— Nima bo'ldi qizim, ko'zingga bir narsa ko'rindi-mi?

Kumush ko'zini yumdi-da, entikib qo'ydi. Jayob bermadi. Bu savol otasi tomonidan ham berilgandan so'ng:

— Meni tashqaridan kim olib keldi? — deb so'radi.

— Men, qizim!

— Yonimda hech narsa ko'rmadingizmi?

Qutidor bu savoldan boshqa gap tushundi:

² I d d a — erdan ajragan yoki eri o'igan xotinga homiladorligi aniqlanguncha shariat ho'yicha erga tegish man qilingan yuz kunlik muddat.

³ J a v z o — 22-may — 21-iyun.

⁴ J o n s o'z — jon o'rnovchi, azob beruvchi.

- Yo'q, qizim, sen o'zing yolg'iz yotar eding.
- Shundoq yo... — dedi. So'zining so'ngg'ini aytal madi.
- Gapur, gapur, qizim.
- Yonimda bir xat bor edi... meni bu holg'a qo'yg'uchi shu xatdir, — dedi, bu so'zni nihoyatda kuchlanib aytdi

Vaqt xuftanga yaqinlashg'an edi. Qizining haligi javobi bilan sabrsizlikka tushkan qutidor qo'lig'a sham' olil tashqarig'a chiqdi va yerdan xatni oldi. Qizini bunchalik falokatka solg'an xatni olg'an yeridan qo'zg'almayot o'qub chiqdi. Xat haqiqatan jonso'z edi. Qutidorni ham oz qoldikim, hushi boshidan uchsin... So'ng chekda xo'rlang'an va favqulodda chayqalg'an yuragi bilan ixtiyorsiz «niakkor, insofsiz!» dedi. Ko'z o'nglari qorong'ulanib bir necha vaqt serraygancha qoldi. Yani «yaxshiliqni bilmagan haromzoda» deb qo'ydi. Boya bu xatdan xabarsiz edi. Endi qizining oldig'a kirib, unin betiga qarash unga juda ham og'irlashqan, chunki bu foji'aning bosh omili deb o'zini tanig'an edi. Borin ayvonning oldig'a o'lтурди va boshini qo'llari orasig'i oldi. Bu xo'rlik, bu odatdan tashqari uyatsizlik bechori qutidorni juda ezgan; nima qilmoqs'a, xo'rlang'an, tahqir etilgan qizini ne yo'sunda yupatishka, bu qori kunlarni qandog' qilib o'tkazishka bilmash edi. Shu holda ne vaqtg'achadir qoldi. Erining kechikishidan xavfsi tushib, Ostob oyim uning yonig'a chiqqanda ham ul boyag'i holda edi.

Eru xotin qizlarining yonig'a kirdilar-da, uning oyoq tomonig'a o'tib sekin-sekin o'lтурishdilar. Anchagini bir-bilariga qarashib qolq'ach, Ostob oyim olg'an taassurotimi ichiga yutaberishka chidalmadi-da, yog'murdeko'z yoshini to'ka berdi. Qutidor ham xotinini kutib tur-gandek ko'z yoshlari bilan soqohni yuvmakka oldi. Ko'zi yumuq bo'lsa ham ularning hozirgi hollarini sezish yotg'an Kumushning-da qaynab chiqq'an ko'z yoshlari ikki chakkasidan yostiqq'a oqib tusha boshladи. Shu choqda na uchundir toqchada yonib turg'an sham' ham lip-lip qildi-da, o'chdi... Shuning ila bu havlini chima'nosi bilan qorong'uliq bosdi.

Bu voqi'aning uchunchi kuni Kumushbibi yillab yotg'uchi og'riqlardek sarg'ayib ozg'an, endigina g'unchadan chiqayozgan bu yosiman gulni xoin qo'llarning zahri so'litan, fasod o'chog'inining uyatsiz mufsidlari' husn bog'ming bu yangi erkasini ishong'an va ko'z tikkan jihatni ismidan tahqir qildirib umidsiz bir vujud yoki jonsiz bir haykal holig'a qo'ygan edilar. Uning ko'zlarida doimiy bir ma'yusiyat, arimas bir huzn,² har onda bir entikib chayqalish edi. Oftob oyim ham so'ng chekda xo'rlang'an esa-da, lekin unga bu xo'rliqdan burun u-bu bilan qizini ovitish, uning ko'nglini ochib bu sovuq, uyat gapni unutdirish, har holda ko'zining oqu qorasi bo'lg'an Kumushni birar kasalga chalinmaslig'i yo'lida tirishish muhimroq edi. Va ikki gapning birida «Ortiq o'ylama, qizim... Esingdan chiqar, endi xafa bo'lg'aning bilan sira foydasi yo'q», der edi. Kumush bo'lsa hushsizlarcha onasining og'zig'a ag'rayar va har qachon ma'yus edi. Kumushning bu holi bechora onanining yuragini uzar, yuz xil vasvasalarga solar edi.

— Kumush, — dedi Oftob oyim tushlik choydan keyin, — qaytag'a tog'angnikiga borib kelmaymizmi?

— Nima qilamiz tog'amnikida?

— Nima qilar edik. O'ynab kulamiz, qayg'ularingni ko'chaga tashlaymiz.

Kumush onasining so'ziga nima uchundir kului va «mayli» dedi.

— Tur bo'lmasa, yuz-qo'lingni yuvib otlan, xudo o'lim bersin uyatsiz eringga.

Kumush muloyimg'ina qilib onasig'a qarab oldi. O'rnidan turib To'ybeqa hozirlab bergen obdasta yonig'a yuvinish uchun o'lтурди.

Ular tamoman yo'lg'a hozirlang'an edilar, yo'lak tomondan o'tkan kun xat keltirgan xotin ko'rindi. Kumushning ko'ziga bu xotin ofat kabi ko'rinsa ham, ammo ikkinchi tarafdan ul so'yindi. Onasini kelguchi xotin bilan tanishdirib, kim bo'lg'anlig'ini so'zladi.

— Xi-xi, aylanay boyvuchchalardan... Shundog' qizimnikiga o'tkan edim, qix... alva'ddayn³, deb yo'l ustisi-

¹ M u f s i d -- fasod qiluvchi, buzuqi.

² H u z n -- hazin, mung.

³ A l v a ' d d a y n -- va'dasiz bo'lmayin.

dan burilib kirdim... — deb puchuq xotin so'zlanib kela edi. Ona-bola qo'lg'a olg'an paranjini yerga qo'yishg'i majbur bo'ldilar. Xotin Kumush bilan ko'rishkach, aching'ansumon so'radi: — Ha, aylanay, poshsha qiz, sizga nima bo'ldi, juda o'zingizni oldirib qo'yibsiz?

Puchuqqa joy ko'rsatib, Oftob oyim javob berdi:

— Bir-ikki kundan beri tobi yo'q.

— Xudoy saqlasin, xudoy saqlasin, — dedi xotin, — qix... bevaqt kelib sizlarni yo'ldan to'xtatdimmi... Xayı, xudo singlimni yomon ko'zdan asrasin,— deb fotiha o'qudi.

— Xush kelibsiz, — dedi Oftob oyim...

— Xushvaqt bo'linglar, aylanay, qix... — dedi xotin va Kumushka qarab davom etdi, — anuv kungi so'zingiz bilan yo'ldan qayrilib kirgan edim. Ertaga o'g'lini Toshkand jo'namoqchi, otangizning xat-patlari bo'lsa. . qix.

Kumush javob berish o'tniga onasig'a qaradi. Qizining qarashidag'i ma'noga tushungan Oftob oyiri «yuboraturg'an xatimiz yo'qdir», deb javob berdi. Bu so'z bilan puchuq xotin g'ilt etib Kumushka qarab qo'yd. Kumush onasini unga xabarsiz ko'rsatib javob berdi:

— Otamning xatlari yo'q, meniki bor, ozg'ina kutisha vaqtingiz bo'lsa, yozib berar edim.

Puchuqning kelishidan maqsadi faqat shu yozib beriladigan xatgina edi. Kumushning o'tinchi unga moy kabi yoqib tushdi:

— Yozib bering aylanay, poshsha qiz, boraturg'a i joyimdan kechiksam-da, savobi bor-ku, qix... — ded. Kumush xotindan minnatdor bo'lib uyiga xat yozishi uchun kirdi.

* * *

Yuqorida Otabek tomonidan oling'an maktubning haqiqati mana shu yo'sun xiyonatning natijasi edikin, biz endi xiyonat qahramonlari bilan o'qug'uchini taniishdiramiz.

6. ISITMA ORASIDA

Saratonning ikkinchi kuni... Marg'ilonning shimolida bo'lg'an B... mahallasining kunchiqar tomonida janubga

qarab burulg'an tor ko'chaning yuqorig'i burchagida otining tizginini ushlagani holda bir yigit kiyimiga o'lтурган chang-to'zonzarini qoqar edi. Yigitning uzoqqina yo'ldan kelganligi, uning kipr... va qoshlarig'a, ham endigina chiqa boshlag'an soqol-murtlariga o'lтурган to'zonlardan bilgulik edi. Yigirma ikki yosular chamasida bo'lg'an bu yigit sariq tanlik, ukkining ko'zidek chaqchayib, o'ynab va yonib turg'an qizit ko'zlik, yuziga parchinlangandek yuza (puchuq) burunlik, manglayi qancha tashqarig'a o'sib chiq'ar bo'lsa, yuzi o'shancha ichkariga ketkan, qisqasi vaqtsizroq yaratilib qolg'an bir maxluq edi. Burchakda yerdan ikki yarim gazlar yuksalikda kunbotishg'a qaratib qurilg'an ikkita ko'rimsiz bir betlik eshiklar yuzlariga yopiq holda edilar.

Ma'lum yigit boshidag'i qalpog'ini qo'lig'a oldida, haligi eshiklarning o'ng tomonidag'isini ochib, oti bilan ichkariga yurdi. Eshik ortiqcha tor bo'lg'an uchun ot siqilibkina o'tdi-da, endi uzung'ina usti ochiq yo'lak boshlandi. Yo'lakdan so'ng havli edi. Havlining sharq va janub tomonlari buzilib-yorilib yotqan eski xaroba imoratlar bo'lib, havli yuzi turlik axlatlar bilan bulg'ananch, go'yo yillardan beri tozalanmag'an, supurgi ko'rmangedek edi. Havlining o'rta yerida pakanagina baliq tut o'sib, ostig'a kul va boshqa axlatlar to'plang'an edi. Havlining kunbotar tomonida xarobaliqdan ozg'ina berida bo'lg'an, boyag'i yo'lakka tiraltirib soling'an ikki darichalik bir uy, bu uy qatorida bir ayvon bo'lib, shuning ila bu havlining tikkayan binosining hisobi tamom edi. Bu xonadonning oshxonasi bo'Imag'ani uchun bo'lsa kerak haligi ayvonnинг bir burchagiga o'choq qurulg'an. Tutunlar bilan ayvon deganimiz qob-qora is, go'yo ayvon bo'lg'anig'a ond ichmakda. Buning ustiga o'choq boshidag'i tovoq-qoshiqlar, tog'ora va qozonlar tartibsiz ravishda iflos yetarlar, qozon tevaragida uymalashmakda bo'lg'an uchto'itta tovuqlar mundagi ifloslikni yana bir qat oshirmoqda edilar. Ayvonnинг narigi yonidag'i daricha orqaliq uyga kirilur edi. Uyning yarmisi quruq yer — qora shibdan iborat bo'lsa-da, ammo to'rida chaqich bog'lab yiltiramakda bo'lg'an — kir, yulduz kabi ilma-teshuk jafoakash oq kiyiz, hain taxmondag'i eski sandiq ustiga yig'ib qo'yulq'an bir to'da paxtasi chiqg'an uvadalar ko'rpa-yostiq otini o'z ustilariga olur edilar. Bitta toqchadag'i

cheti uchkan, qoni qochqan uch-to'rtta piyola va bir qora qumg'onni, ikkinchi toqchadag'i umrida yuvinib ko'rma-gan qora mis barkashni, bo'sh qoziqlar ko'ngli uchu i osilg'an bittagina kir dasturxonni tilga olish bilan bu havlining butun jihoz-amloki ro'zg'orini yozib chiqilg'a i bo'linur, burchakdag'i toqchada qattig' non mujič o'lurg'uchi sichqonni ko'rsatib o'tilmasa, bu uydā boshqa jonliq zot ham ko'rinxmasa edi. Qarshidag'i bo'g'o i tushib o'rtasi yemirilgan, devorlaridan baqa sallasi uni chiqg'an xaroba binolarning o'nda-so'nda ko'rilmada bo'lg'an eski naqshlaridan va sirlaridan bu oilaning ilgarida davlatlik bir xonadon bo'lg'anlig'i, ammo bu kunda ortiqcha faqirlilikda yashag'anlig'i onglashilur edi.

Yigit otini tut yog'ochig'a bog'lab, uyg'a tomon yui-gan ham edi, burchakdag'i xaroba uydā o'zini tuzatib o'qug'uchining qucidor havlisida ko'rgani pakana xotin go'yo onalarning «ziyondosh albasti»laridek xunuk qiycfada yigitka qarab yugirib kela boshladi. Xotin yigit bilan eson-sog'liq so'rashqach, ikkisi uyg'a kirdilar. Yigit to'niui yeshib uyning to'riga irg'itdi, boshidan qalpog'ini olib qoziqqa ildi. Shundan so'ng, ikkisi ham o'lurishdilar.

— Qalay, — deb so'radi xotin, — ishing o'ngidanm?

— Chakki emas.

— O'zi hozir shu yerda edi. Eblab kelsa shu edi, deb tashvishlanib o'lurdii. San kelur oldingdag'ina chiqub ketkan edi.

— Uyg'a ketdimi?

— Bilmadim, kelib qolsa kerak. O'zi ham qatnay-qatnay o'layotibdir, kecha qayta kelib-ketdi, qix...

— Nimadan tashvishlanadir?

— Ishni aytanimdek qilolmasa, hamma mehnat to'ri pul, deydir.

Yigit kulimsirab olg'ach, so'radi:

— O'zimizning ishlar qalay?

Bu savoldan xotinning yuziga umidsizlik tusi kirdi:

— Bilmadim, do'stdanmi, dushmandanmi haytov u olding ochilmay turadir, sovchiliqqa chiqmag'an kuni n yo'q, qix... Yoimon qo'shnini yer yutsin; Marayim kulingchi bo'shashqandek bo'lg'an edi, uni ham qo'shnilar o'lqur aynatibdilar... Homidboy bo'lsa bu kun unash-

¹ Amloki - ro'zg'or - ro'zg'or boyliklari.

Kuding - matoni o'rib tekislash.

salaring ertaga to'yni boshlaymiz deydir, qix... — Bu so'zdan yigitning ko'zları olayib allanechuk tuska kirdi.

— Qaysi qo'shni ekan, u?

— Qurib ketsin, yomon qo'shnillar, qix... Man sanga qaysi bir qo'shnini tutib beray, hammasi ham aynatar emish.

— San manga o'sha... ni ko'rsatib ber, tobini olib qo'yay o'sha onangni...

Ikkisi shu mojaroda edilar. Yo'lakdan kirishdayoq tutka bog'lang'an o'zining otidan odamning kelganini bilgan Homid ayvondan aylanib kirishka sabri chidamay, darichadan oshib uyga kirdi-da, yigit bilan quchoqlashib ko'risha ketdi. O'lтурар-o'lтурмас Homid undan so'ray boshladı:

— Xo'-o'-o'sh, Sodiq polvon, ishlar qanaqa, Toshkandda nima gaplar bor?

— Nima gaplar bo'lsin. Toshkandda tinchlik. Bahona bilan Toshkandni ham ko'rib oldiq.

— Eshigini topa oldingizmi?

— Topdim. Aytkaningizdek, uning eshigini Toshkandda har kim bilur ekan.

— Bo'lmasa, xatni ham topshirg'andirsiz?

— Topshirdim.

— Bali sher, xatni qo'lingizzdan kim oldi?

— Bir chol.

— Yuzi cho'ziqroq, chakkasi siqiqroq choldir.

— Xuddi o'zi.

— Xatini ham ololdingizmi? — dedi va sabrsizlanib Sodiqning og'zig'a tikildi. Sodiq yuziga mag'rur bir tus va ovozig'a muzaffariyat ohangi berib «xatini ham oldim», javobini aytди. Bu javobdan so'ng Homidning og'zining tanobi juda ham qochqan va Sodiqning yelkasisiga qoqa boshtag'an edi. Sodiq qo'ynidag'i xatni olur ekan, ishlatkan hiylasini hikoya qildi:

— Xatni cholg'a berdim-da, ertaga Marg'ilon keta-man, xat bersalaringiz bemalol, dedim. Chol biroz o'ylab olg'andan keyin, hozirg'a xatimiz yo'q, sizga malol kelmasa erta bilan bir xabar olib ketmaysizmi, o'zingiz hozirda qayerda turibsiz, deb so'radi. Man og'irsing'ansumon o'ylanib oldim va xo'b, dedim, qo'shxonamı uzoq bo'lsa ham bir xabar olib o'tarman,

¹ Farg'onada havlini eshik deydiilar (mual.).

dedim. Ishning o'nglanishiga quvonib, bir kechani choyxonada kechirib, ertasiga va'da vaqtig'a yana bordim, imon tarkur etam xatni muzdek qilib tayyorlatib qo'yg'an ek. Marg'ilon qayerdasan, deb bir ot, bir qamchi jo'nay soldim.

Homid xatni olur ekan, Sodiqning yelkasiga qoqit «ra'mat, rahmat», deb qo'ydi va: «Biz ham sizning harakatingizda», degan so'zni ham qo'shib qo'ydi. Xatni ochar ekan, Homidning yuzida quvonch aralash bir jiddiyat mushohada etilar edi.

«Umidim yulduzi, orzum chechagi, hayotim tirag Kumushimga!»

Kinoya va achchig'lar bilan to'liq bo'lg'an maktubingizni oldim. Xatni yozg'an chog'ingizda tamom bir o't ichida, g'azab dengizida suzg anlig'ingiz gavdalanib ko'; o'ngimdan o'tdilar. O'tdilargina emas, hatto menga shunchaliq ta'sir etdilarkim, go'yo malikasining g'azabige uchrag'an qul qay darajada es-hushidan ayrilsa, qilishiidan, o'ylar o'yidan yanglishsa, maning-da hozirg' holim buning yuz daraja yuqorisig'a yetdi. To'g'risi zahabolud maktubingiza odamlarcha tushuna olmadim va tushunishka ham luzum ko'rmadim, chunki g'azab ustidi aytilgan so'zlar aqlli kishilarcha loyiqi muhokama va mutolaa bo'lomas, gulxandan so'ng alanga hisobini hech bir vaqtda olinmas. Lekin maktubingizing bir o'rniga nima ma'no berish uchun tamoman ojiz qoldim: «Ilgarig' so'zingiz bilan o'zingizning haqqingiz bitkanligini bilaturi ham yana uyalmay, qizarmay vijdonsizlar amrini beriu qo'yasiz-da, uyatsizlig'ingizni yana bir qat oshirasiz...» va «Otam Toshkanda ekan kezda bu gapni aytishka uyalg'an emishsiz», «go'yo buning bilan nomuslik, uyatchan bir yigit bo'lib ko'rinnakchisiz shekillik?»

Bu so'zlarining bilan nima demakchi bo'lasiz, taningi sog'mi? Durust, man otangizga birga ketalmasligimni charlarni uch-to'rt kun kutib qolishimni bir necha vaqt aytalmay yurdim va nihoyat otangiz ketishka ruxsat so'ra' boshlag'ach, otam orqaliq urimni aytirdim, bas, bundi qanday uyatsizlik bo'lsin, gumonimcha isitmangiz qattig' ushlag'an ko'rindadir va bu telbalarcha maktubingizi isitma orasida yozg'on o'xshaysiz...»

Homid maktubning bu o'rniga yetkanda ixtiyorsi: xaxolab yubordi-da, «voy ahmoq» deb qo'ydi. Puchuq

xotin bilan Sodiq kulib unga qarasalar ham ul iltifotsiz o'qushida davom etdi:

«*Maktubni isitma orasida yozg'aningizg'a tamoman qanoat qildim. Shuning uchun sizni ayplashka haqqim yo'q, ham siz ma'zursiz.*» Bu kinoya va zaharlik maktubni yozishg'a sizni majbur etkan, meni hylakor tulki, og'zi qon bo'ri, uyatsiz yigit... va tag'in allaqancha martabalarga mindirilishlarimning bosh omili albatta otangizdan ham eshitikan bo'lsangiz kerak, shu kungacha charlar balosi bilan tutqun bo'lishim orzu-havas qayin otasining og'rib yotish shumligidir. Nihoyat sizning achchig' xatingiz barakasida bu kun charlar xabari ham kelib qoldi. Siz maning bu xatimni o'qub, gunohlarimni yarlaqab¹ turg'an kezlariningizda, albatta man Marg'ilon yo'lida bo'lsam kerak. Onangizning o'quyturg'an bayti maning sha'nimga tamoman teskari, chunki ota-onha orzusi hech bir vaqt yangi yorlik vazifasini o'tay olmas va hamisha boshgalar-ning orzu-havasi bo'lib qola berar. Siz o'zingizni tuproq bilan tenglashdirmakchi bo'lg'ansiz, lekin man hozir Kumushka ham qanoatlanmay Oltinbibi deb atamoq fikri-ga tushdim...»

Borlig'im muhabbatingiz alangasi bilan tutashqani holda zavjizingiz Otabek. 26-javzo, 1265-inchi yil. Toshkand».

Maktubning bosh tomonini o'qug' anda Homidning yuzida ko'rilgan shodlik o'zgarishlari xatning oxiti bilan negadir yuvilg'andek va shodliq o'rmini chuqur bir mulohaza olg'andek bo'ldi. Bir-ikki daqiqaliq fikrdan so'ng Otabekning «*Siz maning bu xatimni o'qub gunohlarimni yarlaqab turg'an kezlariningizda, albatta man Marg'ilon yo'lida bo'lsam kerak...*» jumlasini ko'zidan o'tkazdi-da, Sodiqdan so'radi:

- Toshkanddan chiqg'aningizga necha kun bo'ldi?
- Olti kun.

Sodiqning javobi uning ustidagi yukni tag'in ham og'irlashtirg'andek sezilib ul boshini quyiga engashtirdi va chuvoq soqolini tuzatib fikrda qoldi. Homiddagi keyingi o'zgarishdan xabarsiz taxmondag'i uvadalarni tuzatish bilan ovora bo'lib yurgan puchuq xotin Homidning yonig'a o'l turib, xunuk bir iljayish orasida so'radi:

¹ Ma'zur — uzrli, kechirrali.

² Yarlaqash — kechirmoq, afv etmoq.

— Qalay, Homidboy, ishlar o'ngdanmi? Poshshani-saga endi sovchiliqqa boraveramizmi?

Homid umidsizcha boshini chayqadi va salmoqqina qilib javob berdi:

— Ishimiz hali u darajaga yetkan emas, biz hozi faqat sovchining yo'lida'i birinchi g'ovnig'ma buzdiq.

Homid puchuq xotin orqaliq Kumushning xatin oldirish bilan o'zining birinchi martaba yuborg'an xiyonatnomasini favqulodda bir muvaffaqiyat bilan natijalan-ganligini sezib, Otabek ko'kragiga ham qo'l solib ko'rmaslik va uning Kumushbibiga bo'lg'an munosabatini bilib, ham shunga qarab ish yuritmak uchun Ku-mushning maktubini Sodiq orqaliq Toshkandga yuborg'an, Sodiq esa o'qug'uchig'a ma'lum maktubini Otabekka topshirib, Otabekning Kumushka yozg'an maktubini ham olib kelgan ediki, yuqorida bu xat Homid tomonidan o'qilib o'tdi.

Otabekning bu maktubi ortig'i bilan o'zinim; Kumushka bo'lg'an munosabatining hamon eski holidi boqiylig'imi e'lon qilar va o'zining osonliq bilan raqibka berilmasligini so'zlar edi. Bu yo'lda birinchi qadamiri muvaffaqiyat bilan bosqan Homid keyingilarini bi-rinchidek ketishi uchun qayg'ulanar edi. Bu kun-erta Otabek kelar-da, Kumush bilan topishar. Xiyonat-nomaning o'zini bo'limg'anlig'ini isbot etti, Homidning o'ylag'an ishini yana keyinga siltar yo'i butunlayga Homidning umidini uzar — mana bu ochic, ko'rinish turgan ehtimol emas, haqiqat oldida ul hayron va bunga qarshi tadbir o'yash bilan garang edi. Ul bu to'g'rida uzoq o'ylab turmadi, bir narsaga qaror qo'yg'an kabi fikrdan ko'zini ochdi va puchuq xoting'a dedi:

— Jannat opa, bir chilim beringiz-chi, — Jannat opa chilim solish uchun qo'zg'alq'ach, Sodiqqa dedi: — Inim Sodiqboy, ishimiz juda xom hali.

Sodiqnig qizil ukki ko'zlar o'ynab javob berdi:

— G'am yemang, aka, xom bo'lsa o'bdan pishita-miz, o'lmasak.

Sodiqning bu javobi Homidning ishonchini moy-lag'andek bo'ldi, to'ppisini boshidan olib namatka taslag'ach, minnatdorlik ohangi bilan:

— San bilan Jannat opam tirik bo'l salaringiz pish-tarmiz, albatta! — dedi va Jannat opa qo'lida'i chilim u

olib takir-tukir qilib pishitdi va shi-g'-g'-g' etdirib sarxonani sindirib yuborar darajada ichiga tortg'ach, og'zidan chiqg'an pag'a-pag'a tutunlar orasida chilimni Sodiqqa uzatib, Jannat opag'a dedi: — Opa, siz tag'in bir martaba qutidorning uyiga xat olib boraturg'an bo'ldingiz...

— Qix, jonim bilan aylanay. Sodiq olib kelgan xatni mi?

Homid kului.

— Yo'q, opa, agar bu xatni olib borsangiz, shunchalik qilg'an ishlariimiz birpul degan gap bo'ladir. Ilgarigi gal yozdirib berganimdek o'z rejamizga muvosifqlab Otobek tilidan yana birini o'martirib beraman.

— Xi-xi-xi, aylanay, qix... Man bu ishlarni qayoqdan bilay, Homidjon.

— Albatta bilmaysiz. Lekin mundan so'ng yaxshi bilmog'ingiz kerak, ozg'ina yanglishib ketsangiz ham hamma qilg'anlarimiz shamolg'a uchadir, undan so'ng... — to'satdan bu o'rinda Homidning esiga o'zing bir xatosi kelib tushdi: birinchi gal Otobek tilidan yozg'an soxta xatini uning qo'l yozuvini mulohaza qilmasdan yuborg'an va bu kungacha bu sirmi qucidor, Kumushbibilar tomonidan sezilib qolishidan qo'rqiб kelmakda edi. Endi bu ikkinchi soxta xatni yozdirishda garchi hozir Otabekning qo'lyozmasi o'z qo'lida bo'lsa ham yana qo'rquunchi yo'q emas edi. Endigi xatni nihoyatda ehtiyyot bilan nusxaga qarab yozdirishni ko'nglidan o'tkazdi-da, yana qaysi to'g'ridadir uzoq o'ylab olg'ach, Sodiqqa dedi:

— Inim Sodiqboy, sizga ham yana katta bir xizmat bor, basharti...

— Kishining xizmatidan qochqan yigit emasman!

Homid Sodiq bilan Jannat opag'a qarab oldi va:— Shundoqmi? — deb ishonmag'ansumon takror so'radi, undan ijobiy javob olg'ach, yonini kavlashdira berib:— Jannat opa, — dedi, — Sodiq horib qorni ochib kelgan ko'rindadir, man ham ertadan beri tomoq yegan emasman, biz Sodiq bilan so'zlashib o'ltursak-da, siz mana shu pulga guzardan chiqib bir chorak' et keltirib, sho'rba qilib bersangiz. — Jannat opa paranjisini yopinib etka ketdi, so'ngra Homid Sodiqdan takror s-'radi:

¹ Bir chora — uch yarim-to'rt qadoq chamasi toshdir (mual.).

— Kishining xizmatidan qochqan yigit emasman, deng-chi? — negadir Homid Sodiqning takror-takror: «qochqon odam emasman, sinamasdan xizmatini aytabering», deyishiga ishonmas edi. Nihoyat:

— Basharti sizga buyuradirk'an xizmatim bu kungacha qilg'an ishlaringizdan tamoman boshqa va og'ir bo'lsa-chi, — dedi. Sodiq Homidning maqsadig a tushungandek bo'lidi va o'ylab turmay:

— Odam o'ldirishmi? — deb so'radi. Homid Sodiqqa ishonmag'ani holda bir daqiqa chamasi qarab turci, so'ngra tevaragiga alang'lab olg'ach, hazil tariqasida:

— Basharti odam o'ldirish bo'lsa-chi? — deb so'racci.

— Bu kungacha ikkitasini joylashdirdim, uchunchiga o'tsa nima qiladi? — dedi Sodiq va mag'rur kulib qo'yici. Bu so'zdan so'ng Homid ustidagi yukni otqandek so'lihi olib qo'ygan edi.

— Man kishining xizmatini unutaturg'an yigit emasman, — dedi Homid va davom qildi, — o'g'ul bola uchun o'g'ul bolalig'im, yomon uchun yomonlig'im bcr. basharti shu xizmatni bajarib berishni bo'yningga olsang. ond bilan aytamanki, davlatimning yarmisi saniki bo'lsin!

Sodiq o'lturgen joydan qo'lini Homidga uzatib «qaytmaysizmi?» deb so'radi. Homid qo'lini olib «so'z ham bir, xudo ham bir» javobini berdi.

Shu kunning ertasidan boshlab, Sodiq qutidorning eshik oldi tevaragida Otabekni kutmakchi, ul kelit yo'lakka kirdi deguncha orqadan borib uning ishin saranjomlamoqchi edi. Sodiqning fikricha bu ishni darbozadan tashqarida bajarish muvosiq bo'lsa ham, nimur uchundir Homid bunga ko'nmay qutidorning uzur qorong'i yo'lagini qulay bilmish edi. Sodiqning «qayvaqtida kelar ekan?» savoliga:

— Albatta, shaharning darbozasi ertalab ochilib, shon bilan yopiladir, gumanimcha ertalab Qo'qondan chiqsa asr vaqtlarida Marg'ilong'a kiradir, — dedi va so'z oxidi da orada so'zlanib o'tilgan shartni yana ta'kidladi.

— Yaxshi o'yla, Sodiq. Olam hodis qo'lg'a tushit qoisang, so'roq kezida aybni faqat o'z bo'yningga olib orag'a meni qotishtirmaysan.

— Xotirjam' bo'ling, Sodiq deganiningiz bunday xur salikni jallodning qo'lida ham qilmas, azbaroyi xudo.

— Undan so'ng ikkinchi shart: bu sir faqat ikkimiňning oramızdag'ına qoladir, o'zing ham sezgan bo'lsang kerakkim, Jannat opati etka ovora qilishim uni ham bu sirdan tashqarida tutish uchun edi.

— Ko'nglingizni mendan juda to'q tutabering, aka! Avg'oni xanjaringizni beraman degan edingiz-a?

— Sho'rba pishguncha kelturaman, — dedi Homid va ketdi.

7. QUVLANISH

Uchinchi kundan buyoqqa qutidorning eshigi tevaragidan Sodiq ayrilmash edi... Hozir kechki soat yettilar bo'lib qolg'ani uchun bu kun ham uning kelmasligiga qaror bergen va ketishni chog'lar edi, lekin uzoqdan kelguchi birar otliqni ko'rsa balki shu bo'lmasin, deb yana kutib qolar edi. Ahvol bilish uchun bo'lsa kerak, Homid ham otiga qiyshiq minib o'tib ketdi. Savol nazari bilan qarag'an edi, Sodiq boshini chayqab javob berdi. Nihoyat qutidor ham kundagi vaqtida bozordan qaytib uyiga kirdi. Vaqt shomg'a yaqinlashib qolg'anliqdan bitta-yarimta do'konlar ham yopilib, o'tkunchilar ham siyraksib qoldilar. Shuncha kutkanning o'n daqiqasi deb bo'lsa kerak, ul hamon shu o'rtada aylanib yurar edi.

Poyabzal rastasining sharqqa qarab tortilg'an ko'chasi boshidan bir to'da yigitlar munga qarab kelar edilar. Boshda ul kelguchilarни tanimag'an edi, yigitlar yaqinlashib kelgach, o'zining o'rtoqlari ekanini bilib o'ngg'aysizlana boshladi. O'zini ulardan yashirish uchun qutidorning yo'lagini jo'blag'an ham edi, yigitlardan bittasi: «Bu yerda Sodiq nima qilib yuribdir», deb yubordi, ikkinchi yigit «Sodiqboy, Sodiqboy!» bilan chaqirishg'a tutinib, shuning iia Sodiq burlig'an joyida to'xtab qolishg'a majbur bo'ldi.

— Nega bu yerda tegirmonchining ishsiz qolg'an eshagidek junjayib o'lturibsan, Sodiq? — dedi bir yigit. Boshqalar buning so'ziga kulishdilar. Sodiq ham kulgiga ishtirok qilib, yigitlarning yaqinig'a keldi.

— Biravda ishim bor edi, shuni kutib o'lturibman.

— Sodiq, — dedi haligi yigit va Sodiqdan «ha» javobini olg'ach, — burningmi Risolat xolamning rapi-

dasi? — dedi. Yigitlar tag'in ko'chani ko'tarib kulishi bil yubordilar.

— Jur, bazmga!

— Qanaqa bazmiga?

— Shamshodbekning bazmiga, hali Shamshodbek ning to'yidan xabaring yo'qmi? Jur, Sodiq jiyanim basharangmi, do'lda qolg'an tappimi?

Sodiq ikkilanib javob berdi:

— Man keyinroq boraman.

— Eh xumsa, — dedi yigit va ariqdan sakrab Sodiqning yonig'a o'tdi. — Andijondagi Qaymoqxon hani kelibti, bazmi jamshid desang-chi, jur! — Yigit Sodiqni sudray boshladi. Boshqalar ham uning orqasidan itara ketdilar. Sodiq o'rtoqlarining jabri ostida ilojsizgina borsa ham, lekin ikkinchi tomondan kutkanini bu kun ham kelmasligiga qarori ham yo'q emas edi. O'n-o'n besh otlamdan so'ng o'rtoqlarig'a itartirib o'lturmasdan o'z ixtiyoricha yuriy boshladi. Ko'chaning janubiga qarab borar edilar. Oradagi g'arbg'a qarab tortilg'an ko'chani ham bosib to'g'rig'a o'ta boshlag'an edilar, uzoqdan ot yeldirib to'g'rig'a kelguchi otliqni ko'rgan Sodiq ko'chaning o'rtaSIDA to'xtadi. Haligi mushtumzo'r yigit uni bir turtdi-da: «Yur, yur, itbachcha, jinni-minni bo'ldingmi?» deb sudray boshladi, boshqalar ham unga to'rt tomondan chug'urchiqdek yopishdilar. Shunda qilib «bechora» Sodiqni o'z holig'a qo'ymay ko'chada anchagini nariga surgab ketdilar. Ular bu ko'chada o'ttuz-qirq adimlab uzoqlashg'an ham edilar, haligi uzoqda ko'rilgan otliq to'riq yo'rg'asini qarsillatib katti ko'chaga chiqdi va yigitlar kelgan tomong'a — shimolga burildi. Sodiq ketar ekan, otliqqa burilib qarad. Hasanalidan xat olg'anmi borg'anida oxonada ko'rgani qora to'riq otni tanig'ani on qo'ltug'ig'a kirib olg'a ro'dapodan qutilishg'a tirishib boqdi, lekin uhdasida chiqoimag'ach, ko'zini yirtqichlarcha chaxchaytirib «t emgan da'yus!» dedi qo'ltug'idag'i jonlik kishanga...

* * *

Uyoq-buyoqdan shom azoni eshitila boshiag'an ed. Ma'lum otliq qutidorning darbozasida otini to'xtatdi-da, o'ng oyog'ini uzangudan uzdi. Shu vaqtida shornamozidan qolmas uchun shoshilishi bil qutidor ham

yo'lakdan chiqib keldi. Otini ko'chaning o'ttasida qoldirib, qayin otasi bilan ko'rishmak uchun yugirgan kuyavi oldida namozini ham unutkan qutidor dag'-dag' titrab to'xtag'an edi. Ko'rishmak uchun o'ziga uzatilg'an qo'lni bo'sh havoda qoldirib, darbozasi yonig'a bordi. Bunday muomala oldida Otabekning qanday holda qolishi izohka uncha muhtoj bo'lmasa kerak. Ul turgan joyida qoziqdek qoqlilib qolg'an edi. Qutidorning oldig'a yurishnida bilmas, so'zlashka ham tili kelmas edi.

— Bu qanday harakat, ota?

Qutidor titroq va hayajonli bir tovush bilan:

— Uyatsizga maning uyimdan o'rin yo'q, uyatsiz bilan so'zlashishka ham toqatim yo'q... Boringiz, maning eshigim yonida to'xtamangiz! — dedi-da, o'zini ichkariga oldi va darbozani yopib shildir-shildir zanjirini bog'lay boshladi...

Otabek esini boshig'a yig'ib, mixlang'an yeridan qo'zg'alg'anda shom namozi o'qilib bitkan, kishilar uylariga qayta boshlag'anlar edi. Ul moshinavori kelib otig'a mindi va «chuh» dedi, lekin ot qo'zg'almadi. Ikki-uch qamchidan so'ng tolg'a bog'lang'an tizgin shart etib uzilib ketkach, boyta yurib ketkan otini o'tkunchilardan bittasining bog'lab turg'anini esladi. «Chuh» dedi. Ot ko'chaning sharqig'a qarab ketdi.

Bu ketishda uning hushi o'zida deb aytish qiyin, shuning uchun otning boshini qayoqqa qarab solg'ani ham belgulik emas, ehtimolki unga hozir ot yursa bas bo'lg'ay. Ot ko'chaning ayrilishig'a yetib «endi qayoqqa yuramiz» degandek to'xtag'an edi, egasi yana «chuh» deb javob berdi. Ot shimalga qarab burildi. Bu ko'cha bilan uzoq yurgach, oltinchi faslda o'qug'uchi bilan tanishdirilg'an B... mahallasiga chiqib, ot yana qay tomonaga yurishni so'rab to'xtadi.

— Chuh.

Ot ko'chaning sharqig'a yurib o'qug'uchig'a ma'lum burchakdag'i ikkita eshikdan ham yana shimalga burib, tor ko'cha bo'ylab uzoq ketdi. Vaqt xuftanga yaqinlashib qolg'anliqdan qorong'i o'bdan tushkan edi. Ot o'zining bu gaigi to'xtashida egasining chuh-chuhiga ham sirt berib turib oldi va Otabek ko'zini ochib yo'l qarashg'a majbur bo'lди. Otning tor ko'chaning nihoyatiga yetib yo'lsizlikdan to'xtalg'anini onglag'ach, o'tkan ishiardan

o'ziga hisob bera boshladi. Qayin otasi eshigida otini yo'lga solg'anini biroz eslasa ham boshqasini bilmash edi. Har holda Marg'ilonning chetrog'idagi boshi be'k ko'chada va katta bir darboza yonida turg'anlig'in tushundi. Otning boshini burishni-da, burmasni-da bilmay biroz o'ylab to'xtadi. Ul o'ylab turg'anda darboza ichkarisidan ikki kishining xayrlashib ajralishqanlari seiililar edi. Ichkaridagi oyoq tovushi darbozagaga yaqinlasha bergacu, ul chiqg'uchig'a xalaqit bermash uchun otini og boshini chetka burdi. Otabek to'xtag'an o'rinni to'xtomondagi imoratlar bilan o'bdan qorong'i, shuni og uchun darbozadan chiqg'uchining faqat boshidagi o'sallasidan o'zgasi ko'zga ilinmas edi. Chiqg'uchi darboza yonida turg'an otliqdan cho'chibmi va yo o'zichaiన so'radi:

— Kim otda turg'an?

— Man, — dedi Otabek va o'zining mantiqsiz javobidan o'ng'a sysizlanib tuzik javob berishka og'zin jo'blag'an ham edi, chiqg'uchi «siz kimsiz?» degan savo bilan uni to'xtatib qo'ydi.

— Man... bir musofir g'arib, — deb javob berdi-ca negadir tomishka intilgan ko'z yoshisini kuch bilishni to'xtatib qoldi. — Marg'ilong'a shom vaqtida kirg'ni edim, ko'zlagan joyimni topołmay adashdim...

— Qani bo'lmasa, juring biznikiga, mehmon, — aytukchining so'z ohangidan o'rtoqliq bo'yisi ke it Otabekning dimog'iga ursa ham:

— Rahmat sizga, aka, — dedi, lekin uning bu so'z ham o'rinsiz ketkan edi.

— O'zingiz adashdim, dedingiz-ku, tag'in qayoqqa bormoqchi bo'lasiz?

— Sizga og'ir kelmasa...

— Og'irlig'i yo'q, yuringiz, — dedi va olding'a tushishni Otabekka yo'l boshladi: — Man ham sizga o'xshagan bi g'arib.

Otabek kishi orqasidan ketdi, oldinma-keyni so'zlashmasdangina ko'chaning oyog'ig'a qarab boraedilar. Anchagina yurgach, boshlovchi «otingizga han joy bor», deb qo'ydi. Otabek javob bermadi. Shu ko'z so'zsizgina ko'chaning burilishiga yetdilar-da, kishi Otabekni to'xtashg'a buyurdi, o'zi shoshi ilo'quq'uchig'a ma'lum Jannat opa eshigining chagi

tomonidag'i ikkinchi eshikni ochish uchun qulfni timiskiladi. Eshikni ochishi bilan:

— Otdan qo'ningiz, mehmon, — dedi otni Otabek qo'lidan olg'ach, — siz xurjiningizni olib yo'lakdan to'g'rig'a kiraberingiz, — dedi. Otabek xurjinni ko'tarib eshikka kirdi, usti yopiq qop-qorong'i yo'lakdan o'tib kattagina bir havliga chiqdi va xurjunni havlining o'rtasig'a eltilib qo'ydi. Kishi otni burchakdagi usti yopiq oxirg'ami, sufagami bog'lag'ach, kelib xurjinini oldi.

— Qani ayvong'a, — deb yo'l boshladi. Kishi Otabekni o'tquzg'ach, tokchadan sopol lagan bilan qovuqni olib chaqmoq surtdi. Sham' yoqildi. Bu kishi qirq yoshlari chamaliq, qonsiz yuzlik, siyrakkina soqollik, qo'y ko'z, ko'b vaqt madrasa riyozatini chekkannamo, qotma, uzun bo'ylik bir odam edi. Ayvonning polos va asboblarida uncha boyliq ko'rilmasa ham puxta, ozoda, chirk yuqturilmag'an yo'sunda yig'ishtirilg'anlig'idan egasining rind' tabiatlik ekaniga shahodat bermakda edi. Ayvonning so'l tomonida ko'rilgan bir eshik ila uymi, hujrami, borlig'i bilinar edi.

Uy egasi Otabekni yaxshilab ko'z ostidan o'tquzg'ach, so'radi:

— Qorningiz albatta ochdir, mehmon? — Otabekdan javob kutib turmay o'zi hukum ham berib qo'ydi. — Yo'l bilan albatta ochiqqansiz, savzi-piyoz va go'shtlarim hammasi tayyor, faqat o'choqqa olov yoqsam, xolos, o'zim ham hali xo'rak qilg'anim yo'q, ko'b emas ozg'ina, bir chimdimgima qilaman. — Otabekning uzriga qulog' bermay oshg'a umashka oldi. Otabek endi o'tkan ishlarni ko'z o'ngidan o'tkuza boshlag'an edi. Bu kungi besh daqiqa orasida bo'lib o'tkan voqi'ani hech bir yo'sun bilan miyasiga sig'dira olmas, chindan bo'lg'an ish deb o'ylashg'a aqli bovar qilmas edi. Lekin quloplari ostida hozirg'ina aytilgan «Uyatsizga maning uyimdan o'nin yo'q... Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz!» so'zining sadosi qanday bo'lsa ham unga bir haqiqatni ochiq so'zlar va nafsiда sezilgan xo'rلانish va hayajon buni tasdiqlar, bugina emas yuziga yopilg'an darbozanning, shildir-shildir qilib bog'langan zanjirning sadosi ham bu haqiqatni ta'kidlar edi. Bundan so'ng Kumushning zahartlik muammo maktubi bir sidira ko'z

¹ R i n d — nozik, sinchkov.

o'ngidan o'tib ketdi. Maktubdag'i tushunishi qiyin bo'lg'an nukta¹ va ishoratlar yana bir qayta zahar sochi² o'tkandek bo'ldilar. Lekin bularning barchasini yig'i³ ochiq-oydin bir natija chiqarish kuchidan ojiz, go'y⁴ isitma vaqtida bo'laturg'an tuturiqsiz, bog'lanishsiz aljibilji holatni kechirib, ishni bir-birisiga bog'lay bilmas edi. Ammo hozirgi daqiqada unga eng ochiq ta'sir etka i narsa: «Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz!» jumla: i bo'lib, to'lqinlang'an izzati nafsi hamisha «qora oh ko'zlarни» ko'rishka o'rganmish yurak ko'zini xo'rli pardasi bilan yashirishg'a tirishar edi. Vojia'n tug'ilish erkahikdagina o'skan, hayotning dag'al muomalasida begona, faqat uning chuchuk so'zlarinigina tinglab kelgan Otabekka bu xo'rlik turmishdan bиринчи zarba ed. Shuning uchun Kumushka bag'ishlang'an yurak tuguni ni yeshilg'an holda ko'rар, go'yo marvarid tugilgan har rо'ymol o'g'irlidан so'ng oyoq ostlarida bo'b-bo'si yotqandek va egasi shu o'g'irlang'an javohirotinining alamini chekib turg'andek edi.

Uy egasi oshg'a savzi bosib, Otabek yonig'a keldi, til boshqa hissiyat va sikrlarini vaqtinchag'a unutib, o'zini tetiklikka oldi. Uy egasi Otabek yonig'a o'lturar ekan, so'radi:

- Sizniki qayerda, mehmon?
- Toshkanddan, mulla aka.
- Ismingiz?

Otabek manglayini qashib olg'ach, javob berdi:

- Shokirkel...
- Marg'ilong'a bиринчи kelishingizmi?
- Birinchi kelishim...

— Savdo vajhi bilan kelgandirsiz? — uy egasi Otabekning qiyofat va ust-boshidan savdogarg'a o'xshatqan edi.

— Yo'q... Man asli Qo'qong'a kelgan edim, ammo Marg'ilonda otam tanishlardan bittasida ozroq olasim z bo'lib, shu kishiga uclirashib ketayin, deb Marg'ilong a o'tkan edim, — Otabek o'zining yolg'onlashidan o'ng'aysizlanib biroz to'xtab oldi: — Bu kishining qaye-da turishi manga ochiq ma'lum emas edi va Marg'ilorda boshqa tanishim bo'lmag'anliqdan va vaqtning kecligidan adashib qoldim...

¹ N u k t a — sir, sirlı ibora.

Uy egasi kului:

— Nasibdan qochib bo'lmaydi, Shokirbek; bu kun kechasi menga mehmon bo'lishingiz bor ekan. Uchrashaturg'an kishingizning oti nima?

— Komilboy...

Uy egasi o'ylab turdi-da:

— Bizning bu yaqinlarda bunday kishi yo'q, ehtimol nariga dahadadir, — dedi va turib oshig'a qarab ketdi. Otabeq o'zining qip-qizil yolg'onlashidan vijdoni oldida qizarindi. Ammo ul bir tomondan bunga majbur ham edi, chunki uning qutidor bilan qamalish va o'lumga hukm etilish tarixi butun Marg'ilong'a mashhur bo'lib, haqiqiy ismini yashirmay aytkanda, ehtimolki boshqa sirlarni ham ochmoqqa to'g'ri kelar edi. Uy egasi qozon yonig'a ketkach, ul ham o'rnidan turib havlig'a tushdi. Ayvonnинг narigi yoni bilan sharqqa qarab kirilaturlagan bir yo'lak orqaliq bir boqchag'ami, maydongami chiqilishini bilib shu yoqqa yurdi va kichikrak bir mevazorga chiqdi. Kechaning qorong'ilig'i ustiga mevalarning quyuq yaproqlari qo'shilishib, bu maydon ayniqsa Otabekning hozirgi ko'ngliga yaqinlashib kelar edi. Uning ko'ngil mevasi bu kungi qora voqi'a bilan qanday o'ralib, yo'qolib ketgan bo'lsa, bundagi daraxtlar ham o'z mevalarini kecha rangi bilan bo'yab, yashil yaproqlari ila ko'mgan edilar, ya'ni bunda o'skan daraxtlar qanday meva beradir — ajratish qiyin edi. Ul shu qorong'izor bilan qo'shilishib ketkandek va qorong'iliqning quchog'iga kira borg'andek mevazorning ichkarisiga yuriy bordi. Va nihoyat butoqlari bag'rig'a solinib tushkan bir daraxtning ostig'a o'lturdi va bu o'lturishda uzoq fursat qotib qolq'andek harakatsiz edi. O'n besh daqiqalardan so'ng ichiga yel qamalg'an puvvakdek ufff etib yuborgach, o'rnidan turdi. Boqchaning kunbotari bilan xarobazor imoratlarni yonlab yurdi.

Otabek ayvong'a qaytib kelganda, uy egasi oshni damlab bo'lib ayvonda kutib o'ltirmakda edi.

— Otingiza ozroq johori berib qo'ydim.

— Rahmat, mulla aka, — dedi Otabeq, uy egasi nimadir so'zlamakchi bo'lsa ham o'ngg'aysizlang'an sumol Otabekka tikilib-tikilib qo'ymoqda edi.

— Kasbim to'qug'uchiliq, Shokirbek, — dedi uy

egasi. Otabek so'zni tugalmaganligini bilib, uning og'zig'a qarab turar edi:

— Doim zaxda o'l turib ishlaganimdanmi yoki o'zimning tabi'atimda zaiflik bormi, ishqilib nima bo'lsin ham ko'p vaqt dan beri bedarmon tortib yuribman, — dedi va davom etdi, — goho ko'krak ham og'riq qo'yadir. Yaqinlarda tabiblarga ko'rsatkan edim, qoningiz oz, qimiz iching, xo'rak oldidan maviz' isti'mol qiling, deb kengash berdilar. Ularning kengashi bo'yuncha uch-to'rt kun qimiz va maviz iste'mol qilib boqqa iedim, voqi'an birmuncha foydasi ham ma'lum bo'ldi. Sizga buni so'zlab shuni aymakchimanki, osh oldida i bir-ikki piyola maviz ichib yuborsam, albatta bunga sizning qarshilig'ingiz bo'lmas-a? — dedi va kuldi.

— Qanday qarshilig'im bo'lsin, siz ma'zursiz.

Uy egasi iljaygan holda hujraga kirib, o'zining ta'biricha may emas, bir ko'vacha mavizni olib chiqd, toqchadan piyola olg'ach, kelib Otabekning yonig'a o'l turdi. Mavizni piyolaga chulduratib quyar ekan, mehmonga yer ostidan mo'ralab kulimsirab qo'ydi.

— Sizning ham ichkaningiz bormi?

— Yo'q.

To'g'risi ham Otabek ichkulukdan qattig' hazar qilar va bu kungacha mayni o'ziga dushman kabi ko'rib kelar edi. Uy egasi quyan piyolasini simirib yuborg'ach, sezdirmaslik qilib seskanib qo'ydi va:

— Aniq ichmaganmisiz? — deb yana so'rag'an edi, Otabek boshni chayqash bilan kifoyalandi.

— Qattig' uzr bo'l mag'anada ichmagan ham ma-qul, — dedi va ikkinchi piyolani to'ldirar ekan, davom qildi, — lekin bu narsa bir tomondan kishining salomatligiga foyda bersa, ikkinchi jihatdan tiriklikniq qayg'u va alamlarini-da unutdirib turar ekan. Boshimg'a o'lguncha unuta olmasliq qayg'u-hasratlar tushdi, Shokirbek. Ayniqsa keyingi yillarda o'zimga hech bir qayerdan ovinchoq topolmay, nihoyat shu achchig' sti v bilan ovinaturg'an holg'a kelib qoldim, — dedi va uzoq tin olib to'lg'izg'an piyolasini oldig'a qo'ydi. Ikkisi ham bir necha vaqt sukutda qoldilar. Ul ikkinchi piyolani ichkach, Otabekni diqqat bilan kuzatib chiqdi.

— Agar yanglishmasam, siz ham biroz qayg'uliroq ko'rinasiz, mehmon, bir piyolani ichib yubormaysizmi?

¹ M a v i z — mayiz (tuzumdan yasalgan may).

-- Rahmat, mulla aka, — dedi Otabek, ammo o'zida ta'rifi so'zlanib o'tilgan narsaga bir ehtiyoj sezaga boshlag'an va o'zini ham ma'zurlar qatorig'a qo'yayozgan edi. Uning bu holini uy egasi sezdimi yoki sinab ko'rmakchi bo'ldimi, haytovur, uchunchi piyolani to'ldirib Otabekka uzatdi:

— Qo'limni qaytarmang, mehmon. Ikkimiz ham ma'zur ko'rnamiz.

Otabek uzrini aytib, piyolani olmay turg'an edi, ul ham piyolani uzatqancha kulib turaberdi.

-- Man mavizni tamom shiar'iy qilib tayyorlayman, tunov kun mahallamizning oxunlari ham halollig'iga fatvo berib ketdilar.

Otabek piyolani olishg'a majbur bo'ldi. Uy egasining aytkanidek maviz juda ham tiniq, yaxshi chiqq'an ko'kchoy kabi musaffo edi. Piyolaga uzoq qarab turmay ichib ham yubordi. Och qoring'a tushkan o'tkir may vijj etdirib me'dani qaynatdi-da, tomoq ostini lovullatmoqqa oldi. Otabekka birinchi piyolani ichirg'andan so'ng, uy egasi oshni suzishka ketdi.

8. BAXT VA BAXTSIZLIK

Oshni suzib keltirgach, mehmonni oshg'a taklif qilishdan burun yana toqchadagi ko'vachani olib bir piyolani to'ldirdi va Otabekka uzatdi.

— Iching buni ham, so'ngra oshni yeymiz, — dedi. Bu gal uncha qistatishqa to'g'ri kelmadi, birinchi piyola bilan uning ko'z o'nglari jimirlashmakka va o'zida bir yengillik his etmakka boshlag'an va bu ikkinchi piyola go'yo «meni ichsang tag'm ham yengil tortasan», der edi. Otabekning ikkinchi piyolasidan so'ng oshg'a o'lturdilar. Bitta «don» hazmini ham tasavvur qilmag'an uning me'dasi ketma-ket tushib turg'an luqmalarni e'tirozsiz qabul qilmoqda edi. Bunday ishtihoni, ehtimolki, ul o'z umrida birinchi martaba ko'rgandir. Tomioq orasida uy egasining bergen savollariga yaxshi javob bergenidek, o'zi ham ba'zi so'zlarni to'qib yubormoqda, boyag'i oz so'zliliklar o'mini ezmalik bo'limasa ham mo'tadil bir hol olg'an edi.

Oshdan so'ng lagan va dasturxonni yig'ishtirib olg'uchi uy egasiga sarxush va qizarg'an ko'zları bilan

uzoq qarab qo'ydi. Bu qarash unga minnatdorliq va tashakkur qarashi edi. Uy egasi Otabekning yonig'a ikkita yostiq olib qo'ydi va bittani o'z yonboshig'a ham olci.

— Yonboshlangiz, bek, — dedi, boshlab o'zi yonboshladi. Otabek ham unga ergashdi. Ikkisini g orasidag'i sham' yel bilan o'ynashibg'ina nur separ, ikkisi ham so'z qo'yishqandek sham'ga ko'z tikib qanday o'yg'adir berilgandek ko'rinar edilar. Bir necha vaqtidan so'ng uy egasi ko'zini sham'dan oldi va yer ostidan Otabekni kuzatkach, so'radi:

— Uylanganmisiz, bek?

Otabekning kayfi kuchlikmi edi yoki so'zni onglamay goldimi, haytovur shu onda javob berolmadı.

— Uylanganman.

So'rag'ucli biroz to'xtab olg'ach, yana so'radi:

— Xotiningizga muhabbattingiz bormi?

Otabek bu savol qarshisida garangsib qolq'andik bo'ldi, voq'an orag'a og'ir savol tushkan edi, bilintir maslik qilib uslab oldi.

— Muhabbatim yo'q.

— Yaxshi ekan, — dedi uy egasi. Otabek uning bu so'ziga tushuna olmay, «nega?» degandek qarab turai edi.

— So'zimga ajablandingiz shekillik?

— Yo'q, — dedi Otabek, lekin uning taajjubi iyegasiga ochiq ko'rinish turar edi.

— Balki muhabbat baxtlik kishilar uchun yaxshidir lekin o'z tajribamcha, baxtsiz kishi uchun badbaxtlikdir Masalan, siz agar chindan ham xotiningizg'a muhabbat-siz bo'sangiz, o'zingiz ham iqror qila olasiz: uyga k r sangiz xotiningiz bordek, ko'chaga chiqsangiz yo'qdек bas, sizga xotinning og'irlik va yengilligi birdak Shundoq emasmi?

— Shundoq, — dedi Otabek, ammo muhabbat to'g'risida so'zlangan bu so'zlar uning kayflik ko'z n ocha yozdilar.

Uy egasi davom qildi:

— Men bu so'zлarni o'z holimdan chioq'lab aytaman ehtimolki men yanglisharman, — dedi va uzoq 'il olg'ach, so'radi: — Siz uylanganda o'zingiz yoqtidi uylandingizmi yoki oradag'ilarning yoqtirishlari bilannidir

Otabek so'rag'uchining qanday muddaosi borlig'i, tushunmay qoldi.

— Onamning yoqtirishi bilan.

— Barakalla, — dedi uy egasi va, — manimcha, hamma balo o'zing ko'rib, suyib uylanishda, — dedi va eshitkuchisi kutmagan joyda sukutka ketdi. Otabek bir ko'yakni o'zidan burun yirtkan kishi to'g'risida go'yo o'z sarguzashtining eski tarixini mulohaza qila boshlag'an, qarshisida o'Iturg'uchini-da, qayin ota eshididan quvlang'an kishi deb bilgan edi. Qayin otang sani ham quvladimi, deb aytmasa ham shunga yaqm bo'lg'an «suygan xotiningiz sizni tashlab ketdimi?» degan savolni berdi. Uy egasi boshini chayqadi:

— Tashlab ketishka — ketdi, lekin o'z ixtiyoricha emas, — dedi. Otabek bu so'zdan so'ng buning ham qayin otasi yoki qayin onasi tomonidan zulm ko'rganiga ishong'an edi.

— Yomon odamning yuzi qursin, — deb qo'ydi, bu so'z uy egasiga tushunarlik bo'lmadi shekillik, Otabekka savol nazari bilan qarab oldi.

— Ezmalik bo'lsa ham boshimdan o'tkanlarni so'zlab beraymi, mehmon? — dedi.

O'z sarguzashti bilan farqsizg'a o'xshab ko'ringan bu hikoyani eshitishka uning ishtiyogi ortqan edi:

— Siz so'zlamasangiz-da, men so'zlatmoqchi bo'lib turar edim.

— Manim sarguzashtimda siz kutkan qiziqliq yo'q. Lekin shunday bo'lsa ham so'zlab berayin, — dedi va yostiqni ko'kragiga qo'yib olg'ach, hikoyasini boshladi:

— Men o'zim asli qo'qonliqman. Ota-onamdan yoshliqda yatim bo'lib, tog'amning qo'lida o'sdim. Yoshim 17—18 larga borg'andan so'ng o'z kunim o'zimga qolib, bir o'rtog'imning kengashi bilan bundan yigirma yillar burun Marg'ilong'a kelib, bu kungi ustakorimning otasiga to'quvchiliq hunariga shogird tushdim. To'rt yil chamasi qilg'an xizmatimdan so'ng haligi ustakorga xalfa bo'lib ishlay boshladim. Boshqa yigitlardek ortiqcha o'rinsiz sarflarim bo'lmag'ani uchun oz zamon ichida uch-to'rt tilla pullik ham bo'ldim. Ishimga ixlos bilan qarag'anim uchun maning to'qug'an ishlarim o'zgalarnikidan qadrlik yurar va xalq orasida ham otim «usta Alim kichkina» bo'lib shuhratlangan edi. Ma'lumki, bofandalar¹ oldig'a ko'pincha xotin-qizlar

¹ Bo fanda — to'quvchi.

kelib, yangi nusxa qidirib yuriydirlar. Maning to'qug'an ishlaram va chiqarg'an nusxalarim hammaga maqbul. ayniqsa xotin-qizlar uchun mashhur bo'lib, har doir to'quv do'konim yonidan xotin-qizlar ayrilmas edilar.

Kenlardan bir kun hali kishidan qochar darajaga yetmagan o'n uch-o'n to'rt yoshlar chamaliq do'ndiqqini bir qiz kelib, men chiqarg'an yangi nusxa shohida: so'radi. Qizning so'rag'an nusxasi to'qilib va sotilish ketkan edi. Shuning uchun «yo'q» deb javob berdim. Qiz ko'zini joydiratib turib, «maning uchun to'qib bero'ima-sizmi?» deb so'radi. Men qizning yuziga qara: «mumkin emas opa, bir kiyimlik shohi deb nus'a bo'yash og'ir», dedim. Qiz so'zni aylantirib mendira va'da olishg'a tirishar edi. Men so'z orasida yana unga qarab oldim. Yonimdag'i xalfalardan bittasi qizg'a o'la: «to'qib bering, usta, opani xafa qilmang!» deb qo'ydi Uchunchi qarashda o'zimda qizg'a qarshi bir yaqinlic his etkan, unga uzoqqina qarab qolishg'a majbi bo'lq'an edim. Garchi qiz aytkan nusxani tayyorla: og'ir bo'lsa ham qandaydir bir kuch ta'sirida halig qizg'a va'da berib yuboribman. Ul chiqib ketkach, qa-day va'da berganimni o'ylab ko'rib, va'da kuni kelse to'quy olmadim derman, degan so'zni ko'nglimda: o'tquzdim, lekin qizning gunohsiz o'ynab turg'an qere ko'zları, qizil olmadek taram-taram yuzlari hamon ko'z o'ngimda ko'rinih turar edilar va «maning uchun to'qit beroilmaysizmi?» so'zi qulqo ostimda takror aytilgandek bo'lar edilar.

Bir necha kun shu yo'sun ikkilanib yurg'ach, nihoyat o'zimga tushunilmagan bir savq¹ ostida va'damni ifo'ye ham boshlabman, bir kiyim shohi, deb o'ttuz kiyi r bo'laturg'an ipakni bo'yash, tanda, ardoq, go'la mashaqqatlari ko'zimga hech ko'rinibdir. Va'damdan ikki kun ilgariyoq shohini to'qib, uning kezar yo'lli ni poylar edim, ul kelmas edi. Nihoyat va'da kuni ham kelib o'tdi, kelmadi. Sizga shumi ham aytib qo'yayki, bi ko'rgan kishingizning tusini albatta uzoq fursat xotiringizda tutolmaysiz, lekin bu qiz to'g'risida man tamom boshqacha holatda bo'ldim: shundoqli, unning qoshini, ko'zini, tusini, qo'g'urchoqdek qacidini ko'z

¹ O'la — temon.

² Savq — yonalish.

o'ngimda tuta-tuta tamom bir yillik bilishlardek bo'lib qolibman. Uning tovush ohanglari qulog'im xotirasida u daraja yaxshi saqlanmag'an bo'lsa-da, ammo «maning uchun to'qib berolmaysizmi?» so'zini hozirg'ina eshitkandek bo'lar edim.

Va'da kunidan uch-to'rt kun o'tib ketkan bo'lsa ham hanuz ul kelmas edi. Men uning ko'chasini so'rab qolmag'anidandan xafa bo'lar edim. Chunki shohini o'zim eltib berishka ham endi hozirlanib qolg'an edim. Bu kutish kunlarimda na uchundir yonimdag'i xalfa shogirdlar bilan bo'laturg'an muomalalarim ham o'zgara boshlag'an, ya'ni so'zlarim dag'al va tundlikka aylangan, go'yo buning ila Alining kekini Validan olar edim.

Nihoyat va'daning beshinchi kuni qiz keldi. Qizni ko'rish bilan men borliq-yo'qliq holatda qolg'an, bir necha zamon maning uchun so'z topish ham qiyinlashqan edi. Qiz shohini so'ramay menga termulib turar edi. Uning minnatdorchiligini faqat shohi bilan olmoqchi bo'lg'anim uchun bu hol menga og'ir keldi. «Nega va'daga kelmadingiz?» dedim. Qiz o'ng'aysizlanib, gunohkorlarcha ko'zini yerga tikkani holda so'radi:

— Shohini sotib yubordingizmi?

Yonimg'a qo'yib o'Iturg'an shohini qizg'a uzatdim. Ul shohining orqa-o'ngini ag'darib ko'rdi va: «Yaxshi to'qibsiz», deb menga umidsizcha qarab qo'ydi. Shohimi menga berib qo'lidagi mayda chaqalarni oldim'a to'kdi.

— Shohingiz qancha pullik?

Men javob o'rniga chaqalarni sanab chiqdim, blitta oltmisht pullik tangasidan boshqasi bir pullik, besh pullik zang bosqan chaqalar bo'lib, ko'p vaqtlardan beri yig'ilib kelganligi ma'lum edi. Bergan puli shohining yarim bahosini qoplar-qoplamas bo'lg'anlig'ini aytdim.

— Tag'in qancha kerak? — deb so'radi.

— Uch tanga, — dedim. Qizning o'ychan yuzini yana qayg'u bosdi. Men uning yuzidan katta husndor qizlarda ko'rildigan bir ulug'liq tomosha qilar edim va uning o'z va'dasiga kela olmag'anlig'i sirlini onqlar edim. Bu yosh farishtani bu holda qoldirishg'a ko'nglim bo'lmadi va dedim:

— Qolg'anini qachon olib kelasiz? — Bunga ham tez javob bermadi va javobsizlik bilan yana o'z holini menga arz qilg'andek bo'ldi.

— Pul topqanda keltirasizmi? — dedim-da, uning javobini kutmay qo'liga shohini tutqazdim. Qiz menga ishonmay boshlag'an edi:

— Menga ishonasizmi?

Men ishonch bildirib o'lturmadim:

— Uyingiz qayerda?

— Ch... mahallasida.

— Kinning qizisiz?

— Sharif miltiqchining qiziman.

— Otangiz qarib qolg'anmi?

— O'lgan. Onam bor.

— Akangiz yo'qmi?

— Yo'q. Bitta kichkina o'g'ul ukam bor.

— Ismingiz nima?

— Saodat.

Shundan so'ng Saodatni shohi bilan jo'natib yubo'dim. Saodat maning bu ishimga ishonmayg'ina chiq ketdi. Xalfa shogirdlar: «Tuziksiz-ku usta», deb meniga piching otishdilar. Ammo men Saodat uchun har bir og'irliqni ko'targundek ko'rinar edim...

Uy egasi bo'lq'an usta Alim hikoyasini to'xtati o'tabekdan so'radi:

— Hikoyam uzayib ketdi shekillik, zerikdingizmi?

Otabek uni ortiqcha bir e'tibor bilan eshitar eki sarxushchasiga:

— So'zlay beringiz, — dedi.

Usta Alim davom etdi:

— Menga uch tanganing ahamiyati yo'q edi. Amniç Saodat bilan bog'lanib turishim uchun bu uch tanjam ming tanganing ishini qilar edi. Oradan o'n kunn o'tkuzib, uch tanga bahonasi bilan Saodatning uyiga bordim. Saodat xolasining uyiga ketkan ekan, onasiq'si o'zimni tanitib, devor orqaliq anchagini so'zlashdik: et o'lib erkaksiz qolg'andan, ip yigirib ovqat o'tkarganidir va qizining kengashmasdan shohi buyurg'anidan hasra qilib ketdi; so'zining oxirida yana bir hafta kutib tu'i shimni iltimos qildi. Bir haftadan so'ng aloqani uzil qo'yish maning tinkamni quriturg'an bo'lq'ani uch uishni boshqa rejada yurgizmakchi bo'lib aytdim:

— O'zingiz ip yigirib, kun ko'rib turgan bo'lsang sizga uch tanga emas, uch pul berish ham og'ir ekan agarda sizga ma'qul bo'lsa ko'nglimga bir gap keladir

shundoqki, siz erkaksiz bo'lg'aningizdaq, men ota-onasiz yolg'iz yigitman... Ko'pincha kir yuvdirish va yirtiq-yamoq vajhlaridan qiynalaman. O'sha sizdagi pul evazi-ga bir necha vaqt kir-pirimga qarab, yirtiq-yamog'imni yamab bersangiz, qandoq bo'lar ekan... Kampir bu so'zimni mammuniyat bilan qabul qildi va ertasi kunga kirlarimni olib kelish uchun Saodatni yubormoqchi bo'ldi. Shundoq qilib bu kun bog'lanishni yaxshi asoska qurib qaytdim. Ertasiga Saodat kelib kirlarimni olib ketdi. Uch kundan so'ng yuvilgan kirlarni keltirib, to'quv do'konimning yonida anchagina qarab o'lturdi. Men uning kelishi uchun har hafta panjshanba kunini belguladim. Kundan-kun Saodatka qattig'roq bog'lana borg'animni onqlar edim, panjshanbani hayit singari qarshilar edim. Oradan uch-to'rt hafta o'tkandan so'ng qo'lig'a «oyingga eltib ber» deb yigirma-o'ttiz chaqa pul ham berdim. Saodat bilan aloqa qilg'animning to'rtinchisi oyida ramazon haylti keldi. Fitir ro'za bahonasi bilan Saodat uchun sakkiz tepki xon atlas, onasi bilan ukasiga bo'z ko'ynak qilib, Saodatlarning uyiga o'zim chaqirib bordim. Saodat meni yo'lakdan qarshiladi va gunohsizcha qo'limdan tutib iclikariga boshladi. Men: — Saodat, esingni yedingmi, onang mendan qochmaydim? — dedim. Saodat tortishida davom etib:

— Qochmaydi, o'zi menga ustakang kelsa qochmayman, degan.

Men Saodatning yo'lboshechiligi bilan ichkariga kirdim. Ayvonning oldida Saodatning onasi ip yigirib o'lturar ekan, qizining qo'lida begona yigitni ko'rgach, hayron bo'lib qolq'an edi. Saodat meni havlining o'rtasida qo'yib onasining oldig'a yugurdi va:

— Ustakam-ku! — dedi. Onasi nari-berida dakanasini tuzatib o'rnidan turdi. Salom-alikdan so'ng so'rashdiq. Saodat tegimga ko'rpacha yozdi, men qo'ynimdag'ini olib o'ttaga qo'ydim. Fotihadan so'ng hiroz yotsirashib, uyalishib ochilisholmay qoldiq. So'ngra kampir Saodatning manim to'g'rimda aytaturgan so'zlaridan muqaddima qilib dedi:

— Saodat sizni xudda o'z akasidek yaxshi ko'radir, tunov kun iroqi sobun olg'il, deb o'ttuz pul bergen ekan-siz. Sobunni olib kelgach, yotib uyqusi kelmadi, voy ustakamdan aylanay, voy ustakamning umrini xudo bax-

timga uzun qilsin, deb butun tongni-tong otdirib dan qilib chiqdi.

Bu so'zni kampir so'zlar ekan, men o'ng'aysizlanib ketib yer ostidan Saodatka qarab qo'ydim. Saodat qizarib-bo'zarib chetka burilib olg'an edi. Kampir davom etdi: — Munchalik bizning holimizgi qayishg'aningiz uchun besh vaqt namozning oldida men ham haqqiningizga duo qilishni unutmayman va hafti sayin qilib turg'an marhamatingizni ko'rib o'yayman: xudo bandasiga meliribon, holimizning rahmini yeh saxovatlik bu yigitni bizga uchratdi deb, ko'nglingizdagi har na tilagingiz o'ziga ayyondir. Siz yatiqlarning rahmini yesangiz, sizning g'amingizni o'zi yesin. Kampir o'tuslab olg'ach, dedi: — Manglayim sho'rlik ekan, bola ni, Saodatning Qayumjon otliq bir akasi bor edi, yoshi yet-tiga chiqib, otasi rahmatlik endigina to'y qilaman ceb turg'anda, qizamiq degan bir falakat kasal bilan og'i dunyodan o'tdi, buning ustiga Saodatning otasi ham marhum bo'lib bizlarni ora yo'lida qoldirib ketdi. Loaqil shu bola bo'lg'anda ham edi, biz bu yo'sun og'ir kun-larga qolmasmi edik, deb o'yayman, — ko'z yoshisni artib so'zini bitirdi. — Bandasining qo'lidan kelaturgan oh-vohdan nariga o'ta olmas ekan, bolam!..

Men ko'ngil ko'targan bo'ldim:

— Oldingizda yosh bo'lsalar ham qizingiz va o'g'lin-giz bor ekan, bu kun bo'lmasa ertaga axir siz ham yorug'liq kunga chiqib qolarsiz, ona, — dedim va kel-turgan narsamni kampirning oldig'a surib: — Shu ur-zimag'an narsani Saodat bilan ukasiga hayitlikka olib kelgan edim, bu aybim uchun albatta mendan koyimas-siz, dedim.

— Odamgarchilik'ingizdan o'rgulay, — dedi kampir va og'zig'a kelgan so'zlar bilan duo minnatdorchilik qili boshladи. Boyagi so'zdan keyin uyalg'anicha bizdan uzoqroqda olturigan Saodat sekingina bizning yong'i keldi va qog'ozg'a o'ralg'an kiyimlikni ochib atlasni oldi. «Bu mengami?» deb mendan so'radi va javobimni kutib ham turmay yo'llik bo'zni oldi. «Bu Sayfiga», dedi. Uning orasidagi odimi bo'zni ko'rub: «Bu oyimg'i», dedi. Saodat bu narsalarni juda oddiy qilib ko'rdi va sed-dacha haligi so'zlarni aytib qo'ydi. Go'yo bu narsala ni ilgaridan kutkan edi. Atlasni yaxshilab ko'rib chiqg'ach,

yoqiq' andek bo'ldi, bir menga va bir atlaska qarab turib niuadir aytmaqchi bo'lsa ham aytalmadi. Men niima demakchi bo'lg'anlig'ini sezgan edim. Bu orada biz kampir bilan hasratlashib turg'an edik, ul kelib so'zni bo'ldi:

— Ustaka, — dedi, men qaradimi. — Ro'zamisiz?

— Ro'zaman.

— Ro'za bo'lmasangiz choy qaynatar edim, — dedi. Onasi kului.

— Choyni hayitda kelganimda qaynatib berarsan, — dedim.

— Hayitda kelsangiz osh ham qilib berar edim, — dedi va onasig'a qaradi.

— Akangga har narsa qilsang ham arziyidir, qizim, — dedi kampir va na uchundir ko'ziga yosh oldi, men ham arang ko'z yoshimni to'xtatib qoldim.

— Bo'lmasa bu kun iftor qilaqoling. — Saodatning bu so'ziga onasi ham qo'shilishdi. Men uzr aytdim. Lekin haqiqatda esa, Saodat bilan birga o'lturib iftor qilishni ko'ngil istay boshlag'an edi. Uzoq so'zlashib o'lturdim, bu uydan chiqib ketkimi kelmas, bir soat orasida tamoman ochilib-sochilib ketkan Saodatning bolalarcha qiliq'ini ko'rib to'ymas edim. Saodat goh men bilan, goh atlas bilan mashg'ul, boyag'i uyaLIB turishini bir yoqqa yig'ishdirib qo'yg'an, onasi bilan meni kuldirib, anchagini ko'tarilib qolg'an latif ko'kragi ustiga «senginadan aylaniy!» deb atlasi bosib quchoqlar edi. Men bo'lsa go'yo atlas emas, quchoqlang'uchi o'zim bo'lg'andek kayflanar edim.

Men kampir bilan xayrlashib chiqqa boshlag'an edim, Saodat «Panjshanba kun boraymi», deb so'radi. Men kampirning oldig'a qaytib bordim-da, aytdim: — Saodatingizning bo'yи cho'zilib qolg'an ko'rindadir, mun-dan so'ng maktabdan bo'shang'an vaqtida Sayfini yuborsangiz qalay bo'lar ekan va qo'lim bo'shang'an kezlarda o'zim ham kelib turarman, — dedim. Go'yo kampir ham mendan shu so'zni kutib turg'an ekan, hamiyatimga va aqlimga tahsin o'qudi va qizig'a qaradi. «Ana, eshitdingmi ustakangning so'zini, endi vaqt-bevaqt ko'chaga ham chiqaberma!» dedi. Men chiqaturib Saodatka qarag'an edim, mendan o'pkalagansumon ko'rindi. Ammo maning bu so'zim bekorga emas, balki

xalfa shogirdlardan ba'zilarining unga yomon ko'z bilar qarag'anlarini payqag'anim uchun edi.

Shu yo'sunda Saodatning onasi ham mendan qochmay qo'yib, aloqamiz tag'in ham qattig'lashdi. Kutmagan bu muvaffaqiyatim bir necha kungacha ko'zimdag'i uyquni ham qochirib qo'ydi. Uch-to'rt kun go'yo bu kun-erta Saodatka uylanaturg'an kabi hovliqib ham yurdim.

Uncha-muncha narsani ayamag'anim uchun bo'lsa kerak, tez zamonda go'yo Saodatlar oilasining boshlig'i holini olib qoldim. Jum'a kunlari masallig'ni ko'tarib Saodatlarnikiga borar, Saodatning qo'lidan osh qildirib yeb qaytar edim. Saodat kundan kunga o'sib borar, shu nusbatda husniga husn qo'shilar va men battar uning maftuni kesilar edim. Shu holda oradan ikki yil chamasi fursat o'tib ketib, Saodat ham o'n olti yoshlarga yeti qoldi. Endi maning oshiqona termulishlarim ma'nosiri ongliy boshlag'an, negadir «aka» deb qilaturg'an xitob-larni-da tark etkan edi. Ikki yildan beri kampirning oldig'a sovchi kirguzishni o'ylab kelgan bo'lsam-de, ammo nima uchundir Saodatdek qizg'a uylanish baxtiga erishmakni o'zimga tasavvur qilolmas edim. Bu to'g'rida bo'lgan hamma umidim Saodatning onasidan edi, balli o'zi so'z ochar va yokim orag'a kishi qo'yari, deb kutar edi. Orag'a boshlab o'zim sovchi qo'yishdan o'ngg'aysizlanar, to'g'risi o'zimga tushunilmagan bit xavf ostida bu jasoratdan mahrum edim.

Bir kun odatincha Saodatlar uyiga borg'an edin. Osh-suvdan keyin kampir Saodatni o'choqboshi yumishiga yuborib, menga qarab kuldi:

— Saodatka bir yaxshi joydan kuyav chiqib qoldi. Kecha unashsak unashkundek ham bo'lg'an edik, biroq sizning maslahatingizni olayin, deb sovchilarni qaytardim, — demasimmi, ustimdan bir chelak sovuq suv quyg'andek entikdim, qanday javob berishka tilim kemay qoldi. Uzoq vaqt kesak kabi harakatsiz qolg'acti, kuch orqasida tilimni bazo'r shu so'zga harakatlantirdim:

— Joyi yaxshi bo'lsa, o'ylab ko'rish kerak...

Kuyavning kimning o'g'li bo'lg'anlig'ini va qanday kasb qilishini sharh qila boshlag'an edi, sabrim tamonibitdi:

— Undog' bo'lsa kecha sovchilarni bekor qaytarit -

siz,— dedim. Kampir manim bu kinoyamga tushunmag'an edi:

— Kuyavning tegi-taxti menga ma'qul bo'lishka bo'ldi-ya, faqat endi ish sizning kengashingizga qarab qoldi, siz Saodatka ota bo'lmasangiz ham lekin otalidjan yuqori ishlarni qilib kelasiz. Endilikda Saodatni uzatishda ham otalig'ingizni ayamangiz, — dedi. Bu so'z bilan yana o'lganning ustiga chiqib tepilgandek bo'ldim. Chayon kabi meni zaharlamakda bo'lg'an kampirning to'g'ri so'zini eshitib turishka ortiq to'zalmadim-da, ertagacha o'ylab javob berishni aytib kampirning oldidan chiqdim.

Chiqg'ach, oyog'i kuygan tovuqdek to'rt tomong'a Yugura boshladim. Epaqalik bir gap esimga kelmas edi. Nihoyat, aqlimni boshimg'a yig'ib, sirrimdan voqif bir oshnamg'a kengash soldim Uz uzoq o'ylab turmay, ertasi kunga tomonimdan sovchi bo'lib kampirning oldig'a bormioqchi bo'ldi. Lekin butun tuni bilan ko'zimga uyqu kelmay, tikanga ag'nag'an kabi azoblanar edim va sustligim uchun o'z-o'zimni so'kar edim...

Usta Alim hikoyasini bu yerga yetkuzgach, sham'-ning so'xtasini miqroziladi va og'zini poylab turg'uchi Otabekdan «zerikmadingizmi?» deb so'rab olib, davom etdi:

— Sovchini yuborib tinchiy olmadim, ishka qo'llim bormas va bir joyda to'xtab turolmas, u yerdan turib bu yerga o'lтурар, ming turlik xayol bilan dovdit sifatiga kiran edim. Yuborgan kishim tezda qayta bermagach, birikki bora Saodatlar eshigi yonig'a borib keldim. Nihoyat, miyam shishib Saodatning uyi yaqinida bo'lg'an bir yong'oqning soyasida olturg'an edim, sovchim chiqib qoldi-ku: yuragim orqamg'a tortib ketdi. Va olding'a tushib yuriy berdim, chunki sovchig'a uchrashib haqiqatni ongflash ham menga dashvor¹ mushkul kelgan edi.

— Shoshma-shoshma, ho, kuyav! — dedi sovchim. Hazilmad bo'lg'ani uchun ishning chappa ketkaniga ishong'an, uning bu «kuyav» degan so'zini kinoyaga yo'yg'an edim, ketaberdim. Ul orqamdan tez yurib yetdi:

— Qani, to'nni yesh! — dedi va to'nimni o'ziga torta boshladi.

— Yuragim yorilishg'a yetdi, hazillashma! — dedim.

¹ D u sh v o r — qiyin, og'ir, mushkul.

Haqiqatan so'zi chiu ekan, og'zidan o'pdim. Jec
to'lg'an ko'z yoshindan ham uyalib turmadim. Sovchi y
yo'l bo'yish kampir bilan bo'lg'an hikeyasini so'zlich
ketdi: Saodatka bir yildan beri har kun deyarlik sovchil
lar qatnar, kampir hammasiga ham boshi bog'liq, deb
javob berib kelar ekan. Shuning barobarida maning
og'zimni poylar yoki kishi qo'yistumni kutar eka i
Nihoyat, bir tarafini chin va bir tarafini so'z olish muc
daosi bilan kechagi so'zni menga aytgan va shunga qara b
ish qilmoqchi bo'lg'an. Uzun so'zning qisqasi kampi
ning javobi: bir qizim emas, yuz qizim bo'lg'anda ha n
usta Alimga nazir tortdim — bo'libdir.

Terimga sig'mas edim; ikki yillik yurak dardin
nihoyat hoziqini topqan edi. Bir necha kun uyalib kan
pirning oldig'a bormay yurgan edim, o'g'li orqal q
yo'qlatdi. Bordim. Lekin borishimdag'i sezgularimi
sizga bu til bilan tushuntirolmayman. Men borliq yo'ql q
eshikdan kirganimda, Saodat kir yoyar edi. Meni
ko'rgach, qizarinib ketdi va yoyilg'an kir ortig'a yashir
nar ekan, shahlo ko'zlaridagi sezilar-sezilmas taba
summing farqig'a bordim.

Kampir bilan uyalishibkina to'y to'g'rilariini so'n
lashdik. Kampir ortiqcha takalluflar qilishg'a yo'l
qo'ymasa ham, ammo o'zim Saodatning ko'ngli o'ks
masin uchun to'yni katta qilishg'a tarasdon edim.
Kampir bilan to'y va nikoh kunlarini muqim qilg'achi,
men ketishka turdim. Saodat kir yonida menga b
ko'ringandan so'ng, qaytib ko'rinnagan edi. A, men
bo'isam yana uni bir ko'rmakchi va o'ziga bir-ikki og'z
so'z aytmakchi edim. O'choqboshida qozon yuvar ekan,
to'g'ri oldig'a yuriib bordim. Ul meni sezmadim yon
sezsa ham bilmaganga solindimi, haytovur orqa si
o'gurug'liq engashkan holda ishka mashq'ul edi. Br
o'rim bo'lib tushkan uzun qo'ng'ur sochi uning haraka
bilan qo'ltug'i ostida o'ynoqlar edi. Anchagini orqasidan
tamosho qilib turg'ach:

— Saodat, — dedim. Qaradi. O'choqda yong'au olov
issig'idanmi yoki uyatidanni uming yuzi qip-qizil olma
edi. Qo'lidagi sochig'i bilan oldimg'a yaqin kelio
to'xtadi. — Eshitdingmi, — dedim. Yerga qaradi. Uri
ortiqcha uyaltirmas uchun eshikka qarab yuriy bos
ladim-da: — Maylimi? — deb so'radim. Javob o'mniga:

— Osh yemay ketasizmi? — dedi. Bu uning ikkinchi turlik qilib aytilgan «mayli» javobi edi. Bir bugina emas, qirq yillik qadrdon xotin tomonidan eriga qilinaturg'an mehribonchiliqning eng lazzatlisi edi. Chiqar ekanman, «Osh yemay ketasizmi?» so'zining kayfiga tamom mas bo'lg'an edim.

Usta Alim shu so'ng'i so'zlarini aytib bitirar ekan. Otabekning qoshlari chimirilib, go'yo o'zining ham shu yo'sun xotiralarining abadiy qaytib kelmaslik — yo'qliqg'a chiqqanlig'ini yana bir karra onglar edi. Usta Alim davom etdi:

— O'n kun orasida hozirlilikni bitirib to'y qildiq. Nihoyat, Saodat meniki bo'lib, saodatlilik kunlarim boshlandi. Saodatka bo'lg'an muhabbatim bir daraja sizga ma'lum bo'lg'anliqdan u kunlardagi mas'udiyatimni ham shu o'lchavg'a solib bila olasiz.

Rafiqam Saodat chin sa'ida¹ edi. Bu yil o'zimga kutmagan darajada bir kuch va istiqomat² ortdirib, to'y bilan tugalgan boylig'imni qaytarg'an edim. Turishka Saodatlar uyi ortiq torliq qila boshlag'anliqdan shu havlini (Jannat opa havlisig'a ishora qilib) hozirg'i qo'shnimizdan sotib olishg'a muvaffaq ham bo'ldim. Qayin onam, qaynim va eru xotin shu havlig'a ko'chib kelib tura boshladiq. Kundan kunga Saodatka bo'lg'an muhabbatim oshqandek kasbim ham unumlik bo'la boshlag'an, uylanishimning ikkinchi yili haligi qo'shnimizdan o'zingiz ko'rghan boqchani ham sotib olg'an edim. Uylanishimning uchunchi yili Saodat yuklik bo'ldi. Eru xotin birimiz ota va birimiz ona bo'lmos³ imizni o'ylab quvonar edik. Kechalari yotib uyqumiz kelmas edi. Nihoyat, Saodatning oy-kuni yaqinlashdi... — Usta Alim uzoq tin olishdan so'ng davom etdi: — ... Yaqinlashdi... lekin abadiy baxtsizlik kunlarim, manhus⁴ saatlarim ham yaqinlashdi... — dedi va so'zdan to'xtadi.

— Davom qilingiz, — dedi Otobek, usta Alim bir uflab olg'ach:

— Saodat boladan qiynalib uch kungacha azoblandida, to'rtinchı kuni o'lidi, — dedi.

Otabekning kayfi tarqag'andek bo'lib, ko'zlarini

¹ Sa'ida — baxtiyor, qutli.

² Istiqomat — dadililik, mustaqillik, barqatorlik.

³ Manhus — navhsiga qolgan, badbaxt.

zo'raytirib ochdi va o'zini yostiqdan ollb o'lturg'ach.
so'radi:

— O'Idi?

Usta Alim ko'z yoshisini artib:

— O'Idi, — dedi va davom etdi: — dunyog'a kelib
ko'rgan birdan bir quvonchimdan ayrilg'an edim.
Hayotning hamma umrimga kifoya qilarliq mudhish
zarbasini shodliq ichida qarshilag'an edim. Oylar bo'yin
cha ko'z yoshimni yomig'ur kabi to'kdim. Chunki menga
bundan boshqa bir ovinchoq qolmag'an edi. Ko'z yosh
larimning tiyilmag'anini ko'rgan qayin onam Saodatning
vafotining ikkinchi yili meni zo'r lab uylanirdi. Lekin bu
ikkinchi xotin menga Saodat bo'lomadi. Haqiqatan sao
datim ko'millgan edi. Keyingi yillarda futurdan keta bosh
lag'an qaym onam qizidan yigirma oy so'ng, o'n bi
yoshliq o'g'lini menga tashlab dunyodan o'tdi. Qayin
onamning vafotidan so'ng, biylik¹ o'z qo'lig'a qolg'an
keyingi xotinim fahsh² suratda ro'zg'orimni to'zita bosh
ladi. O'g'riliqcha va to'g'riliqcha qimorboz akasiga in'on
qilishg'a kirishdi. Kundan kunga ishim keyin ketib, ish
laganim ro'zg'orga uchurvoq ham bo'lmay boshladi
Yomon xotinning shum qadami bilan uyimdan baraka
ko'tarilganligini va barcha barakalarimni rafiqam Saoda
bilan birga ko'milganligini onglab, keyingi xotinimni
taloq qildim. Endi uchunchi yillardiki, xotinsiz yashayman
va uylanishni ham o'ylab ko'rmayman. Chunki marhu
ma Saodat bilan kechirgan kunlarimning totli xotiralar
menga abadiy lazzat bag'ishlag'anlaridek, ham achchig'
achchig' yig'latadirlar. Uylanishimga kengash berguch
o'rtoqlarimg'a: — Men endi dunyodan o'tkan kishi, bu
kun bo'lmasa ertaga yor qabri ustida yong'an sham'da
o'zini halok qilg'uchi bir parvona, — deyman.

Endigi o'ylag'anim faqat qaynimni uylanirish
so'ngra... so'ngra yuzni yoruq qilib Saodat quchog'iga
kirish... — dedi va darmonsizlang'an kabi yostiqqa yon
boshladi. Ustaning bu so'ngg'i so'zi Otobekni ortiq asar
lantigan, ko'z chuquri bir-ikki qayta yosh suvi bilat
to'lib chiqg'an edi.

Ikkisi ham uzoq jim qoldilar. Otobek o'z qayg'usin
butunlay deyarlik unutib qo'ygan, qarshisidag'i yerga sin-

¹ Bi ylik — hukmronlik.

² Fa hsh — qabih, xunuk, yaramas.

gibkina yotqan mujassam ishqdan ko'z uzolmay boshladı. Ustaning moziysida emas, holida ulug' bir ma'no ko'rар edi. Ammo uning istiqbolida bir bo'shiqdан o'zga hech gap uchrata olmasa-da, yana ulug' bir ma'no ko'rgandek bo'lar edi. O'z istiqbolini ham shu ustaniki qabilidan ko'rmakchi bo'lsa-da, buning uchun bir narsa kamdek, yetishmag'andek kelar, iкkinchi usta Alim bo'lish uchun bir «o'ldi» so'ziga oradan topolmas edi. Keyinroq bu «o'ldi» so'zini qo'shgan bilan ham usta Alim bo'lish qiyinlig'ini onglay boshladı, chunki Otabek Kumush tomonidan so'kilgan va tashlang'an edi. Holbuki, Saodat so'kmagan va tashlamag'an, balki erining bir gunohi sababidan yosh umrini xazon qilg'an va usta Alim qayin otasi tomonidan hayvoncha quvlanmag'an... va qayin ota tomonidan kuyav yo'lig'a tuzoq qo'yilib, Saodatni chiqarib olish fikriga tushilmagan, ya'ni orag'a shaytanat oralamag'an... Bu so'ngg'i fikrni ul o'ylamag'an joydan ilhom qabilidan to'qib olg'an edi, ya'ni o'zining Toshkanddan uylanishiga qutidor tomonidan rizoliq berilishini, hatto uning to'yni o'z qo'sfi bilan o'tkazib keli-shini ilgaridan hozirlanib kelingan tuzoq, deb tushungan edi. Muhokamasi shu yergacha kelib yetkach, usta Alim darajasiga yetish uchun o'zida hech bir munosabat ko'rmadi... Usta Alim yozib bergan o'ringa kirib yotar ekan, o'z-o'ziga aytar edi: «Quvlanishg'a, tahqir etilishka loyiq ko'rilgan Otabek usta Alim bo'lishg'a ham sazovor emas!» Ul uyqug'a ketar ekan, yuragi bolalarini uchurib ketkan karrukning uyasidek bo'm-bo'sh edi.

* * *

Otabek ertagi namozga turg'anda ko'zi Shamshodbekning bazmidan azonda qaytib kelib, dong qotib uxbab yotqan Sayfiga tushdi. O'n besh yoshlar chamasida bo'lg'an bu yigit o'zining o'tkur husni bilan Saodatdan xabar berar edi.

Bir-ikki piyola choy ichkan bo'ldi-da, usta Alim bilan xayrflashdi.

9. UNUTOLMASA NIMA QILSIN?

Bu gal Otabekning kutilmagan ravishda Marg'ilondan tez qaytib kelishini O'zbek oyim o'zining juhud domiladan qildirg'an jodusining hind sihrini yenganligi,

deb so'yingan edi. Biroq Otabekning ko'pisinchal mehmonxonada yotib qolishi uni bu to'g'rida shubhagan tushurib qo'yg'an va bunda qanday hikmat borlig'ini bevosita bilib olish uchun birarta romchi domlag'a bo'rish fikriga tushkan edi. Yususbek hojining bo'lsa bunday mayda ishlarni tekshirib yurish uchun fursati ham yo'q. uning Normuhammad qushbegi yonidan bo'shab'ani vaqtiga ponsad va beklarnikida kengash va ziyoftalar bilan tugalar edi. Uning diqqatini jalb etkan narsa bo'lsa, u ham Otabekning tadbirsiz siyosat va ahmoq boshliqla mavzu'idan olib qilaturg'an shikoyat va hasratini keyingi kunlarda jinjiti bo'lib ketkanligi edi. Bu kunlarda Otabekka eng yaqin turg'an kishi Hasanali ota edi Chunki Otabek bu keyingi kunlarini mehmonxonadan o'tkazganlikdan Hasanaliga ham uning yonig'a kirishka va birmuncha so'zlashib o'lurishka to'g'ri kela boshlag'an edi. Shuning uchun Otabekning qayg'ulik hollari uyqusiz mutolaada o'tkan tunlari va umuman undag o'zgarishlar bu to'g'rida Hasanalinini o'ylatsa-da, sababin so'rashg'a botirlig'i yetmas va so'rashni ham foydasi: deb bilar edi. Chunki ul Otabekdag'i bu hollarning sirrini bilgandek, muhabbati orasig'a cho'b bo'lib tushkar keyingi uylanishi alamidan deb qaror qo'yg'an edi.

Otabekning orzuliq ketin oldig'a kirmastigi vajhidar O'zbek oyim achchig'landi, nihoyat achchig'ig'a chiday olmag'an bir kuni mehmonxonada Otabek yotar o'min yozib turg'an choqda kirib keldi va yozilg'an o'rinn buzib yig'ib tashladi va:

— Mehmonxonada yotaberib nima qilasan, ichkarig' kirib yot! — deb jekirdi. Lekin o'g'li endi ilgarigi Otabek emas edi, onasining jekirug'ig'a qulq solmadi-da, qaytadan o'rinni yozib boshladi. O'zbek oyimning g'azab tag'in ham alanga oldi:

— So'zimni eshitasanmi, kar?!

Otabek sovuqqina qilib javob berdi:

— Kar emasman, lekin sizning bu taklifingiz oldida ham kar, ham ko'rman. Bu to'g'rida siz endi ortiqcha bosh og'ritmang!

— Insossiz,adolatsiz!

Otabek zaharxanda bilan so'radi:

— Men boshda sizga nima degan edim?

— Nima degan eding?

— Keliningiz mendan yaxshiliq ko'rmas, demaganmi edim? Siz bilan otam bunga ko'nuganmi edingiz, siz buni inkor qilasizmi?

— Ota-onamdan va'da olg'anman, deb shunday xoting'a jabr qilib yura berasanmi?

— Keliningizga jabrni xohlamasangiz va o'zingiz aytkan insofka qaytsangiz, eng oson bir yo'l bor, — dedi va onasidan ma'lum «nima?» deb bilaturgan savolni kutib to'xtadi. Ammo O'zbek oyim so'roq o'rniqa labini tishlab boshini ikki yelkasiga tebratdi. — Siz so'rashni tilamasangiz-da, men aytay: keliningizga jabrni xohlamasangiz mendan taloq qildiringiz va bir bechoraga bu yo'sun azob berib yurmangiz! — dedi va biroz to'xtab davom etdi. — Siz bilgan insofni men ham bilaman. Bir bechorani faqat sizning kayfingiz uchun azob emas, chekkan xo'rlikini o'ylab har kuni bir qat etdan tushaman... Agar o'z kayfingizdan kechsangiz, yaxshi bilingizkim, bir emas ikki jonnini azobdan qutqarg'an bo'lasiz, onajon! — dedi.

O'zbek oyim o'g'lining bunchalik qat'iy ketishini kutmagan edi va bu yo'sun qattig' muomalami-da Otabekdan birinchi martaba ko'rар edi. So'z qaytarishg'a o'rin topolmadimi va yo janjalning ulg'ayishidan qo'rqdими, haytovur uzoqqina istehzolanib qarab turg'ach, «esingni yeb-san, bolam», dedi-da, mehmonxonadan chiqdi.

Otabek yolg'iz mehmonxonada yotib kun kechirish bilangina qolmadi. Kechalari allaqayoqlarg'a ketib, yo'qolaturg'an odatlar ham chiqardi va bir-ikki qayta ortiqcha mast bo'lg'an holda qaytib, Hasanalinini tamom hayratda qoldirdi. Ul Otabekka nasihat qilishni ham bilmas va bu sirni biravga aytish uchun ham hayron edi.

Bir kun kechasi ui yangi odati bo'yicha allaqayoqqa ketkan edi. Hasanalining ko'ngli bu kun ham bir ishka guvohlik bergandek bo'lib, ichkarida yotkusi kelmadi, o'rinni mehmonxonag'a yozib, darbozani zanjirlab keldi. Agar bu kun ham ul o'sha holda qaytsa, bir narsa demakchi, ya'ni qo'lidan kelgan nasihatni qilmoqchi edi. Uxlamay kutib o'lturdi. Ammo ul tungi soat o'n bir bo'lsa ham kelmas, o'n ikkida ham daraksiz edi. Nihoyat, kutakuta uyqusi tang qilg'ach, o'rniqa cho'zilib kipragini kipragiga ulab yotdi va uxlاب qolganini o'zi ham sezmay goldi. Oradan noma'lum bir muddat o'tib darbozaning

so'naqasiz taqillashidan cho'chib uyg'ondi va yo'lakka yugurdi. Qorong'uda zanjirni timiskilar ekan, «kim?» deb so'radi va javobig'a «mimman» degan sarxush tovushni eshitdi. Bu tovush uning yuragini uyushdirib yuborg'an va «bu kun ham shunaqa» degan so'zni ko'nglidan o'tquzg'an edi. Zanjirni tushurib, darbozaning b'r tabaqasini ochishi hamono shu tabaqag'a suyalib turgan Otabek Hasanaling oyog'i ostig'a yiqilib tushdi. Hasanali bu kungi kayfning o'tacha ketkanligiri payqag'an, yo'lakni tutib ketgan ichkulik isidan o'qchiyo'zg'an edi. Otabekni suyab mehimxonag'a keltura ekan, ikki ko'zi ichkari havlining eshidiga, chunli Yusufbek hojining tunlari tashqarig'a chiqaturl'yan od-tining shu vaqtg'a to'g'ri kelib qolishidan yuragi taka-puka edi. Otabekni yeshintirar ekan, rizosiz bir ohangda dedi:

— O'g'lim, sizga shu shaytoni ishning nima zarura i bor?

Otabek mastlarcha kuldil:

— Mmmenga zarurati bo'lmasa kkkimga bor?!

— Nima bo'lg'anda ham men bu ishingizdan ro'i emasman. — dedi Hasanali va qanday javob eshitishini kutib turdi. Otabek o'rniga yotib olg'ach, kuchlik qilib bir uslab oldi. Hasanali undan javob kutar ekan, binozdan so'ng javob o'rniga xurrak tovshini eshitdi. Otabekning kutilmaganda bu yanglig' yaramas ko'chalarga kirib ketishiga hech bir turlik ma'nno beralmay boshi qotsa ham, ammo uning ko'z o'ngidan ignaga zo'r lab taqilg'an ip nariga ketmas edi. Undan so'ng, ikki oylardan beri Marg'ilonni tilga olmasliq-da uni bir cz shubhaga tushurib, «oralaridan birar sovuqchiliq o'tdini ekan», deb ham ko'nglidan kechirdi. Otabek bilan birga choy ichish maqsadida ertalab Oybodoqning damlag'an choyig'a bormay, Otabekning uyg'onishini kutib yurd. Otabek tushka yaqin uyg'ong'ach, Hasanali choy hozirladi. Dasturxon yozib o'zini kutib o'lтурган Hasanai yonig'a qisinib-qimtinib Otabek keldi. Tundagi holi esiga tushib bo'lsa kerak, boshini yerdan ko'tarib Hasanaling qaramas va bir og'iz bo'lsin so'z aytmas edi. Otabekning bu holi Hasanaling nichka yuragiga qattig' ta'sir etkani va o'ylab qo'yg'an nasihatlarni unutib, bekzodani b'u og'ir holdan qutqazish sikrigagina tushkan edi.

— Yoshlik — beboslik, degan ekan mashoyixlar, — deb kulib qo'ydi Hasanali va: — Uy ichidan bitta-yarim-

tasi sezib qolmag'ay deb juda xavotirda bo'ldim... Haytovur hech kim payqamapti, — dedi. Otabek tashakkur etkansumon Hasanaliga kulib qaradi va o'zining bu ketishidan rizosizlik bildirgan kabi entikib tin oldi. Hasanali so'zni urintirib Otabekni o'z holig'a qo'ymas edi. Unar-unmasdan bahs qilib, nihoyat, bu unar-unmasning oxirig'a shu savolni ham ulab yubordi:

— Bu gal Marg'ilong'a kechikdingizmi?

Biz yuqorida ham turtib o'tkan edikkim, Otabek na Yusufbek hojig'a, na O'zbek oyimg'a va na Hasanaliga Marg'ilondan tez qaytiq kelish sababini aytmagan, Marg'ilon bilan uzil-kesil aloqasi uzilganligini churq etib so'zlamagan, so'ralmag'an so'zga javob berllmas qabildan jimiqt alamini ichkulukdan olibg'ina yurgan edi. Ikki oydan beri birinchi martaba Marg'ilon to'g'risidan so'ralg'an savol ham faqat shu Hasanalining keyingi so'zi bo'lib, sirni ochish o'nqovida kelgandek edi. Lekin javob tamom haqiqatka mug'oyir¹ va kishini hayratka solarliq bo'ldi:

— Bu kun jo'namoqchi bo'lib turibman, — dedi.

Hasanalining shubhasi bo'shka chiqdi. Choydan so'ng ul o'zining so'zini amalda ko'rsatib, otasidan ham ruxsat olib qo'ydi va peshindan keyin yo'lg'a chiqish uchun hozirlik ham ko'ra boshladidi. Uning sirrini bilguchi va «endi Marg'ilonda nima qilasan?» deb so'rag'uchi orada bo'limg'anidek, ul bu so'roqni o'zo'ziga ham berib qaramag'an edi. Go'yo burung'idek Marg'ilon yo'lig'a oshiqib hozirlanar edi...

Yigirma kun o'tar-o'tmas Marg'ilondan qaytiq keldi. Bu borishdan birar ish chiqara oldimiyo'qmi, bu to'g'ri ni biz kelasi fasflarning biridan o'rganarmiz.

Kelib Toshkandda bir hafta chamasi turdi, so'ogra yonig'a Hasanalin olib Oqmasjid² shahriga jo'nadi. Ul ikki yildan beri to'xtab qolq'an savdogarchilik ishini qaytadan boshlamoqchi edi...

10. BIZDA KIM KO'P YIG'LAYDIR?

G'ayri mashru³ taloq xati tekkaniga olti oylarcha fursat o'tib ketkan edi. Kumushning go'zallik ta'rifini

¹ Mug'oyir — qarama-qarshi.

² Oqmasjid — Qizil O'rda.

³ G'ayri mashru — shari'atga zid.

g'oyibona eshitib, og'zining suvi keluchi xotinliq va xotinsiz orzumandlar «yotib qolg'uncha, otib qol!» so'ziga amal qilib, qutidornikiga sovchilarni turnaqatcr yubora boshlag'an edilar.

Albatta bunda shubha yo'qdirkim. Kumushning erdan chiqg'an xabarini Kumushning o'zidan ham ilga i tushungan va Otabekdan ham ilgari sezgan Homidning sovchisi boshqa sovchilarning muqaddimasi, yoz boshida kelaturgan qalding'ochlarning yo'lboshchisi edi. Homidning sovchisi bir martaba kelish bilangina qanoatlar-madi, uch-to'rt qaytalab kelib qutidorg'a Homidning kuyav o'g'ul bo'lish niyatida ekanligini arzu-niyoz qila boshladi. Natijada Homidboyning sovchisiga berilgan javob shu bo'ldi: «Biz Homidboyni o'zimizga kuyav o'g'ul qilishdan hech bir mone'lik ko'rmaymiz. Ammo qizimiz mundan so'ng er qilmasg'a qattig' isror¹ etadi. Shunga ko'ra Homidboy bizni kechirsin». Boshca sovchilarg'a ham javob shu edi. Qutidor bilan Osteb oyimning bu javoblari o'zlaricha emas, balki Kumushning ko'ngliga qarab berilar edi.

Biroq Kumushbibining «Man endi er qilib bo'ldini, mundan so'ng erga ehtiyojim yo'q», degan qat'iy javc-big'a ular uzoq qulq solib turolmadilar, chunki unir² bu isrorini «chidamasning so'zi» deb onglar va tuzukrak joyi chiqg'anda, erga berishka ham hisoblari yo'q emas edi. Shunga ko'ra, kelgan sovchilarning o'zlariga yocmag'anig'a gunohning barini Kumushning bo'yning a ag'darib javob bezar, ammo ikkinchi yoqdan tuzukrak joyini ko'zlar ediliar.

Kutilmagan yerga shaharning eng olding'i a'yon va sarvatdorlaridan³ bo'lgan Salim sharbatdor degannir⁴ Komilbek ismlik o'g'lidan sovchilar kelib qoldi.

Ota-otaning kutkanlari shunday tegu taxtlik kuyv bo'lg'ani uchun birinchi martaba sovchilarni yaxsidi so'zlar va quyuq-suyuq oshlar bilan jo'natib, ikkine ni kelishka o'yashib javob beraturgan bo'ldilar. Eru xot n uzoq o'yashib turmay (chunki o'yashsturg'an joy emas edi) sovchining ikkinchi kelishida javob berishka qator qo'ydilar. Kumushning qarshi tushmagi to'g'risida, albatta, ularning shubhalari yo'q edi. Shuning bilan birga

¹ Isror - qattiq kirishish, ahd qilish.

² Sarvatdor - badavlat, davlatmand.

ota-onaning so'zini yerda qoldiradi, deb ham o'ylinas edilar.

* * *

Kuz kunlarining oyog'i va qish kunlarining boshi edi. Daraxtlardagi sariq barglar to'kilib tugalgan, yer yuzi o'zining qishqi sariq kiyimini kiygan edi. To'rt tomonining o'ralg'anlig'i soyasida yaproqlarini to'kilishdan saqlab qolq'an bu gilos yog'ochlari ham bu kun tungi qora sovuqqa chidalmay, yelning ozg'ina harakati bilanda barglarini shirt-shirt uzib tashlamoqda edilar. Havo ochiq bo'lib, quyosh tuzukkina ko'tarilgan, ammo uning o'zi ham bu kun uncha ta'siri yo'q, bu kungi qora sovuq quyosh kuchini-da keskan edi.

O'rta eshikdan Kumushbibi ko'rindi. Burung'i to'lalig'i ketib ozg'inlang'an va lekin bu ozg'inliq uning husniga kamchilik bermay, bil'aks yuqorilatqanlar. Kamon qoshiari ortiq mavj urib o'zini ko'rsatkan, biroz bota tushkan shahio ko'zlar tag'in ham tim qoraliq, tag'in ham nurlilik kasb etkan edilar. Bu kungi sovuqqa qarshi kiyib olg'an sovsar po'stinining yoqalig'i kishining hasadini ortdirib, nafis bag'baqlarni o'pib yotar edilar. Biroq unda bir kamchilik bordek ko'rinar edi: shahlo ko'zlar burung'idek o'ynab turmas va so'ng chekdagi bir og'irliq bilan harakatlananlar edi. Bir tomonidan qarag'anda bu og'irliq-da unga bir oliylik, ulug'vorliq bag'ishlag'andek. Kelib ayvon tuyishig'a o'lturdi-da, ko'zlarini og'irg'ina harakatlandirib, ketma-ket chip-chip etib to'kilmakda bo'lg'an xazonlarg'a qaradi va liar bir yaproqni yuqoridan kuzatib yerga qo'ya bordi. Ul yerga tushkan har bir yaproqda o'zining tarjumayı holini o'qur, o'zimi-da mavqi'didan ayrilib, hechka chiqib turg'an shu xazonlardan ayira bilmas edi. Ayira bilmadda, latif ko'kragini to'rt enlik ko'tarib tin oldi va ko'zlarini qizig'a to'ldi. Yeng ichidan bir-birisiga o'tquzilg'an ikki qo'lini barobar ko'tarib ko'z yoshini artar ekan, ichkari havlidan Ostob oyim chiqib kelar edi. Ul yer ostidan qizig'a ko'z qirini tashlab mehmonxona eshigini ochishg'a tutindi. Ostob oyimning orqasidan Oyshabibi ham ko'rindi, kelib Kumush yonida to'xtab so'radi:

— Nima qilib tashqarida o'lturibsang?

— O'zim, — dedi Kumush qoshlarini chimirib, chetka yuzini o'girdi.

— Mehmonxonaga kirsang, sen bilan ikki og'iz maslahatimiz bor edi.

— Nima maslahatingiz bor?

— Oldin kir, bolam, — dedi kampir va Kumushning yelkasiga qoqib turg'izdi. Ular ichkaridagi sovchi xotinlarni yolg'iz qoldirib, Kumushning so'zini olish uchun tashqarig'a chiqg'an edilar. Ammo Kumush bo'lsa sovchilarning oldidan rizosizlig'ini onglatqandek tui namoyish bilan ketkan edi. Ul mehmonxonag'a kirgaandan so'ng ham tersayib tokchalardan nedir axtarg'andosh yurina boshladi.

— Tokchada san qidirg'an narsa yo'q, kelib yori miszg'a o'ltur, — dedi Oftob oyim.

— O'lturganimdan sizga bir pullik soyda yo'q sovchingizga o'zingiz bilgan javobni beravering!

Oyshabibi qizig'a ma'nolik qilib bir qarab oldi:

— Bolam, axir ikki og'iz gap eshit-chi oldin! — dedi Kumush o'ltura bermagach, Oftob oyim qizishdi.

— Qizim, saning bu qarshiligi'ndan muddao qisnima?!

— Siz bilan otamg'a muddaomni necha qaytalab ayt dim-ku: mundan so'ng bu ishni xohlamayman.

— Dunyodan toq o'tasanmi?

— Toq o'tamanmi, yo'qmi, buni tangri biladir.

— Man saning hali ham o'sha uyatsiz eringdu ko'ngil uzolmag'anining bilaman. Saning bu xomta ma'lig'ing koni bolalig'ingdir. San yaxshi bilki, mundu so'ng otang ul uyatsizga o'z uyidan joy bermaganidik uyatsizning o'zi ham uzil-kesil sani tashlag'andir. Aq a so'zimga ishonmasang mana buni o'qub qara, dedi-a Kumushlika bir qog'oz uzatdi va davom etdi. — Biz bun san unga xat yozg'anindan so'ng javob o'rnilida olg'ul edik. Biroq o'sha vaqtida bu uyatsizning birinchi talboj xatisi ham sanga yetib ortqanliqdan bunisini sandau yashirg'an edik. Hamon-da saning umiding kesilmag'ni uchun bu xatni ham ko'rsatmakchi bo'ldim! — dedi Kumush qog'ozni onasidan oldi:

«Matlugam' Kumushbibiga. Manim birinchi xaiti bilan sizning menqa qilaturg'an erkaliklariningizga bir cheq qo'yilg'an kabi edi. Lekin bunga tushunmabsizmi va yo' tushunishka tilamabsizmi, haytovur yana ham eski erkak-

liklaringizni tark etmabsiz. Xatingizni o'qur va o'zimni kulgidan to'xtata olmas edim. Orzuga ayb yo'q, deydirlar. Chekdan oshib qilg'an hujumlarigiz eski qadrdonlig'ingiz otig'a kechiriladir. Endilikda sizga mendek vafosiz va hiylagar bo'limg'an yangi er topilg'ay edi, deb addoi Otabek Yusufbek hoji o'g'li, 26-javzo, 1265-inchi yil, Toshkand».

Maktub uning yurak jarohatini qaytdan tirnab tashlag'an edi. Ko'z yoshini duv-duv to'kib, xatni o'z taxig'a soldi va o'zidan javob kutib turg'an achasi bilan onasig'a dedi:

— Men bu uyatsiz yirtqich bilan yarashmoq uchun umid tutmayman, shuning bilan birga er ham qilmayman!

— Nega? — deb so'radi onasi.

— Negami? — dedi Kumush va yig'lag'an ko'yi javob berib boshladidi: — Negaki men o'zimning suygan va muhabbat qo'yg'an erimdan buncha uyatsizlik, bu yanglig' vafosizlik ko'rdim. Endi er degan shu bo'libdimi? Mundan ko'ra dunyodan toq o'tkan yaxshiroq, yolg'iz yurgan tinchroqdir. Shuning uchun qizingizg'a er otidan so'zlamang-da, yafroq kabi titrayturg'an yuragiga dahshat ham solmang!

Bu so'zdan so'ng Oftob oyimning onaliq ko'ngli erib ketkan, ichkarida javob kutib o'lurg'uchi sovchilarg'a qanday bahona topib kirishni-da o'ylab ulgurmag'an edi:

— Yig'lama, — dedi. Kumushni mehmonxonada goldirib onasi bilan chiqdi.

* * *

Salim sharbatdorniki qutidorg'a nihoyatda ma'qul tushib qolgan edi. Shuning uchun xotini va qizidan so'rab o'lturmay bir kun do'konidan erkak sovchilar bilan bitishib ham keldi va xotinig'a «men bu kun fotiha qilib keldim, nima bo'lg'anda ham endi qizingni ko'ndirmasang bo'lmaydir», dedi. Ammo Oftob oyimning er otini eshitkanda titray boshlayturg'an qizi bilan uchrashmoqqa aslo toqati yo'q, erining bu so'zini eshitkanda tamom o'zini yo'qtqan edi. Ul qizini ko'ndirish uchun qutidorg'a va'da berganda o'z holini ikki yoqdan o'qtanilg'an xanjar orasida qolg'uchig'a o'xshatar, qaysi tomong'a qimirlasa ham muhlik¹ yara

¹ Muhlik — halok qiluvchi.

olishini aniq bilar edi. Shu kundan so'ng bechora ona ning og'ir kunlari boshlandi. Eriga bergan va'dasini a'lo bajara bilmas, bul haqda qizig'a og'iz ochib so'zla olmas edi. Har kun bozordan qaytib kelib birinchi so z «ko'ndirdingmi?» bo'lib qolg'an eridan tuni bilan koysi eshitar va kunduzlari Kumushka og'iz ochishg'a yuraksi na olmay azoblanar edi.

Bir necha kundan so'ng quidor ham endi o'z xato ni onglag'an, chunki har kun deyarlik Salim sharbat dornikidan kelib to'y kunini so'rag'uchi kishiga turlik turlik bahonalar aytal berib zerikkan va uyatid u do'konga tushishni-da tark qilish fikriga kelayozgan edi. Bir kun do'kondan nihoyatda achchig'lanib qaytdi va. Oftob oyimni umrida eshitmagan so'kishlar bilan so'kdi. «Qizingni deb shaharda bosh ko'tarib yurolmayturg' an bo'ldim. Ko'ndirsang ko'ndir, bo'lmasa mendan unidningni uz, men endi sanlarning dastingdan shahardan qo'chib ketmasam bo'lmaydirg'an darajaga yetdim!» dedi. Ertasi kun bechora ona qizig'a mash'um mavzu'dan so'z ochishg'a majbur bo'ldi. Qizining yonig'a o'ltu ib so'zlash o'rniqa yum-yum yig'lay boshladi. Kumush esa onasini bu holg'a solg'an sirdan voqif, shuning uchi ni yig'i sababini so'rab o'lтурмай, ul ham ko'z yoshisi bilan yuzini yuvmakka tutindi. Ona-bola uzoq yig'lashdidi, ko'z yoshlari bitkuncha bo'zlashdilar.

— Bu kurnlardan ko'ra dunyog'a kelmagan bo'lsam edi. Bu tirikligimdan ko'ra, o'lib ketkan bo'lsam edi! — dedi oxirda Ostob oyim.

— Yanglish so'zlaysiz, onajon! — dedi Kumush va — Siz dunyoda turishka loyiq edingiz, lekin sizning dunyo dan to'yishingizga va qon-qon yig'lashingizga sababchi men bo'ldim. Men siyoh baxt dunyog'a kelmagan bo'lsam edi, sizga munschaliq kulfatlar, munschaliq anduhlar ham yo'q edi. Shuning uchun siz tangridan so'rangkim, tezroq men mash'umani mahv' etib, sizni uch-to'rt kun tinchlik bersin, onajon! Sizni bu holdi ko'rishka va o'z tilagim yo'lida sizni qurban etishka orniq toqatim bitdi. Tashlandiq bu qizingiz, qo'lma-qo'l yurg'uchi bu o'yinchiq qizingiz kimu, sizdek bir mehribon onani qon yig'latish kim? Yig'lamangiz, ona. Sizning to'kib kelgan ko'z yoshlaringizning bir to n-

¹ M a h v -- yo'q qilmoq.

chisig'a ham bu tashlandiq qizingiz arzimas, siz otamig'a maning rizolig'imi tashvishlamay bildiraverengiz. Ul ham kishilar oldida bu baxtsiz qizining ta'nusiga qolmasin. Siz manim yuzimga ezilib qaramangiz, o'ylamaynetmay rizolig'imi bildiraverengiz! -- dedi va yuziga to'zg'ib tushkan sochini to'g'rilib olg'ach, davom etdi: — Agar siz menga ortiq achinsangiz, rizolig'imning bir sharti qilib to'yni kelasi kuzga bo'lishini aytib o'tingiz, agarda otam baxtsiz qizining bu tilagini qabul etsa-etsun, bo'limasa manim bu tilagim ham sizning bir tomchi ko'z yoshingizga arzimas, onajon, sizning shodlig'ingiz yo'lida har bir og'irliqlarg'a bu baxti qaro qizingiz rozidir, onajon!

Oftob oyim Kumushning bu so'zlariga to'zib turolmay, qizini bag'rig'a bosib quchoqladi, ona-bola tag'in shiddatlik ravishda ko'z yoshig'a ko'mildilar...

* * *

Oftob oyimning qat'iy isroriga binoan quidor ham qizining shartini qabul etkan. Qudalar ham kelasi kuzgacha kutishka rozi bo'lq'an edilar. Demak, kelasi kuzga quidor Salim sharbatdor kabi bir kishiga qudalashib olg'anidek. Kumushbibi ham Otabek o'miga Komilbekni almashdirar edi.

11. «NAVО» KUYI

Xalqimiz ta'biriha, bu zamonalar «musulmonobod» bo'lsa-da, biroq bu tantanalik ta'birmi buzib qo'yaturg'an ishlar ham yo'q emas edi. Xon musulinon, bek musulmon, xalq musulmon, buning ustiga yurish-turish ham musulmoncha, hukmlar ham shari'aticha edi. O'g'irliq qilg'an uchun qo'l kesiladir va yo dorg'a osiladir. Zoni bilan zonyalar¹ ham peshtoqdan tashlanadirlar, ichkulik ichkan uchun qirq darra uriladir. Rais afandi mulozimlariga darra ko'tartirib, namozsizlarni tekshiradir, farzi ayn bilmaganlarni urdiradir edi. Ish shunchalik nozik bo'laturib ham o'g'rilar o'z tirikliklari orqasidan qolmaydirlar. Esh aka bilan Tosh akaning tuylari orqasidan teshilib mollari o'g'irlana beradir, peshtoqdan qopqa bo'g'ilib tashlanmoq uchun fohishalar ham yetishib

¹ Zoni, zonya — buzuq er va xotin.

turadirlar. Butun umrida peshonasi sajda ko'rmaganlar ham ko'b, ammo farzi aynning bosh tomonidan to'rt-besh jumlanı har kim qiyalmasdan sayriy olar edi. Ko'z kishilarning uylarida musallas bilan bo'zalar xumila qaynab yotsa, ikkinchi tomonda rasmii suratda ichkulik sotish bilan tiriklik qilg'uchilar ham yo'q emas edila¹. Toshkandning Chuqur qishloq degan yerida qozoqlar tomonidan ochilg'an va hamisha rustamnamo¹ kishilar bilan ayqirib yotqan bo'zaxonalar ham yo'q emas edi.²

Besh oylab Oq masjid safarida yurib ketkach, Otabek to'g'ri shu Chuqur qishloq bo'zaxonalaridan biriga kelip tushkandek bo'ldi. Uni kunduz kunlari bo'zaxonada uchratib bo'lmasa-da, ammo bo'zaxonag'a kelmagan kechasi juda oz edi. Bo'zagar Otabekning kim bola si ekanligini yaxshi bilgani uchun hamma ishni unirg tilagiga qarab qilar, ul keldi deguncha oddiy bo'zaxo'rlik yonig'a o'tquzmay o'zining maxsus hujrasiga olib kira¹, boshqalarg'a berilaturgan loyqa bo'zadan berma¹, bo'zaning guli bilan mehmon qilar edi.

Hozir ham ul shu bo'zaxonada edi. Endi uchunchi kuvachani tugatib, to'rtinchini chaqirg'an edi. Bo'zagar kirdi:

— Bo'za beraymi, bek? — deb so'radi.

— Bering, — dedi va: — Mashshog'ingizni ham kizingiz!

Vaqt yarim kechadan ham og'qan, kunduz kunidan beri ichishib charchag'an xo'randaclar baqirishit - chaqirishib tarqalishqan edilar. Bo'zaxona tinchigan edi. Qo'lma-qo'l yurib charchag'an mashshoq ham bo'shab, Otabekdan katta-katta ehsonlar ko'rgani uchun, vaqning kechligiga ham e'tibor qilmay kirgan edi. Mashshoq Otabekning sarxush qo'lidan bir piyola bo'zani ichkachi, dutorini chertib so'radi:

— Qanday kuyni chalay, bek aka?

Otabek sarxush tovush bilan jiddiygina qilib javob berdi:

— Bilsangiz, haydalish kuyini chalingiz, ajralish kuy ni chalingiz!

Mashshoq ajabsing'an edi:

¹ Rustamnamo — dono, aqllik, davlatmand, zabardast.

² Bu bo'zaxonanı Mallaxonning 1273-nchi yıl Toshkand hokimligi vaqtida barham berildi (*muall*).

— Dunyoda bunday kuylar borlig'ini umrimda bitinchi martaba eshitaman, bek aka!

— Dunyoda bunday kuy yo'q deb o'ylaysizmi, siz eshitmagan bo'sangiz maning eshitkamim bor... Bilmasangiz, bilgan kuyingizni chalingiz!

Mashshoq dutorini sozlar ekan, yana so'radi:

— Bu kuylar yangi chiqg'anmi?

— Yangi chiqg'an.

— Qayerda eshitdingiz?

Otabekning kayfi tarqag'andek bo'lib, mashshoqqa qaradi:

— Bu kuylarni Farg'onaning Marg'ilonida eshitdim... — dedi.

Dutorni sozlash uchun reza kuylardangina olib turg'an mashshoq, Otabek kutmagan joyda «Navo»dan boshlab yuborg'an edi. Kuyning bosylanishi bilanoq uning vujudi zirr etib ketkandek bo'lib keyingi piyolasini bo'shatdi va ixtiyorsiz ravishda dutorning munglik tovshig'a berildi. Dutor tovshi qandaydir o'zining bir hasratini so'zlag'andek, hikoya qilg'andek bo'lib eshitilar edi. Yo'q, bu hasratni ul o'z tilidan so'zlamas edi — Otabek tilidan so'zlar edi... Otabekning ko'z o'ngidan o'tkan kunlari birma-bir o'tib boshladilar-da, nihoyat «anuv» xotiralari, «anuv» hangomalari ham ko'rinish berib o'tdilar... Yo'q, o'tmadilar... uning ko'z o'ngida kelib to'xtadilar-da, shu ko'yi turaberdilar... Dutor bu ko'rinishni uning ko'z o'ngiga keltirib to'xtatqach, bu soji'aga o'zi ham chidab turolmag'andek yig'lay boshladidi... Dutor quruqqina yig'lamas edi, balki butun koinotni zirr etdirib va xasta yuraklarni dirr silkitib yig'lar edi... Otabek ortiq chidab turolmadi-da, ro'ymoli bilan ko'zini yashirib yig'lamoqqa kirishdi... Ul ko'z yoshlarini to'xtatmoqchi bo'lar edi. Biroq hozirgi ixtiyor o'zida emas edi — hamma ixtiyor dutorning hazin «Navo»sida, toqatsiz yig'isida edi... Dutorning nozik torlaridan, tilsimlik yuraklaridan chiqg'an «Navo» kuyi o'z nolasiga tushunguchi Otabekdek yigitlarga juda muhtoj edi. O'z dardiga tushungan bu yigitka borg'an sayin dardini ochib so'zlar, yig'lab va ingrab so'zlar edi... Eshitkuchi esa dunyosini unutib yig'lar, kuchini yig'ishtirib yig'lar va hasratu alamini ko'z yoshisi bilan to'kib yig'lar edi...

Nihoyat «Navo» kuyi uning butun tanidagi suvlarini

ko'zi orqaliq to'kdirdi-da, falakning teskari harakatidu shikoyat etib qo'ydi va dunyoda yog'iz hasratki u bo'limg'anligini bildirgandek o'zining «Sav» kuyini yet yuziga shodliq va so'yinch yog'dinib arz eta boshladi. «Navo»ning sihirlik «savt»i Otabekning ko'z yoshlarin quritdi-da, bir yengillik bag'ishladi. «Navo» bilan yuvi il ketkan uning umid gulgazorda yangi chechaklar urii chiqdi...

* * *

Bu o'turishdan so'ng ul bir oylab bo'zaxonag'a kelmay ketdi. Marg'ilondan qaytib kelgach, yana ek odatida davom eta boshladi...

* * *

Otabekning o'sha voqi'adan so'ngg'i Marg'ilon q.t nashlari faqat natijasiz quruqqina bir qatnash edi. Bi qatnashning har birisida usta Aliminikiga tushar, amine hanuz undan o'zinjing sirrini yashirib, Andijondan qay'it kelishini va yo'li borishini va yo'l ustidan ko'tib ketish uchun kirganini aytib usta Alimni minnatdor qilish e'il. Ul Marg'ilonda ko'b to'xtamas, bir kun, uzoqqa torti sikki-uch kun turib qaytar, ba'zi vaqtlarda yo'l ustida «Xo'ja Ma'oz» mozorini ham tunab ketar edi. Uning e't kunlab yo'l mashaqqatini o'z ustiga olis, Marg'ilonda qilaturg'an ishi shu mashaqqatlar evaziga arzug'u ic edimi, yo'qmi, o'qug'uchi buni quyidan onglari.

Marg'ilondan natijasiz, tamoman bo'shka qay'i Toshkand kelgachi, Kumushni unutkandek bo'lib uch to'rt kun u-bu bilan ovinib yurar, so'ngra hafta, o'n kun dan so'ng yana Marg'ilon to'g'risida o'ylab boshlur o'ylab o'yining tegiga yeta olmag'ach, o'zini qayoeq urishini bilmay qolar, shundan so'ng hamma alam ni Chuqur qishloqqa havoia qilib, o'n-o'n besh kun bos ni ichkanidan so'ng ichkulukdan ham lazzatlanmay qolar va shuning yonida uning ko'ngli bir narsasing bo'y ni olg'andek sezinar, go'yo Marg'ilon borsa bir g'iz bo'laturg'andek, bormay qolsa keyinchalikda o'zi o'kinaturg'andek... Shundan so'ng to'satdan Marg'ilon yo'lig'a tushib qolar, yo'lda borar ekan, o'zini to'rt ket bilan kutib turg'andek sezilgan Marg'ilong'a har nimadir bir soat ilgariroq yetish uchun oshiqar edi. Lekin... lekin...

Marg'ilon darbozasidan kirishi ila uning holi o'zgarib boshlar, yuragi qinidan chiqar darajada o'ynamoqqa olur, ayniqsa poyabzal rastasiga yaqinlashgach, uning bu iztirobi shiddatlanur, poyabzal rastasining yaqini bilan bunchalik o'zgarishda qolq'an Otabek rastaning o'zida qanday holg'a tushmog'ini tasavvurdan ojiz kelur va rasta ko'rindi deguncha otining boshini chapka burib yuborar va orqasidan kimningdir «...boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz... uyatsiz!» toyshi eshitilgandek bo'lar edi... O'z-o'ziga «haqiqatan men uyatsiz», deb qo'yar va shuning ila hamma kutilgan-kuzatilgan gaplar, besh kunlik yo'l mashaqqatlari havog'a ketar, hatto xayolda emas, haqiqatda o'ylab qo'yg'an qayin otasi bilan xotinini shari'atka chaqirish fikri ham unutilar va yo'qolur, «hiylagarning yuzini qozixonada ko'raymi, o'zi ham qursin, yuzi ham!» der edi-da, otini to'g'ri usta Alimnikiga qarab solar edi.

Otabek usta Alimni juda yuqori darajaga qo'y-g'anidek, uning majlisi bilan ham ancha yengillashar, o'n yillardin beri usta Alim yuragida saqlang'an va qabrg'a ham birga ketishi kutilgan ishq tarixini qayta-qayta eshitkusi kelaberar, usta Alim ham o'zining o'lgan Saodati to'g'risidag'i ipidan ignasigacha bo'lg'an xotilarini takror-takror hikoya qilib, hikoyasi oxirida: «Peshonamga sig'madi-da, o'ldi», deb qo'yar, bu so'z Otabekning ham yuragiga sovuq suv sepkan ta'sirini berib, ul ham ko'nglidan: «Manim ham peshonamga sig'madi-da, tiriklayin o'ldi», degan so'zni o'tquzar edi. Shu holda ikki-uch kun usta Alimnikida turg'ach, eng so'ng'i martaba Marg'ilon bilan xayrashkan kabi shaharning har bir narsasiga alvido nazari bilan boqar va boshi og'qan tomong'a ketkandek Marg'ilonning o'ng'ay kelgan darbozasig'a qarab yo'l olur edi. Qo'qonda bir-ikki kun, Kirovchida uch-to'rt kun, Qurama, Telov va shuningdek, qishloqlarda ham bir necha kunlab qo'na-qo'na nihoyat, Toshkandga kelib yetar yana... yana...

Otabekning Marg'ilon a'zaliydarib kelishi shu yo'sunda edi. Uning sirri o'zidan boshqa hech kimga ma'lum bo'lmag'anliqdan, orada uning holig'a kulguchi va undan hisob olg'uchi birav ham yo'q, faqat ul hamina hisobni o'z yuragidan olib, o'z yuragiga berar edi. Shu yo'sun oromsizlik va besaranjomlik ichida uning oy-kunlari o'tib turar edi.

12. JONSO'Z BIR XABAR VA QO'RQUNCH BIR KECH

Agar olg'an hisobimiz to'g'ri chiqsa, bu gal unirg Marg'ilong'a quruq qatnab yurishining yettinchi qayta i edi. 1267-inchi yilning kuzi — bu voqi'ag'a o'n sakkii, o'n to'qquz oylar o'tib ketkan edi.

Ertalabki choydan so'ng, usta Alim o'zining qayni si bilan oshxonasi yonig'a yangigina qurg'an to'quv do'kor - lari yonida ipakka ohor berish ila ovora edi. Ammo ul bo'lsa, do'konxonaning ustuniga suyalgan ko'yi qanday - dir bir o'y bilan mashg'uldek ko'rinar, ustanning Toshkand to'g'rilarida bergan savollariga «shundoq, ha, yo'q, alba - ta» kabi qisqa javoblar bilan qarshi turar edi. Ul shu ko'yi yarim soatlar chamasi so'zsizlik so'nggida, so'zsizgir a ko'cha eshik tomong'a chiqib keta boshladi, usta Alim ko'zini ishidan uzib so'radi:

— Yo'l bo'lsin, Shokirbek?

Otabek yo'lak yonidan javob berdi:

— Shaharni bir aylanib kelmakchiman.

— Juda yaxshi, — dedi usta va: — ammo peshindan kechka qolmang, men oshni damlab sizni kutib o'lturnam, tuzikmi?

— Tuzik, — dedi Otabek va yo'lakdan o'tib esh k oldig'a — ko'chaga chiqdi. Chiqishi bilan narigi eshikda n Sodiq ham ko'riniq qoldi-da, Otabek bilan to'qnat h keldi. Sodiq iltifotsizgina unga qarab olg'ach, shosha shosha o'ngdag'i tor ko'chaga yurib ketdi. A Otabek to'g'rig'a, katta ko'chaga qarab yurdi. Havo bulut edi. Cq bulutlar bo'lg'anliqdan quyoshning nuri uncha kesilmagan, quyosh to'r ro'ymol ichida o'lturng'an kelinlar ka ni yer yuziga suzilib qarar edi. Bulutlarning ohistagini sayridan sezilar-sezilmas hafif bir shamol yurib, yengilgina bi izg'iriq ham yuzga kelib to'qunar, bu izg'iriq kishiga uncha rohatsizlik bermasa-da, lekin qayerdadir dog' qilinmoqda bo'lg'an zig'ir moyining achchig' isini dimog'qa kelturib urishidan kishiga bir behuzurlik hosil bo'lar edi. Otabek yo'lning ayrilishig'a borib to'xtag'an edi. Yuzidan ikkilanish holati sezilar edi. Bu holat ikki yo'l ustida vodi' bo'lg'anliqdan onglanmog'i yengil, chunki bir tomonda moyabzal rastasining yo'li, ikkinchi yoqda to'g'ri ko'cha

¹ Ha f i f — yengil, mayim.

edi. Uzoq to'xtab turmay sobit va kuchlik adimlar bilan poyabzal rastasiga yurdi. Garchi bu ko'cha uning yuziga qizarib-oqarish va bo'zarib-sarg'ayish tuslari berar edi, yana har holda ul sobitqadam edi, o'sha voqi'adan so'ng, onalar ta'biricha, «ilon chiqg'an» bu ko'chaga bиринчи kirishi, bиринчи jasorati edi. Ko'chaning burilishida yana biroz uning adimlari sekinlashsa ham, lekin oldinlashini qo'y may boraverdi. Uzoqdan qutidorning tilsimlik darbozasi ko'rinish turar edi... Darboza yonidag'i mash'um tol daraxti ham nomuborak bir ishka guvohlik bergen kabi bo'lar edi. Borliq kuchini asabiyat markaziga yig'ib, tag'in bir qayta darbozaga qarab oldi. Bu qarashida butun o'tkan kunlarini yana bir qayta xotirlag'andek bo'ldi va ihtizozot' orasida uslab yubordi. Ko'ringan gilos yog'ochlarining ostida bir vaqtarda kimdir birav uni kutib olar edi, endi-chi... Endi kimni kutar ekan?— degan savol miyasini shipirib ketdi... Ul Kumushni tamoman o'z muhabbatida boqiy deb bilar va otasining zulmiga mahkum, deb tushunar edi. Shuning uchun ko'ringan gilos yog'ochining kuz bilan sarg'ayg'an bargidek Kumushning za'saron yuzini ko'rdi, o'zi uchun emas, uning qalbi parchalang'andek bo'ldi. Hozir ul kutilmagan bir jasoratka molik bo'lg'an kabi edi. Kiraymi, deb o'yladi, bevosita o'zi bilan onglashaymi, deb jasoratlandi... Lekin... lekin darbozaning qarshisidag'i mash'um tol yog'ochi unga qarab kulgandek bo'lar edi: «Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz, orsiz...»

Ul darbozaga yaqinlashayozgan edi, nimadandir cho'chib chetka burildi. Chunki darbozadan chiqib qolq'an ikki kishini ko'rib, bularning birini qayin otasi bo'lib chiqmog'idan hurkkan edi. Haytovur chiqg'uchiilar begona odamlar bo'lib, oldinga toba yuriy boshladilar. Boyag'i «...orsiz» jumlesi bilan uning kirish fikri tamomian so'ngan edi. Ammo «biravlar» to'g'risida nima bo'lganda ham bir gap eshitmak havasi tug'ilg'an edi. Bu chiqg'uchiilar garchi qutidorning iti haqida bo'lsa-da, bir ma'lumot beralar-ku, deb o'yladi va ularga yetib olish uchun adimlarini kengaytirdi. Ulardan uch-to'tt adam berida borar edi. Baxtka qarshi ular churq etmaygina ketar edilar. Nihoyat, yuz adimcha borgandan so'ng, ulardan so'z eshitishka to'g'ri keldi; birisi ikkinchisiga dedi:

I h i z o z o t — titrash, qaltrash.

— To'y bilan nikohni bu kunga qilg'animiz yaxshi bo'ldi.

— Nima, juvonga ham to'y boshqa, nikoh boshca bo'larmidi? Bordi-keldi bitta juvon qizi bor-ku, munga to'yni boshqa, nikohni boshqa qilamiz deganiga hayror-man.

— Axir qutidor ham boobro' odam-da, — dedi b-rinchchi kishi.

Jonso'z bu xabarni eshitkan Otabekning hushi bosh-dan uchkan kabi bo'ldi-da, adam uzgan joyida mixlar-gandek qotib qoldi. Go'yo ustidan bir chelak qaynag'an suvni ag'darg'an edilar-da, butun terisi oyog'iga sidirilib tushkan edi... Besh daqiqalab yo'l ustida esankiragan, hushsizlangan ko'yqi qotib turg'ach, moshinavori' birdan yurib ketdi... «Kishining xotinini taloqsiz chiqarib ol-di, bu kun erga ber», dedi va telbalarcha nima uchundir kulib qo'ysi, o'z-o'ziga so'zlanib Marg'ilon ko'chalaric a tentaklarcha yugura boshladi. Uning bu kungi holig a qarash yuraklarni yorg'anidek tasvirga ham qalam kuclii ojizdir...

* * *

Oyning o'n beshlari bo'lsa-da, havoning bulutlig'i bilan oy ko'rinas, chin nia'nosi bilan qorong'i kuznit g qorong'i bir tuni edi. Bir necha yuz yillardan beri yashab favqulodda zo'rayib ketkan «Xo'ja Ma'oz» mozorinig chakalagi bu qorong'iliqqa bir manba' kabi edi. Kuchl k bir yel turg'an, qandaydir bir ishka hozirlang'an kabi to'rt tomong'a yugurib yurar edi. Mozor chakalagining bir burchagida tutab yotg'an to'nka yonida sochlari o's b soqolig'a qo'shilib ketkan bir devona bu mudhiish qorong'iliqqa qarshi kurashkan kabi gulxanni yordirishg'a tirishar, gulxan tavaragidan aylanib qo'lidag'i kasavi bilan to'rt tomonidan kovlar edi. Yel borg'an say n kuchlana bordi, chakalak tartibsiz holg'a kirib ketci, bitta-yarimta to'kilmay qolg'an yaproqlar shitir-shitir to'kilishka oldilar, qarg'a va zog'chalar ayni uycu zamonida tinchsizlagani uchun yelga qarshi namoyish qilg'anidek g'o-g'u bilan chakalak ustidan aylana boshladilar. Yel kuchaygandan kuchayib borar va shu nusba-da mozor ichi ham yana bir qat qo'rquunch holg'a kirin

¹ Moshinavori — mashinaline, o'z-o'zidan, beixtiyor.

edi, yel ketma-ket bo'kurar, bunga chiday olmag'an shox-shabbalar qars-qurs sinar, keksa yog'ochlar g'iyq-g'iyq etib yolborish toyshi chiqarar edilar. Yel ortiqcha bir g'azab ustida edi, yer yuzidagi tikkaygan narsani buki-byanchib tashlamoqchi bo'lg'andek pishqirar edi. Chinorlardan birisini yerni titratib yiqitdi, devonaning gotxanini ham to'wnka-po'nkasi bilan ko'tarib chakalakning ichiga otdi. Butun mozor ichini o't uchquni ila to'ldirib, yana ko'rinishka boshqacha bir tus berdi. Mozorni bu holg'a solg'andan so'ng go'yo shuning uchun g'ayratlangandek biroz pasaya tushdi, och qolq'an sher kabi pishqirib bo'kirishlari bosilg'andek bo'lidi. Yarim saat chamasi jonsarakka uchrab uchib yurishka majbur bo'lg'an qarg'alar yelning g'azabi bosilg'anini bir-birlari ga xabar bergandek g'o-g'u bilan eski o'rindlariga qo'na boshladilar. Ko'kni o'rab olg'an qora bulutlar ham to's-to'ska bo'linib, oy ham qora parda ichidan yarim yuzini ochib yer yuziga mo'ralab qo'ydi. Gumbazning qarshisidag'i ikki tup keksa chinorning iskelet kabi quruq shoxlarig'a yel bilan allaqayoqlarg'a uchub ketkan boyqushlar to'pi ham kelib qo'na boshladilar. Oy parchalang'an qora bulutlar bilan bekinmachoq o'ynag'an kabi hali ko'riniib, hali yashirinar edi. Ul yer yuziga kulib qarag'anda mozorning chakalak qismiga aytarlik o'zgarish bera olmasa-da go'tiston qismidagi do'mboq qabrlarni va ularning ustidagi marmar qabr toshlarini chuqur bir sukat ichida ekan, taqdim qilar edi. Boyqushlar uyasi bo'lg'an ikki tup chinorning qarshisida gunbazga ro'baro' qilib soling'an ayvon-ziyoratxona bor, ammo oy tik ko'tarilganlikdan ziyoratxona ichi qop-qorong'i edi. Chinor shoxlari tasbeh kabi chizilg'an boyqushlar bilan to'lg'an. Ular oy nuridan uncha xursand emaslar, chunki oy yer yuziga kulib qaray boshlasa, ular boshlarini kaftlari ichiga oladirarda, dum-dumaloq bo'lib siqilib ketadirlar. Oy bulutlar ostig'a kirsa, ular rohatlang'an kabi chig'-chig'-chig', ki-ki-ki qilib sayrab ham yuboradirlar. Bu vaqt shu boyqushlar sayrog'i ichidan ingraniш kabi bir tovish ham eshitilgandek bo'ladir.

Masjid manorasidan ruhoniyyat yog'dirib munglik

«Xo'ja Ma'oz» ustiga solingen gunbaz va ziyoratxona ham masjid 1265-inchi yillarda O'tabboy qushibegi tomonidan bino qilingandir (*mual*).).

azon tovshi eshitildi-da, uyqu quchog'ida yotqan tabi a uyg'onib javob bergen kabi jong'irab ketdi. «O'llor akbar»ning so'ngg'i takrorida Otabek ziyoratxo ayvonidan tushdi-da, shildirab oqib turg'an ariq yoni tahirat olishka o'lturdi...

13. KULIB QARAMAG'AN BAXT

Endi uning umidi ortig'i bilan uzilg'an esa-cha yuragini yonishi bosilurliq emas edi. Ilon chaqqi kishidek dovdir va besaranjom ko'zlar bilan tevarakk bejo-bejo nazar tashlar edi. «Nihoyat, otasi o'z mud daosiga yetdi, qizini yangi kuyavga topshirib tinchlandi kecha kechasi u...» der edi-da, mundan keyingi og'uzi haqiqatini bir turlik ham o'ziga singdira olmas va buning o'ylamaslikka tirishib va o'zini alaxsitmoqqa o'ta tevaragiga bejo-bejo nazar tashdar edi.

Endi Marg'ilon qatnab yurishlarga xotima berilgan-dek va Marg'ilon ham undan «tag'in mendan nima ilin-jing bor?» deb so'rag'andek bo'lar edi. Ul «Xo'ja Ma'oz»dan chiqib to'g'ri usta Alimnikiga qarab borar edi va u yerdan otini minib umrlikka Marg'ilon bilan vico-lashmoqchi edi esa-da, oshna bir kimsa uning ko'z o'ngiga ko'ringandek va begona rahmsiz bir yigitning quchog'idan qutilish uchun undan imdod' so'rag'ance bo'lar edi.

Usta Alim eshidiga yetayozdi. Tom bir ma'yusiyat ichida boshini quyi solg'an edi, o'tib turg'uchla t'i payqamas, laxja cho'g' kabi yonib turg'an yurak c'ti bilan sarxushdek edi. Qarshidagi Sodiqning eshidiga chiqg'uchiham payqamay qoldi va bir qarab olsa ham tanimag'an edi. Otabek usta Alimnikiga kelib kirgach, Sodiqnikidan chiqg'uchi Homid uning orqasidan qaria yo'l ustida qotib qoldi...

* * *

Shokirbekning kecha ertalab chiqg'anidan bei daraksiz ketishiga tashvishlanib o'lturgan usta Alim unyo'lakda ko'rishi bilanoq so'radi:

— Eyyy, barakalla sizga, Shokirbek, qayog'larda olib ketdingiz? Juda ham tashvishlandim-da o'zim... Neq'i bir kunda bunchalik o'zingizni oldirib qo'ydingiz?

¹ I m d o d -- ko'mak, yordam.

Chindan ham ul o'zini tanilmaslik darajada oldirg'an, o'lat tekkan kishilardek ko'zlari ichiga cho'kib ketkan edi. Kirtaygan ko'ziga kuch bilan kulgi tusi berdi.

- «Xo'ja Ma'oz»ga borg'an edim...
- Nima uchun?
- Tunashka.

Usta Alim taajjub ichida yana bir qat uni kuzatib chiqdi:

- Tunadingiz?..

Otabek ayvon peshonasiga o'lturar ekan, ustani shuh-hada qoldirmas uchun dedi:

- Ko'bdan beri bir tunasam, degan xayolim bor edi.
- Buzrukdan so'rayturg'an tilaklarining bor ekan-da,— dedi usta Alim va kului. Bu vaqt ikkisi ham yo'lakda yurib kelgan oyoq tovishig'a qaradilar. Qo'pol qilib boshig'a salsa o'ragan, ustagi o'xshash rangsizgina bir yigit kirib kelar edi. Usta Alim kelg'uchining istiqboli uchun o'midan turdi: «Eyy, usta Farfi, keling-keling, bormisiz!» dedi. Usta Farfi salom berib, usta Alim bilan ko'rishi. Otabek ko'rishi hozirlanmagan ham edi, ammo kelguchining o'zi qo'l uzatdi-da, «salomatmisiz, mehmon» deb ko'rishi oldi. Ayvong'a o'lturgach, fotiha o'quldi. Usta Alim kelguchini xush omadi qilar ekan:

- Siz ham kelar ekansiz-a, usta Farfi, — deb piching otib qo'ydi. Sog'u salomatlik so'ralib bo'ling'andan so'ng usta Farfi qarshidag'i yangi qurilg'an to'quv do'konlariga ishorat qilib dedi:

- Ishlar katta-ku, usta. Do'konlarni ham qurib yuboribsiz.

- Do'konni qurg'animizg'a endi o'n besh kuncha bo'lib qoldi. Fotiha o'qishg'a kelarmisiz, deb kutdim, shu choqg'acha daragingiz bo'lmasdi.

- O'zingizning boshingizdan o'tkan, usta, — dedi. Biravning kasilini olg'andan so'ng ishmi tashlab chiqish qiyin, jum'aning sharofatlari bilan oshna-og'aynilarniki-ga borilmasa boshqa iloji yo'q, axir o'zingizning ham boshingizdan o'tkan-ku.

- Yo'q-yo'q, — deb kului usta Alim, — men sizga o'xshab do'konning ustida sira tuxum bosqan emasman, simkorni¹ ko'zim qiymaydir desangiz, men ishonar edim.

- Bu gapingiz to'g'ri, — dedi kulib usta Farfi,—

¹ Simkor — shogirdlarga ishbay asosida to'lanadigan ish haqi.

jo'jalari tushkir yildan yilga ko'payib boradirlar, qozon ni suvgaga tashlag'an kunimiz janjal.

Usta Alim dasturxon yozish uchun hujrasiga kirgan da usta Farfi Otabekka qaradi.

— Sizniki qayerdan, mehmon?

— Toshkanddan.

— Juda yaxshi, qani yuqoriga chiqing, mehmon, — dedi. Otabek rahmat aytib joyidan qo'zg'almadi. Usta Farfi uni yana bir qat ko'zdan kechirib olg'ach, cho'kkalashini buzib chordana qurib oldi. Dasturxon yozilib, ertangi nonishta uchun damlab qo'yilg'an cho' olinib kelindi. Usta Alim Shokirbekni yuqoriga chiqishg'a qistasa ham ul kavshini yeshmay eskich'i o'lltura berdi. Undan bundan so'zlashib choy ichishki boshladilar. Usta Alim bilan usta Farfining so'zlaridan ilgarida bir ustakornikida ishlaganliklari, mundan yigirma kunlar burun usta Alimning ustakor bilan nima uchundir urishkanligi va shundan so'ng o'z uyiga do'kon qurib o'zicha ishlay boshlag'anlig'i onglashilar edi. Usta Farfi undan achchig'lanish sababini so'rasha ham ul qanoatlandirarlik javob bermas, faqat «yomon odam ekan, to'ng'iz» bilan kifoyalananar edi. Shu vaqt Otabeke qo'lidag'i piyolasini bo'shatdi-da, usta Alimga dedi:

— Endi menga ruxsat berasiz, usta. Men jo'nayman.

Usta Alim ajabsinib unga qaradi va:

— Nega tag'm ketmakchi bo'lib qoldingiz? Uch-to'ri kun turmoqchi emasmi edingiz? — deb so'radi.

— Marg'ilondagi ishlarim bitib qoldi, o'zim ham zerikib boshladim...

— Bo'lmasa choy tugalsin, shundan so'ng sizga ruxsat,— dedi usta Alim va bir piyola choy to'ldirib berdi. Otabekning izn so'rashi bilan bo'linib qolgan savolini usta Farfi davom etdirdi:

— To'g'risini ayttingiz-chi, usta, nima uchun ustako bilan achig'lashdingiz?

— U sizga aniq aytmadimi?

— Aytmadim. So'rasam, gapni boshqa tarafki chalg'itadi.

— Imonsiz, aytishka uyalg'an, — dedi usta Alim va kimgadir nafratlanib qarag'andek bujmayib qo'ydi.

— Haytovur siz bilan achchig'lashqan sabab so'rasmam, gapni chetka buradi.

— Usta Alim qo'lidag'i piyolasini qult etib bo'shatdi-da, ustakori bilan achchig'lashish sababini so'zlab berdi:

— Men Homidning qaynim Sayfiga yomon ko'z bilan qarab yurganimi sal-pal sezib yurar edim... Urishaturl'on kunimizning ertalabida Sayfini llgariroq ishka jo'natdim-da, o'zim nimagadir urinib kechroq qolib bordim. Darbozadan kirishim bilan ishxona ichidan kimningdir yig'lab-yolborg'an tovshini eshitib ajabsindim va ishxona eshigini ochib kirsam, imonsiz Homid qayning'a zo'tliq qilib turg'an ekan. Eshik ochilish bilan cho'chib Sayfini bo'shatdi-da, menga qaradi. Men achchig'imdan nima deyishni bilmay qolg'an edim. To'ng'uz ishxonadan chiqib boshiag'an edi: «Sen bilan otangg'a yigirma yillab xizmat qilib, nihoyat sendan ko'rgan yaxshilik'im shu bo'ldimi?» dedim. Churq etmay chiqib ketdi. Nimagadir, siz, Karim va Ortiqboylar ham ishxonaga kelmagan ekansizlar. To'ng'uz vaqtadan foydalanib Sayfiga yopishqan ekan. Mana, oramizdan o'tkani shul. Uning orqasidan men ham Sayfini olib chiqib keldim-da, ikkinchi uchrashmay uyga do'kon qurish harakatiga tushdim, — dedi. Usta Farfi ham ustakorning bu qilig'idan nafratlangan edi:

— O'bba padarla'nati, hali shunaqa ish qildi dengchi? O'zi odam emas, hali bu uning hunarlarining eng pachog'i, — dedi va tovshini sekinlatib davom etdi: — badbaxt, aqllar ishonmasliq darajada bo'lgan har bir yomonliqlarni qilar ekanki, biz bilmas ekanmiz.

Otabek usta Alimning hikoyasini iltifot bilan eshitkan edi. Shuning uchun undan so'radi:

— Bu qanday Homid, qora cho'tir kishi emasmi? Men hali uni qo'shningiz uyidan chiqg'an holda ko'rgan edim.

Usta Alim ajabsinib Otabekka qaradi:

— O'sha-o'sha, siz uni qayoqdan tanisiz?

— Uning bilan allaqayerda so'zlashkanim bor edi.

Usta Farfi Otabekka kulgi aralash qarab olib dedi:

— Bo'lmasa, uning qo'lansa so'zlariga xo'b zavqlang'andirsiz.

Otabek ma'nolik qilib iljaydi. Ularning so'zi shu yerga yetkanda ro'yimolda tugilikliz bir narsa ko'targani holda Sayfi kirib keldi, salomdan so'ng usta Farfi bilan ko'rishdi va Otabekka qarab dedi:

- Kecha sizni kuta-kuta oshlarimiz sovib qoldi, bék aka.
- Men bu kungami, deb o'ylabman, — dedi kilib Otabek.
- Sayfi hovliqib bir narsa deyishka hozirlanar edi:
- Bu kun kechasi hammomning og'ilida biravü o'ldirib ketibdirlar, — dedi.
- Kimni? — deb so'radi usta Alim.
- Kim ekanini bilmadim.
- Usta Farfi javob berdi:
- Kelishimda qo'rboshilar boshliq o'lukni araviga ortar ekanlar, o'ldirilgan Salim sharbatdorning o'g'i bechora Komilbek.
- Tayba, — deb qo'ydi usta Alim va so'radi: — o'ldurg'uchi ushlanganmi?
- Ushlanish qayog'da, o'lukning o'zini qidira-qici ra zo'rg'a yarim kechada topqanlar, — dedi usta Farfi. Otabek bu xabarni sovuqqina eshitib olturar edi va fot - ha o'qub turishka hozirlanar edi.
- Gumondor bormi? — dedi usta.
- Gumondor-ku yo'q, ammo bechoraning oltinai juda qiziq kunga to'g'ri kelishi ajib, — dedi usta Farfi va davom etdi: — Kecha Komilbekning Mirzakarim ačining qizi bilan nikohlari bo'lmoqchi ekan. Bechora nikohdan ikki soat chamasi ilgariroq yonig'a bir o'te - g'ini olib hammomga borg'an va bir onda hammom ichidan yo'qolg'an, hatto uning yonidag'i kishi hani qayoqqa ketkanini sezmay qolq'an. Qiznikida hamma tajammulni' tayyorlab, Komilbekning otasidan to'tiç nikoh qilaturg'an qoziyu quzzotlarga acha kuyavnini kitiç olturar ekanlar. Bir vaqtida haligi bирgalashib hammom - ga tushkan yigit hovliqib qiznikiga kelgan, kuyav kitiç oltirganlar kuyavdan darak so'rasalar, ul ulara kuyavnini so'rag'an va voqi'ani aytib, hammomda kiyin - larini ham qoldirib bir onda yo'qolg'anini xabar bergan. Shundan so'ng nikoh-nikohda, osh-oshda qolib kuyavi qidirib ketkanlar. Nihoyat, yarim kechada hammomning tahoratxonasi yonidag'i bir og'ilning oxiridan qonig'a belashib yotqani holda topqanlar. Bechora tahorat uchun og'ilg'a kirganda tovush chiqarmasliq yeriga xar - jar urib, oxirg'a tiqib ketkan ekanlar. Juda qiziq ga...

¹ Tazammasi - kerakli narsalar

Kim o'ldirg'an va nima uchun o'ldirilgan hech kim bilmaydir,— dedi.

Otabek tamom ongashilmag'an bir holatda qolg'an edi. Bu xabardan quvonishg'a-da bilmas va xafalanishg'a ham yo'l topmas edi. Raqibning o'ldirilishi uning tamom so'nib bitkan umidini yana qaytarg'andek bo'lsa ham, nima uchundir ul bu ishdan o'ziga tinchlik ortdira olmag'an, aksincha tinchsizlana boshlag'an edi. Bu foji'adan ortiqcha asarlangan usta Alim «voy bechorabechora», der edi.

— Birarta dushmani borlig'i ma'lumdir, axir? — deb so'rab qo'ydi.

— Albatta bordir, — dedi usta Farfi va Otabekka qarab qo'ydi. Bu qarashdan Otabek borliq-yo'qliq holg'a kirgan edi. Usta Farfi davom etdi: — Dunyoda qanday odam yo'q, deb o'ylaysiz, kishining rizqig'a tupurganlar, oxiratini o'ylamag'anlar hamma yoqda ham to'lib yotibdir, — dedi, yana Otabekka qarab oldi... Otabek yorilish darajasiga borib qaytdi... Usta Farfining bu keyingi qarashini usta Alim payqag'an edi va usta Farfining bu to'g'rida bir narsa bilib-da, so'zlashka Otabekdan mulo-haza qilib to'xtadimi, deb o'ylag'an edi:

— So'zlay beringiz Farfiboy, bu kishi o'zimiznidir, — dedi.

— Nimani so'zlay berayin?

— Komilbekning dushmani to'g'risida bilganingizmi.

— Men sizga bir narsani bilaman, dedimmi? — dedi va kulib Otabekka qaradi: — Bu odamning o'smoqchilashini qarang-a?

Bu so'z bilan Otabek biroz yengillashdi.

— Menga bir-ikki qayta qarab olg'aningiz uchun bil-sangiz ham so'zlashka mendan yotsindingizmi, deb usta o'yladilar shekilli, — dedi Otabek.

— To'g'risini aysam, siz bu to'g'rida bir narsa bila-siz, lekin so'zlashka Shokirbekdan cho'chib turasiz,— dedi usta.

— Quruq tuhmatni qo'ying-chi, — dedi usta Farfi.

— Quruq tuhmat emas, bilib tuhmat, — dedi usta va: — Shokirbek siz o'ylagan kishilardan emas, aslo tap tortmay so'zlay bering, — dedi.

— Astagfirulloh, — deb kulib qo'ydi usta Farfi va bir oz o'ylab olg'ach dedi: — Siz bilan menga shu narsaning nima zarurati bor, usta!

— Avvalo so'zlamayturg'an bo'lg'andan so'ng pi k
berish kerak emas, tildan ilingandan keyin bizga zar -
rati bo'lmasa ham bilganni aytish kerak, — dedi usta
Alim.

Ayniqsa ustadan ko'ra ham Otabek sabrsizlana bos -
lag'an edi. Hozirgina o'ylab turg'an jo'nash masa av
ham uning esidan chiqg'an, chunki raqibining qotili h in
ekanligini bilib olish hammadan ham unga qiziq va
ahamiyatli edi.

Usta Farfi endi aytmasa bo'lmaslig'ini ongladi, shi -
ning uchun Sayfiga ishonmag'ansumon qaradi:

— Jiyan, sen yoshsan hali, sening og'zingga ishonch
yo'q, — dedi va: — biroz do'koningga borib tu',
achchig'ing chiqsa ham.

Usta Alim ham qaynisi turishka ishorat qildi va
o'radañ savzi olib to'g'rashga buyurdi. Bola ketgach,
usta Farfi ohistagina dedi:

— Agar gumanim to'g'ri bo'lsa, Komilbekning qotili
Homiddir.

Bu so'z Otabekni ajabsintirg'andek, usta Alimga ham
g'arib eshitilgan edi.

— Homid deysizmi?! — deb so'radi usta Alim.

— Homid, — dedi, yana sekingina usta Alimdan
so'radi: — Siz Umarbekni Homidg'a yaqin do'st ek u -
ligini bilsiz, albatta?

— Bilaman, hamma vaqt yurish-turishi o'shanirg
bilan edi.

— Bali, — dedi usta Farfi, — o'sha Umarbek bilan
oralarig'a yaqinda bir souvuqliq tushdi-da, mundan y'a
kuncha ilgari Homidning bir mudhish vahshati to'g'ris -
da Umarbekdan bir sir eshitdim. Homid Komilbekni
o'ldirganda ustida bo'limg'an bo'lsam ham, ammo hil -
gi eshitkan sirimning dalolatiga qarab albatta
Komilbekning qotili Homid degan fikrga tushdim... S z
mundan uch yilcha ilgari Marg'ilon kelib Mirzaka in
akaning qizig'a uylangan Otabek ismlik toshkandlik b r
yigitni haligi qayin ota bo'l mish Mirzakarim aka bilan
qamalib, osilishg'a hukm qiling'anlarida dor ostidan
qutqarilish voqi'alarini xotirlaysizmi?.. Albatta yodingi -
da bo'lsa kerak, hov, biz Sariboyning do'konida echi
ichishib o'lturg'an edik-ku, yodingizga tushdimi?

P u k b e r i s h - oildimb qoryish, oshkor qifish.

— Esimda bor, esimda bor, — dedi usta Alim va Otabekdan so'radi, — balki siz tanirsiz, Toshkandda mashhur bo'lg'an Yusubek hoji deganning o'g'h.

— Taniyman, — dedi Otabek va hikoyani buncha uzoqdan solg'ani va o'z ustida gap yurgizgani uchun tong ajab ichida usta Farsining og'zig'a qarab qotqan edi.

Usta Farfi yarim-yarim tovishda davom etdi:

— Ana shu yigitning olg'an xotini juda ham nozanin bir qiz bo'lib, bu qizg'a bizning Homid ham xaridor ekan. Hatig'i Otabek qizg'a uylanib qo'yg'ach, bizning Homid tikanga ag'nab, oradan Otabek bilan Mirzakarim akani ko'tarish fikriga tushkan va bo'Imag'an chaqim-chiliqlar bilan ularni dor ostig'acha tortishg'a muvaffaq bo'lg'an... — (So'z bu yerga yetkanda, Otabek bilitirmaslik qilib bir entikib qo'ydi). Usta Farfi davom etib dedi: — Ammo xudoning haqini nohaq qilmaslig'i soyasida bir maktub sababi bilan kutmagan joyda dor ostidan najotka chiqg'anlar. Bular oqlang'ach, Homidning o'zi qamalaturg'on bo'lib ammo qo'rboshining yordami orqasida Qo'qong'a qochib qutilg'an va ul yerda ham tinch yotmay O'tabboy qushbegini poraxo'rlikda ayblab, Musulmon cho'loqqa ariza bergan, — dedi va so'zini bu yerda to'xtatib ustadan so'radi: — O'zingiz ham bilsangiz kerak, Homid bir kecha yo'qolib, uch oylab bedarak ketkan va uni qo'rboshi yigitlari qidirib yurgan edilar.

Usta Alim tasdiq ishorasini berib:

— So'zlay beringiz, — dedi. Ammo Otabek bu dahshatlik haqiqatni eshitmakda bo'lg'an quloqlarig'a ishonmas va o'zini kuch orqasida tutib turar edi.

Usta Farfi tovshini sekinlatib davom etdi:

— Homidning Musulmon chio'loqqa bergan arizasidan so'ng Otabek bilan O'tabboy qushbegi Qo'qong'a chaqiriladirlar-da, so'roqdan so'ng yana oqliqqa chiqadirlar.

Ammo Homid uch oylab Marg'ilon kelalmay yur-gach, nihoyat yana qo'rboshining yordami bilan kelishka ham muvaffaq bo'ladir. Biroq Homid hanuz tinch yotolmaydir. Fursati kelishi bilan yana bir yomonliq qilmoqqa, qutidorning qizini o'ziniki etishka o'ylab yuradir. To'ng'izning baxtiga bu fursat ham to'g'ri kelib, yana yomonliqqa yuz qo'yadir. Shundoqki, Otabekning Toshkanddan ham uylanganini bilib, uning tilidan bir

taloq xati yozdiradi-da, Mirzakarim akanikiga kirtguzadir.

Otabek o'zini nechog'liq bosib ushlab kelgan bo'lsa ham, lekin endi ichidan qaynab toshib ketkan hissiyotir j bosolmadi — «vijdonsiz, to'ng'uz!» dedi-da, ixtiyorsiz o'midan turib ketdi. Usta Alim ham o'zini tinch tutomadi, «Badbaxt, kofir!» deb qo'ydi. Otabekning o'zgarishidan usta Farfi shubhaga tushayozg'an bo'lsa-da, lekin usta Alimning ham unga qo'shilishi uni o'ylatib turmadi, Otabek qaytib o'miga o'lthurg'ach, ul davom etdi.

— Bu soxta taloq xati to'g'risida Otabekning nima qilg'anlig'i Homidga ham ma'lum bo'lmaydir. Lekin ish Homidning o'ylag'anicha natijalanib, bir necha vaqtдан so'ng Mirzakarim akaning qizini taloq qilinishi xaba i chiqib qoladir. Oradan uch-to'rt oyni o'tkazub, bizning Homid Mirzakarim akanikiga sovchi kirguzadir. Amma Mirzakarim aka uning sovechilarini quruq qaytaradir. Bir necha vaqtдан so'ng, Homidning soxta taloq xatisi bilan eridan chiqg'an qiz Komilbekka beriladir va nima uchundir to'ylari bir necha vaqtka kechikib qoladir-da, oradan birar yilni o'tkazib, nihoyat, keclia ularning to'y va nikoh kunlari ekanki. Komilbekning hammomda o'ldirilgan xabarini eshitib turibmiz. Mana men yuqoridag'i sabablarga binoan Komilbekni o'ldirguchi aniq Homid, deb o'layman, — dedi.

Usta Alim boshini chayqab:

— Bundan shubha yo'q, nax Homidning o'zi, — dedi va o'zicha: — Eh, esiz musulmonchiliq, shunchalik ham insofsizlik bo'ladi, o'zingning bir emas ikkita xotiniring bo'laturib, tag'in bir yigitning haloliga ko'z olaytirish... Yana o'zingning bo'ying yetmasligini bilaturib ham, ikki orada bir gunohsizning qonini to'kish — eh, shayton bolasi! — deb qo'ydi.

— Bu bir it! — dedi usta Farfi. — Tomdag'i luqmatni o'zi ham yeyolmaydir, boshqag'a ham yedirmaydir, nax itning o'zi!

Otabek o'z hayotidagi foji'alarining manbayi bo'lg'an bir habisni' nihoyat birinchi martaba tanib turar edi. Bu palid dushmanqa qarshi o'zida qo'zg'alg'an bitma-tuganmas nafrat va g'azab hissiyotini sirining fosh bo'lishidan qo'rqib ichiga yutishka majbur edi. Shundeq

¹ H a b i s — yaramas, iflos, nopol.

bo'lsa ham ichda qaynag'an hissiyot o'z sharpasini uning yuziga ochiq tashlab turmoqda, ko'zi o't kabi yonar va yuzi yuz xil tuska kirar edi.

Anchagina oradan so'z kesilib qolg'andan so'ng usta Farfi dedi:

— Siz bilan men shu choqg'acha Homidning bunday ishlari bor ekanidan xabarsiz yurganimizga hayron qolaman.

— Hayron qolishg'a o'rin yo'q, — dedi usta Alim,— siz-ku yaqinda kirib ishlay boshladingiz. Ammo men yigirma yillab shuning uyida qolib sira ham Homidning ichidagiqa tushuna olmas edim va hamisha ko'zimga dimlangan qorong'u o'radek qo'rquunch ko'rinar edi, — dedi va biroz to'xtab olg'ach, bir narsa topqandek harakat yasadi. — Bu gaplarning bosh omili albatta Homid bo'lsa ham, lekin bunda uning boshqa yordamchilari ham bor ko'rinaradir, yodingizda bormi, ko'pincha chaxchayg'an ko'zlik bir yigit ishxonamizga uni so'rab borar edi?

— Bilaman, bu kunda ham Homid bilan sermuomia, oti Sodiq bo'lib, sizning qo'shningiz emasmi?

— Otangga rahmat! Ana shu yigit bilan uning onasi bu ishda Homidning eng ishonchlik yordamchilari bo'lsa kerakki, ul ikki yildan beri shu qo'shnimnikiga hamisha qatnab qolg'on edi. Sodiqlar o'z ovqatlarini ham o'tquzolmag'an holda faqirlikda yashab yil sayin menga oz-oz yerlaridan sotib tiriklik qilar edilar. Bir yilcha bo'ldi, birdan suv olib qoldilar va Sodiq uylanib ham qo'ydi. Men haytovur bechora yo'lini topib oldiyov deb yurar edim. Endi bilsam, Sodiqni uylantirguchi ham shu Homid ekan, — dedi va Otabekdan so'radi: — Siz hali Homidning qo'shнимникидан чиқиб кетканлигини со'злаб edingizми? — Otabek tasdiq ishorasini bergach, negadir bir entikib qo'ydi. Haqiqatan usta Alimning bu keyingi so'rog'i uni entiktirarlik edi. O'tkan kunlarini zahar bilan bulg'ab kelgan bu mudhish dushmaniga qaysi yo'sun bilan javob qaytarish yo'llarini izlab turg'an choqda bu savol berilib, Homid hilan boyag'i uehrashishini unga xotirlatqan va endi ham kulib qaramag'an baxting'a la'nat o'qutqan edi. Ul o'zining hozirgi hayotini-da ulug' tahlika ostida bo'lg'anlig'ini va bu tahlikaning o'tkandagilarga qarag'anda tamoman boshqacha bir dahshatda bo'lishini onqlar edi.

Usta Alim oshxonag'a borib osh qilish harakatiga tushkan edi. Otabekning to'satdan ketish harakatiga tushib qolg'animi ko'rib:

— Bek, shuncha o'Iturganning qatorida yana yar n. soatka tahammul¹ qilsangiz, oshni yeb yo'lg'a tushasiz Mana men savzini ham bosdim, — dedi.

Otabek qaytib o'Iturmadi va havlining o'rtasidagi turib uzr aytdi:

— Rahmat usta, men bu kun oshig'ich yurib, ertalab jo'nab ketgan yuklarning ketidan yetib olmasa ni bo'lmaydir.

— Oshni tashlab ketsangiz xafa bo'laman, qirqqa chidagan qirq biriga ham chiday oladir.

— O'Ituring-o'Ituring, mehmon, — dedi usta Farfi — Oshg'a savzi bosildi — pishdi!

— Men ustaning oshini birinchi martaba yeb yotca-nim yo'q, agar savdogarchilik omon bo'lsa, har o'n beslik kunda bir kelib ustaning jonig'a ham tegaman,— dedi. Otabek va boqchag'a qarab yuriy berdi.

Usta Alim oshg'a savzi bosish bilan ovora edi:

— Men sizni zo'rламайман, lekin yo'l ustida qorningiz ochib qolsa, o'zingizdan o'pkalang, — dedi

Otabek maydonda otini supirib egarlar ekan, may donning g'arbidagi xaroba uyning devoridan bir bosh ko'tarilib munga qarab turar edi. Mundan uning xabur bormidi, yo'qmi, lekin ul bu tomong'a qaramasdan otin egarlash bilan mashg'ul edi. Ul egarlanib bo'ling'an otin havlig'a qarab yetaklay boshlag'anda, havliga qaraturg'an bosh ham devordan quyig'a tushib yo'qoldi. Otini havlining o'rtasig'a qantarib qo'yib avvondag'i xurjun va po'stunini olar ekan, usta Farfi bilan xayrlashdi. Otni Sayfi yetaklagani holda usta Alim Otabek ko'chaga uzatib chiqdi va uning qo'ltug'idan olib otkamindirar ekan, o'pkalash ohangida dedi:

— Oshni tashlab ketkaningizni unutmang, bek.

Otabek egarga o'lurib olg'ach so'radi:

— Xafa bo'lningizmi?

— Nega xafa bo'layin, ammo yo'lda ochiqib qo'shingiz uchun sizga achinayotibman.

— Tayyor oshni tashlab ketib, yo'lda ochliqdan qiyalishimni o'zim ham tushunib turibman, usta, — dedi

¹ T a h a m m u l — sabr, bardosh, chidam.

Otabek va. — biroq tuyakashlar bilan Andijonda bu kunga uchrashish uchun va'dalashkan edim, ularga yetib olib yo'l xarajatlar uchun biroz aqcha bermasam, ya'ni o'z rohatimni ko'zlab sizni oshingizni kutib qolsam, besh kishini ko'ra-bila turib och qo'ygan bo'laman.

Usta Alim otning jilovidan qo'lini olib so'radi:

— Andijon o'tkan kezlariningizda yo'l ustidan kirib turishi va'da berasizmi?

— Bo'lmasa-chi, — dedi Otabek, — shu o'n besh kunning ichida sakkiz tepki atlasdan loaqal ikki ko'ra yig'ib qo'yingiz, yodingizdan chiqarmangiz!

— Yodimda bor, xotirjam' bo'lingiz!

— Xayr, xo'sh!

— Yaxshi qol, Sayfi!

Saman yo'rg'a yo'lga tushdi, chovig'a odatdan tashqari bir-ikki qayta kelib tushkan achchig' qamchi zarbi bilan bir onda ko'zdan g'oyib bo'lib ketdi. Otabekni uzoqlatib usta Alim uyga kirdigan ham edi, Jannat opaning eshigi ochildi-da. Sodiq ot yetaklagan holda chiqib keldi. Ul otqa minar ekan, eshik ichida ko'ringan Homid — «tezroq!» — degan amrni berdi. Sodiq ham Otabek izicha otini haydab yubordi...

Usta Alim Otabekni kuzatib kelib, ayvon peshonasi-ga o'lturar ekan:

— Tabi'ati juda qiziq yigit-da, — deb qo'ydi.

Usta Farfi so'radi:

— Bu yigit bilan qanday oshnalig'ingiz bor?

— Men sizga o'zog'i yili bir yigitning Homidning darbozasida adashib yurganligini va men bilan birga havlig'a kelib bir kun yotib ketkanligini so'zlab edim, shekillik?

— Ha, ha, hali o'sha yigit shumi?

— Shu, Shundan beri har bir Marg'ilon kelganida va Andijon o'tkanida maning oldimg'a kirmasdan ketmaydir. O'zi juda og'ir va aqllik yigit, buning ustiga qiziq tabi'ati ham bor, — dedi.

— Qizig'i qanaqa, — deb so'radi esta Farfi.

— Juda qiziq, — dedi usta va kechagi voqilani so'zlab chiqdi. — Kecha ertalab shaharni bir aylanib kelayin deb chiqib ketkan va tushiik oshka yetib kelish uchun va'da ham bergan edi. Men va'da vaqtig'a oshni damlab o'lturibman-o'lturibman, sira kelsa-chil Nihoyat. sizdan

sal ilgariroq kelib turg'an edi. So'rasam: «Xo'ja Ma'oz»ni tunab qoldim, deydir. Ko'zi uyqusizliqdan b'r qarich ichiga tushib ketibdir. Juda ham tabi'ati qiziq yigit.

— Yaxshi yigit ekan. — deb qo'ydi usta Farfi.

Oshni yeb bo'lq'anlarida u yoq-bu yoqdan jum'a tovshi kela boshlag'an edi. Shuning uchun choy ichib o'lturishka to'g'ri kelmay usta Farfi usta Alimdan ilgariroq namozi jum'aga qo'zg'aldi va eshikdan chiqishi bilan o'z uyidan kelayotqandek ko'ringan Homidga uchrashdi.

— Ha, usta Farfi, baxay? — dedi Homid.

— Usta Alimnikiga kelgan edim.

— Bo'lmasa ziyoSAT quyuq ekan-da!

— Quyuq! — dedi kulib usta Farfi. — Usta Alim o'z uyiga do'kon qurg'an ekan, gilalab' yurmasin deb fot-haga kelgan edim.

— Shundoqmi! — deb qo'ydi Homid. Birgalashib keta boshladilar.

— Bo'lmasa usta Alim o'z uyiga do'kon quribdi, deng-chi!

— Do'kon quribdir.

— Arvoh piri bermasdan-a?

— Qishda arvoh piri qilib bermoqchi! — dedi usta Farfi. Yana bir necha daqiqag'a oradan so'z kesilib qoldi.

— Osh qilib bergandir?

— Albatta.

— Boshqa mehmon ham bor ekanmi? — deb so'rab qo'ydi Homid. Usta Farfi Otabekning Homid bilan uchrashg'anini xotirlag'an edi.

— Toshkandlik bir savdogar mehmoni ham bor ekan,— dedi. Masjidga yaqinlashib qolg'an edila: Homid yana nimanidir so'ramoqchi bo'lsa ham, usta Farfi shoshib masjidga burildi.

14. Raqib izidan

O'n olti-o'n yetti kunlik oy oq bulut ichidan qo'toslanib¹ ko'rinar edi. Hamma xufstan namoziga kirib

¹ G i l a — gina, xasagarchilik.

² Q o' t o s l a n i b — yaltirab, jilvalanib.

ketkan, ko'chalar suv quyg'andek tinch edi. Ko'chaning bu tinch paytidan soydalang'an kabi usta Alimning eshi-gi yonig'a kelib to'xtag'an kimsaning kim ekanligini biliш uchun oy yoruqlig'ig'a qarshi tushkan bo'g'ot xalal berar edi. Bo'g'ot panasida va eshik halqasida qadalib birmuncha vaqt nimanidir kutib turg'an bu kishi niho-yat, avaylabgina eshikni oshib o'zini yo'lakka oldi. Tag'in anchagima eshikning ichkarigi qismida turg'ach, ochishidag'i ehtiyyot bilan eshikni yopdi.

Oy yoruqlig'i uch burchak ravishda yo'lakka tushib turar edi. Bu noma'lum kimsa oyoq uchi bilan yurib keldi-da, mo'ralab ayvong'a qaradi. Ayvonning tokchasi-da sham' yonib, Sayfi o'rinn yozish bilan ovora edi. Noma'lum kimsa yo'lakning qorong'i qismig'a o'zini olib, ko'zini Sayfidan uzmay tura boshladi, Sayfi o'mini to'shab bo'lg'andan so'ng ayvonning peshonasida yozilib yotqan dasturxon va laganni ko'tarib hujraga kirdi. Yo'lakdagi majhul kimarsa go'yo shuni kutib turg'andek oyog' uchini onda-sonda tashlab o'zini maydon ichiga oldi...

Bargi to'kilib quruq shoxlari bilan qolg'an maydon ichi tumanlik oydin, majhul kishi yuzini oyding'a berib, xaroba uy ostida qadalib turg'anliqdan uning kim ekanligini tanish oson edi. Bu alamzada, zulmdiyya yuz eng so'nng'i kurashka hozirlang'an bir yigit edi...

Otabek xaroba uy devori yonida so'ng chekdagi bir e'tibor bilan ichkariga quloq solmoqda edi. Ichkaridan o'tin yorib o'choqqa o't qalash harakatlari eshitilar, gohi xotin kishining tovshi ham kelib qo'yari edi. Ul bir-ikki qayta ohista adimlar bilan xaroba uylarning u boshi bilan bu boshig'a borib keldi, ya'ni ichkariga oshib tushmak uchun qulayroq o'rinn chog'lar edi. Xaroba imoratlarning o'rta bir yeridagi raxnadan oshib tushish qulayroq bo'lg'ani uchun shuning ostig'a shumshayib o'lturdi. O'lturishi hamono qayoqdandir oyoq tovshi eshitkandek bo'ldi-da, sekingina o'lturgan joyig'a yerga singgandek qilib yo'tib oldi. Oyoq tovshi to'xtab narigi yoqdan usta Alimning tovshi keldi. Usta Alimning xustandan qaytiб kelganligini ongladi va uning maydonga kirish ehtimoli bo'lg'anliqdan shu ko'y'i yotaberdi.

Vaqt juda sek'in harakat qilar edi. Ul o'zining har bir yurak tepishini sanag'andek o'tkuzar edi. Kuzning

yoqimsiz shamoli o'pkani qichitib, yo'talni qistatar, 11 chalqancha yotqan ko'yi og'zini o'rmlab ko'mak kutkan kabi ko'kka ko'zini tikkan edi.

Oradan bir-bir yarim soatlar chamasi vaqt o'tib ketdi. Tevarakdan «jannah qushlari»ning birinchi tovshi qichqirilib o'tdi, shu kezda xaroba havli tomonidan bir necha oyoq tovushlari eshitildi-da, ul o'rnidan turiq ulloq solishg'a majbur bo'ldi. Birmuncha vact onglashilmag'an so'zlashish tovushlari kelib turgach, darichaning g'iyyq etib ochilishidan so'ng, bu tovushlar yana ham uzoqlashdilar. Otabek devorg'a intildi va sekingga yuqorig'a ko'tarildi. Buzuq uyning darichasidan narigi qatordag'i ayvon va undagi o'choqda yoniq turg'an o't ko'rindi. Ammo ochiqqina bo'lib uy ichida i kishilar tovshi kelar edi. Ul o'marilmasliq etib devor ustiga mindi va osong'ina xaroba uy ichiga o'zini old. Chunki uy tomi o'pirilib ostig'a bosqanliqdan uyning sahami juda ham yuza edi. Avaylab uch-to'rt adam bosida, uyning buzuq darichasi yonig'a kelib to'xtadi va mo'ralabqina havli yuziga qaradi. Qarshidag'i uyning har ikki darichasi ham yopiq, ammo tirkishlaridan shan-yoruqlig'i ko'rinar va boyag'ig'a qarag'anda sekintroq bir tovushda g'o'ng'ir-g'o'ng'ir so'zlashish eshitilar ed. Oradan o'n besh daqiqa chamasi fursat o'tib tovushlar biroz yuqorilashib kelmakka boshladi. Bu orada uydani qo'lig'a lagan ushlagan bir xotin chiqdi-da, qozonda laganga bir narsani ko'tara berdi. Otabek guyo shuri kutib turg'andek uzoq bir tin oldi va o'zini chetka burdi. Xotin lagan bilan uyga kirib ketkach, ichidan taqing'an xanjarini qinidan sug'urib oldi-da, damini oyding'a solib boqdi va xanjarining uchini yonboshidan orqasiga o'tquzib ushladi, yana uyni kutib to'xtadi. Xotin yana chiqq'an va toboqlarg'a sho'rba suza boshlag'an edi. Uyga bir-ikki qatnab suzilgan sho'rbalarni tashib bitirigan, uyning eshigini bekladi-da, kirib ketdi.

Otabek havlining o'rtasig'a, tut yog'ochining yonig'a kelib to'xtag'an va janubda kishi yo'qmi, deb alang'lar edi. Ul bu to'g'rida bir qanoat hosil etkach, bitta-bitta bosib kishilik uyning yo'lak tomonidag'i darichasi yonig'a yetdi va o'zini so'ng chekda ehtiyyotlab daricha ostig'a o'lurdi. O'lurishi hamono dimog'ig'a ichkulik bilan sho'rba isi kelib urdi. Uydagilarning so'zlarinigina

emas, hatto tomoq chaynashlarini ham eshitsa bo'lar edi. Ichkaridan kimdir birav shap-shap etib chaynab der edi:

— Endi menga berma, Sodiq, Mutual polvong'a beraver!

Otabek bu tovushning kimniki bo'lg'anlig'ini bilgan edi.

— Hadeb menga beraverasanlarmi, oralatib Jannat opamga ham berib qo'y, xa-xa-xa!

— Bizning kampirga bersang qaytarmasdan icha beradir!

— Bersa ichaberaman, qix... o'zim xotin bo'lsam ham Mutual polvonlarning o'nini qochiraman, qix...

Bu so'zdan so'ng, uy ichini kuchlik bir kulgi tovshi qopladi. Kulgi bosilg'ach, so'z boshlandi:

— Endi shuni ichasiz, Homid aka!

— Yo'q, Sodiqboy inim, men juda ham bo'lib qoldim, o'zi ham juda kuchlik chiqg'an ekan.

— Ichmasangiz qo'ymayman, nekin...

— Mutual polvonga ber! Siz oling-chi shuni!

— Aniq ichmaysizmi? Kumush opamning salomatlligiga ham ichmaysizmi?

Bu so'zni eshitikan Otabek ixtiyorsiz o'rnidan turib ketdi. Jannat opaning xi-xi-xi qilib kulgan tovshi eshitildi.

— Orag'a nozik bir ismni kelturib solmasang, xudo haqqi ichmas edim. Qani bo'lmasa ber-chi, Kumush apangning salomatligi hammadan ham menga kerakdir.

— Xa-xa-xa, nozik joydan ushladimmi?

Otabek bu so'zlarni eshitar ekan, zo'rg'a-zo'rg'a o'zini darichaga hujum qilishdan bosib qolg'an edi. Orada birmuncha mayda so'zlar so'zlangach, kimningdir ufff, deb yuborg'ani eshitildi.

— Tag'in nima bo'ldi, Homid aka?

— Bu kungi gap juda ham meni cho'chitib qo'ydi-da, Sodiqboy!

— Maning gapimga nima uchun ishonmaysiz, axir! Yuz martaba sizga aytib yotibman-ku, xumsami darbozadan chiqardim, tag'in qanchag'acha orqasidan borib to karvonlarga qo'shilib ketkuncha kutdim, so'ngra qaytib keldim, deb. Agar o'sha ketishi bo'lsa, bu kun xuddi Qo'qong'a borib yetkan.

— Ey, san bilmaysan, uka!

— Nekin manga qolsa, shu ishdan hech bir qo'rqis turg'an gap yo'q, usta bilan tamishlig'i bo'lsa, uni uyiga mehmon bo'lg'andir, savdogarchilig'i bo'lsa Marg'ilong'a kelgandir, axir ketib turg'andag'i so'zin o'z qulog'ingiz bilan eshitdingiz-ku!

— Bu mulohazang tuzik-ku, biroq men bilu achchig'lashqan bir kishinikida mehmon bo'lishi boshn qotiradir, tag'in sizlarning havlilaringiz yonida...

— Agar sirringizdan usta Alimning xabari bo'lsa, u vaqtida qo'rqsangiz ham arziydir. Ammo menga qolsa t xumpar (Otabekni aytadir) Marg'ilonda xotini borlig'ni ham unitib yuborg'an, deb o'yayman.

— Maning bu sirimni sizdan boshqa hech kimi bilmaydir. Umarbek bilan biroz nari-beri bo'lib qolgan edik, haytovur tag'in orani ochib yubordiq.

— Undoq bo'lsa tag'in nimadan qo'rqsiz?

— Men uning Toshkand ketishini ko'z bo'yasi uchun bo'lg'an hylami, deb go'rqaman.

— Xayr, ketmagan ham bo'lsmi: ul holda o'zingi aytkandek qilib to'ppa-to'g'ni ertaga Salin sharbatdor ning oldig'a boraman-da, o'g'lingni Mirzakarim akani u ilgarigi toshkandlik kuyavi o'ldirdi, men o'z ko'zim bilan ko'rdim, deyman. Ana undan so'ng xumsaning holiga maymunlar yig'lasin! Agar ul sirringizni bilg'ir bo'lg'anda ham allaqachon kelaturgan ishka tushuri olib, Marg'ilondan dumini xoda qildi, desangiz-chi!

— Qix... Sodiqning gapi jo'yalik, — deb qo'ydi Jannat opa.

Otabek bu so'z dahshatidan titrab ketkan edi. Sodiq davom etdi:

— Endi ishning bo'ladirg'anini o'yash kerak, sizni qo'rkoqlig'ingizni ko'rib, mana Mutal polvon ham uxlabi boshlabdir.

— Uxlag'anim yo'q, hyez, doringdan quy-chi!

— Mutalboy o'rtoq, — dedi Homid, — biz biravni yaxshilig'ini umutaturg'an kishi emasiniz. O'rtoq'ingiz Sodiqboy men bilan birlashish kamlik ko'rnadi, avval xudo, qolabersa men uni uylantirib go'ydim... Men biran bilan oshnachiliq qilsam, hatto undan jonunni ham aya may, ko'nglini olmoqg'a tirishaman.

Sodiq:

— Mutualboy sizni o'bdan yaxshi biladir, Homid aka! Sizning qanday xizmatingiz borlig'ig'a ham qong'an... Ammo uning sizdan bir iltimosi bor ekan.

Homid:

— Nima iltimosingiz bor, Mutualboy?

Mutal (sarxush):

— Bitta ya-ya-ya-rimtadan uch-to'rt t-t-tanga q-q-qarzlarim bor edi, Homid aka.

Homid:

— Oshnaliq degan uch-to'rt tanga bilan bog'lana olmaydir, Mutualboy! Men sizga hali aytib qo'ydim: manning oshnalig'im oshnadan jonni ham ayamasliq bilan bo'ladir. Uch-to'rt tanga emas, muhtoj bo'lsangiz o'ttuz-qirq tanga ham so'ray bering!

Jannat opa:

— Illohi Homidboy murod-maqsadig'a yetsin, qix. Oshna-og'aynidan dunyo ayamaydir!

Biroz vaqt tanga tovshi eshitilib turg'ach, Homidning ovozi keldi:

— Mana, Mutual polvon, hozirga oz bo'lsa ham shuni olib turarsiz, ammo xizmat haqingiz o'z yo'lig'a bo'ladir.

Sarxush:

— R-rahmat, H-homid aka, siz j-jonni ayamasangiz, m-men ham yo'lingizga boshimni tikdim, jamshidning arvoyi!

Sodiq:

— Bizning Mutualboy ham quruq yigit emas!

Homid:

— Dasturxonni yig'ishtirib olingiz-chi, Jannat opa! Lagan-tovoqning bir-birisiga tekkan tovshi eshitilib, Otabek o'zini ohistagina yo'lakka oldi. O'choq boshida bir-ikki daqiqa chamasi tovoq-qoshiq va oyoq tovshi eshitilib turg'ach, Jannat opa havlig'a tushib keldi va qo'lidag'i dasturxonni tut ostig'a qoqib ketdi. Otabek gaytib kelib daricha ostig'a o'lturgan ham edi, Homidning shu so'zini eshitib qoldi.

— Eshikning zanjiriga bir qarab kelingiz-chi, imon topkur Jannat opa!

Sodiq:

— Qo'rqsiz-da. Homid aka, eshikni o'zim zanjirlaganman.

Homid:

— San hali yoshsan, inim Sodiqboy, siz chiqaberlingiz, Jannat opa!

Otabek uchun vaqt ortiq tang va qo'rquunch edi Xaroba uyg'a boray desa, Jannat opaning ko'rib qolish aniq edi. Eshikni ochib chiqib ketay desa, o'l turishning maqsadi hali ochilmag'an bo'lib, butun mashaqqat shamolg'a ketar edi. Joni halqumig'a tiqilib tevaragiga alang'ladi va yo'lakdan nariroqda usta Alimning devorig'a suyog'liq turg'an zanbilga ko'zi tushdi Zanbilning ostig'a yashirinish juda ham xavfli edi esa-da ammo o'l turishning maqsadig'a qonmay ketish unda ham xatarlik edi. Sir fosh bo'la qolsa, uch dushmanga barobar hujum qilishni bo'yning olib qo'ydi. Uy eshig ochila boshlag' anda zanbilning ostig'a kirib olg'an edi O'zini nechog'liq siqib g'ujanak qilg'an bo'lsa ham ammo bir qarash bilan zanbil ostida kishi borlig'ini bilish uncha qiyin emas edi. Zanbil ostida xanjarini qisim lab, go'yo sichqonni poylag'an mushukdek hujumga hozirlanib yotar edi.

Jannat opa yo'lakka tomon yurib keldi-da, zanbil ostidagi payqamay yo'lakka burildi. Oydindan eshikning zanjirligi aniq ko'rinib turar edi. Shuning uchun eshik yonig'a borib o'l turmay yo'lakning yarmidan qaytdi. Qaytishi hamono yuqorida uchib o'tkan bir-ikki moshak qushning chev-chev-chev degan tovshini eshitib ko'kka qaradi. Shimol-sharqig'a to'g'ri otlib o'qdek uchib borg'an moshak qushlarg'a qarag'anicha yo'lakdan uy tomonig'a qayrilib ketkanini o'zi ham sezmay qoldi. Jannat opa ayvong'a chiqqanda, Otabek ustidagi zanbil to'rt enlik yuqorig'a ko'tarilib, tag'in sekingina uni bosil tushkan edi. Jannat opa eshikni ochib, uyg'a kirganda, u'l ohistagina zanbil ostidan chiqdi, uning yurak tepishi hali ham shiddatlik edi. Daricha yonig'a yurib keldi-da, hamon hujumga hozirlang'andek ichkariga qulop solib turdi. Jannat opaning «eshik zanjir» degan tovshiri eshitkach, roliat tin oldi va daricha yonig'a cho'nqaydi

Homid:

— Bo'lmasa, dushanba kuni kechasiga bo'lsin!

Sodiq:

— Biz qaysi kunga desangiz ham hozirmiz!

Mutal:

— Menga qolsa, shu topta borsaq deyman!

Homid:

— Yaxshisi dushanba kun, undan nariga o'tkani ham yaramag'andek, berisi ham foydasiz bo'ladir, chunki birikki kun bunga hozirlilik ham kerak.

Sodiq:

— Tag'in qanaqa hozirligi bor?

Homid:

— Olib chiqg'andan so'ng, uni Marg'ilon ichida olib turib bo'lmaydir: to rom qilg'unchia birarta qishloqg'a yuborishka to'g'ri keladir. Olib chiqishimiz dushanba kechasingning qaysi paytiga to'g'ri kelishini ham hozirdan aytib bo'lmaydir. Olib chiqg'an zamon Marg'ilondan chiqarilib yuborilmasa, kunduz kuni chiqarish tag'in xavilik. Kechasi ma'lum, Marg'ilon darbozalari yopiq bo'ladir. Shuning uchun birarta darbozabonni qo'lga ohb qo'yomog'imiz, albatta, kerak...

Sodiq:

— Yaxshi maslahat, qutidornikiga qanaqa qilib tushamiz?

Homid:

— Masalaning bu yog'ini ham o'yashimiz kerak ekan, hali!

Sodiq:

— Eng yaxshisi darbozasidan kirish!

Mutal:

— Darbozasidan kirib bo'lmasa, tomidan oshib tushamiz!

Sodiq:

— Xa-xa-xa, balli, Mutal to'ram!

Mutal:

— Kulishingni bejo qilma, hez Abdikarim! San hali dunyog'a kelib nimani ko'rding-ku, sanga kulish tushib qoldi! Bu bosh dunyoga kelib nimalarni ko'rmadi-a? Bunaqanggi qochiriq ishlarni endi qilib turipti, deb o'ylaysanmi? Eyxax-x, Mutal akang nimalarni qilmadi? Xa-xa-xa... Musulmonsan otangning arvoysi, Homid aka! Bir kuni Jonkeldiboy hasratini qilib Hotam to'raning o'g'lini yaxshi ko'rganligini, diydoriga to'yolmay besar bo'lg'anini arz qilib qoldi-ku, yonimda Qalandar polvon bor edi, Jonkeldiga, bo'lmasa o'n oqta' ber bizga, biz Qalandar bilan birga do'ndiqchangni muhayyo qilib

Oq tang'a (*mutal.*).

beraylik, dedim. Jonkeldi o'lib turg'an ekan, quloq qoçmay xo'b, dedi. Biz Qalandar bilan tunni yarim qildida, Hotam to'raning havlisiiga keldik. Ishning ebuni jo'blab qarasaq juda kashal'. devor — tosh hamin!¹ Oshib tushishning sira o'nqovi yo'q. Bu ishkalni ko'rgan Qalandarning tarbuzi qo'ltug'idan tushib «besh oqtani qaytarish uvol-ku!» dedi. O'zimning sal shunaqang'i kayfim balandroq edi, xanjarchamni qinidan sug'ur b oldim-da, to'g'ri Hotam to'raning darbozasig'a bor b chaqira boshladim. Bu ishimdan jon-poni chiqib ketkan Qalandar yonimg'a kelib turta boshladidi: «Hoy, Mutal, sanga nima bo'ldi?» Men Hotam to'rani chaqira ber b «tovshingni chiqarma, xoting'a o'xshag'an yigit», dedim. Qalandar yonimda turolmadi, meni yolg'uz qoldirib ura qochdi. Bir vaqtda haligi Hotam to'ra darboza orqasig a kelib «kim» dedi. Men tovshimga shoshilishqan tus ber b «Men, men, oching tezroq!» dedim. Bechora go'l to' a darbozani oshib yuborishi bormi, lip etib o'zimi ichkariga oldim va Hotam to'rani qo'lidan ushk b havlig'a boshladim. Bechora endi meni tamig'an, avzog'imning buzuqlig'ini ham payqag'an edi. Kekirdagiga xanjarimni tirab: «Joningdan umidir g'oormi, yo'qmi, noinsof!» dedim. Juda tili shishib qolq'an edi xumsaning — «bovv-bovv» deb g'o'ldirab javob berardi... «Bir bechora o'g'lingni deb ko'kragini zaxla berib yotsin-da, san tinchkina o'g'lingni olib yot!.. Qa u o'g'ling, yotqan joyini ko'rsat!» dedim. Hotam to'ra didir qaltirar edi, shu ko'yil uni ayyong'a o'zim yetaklab bordimda, o'g'lini ko'rsatdi. Bolani uyqu arala: h turg'uzib kiyintira boshlag'an edim, bir tomondan onasi dodlab qoldi-ku, xanjarimni olib unga yugirdi. «Tovshingni o'chir, mochaxar... o'g'lingni o'limg'a ol b borayotqanim yo'q, nihoyati bir piyola choy ichadi-lu keladi!» dedim. Qisqasi, ilgari dahshat berib, keyinidan yaxshi gaplar bilan ularni ishontirib, bolani olib chiqdini va Jonkeldiga topshirib ketdim... Baxtimga o'sha ku ni bitta ham mirshab yo'liqmadi. Ey-y, Sodiqcha, san hali nimani ko'rting-ku, nimangga ishonding, buzoq bo'g'uzlag'andek qilib bir-ikkitani so'ygan bilan odan

¹ Kashaf — chatod.

² Hamiia — hammingayot.

bo'lding-qo'ydingmi? Gap bilan bo'lib zang'ar kayf ham tarqab ketdi, qani, quy-chi bir-ikkini!

Homid:

— Sizga qoyilman, Mutal polvon, sizning shunaqangi ishlaringizni bilib yurganim uchun bu yerga chaqirfirib keldim-da!

Mutal:

— Shuni bilgan bo'lsangiz bas, bu ishni menga topshirib qo'yabering!

Homid:

— Sodiq aytkandek darbozadan kirishni xohlamayman, chunki mirshablarning oyog' ubti.

Mutal:

— Bo'lmasa havlining orqasidan tushamiz!

Homid:

— Orqasi havlidir?

Jannat opa:

— Qix, haligi oti qursin... Malikboyning maydoni-da!

Homid:

— Juda yaxshi ekan. Bo'lmasa tomig'a shoti yetarmikin?

Jannat opa:

— Qix, juda balan.

Mutal:

— Balan bo'lsa, zarari yo'q, osoni uyning tegidan teshamiz, qo'yamiz!

Homid:

— Qiyin bo'lasmikin?

Mutal:

— Hammadan ham osoni teshish, mo'ljalini yaxshi olsaq bas.

Homid:

— Bir-ikki soatda uni teshib bo'larmidi?

Mutal:

— O'zi maydonmi, axir?

Jannat:

— Maydon, qix.

Mutal:

— Yaqinida odam yo'qmi?

Jannat:

— Yo'q, qix.

Mutal:

-- Bali, mo'ijalni etib bersalaring, ertadan boshlat qazig'anim bo'sin.

Homid, Sodiq:

— Bali, rahmat polvon!

Majlisning so'zi shu yerga yetkanda Otabek o'rnidur turib yo'lakka keldi. Eshik zanjiriga qo'lini olib borg'an holda o'ylanib to'xtadi va eshikni ochmay orqasiga qaytdi. Xaroba uy orqaliq usta Aliunnikiga chiqib aymor yonida to'xtadi, ularning xurrak va pishillashlari qanoat hosil etkach, oyog' uchi bilan yo'lakka o'tdi va eshlknii ochib chiqdi...

* * *

O'z og'zidan eshitkanimizdek Sodiq umi, Homidni ta'llimoticha Qo'qon darbozasidan chiqarib to karvo i-larga qo'shilib olg'uncha ta'qib etib borgan edi. Otabek bu ta'qibni juda yaxshi sezganlikdan Sodiq yo'lla qolg'andan so'ng ham yana bir bekat olding'a borg'an va ikkinchi bekatdan yo'lni chaplab, Toshloq darbozas orqaliq yana qaytib Marg'ilong'a kirgan edi.

Usta Farfining Homid va o'zi to'g'rilaridagi mu'dish hikoyasini eshitkach, Marg'ilonda qolish va qayit otasining uyiga borib onglashish o'miga juda oshig'ich ib bilan Marg'ilondan jo'nab ketkan bo'lib ko'rinishi albat ta o'rinsizga emas edi. Chunki Komilbek o'Idirilgan birkunda Homidning ko'z o'ngida qolishi, bilaturib, o'z o'ziga qabr qazish, qabrg'ina emas nomusni barboq berish va qotilliq ismini oiib xalq oldida sharmand bo'lish bo'lur edi, nuchukkim, biz yuqorida Socik og'zidan eshitkanimizdek Homid bu tuhmatdan han qaytmas va o'z tuhmatini mahkama oldida mantiqiy ja vishda isbot ham qila olur edi. Mana ul shu mudhish boshqa tushmog'i aniq turg'an halokatning daf'i uch ni. Marg'ilondan oshig'ich chiqib jo'nag'an edi. Orqasida qiling'an ta'qibni payqashi esa avvalo bu uning ni mulohazasi bo'lg'an edi, ikkinchi, otini egarlar ekan devordan o'zig'a qarag'an oshil bilan bu mulohazasi chinga chiqishini bilgan edi. Uchunchi, ko'chada usta Aliem bilan xayrashar ekan, qo'shnining yo'lagidi, ko'ringan kishi ko'lagosi yana ta'qib etilishini ta'kidlagan edi.

Marg'ilondan ikkinchi bekatka qo'nib, choyxonada,

bir-ikki choydish choy ichib uzoq o'ylag'an va Marg'ilong'a qaytish quruq tuhmatka qolish bilan farq-siz ekanligini yana bir qat tushungan edi esa-da, Homidni maydonda muzaffar holda qoldirib ketishni hech bir turlik yuragiga sig'dira olmag'an, g'ayri rasmiy yashirinib bo'lsa ham Marg'ilonda turishka va turib Homidning mundan so'nggi rejalarini o'rganishka va shunga qarab kurash boshlashg'a qaror bergen, shom bilan asr oralarida Marg'ilong'a kirgan edi. Kelib bininchchi kelishida tushkan saroya joylashqan va joylashib tinchiy olmag'an, ya'ni ta'qibini bu kundanoq boshlashg'a qaror bergen. Homidning yomonliq korxonasi usta Alimning qo'shnisini kida bo'lg'anlig'i uchun hech bir taraddudsiz yo'lni to'g'rilab Sodiqnikiga solg'an ediki, biz mundan keyingi gaplarni yuqorida ko'rib o'tdik.

Usta Alimning eshigini ochib chiqg'ach, Sodiqning yo'lagiga qulqoq solib g'o'ng'ir-g'o'ng'ir kelgan tovushni eshitdi va sekin-sekin yo'lg'a tushdi.

Dushman bilan betma-bet uchrashmoq kuni belgu-langanlikdan o'zining bu kungi kutilmagan muvaffaqiyati to'g'risida hech bir taajjublanmas, faqat dushanba kun kechasi bilan miyasi mashg'ul edi. Dushanba kun kechasi bir emas, uch dushman bilan kurash to'g'risidag'ima o'ylar edi. Bu birga uch masalasi biroz uning miyasini qotirg'an; kishilar yollash, hukumatka bildirish, qutidorni xabardor qilib qo'yish mulohazalariga gacha kelib yetkan bo'lsa ham, ammo izzati nafsi bu qo'rqaqligqa tamoman zid turar edi. Bora-bora bu mulohazasini tamoman ko'nglidan chiqarib tashladi; na kishilar yollayturg'an, na hukumatka bildiraturgan va na qutidorni xabardor qilaturg'an bo'ldi. Chunki raqib bilan dildorning uyi orqasida tanho olishmoq, yor oyog'i ostida qonlik tuproqqa qorishmoq — uning uchun juda laz-zatlik va shoirona tuyila boshlag'an edi. Saroya kirar ekan o'zicha: — Shirin o'lim, — deb qo'ydi.

Garchi kechagi tun «Xo'ja Ma'oz»ni tunab uyqudan qolgan edi, ammo uzoq vaqt bu kungi gaplarni o'ylab yotdi. Ul uxlاب ketar ekan, o'zini goh qong'a belanib yotqan holda goh Kumushni erkalab turg'an holda ko'rар edi.

15. DUSHANBA KUN KECHASI

Bu kungi kech Otabek bilan Homidning hayot va mamot masalalarini o'zining qora quchog'ig'a oig'an qorong'i bir tun edi va bulardan qaysi birlarining so'ng soatlari yetkanligi shu qorong'i tun kabi qorong'i edi. Otabek bu ikki holdan tabi'iy birisini bu soat o'zining ko'z o'ngida ko'rар va shunga hozirlanar edi esa-da, ammo Homidning xayoli faqat gulgina iskar, gul sayrig'i oshiqinlar edi...

Olti qarich kenglikda uzundan uzoq tor ko'cha, tor ko'cha boshida kichkinagina bir eshikcha edi. Shom bilan xustan o'rtasida bu ko'cha boshig'a bir yigit kelib to'xtadi-da, tevaragiga kishi bilmas qilib razm soldi. Ko'chada hech kim qolmag'an, yo'l oyog'i bosilg'an edi esa-da, ul uzoqqina qarshisidag'i darboza ichlarini, tor ustlarini, devor raxnalarini kuzatdi va qanoat hosil eti tor ko'chaga ohista-ohista yo'l oldi. Tor ko'chaning yarmisig'a yetkach, to'satdan orqasig'a qayrilib qaradi. Uning harakati bir narsadan shubhalanib emas, amma orqadan dushman ta'qibi bo'lmadimi uchun ed. Kichkina eshikcha yonig'a yetkanda tag'in haligide orqasig'a qarab qo'ydi. Biroz o'ylab to'xtag'ach, eshikning o'ng tomonidag'i devorning buzuq yeridan sekingga ko'tarilib maydong'a mo'raladi. Eshikning qulf va zanjiri bo'lmay yuziga yopiq holda turg'an bo'lsa ham t'l eshikka taqilmadi, mashaqqatlanib devorga mindi. Oy shom yeb yaxshig'ina qorong'i tushkan bo'lsa ham maydon ichining daraxtsizligi uchun tikkayan cho'b har i ajraturliq edi. Maydonni kishidan xoli bilgach, sekgingina devordan o'zini maydonga oldi.

Maydon ikki tanob kenglikda bo'lib, janubi qutidor va qo'shnisining imoratlari orqasidan va boshqa uch jiha i ham shunga o'xshash binolardan iberat edi. Maydonga yozda nimadir ekilgan, chuqur-chuqur jo'yaklar tortilg'an va yer yomg'ur bilan ivib, bo'kib oyoq ko'tari bosishg'a imkon bermas, har bir oyoq uzg'anda uc chorak loy barobar ko'tarilur edi. Qiynalama-qiynalama maydonning janubiga o'tdi. Uning chap qo'li tomonida bir uyning orqa devori bir bo'yra eni kesib tushirilgan bo'liq qorayib ko'rinar edi. Ul bu kesilgan o'rinni o'tkan kuni kechasi kelib ko'rib ketkani uchun qaytadan qarab tur-

madı esa-da, lekin uning bu binog'a iltifotsiz qarashi mumkin emas edi. Bu tegi kesilgan bino Kumushning o'z uyi bo'lib, bu uy ichida Otabekning saodatlik kunlarining shirin xotiralari saqlanar va shu daqiqada ham uning hayot tiragi bo'lg'an Kumushbibi o'lтурар edi. Otabek ko'zini to'ldirib binog'a qaradi, go'yo bu qarashda ul dunyo malaki bilan vidolashar edi. Uzoqqina binog'a qarab olg'ach, qo'ynig'a qo'l solib bir qog'oz oldi, xayol ichida qog'ozning taxlarini tuzikladi-da, qaytarib yana qo'ynig'a tiqdi. Shundan so'ng binog'a yana bir ko'z tashlag'ach, maydonning kunbotarig'a yurib, o'n besh adimlab haligi joydan yiroqlashdi. Tom shuvog'ig'a loy oling'an zovur shekillik o'rinni kechagi kelishida biginish uchun belgulab ketkan edi, kelib shunga tushdi-da, qo'lini chakkasiga qo'yib yoni bilan yotib oldi. Garchi osti kesilgan bino bilan Otabek tushib yotqan loyxona bir-birisiga ro'baro' edi. Ammo imoratlarning ko'lagasi va kechaning o'tacha qorong'ilig'i orqasida loyxonada kishi bo'lg'anlig'ini payqash qiyin edi.

* * *

Tun yarim bo'lib, olding'i uxlag'anlar endi bir uyquni olg'an edilar. Maydon eshigi ochildi. Biri orqasidan biri yurib ikki ko'laga maydonga kirdi. Bumi payqag'an Otabek xanjarini qinidan chiqarib qo'lig'a ushlag'ach, yuz tuban yerga uzandi... Ikki ko'laga so'zsizgina osti kesilgan bino yonig'a kelib to'xtadilar. Kelguchilarning biri Sodiq va ikkinchisi Mutual edi. Tumshug'ini yerga tirab yotqan mushukdek bo'lib Otabek ularni kuzatar edi.

To'xtag'ach, shivirlab Sodiq so'radi:

— Teshilayozg'anmikin?

— Ozg'ina qolg'andir, deb o'ylayman, negaki, paxsaning enidan bir gaz chamasi joy ochilg'an!

Mutal toyshini baralla qo'yib so'zlar edi, shuning uchun Sodiq dedi:

— Toyshingni sekinroq chiqarsang-chi!

Mutal belidan teshasini olar ekan, unga javob berdi:

— Hali shundan ham qo'rqa sanmi, balki hali ashulamni ham aytib yuborarman!

— Jinnilig'ingni qo'y, Mutual aka! Men ham yoning-da turaymi?

— Turasanmi, yo'qmi — ixtiyor o'zingda!
Mutal kovakka kirib kovlashka tutindi.
— Teshani qattig' solma, — dedi Sodiq.
— Menga o'rgatma, o'zim bilaman.

Sodiq Mutualning ehtiyoitsizligidan qo'rqlik shekillik biroz Mutualning ishiga qarab turg'ach, dedi:
— Bo'lmasa, men eshik yonig'a borib turay, teshid deguncha hushtak ber.
— Tuzik, hali Homid kuyaving qayog'da qoldi?
— Ko'chaning boshida poylab olturgandir. Husa tagingni eshitkach, uni ham chaqiraymi?
— Chaqir, — dedi Mutual va shitir-shitir kesak tushi ra berdi.

Sodiq eshikdan chiqg'an ham edi, Otabek sekingini boshini ko'tardi-da, Mutual sari shuviy' boshladidi. Mu esa yemirilib tushkan kesaklarni tashqarig'a surish bilan ovora edi... Shu vaqt uning qo'ltug'i ostidan uzatilg'an qo'l hiqildog'idan ombir kabi siqib oldi... Mutual kucil edi, ammo Otabek undan ham kuchlik edi. Sapel il hiqildog'ini ajratish uchun bo'lg'an Mutualning birinch harakati bo'shka ketdi-da, chap biqinig'a o'tkir xan a g'achcha botirildi... Ammo ul hamon bo'shalishga kuchanar edi va kuchli qo'l battarroq uni siqar edi. Uchdaqiqalik kurashdan so'ng Mutual bo'shashdi, ilgarig kuchanishlardan goldi va bir-ikki dafa to'lg'anib jimg'na jon berdi. Otabek eshik tomondan ko'zini uzmag'ni holda Mutualni sudrab o'zi biqing'an loyxonag'a olib bordi va qo'rqbqina hiqildaqdan qo'sini oldi. Mutualning boshi shilq etib loyxonag'a tushdi-da, mangulik uyqug' ketkanligi ma'lum bo'ldi... Otabek bitta-bitta teshilgan bino yonig'a kelib eshik tomong'a hushtak berdi, javob hushtagi eshitilgach, teshuk ichiga kirib olturdi. Teshukning yuqorisidan biroz tuynuk ochilgan bo'lg'an uchun ichkaridan qulopqa yengilcha pishillash eshitidi... Sodiq yaqin yetkan edi, kesmadan uzoqroqda tu' shivirladi:

— Teshdingmi, Mutual?
— Teshdim, beri kel.

Sodiq kesma yonig'a kelib engashdi. Engashi shi hamono qo'l hiqildaqqa to'g'ri kelgan edi va xanjar qornig'a botirilgan edi... Sodiq qo'lidaq'i xanjarini bir-

¹ Sh u v i m o q — emaklamaoq.

ikki qayta solib ko'tsa ham tegdirish uchun kesmaning tubanlig'i xalal berdi, lekin o'zi tetuk edi. Otabek sapchib kesmadan chiqdi va bor kuchi bilan Sodiqni bosib tushdi... Bosib tushishi hamono allaqaysi yeri achishkandek sezildi... So'l qo'li Sodiqning hiqildog'ida, xanjarlik qo'li Sodiqning xanjarlik qo'lida edi... Biroz kuchini yig'ib olg'ach, hiqildoqni bor kuchi bilan siqa boshladi. Sodiq xirillar, shunday bo'lsa ham qo'lidag'i xanjarni bo'shatmas edi. Eshik tomondan Homid ham ko'rinish qoldi... Vaqt tang kelgan edi... Sodiqning ko'kragini qochirib xanjarlik qo'lini bo'shatdi va Sodiqning ko'kragini soldi. ^ diqning xanjari bir-ikki qayta uning orqasiga kuchsiz-kuchsiz kelib tekkan edi. Xanjarini ikkinchi urishda Sodiq bo'shashdi va qo'lidan xanjari tushdi.

— Homid akangga juda ham mehribon ekansan, Sodiq! — dedi bosib yotqan joyidan Otabek. — Joningni ham unga qurban qilding!

Sodiq ingranib qo'ydi.

— Kim xirillaydir? — dedi yaqinlashib kelgan Homid.

— Tezroq keling, Homid aka, Otabekni o'ldirdik! — dedi shoshib Otabek.

— Ah! — deb yurib keldi Homid.

Otabek Sodiqni qoldirib, Homidning xanjarlik qo'lini ushlab oidi:

— Mutual o'ldi. Sodiq ham o'lim yoqasida. Enda siz bilan ikkimizgina qoldiq!

Homid qo'lini bo'shatishka tirishar ekan, Otabek salmoqqina qilib dedi:

— Ortiqcha oshiqmangiz, Homidboy, men sizning xanjarlik qo'lingizni bo'shataman hozir, ammo shun-gacha siz bilan ikki og'iz so'zim bor!

Homid hanuz qo'lini bo'shatishg'a kuchanar edi.

— Kuchanmangiz, Homidboy!

— Mard yigit bo'lsang, qo'limni qo'y!

— Oshiqma, qo'yaman, — dedi Otabek. Shu choqda oyog' ostida yotqan Sodiq ko'tarilib-ko'tarilib o'zini etmoqda edi. Otabek Sodiqdan nariroqqa Homidni boshladi. Homid tig'izliq bilan surildi. Xanjarlik qo'li bilan tuynukka ishorat qilib, Otabek so'z boshladi:

— Siz mendan ham yaxshiroq bilasizki, shu uyda siz-

ni allaqancha mashaqqatlarg'a solg'an, cheksiz joni-vorliqlar ishlatkan va hisobsiz tillalar to'kdirgan, nihoya , shu daqiqag'a keltirib to'xtatqan birav uxlaydir. Agarda sizning manim tilimdan yozib bergan taloq xatingiz durust hisoblanmasa, bu uxlag'uchi manim halol rafiqata bo'lib, ikki yildan beri men ham uning ko'yida¹ sargandonman. Demak, siz bilan maning oramizda shu birav uchun kurash boradir. Lekin siz shu choqqacha manin ustimidan muvaffaqiyat qozonib keldingiz: qora chaponchi, deb dor ostilarig'acha olib bordingiz, Musu-monqul qo'lig'a topshirdingiz, bu ishlaringiz foydas z chiqg'ach, ismimdan taloqnama yozib, ikki yillab rafiqamidan ayirib turishka muvaffaq bo'ldingiz, bu oraca gunohsiz bir yigitni ham o'lordingiz. Nihoyat, o'g'riliq yo'lig'a tushib ikki yigitingizni manim qo'limda halck qildingiz... Endi menga javob beringiz-chi: bu yomonliqlaringizda siz haqlimi edingiz?

— Haqli edim! — dedi Homid va siltab xanjartlik qolini bo'shatib chalqancha yiqildi. Ul qo'lini bo'shatqan choqdayoq Otabek ishimi to'g'rilaq'an, ya'ni Homidning qornini shir etdirib yorib yuborg'an edi. Homid holsilanib yotar ekan, uni besh qadam naridan kuzatib tek turg'uchi Otabek zaharxanda ichida «haqlimi eding;» deb so'radi. Kuchanib «haqli edim!» dedi Homid va qo'lidagi xanjarni Otabekka otdi, xanjar Otabekning yonig'a kelib tushdi...

Otabek kushxona o'midan eshikka qarab qo'zg'alg'an edi, Homiddan besh-olti qadam narida yotqan Sodiqning «hmmm» degan tovshi eshitildi. Otabek ko'ngli allanechuklangani holda maydondan chiqdi...

16. O'ZNI TANITISH

Ertasi kun butun Marg'ilon deyarlik Malikboynir g maydomida voqi' bo'lg'an ishka juda hayron edi:

— Mutal bilan Sodiq bo'lsa shaharning tomteshar yigitlaridan, ular qutidornikiga o'g'riliq uchun borg'an bo'lsalar borg'andirlar... Lekin shaharning katta boylar dan hisoblang'an Homidning ishi qiziq. Xayr, Homidning o'g'riliq hunari ham bor bo'lsin, bularmi kim

¹ Ko'y — yo'l, ishq, muhabbat.

o'ldirgan? Qutidor bo'lsa ertalab uyqudan turg'ach, bu hangamani bilibdir, juda ajoyib!

* * *

Kun choshkohga yetkanda Otabek saroy darbozasidan chiqdi. Ul o'zining so'l qo'lini doka bilan o'rav bog'-lag'an va ko'kragiga ko'tarib ushlagan edi. Kecha Homid xanjarlik qo'lini siltab tortqanda, xanjar uning bosh bar-mog'i orasini suyakka yetkuncha shipirib ketkan edi. Uning oyog' olishida ham biroz oqsoqlanish sezilar edi.

Saroydan ancha uzoqlashqan edi, qarshidan o'ziga qarab kelguchi Rahmatni ko'rdi va chor-nochor so'rash-moqqa to'g'ri keldi:

— Ha, mulla Rahmat, salomatmisiz?

Rahmat oshiqibg'ina uning bilan ko'rishdi:

— Qachon keldingiz, bek aka?

— Kelganimga bir-ikki kun bo'ldi... Nega xafa ko'-rinasiz, mulla Rahmat?

Rahmat uflab oldi:

— Eyyy, bek aka, bizning boshka tushkanni dush-maningizga ham ko'rsatmasin!

Otabek ajabsinish tusi ko'rsatib so'radi:

— Nima bo'ldi, uy-ichingiz bilan salomatmisiz?

— O'zingiz bilasiz, bultur padar marhum bo'lg'an edilar, bu kun yana boshimizge'a o'llim tushaturg'an bo'lib qoldi, tog'am Homidni allakimlar chavog'lab ketibdirlar.

Otabek ko'zini olalantirg'an bo'ldi:

— Qayerda, kimlar, yarasi qo'rquunch emasmi?

Rahmat voqi'ani qayerda bo'lg'anlig'ini so'zlab turmadidi:

— Yarasi yomon, hushsiz holda hijillab yotibdir. Qornini tikdirmakchi bo'lg'an edim, jarroh bo'lmaydir, dedi.

— Chavog'lag'uchini aytmadimi?

— Til bo'lsa aytadi-da, — dedi Rahmat, — ul yiqilib yotqan joyda yana ikki yigitning o'lugi bor ekan... Shulardan zarb olg'anmi deb o'layman.

— Xudo shifo bersin! — dedi Otabek.

Ajralishdilar.

Otabek usta Alimning ko'chasiga burilg'ach, Sodiq eshigida uch-to'rtta bel bog'lag'an kishilarning tobut

yasash bilan mashg'ul ko'rib tinchsizlanib ketdi. Usta Alimning yo'lagiga kirar ekan, Jannat opa bilan yana bir xotinning yig'i tovushlarini eshitdi...

Janozaga tahorat olish uchun obdasta yonig'a o'ltur-gan usta Alim Toshkand jo'nab ketkan Shokirbekri oradan uch-to'rt kun o'tmay qaytib kelishiga ajabsinga edi:

— Keling-keling, Shokirbek... Toshkand jo'namag'anmi edingiz?!

Otabek ayvonnинг oldig'a o'lturar ekan, kuldil:

— Toshkandga borib keldim...

Usta Alim uning hazilini fahmladi-da, tahorat ola-o-la qiziq voqi'adan so'z ochdi:

— Marg'ilondan ketmagan bo'lsangiz, o'zingiz liari eshitkandirsiz, Shokirbek, siz bilan menga tarjimayi hol-lari ma'lum bo'lg'an Homid bilan Sodiqni va tag'i i Mutual degan yana bir yigitni Mirzakarim akaning havli-i orqasida o'ldirib ketibdirlar. Yomonlar o'z jazalarini t-cipbdirlar.

— Eshitdim, — dedi Otabek va tag'in kulib qo'ydi.

Usta Alim uning bu kulgisiga e'tibor qilmag'an ed , so'zida davom etib so'radi:

— Siz bularni kim o'ldirgan deb o'ylaysiz?

— Siz-chi? — dedi Otabek va tag'in iljayib qo'ydi.

— Menga qolsa, — dedi usta Alim, — o'ldirguchi albatta Mirzakarim akaning kuyavi Otabekdir... zap isti qilg'an-da, men unga qoyilman. Men uning O'tabbcy qushbegiga qilg'an muomalasini eshitib, yuragiga bali degan edim... zap yigit ekan-da!

Otabek o'ng'aysizlanib ketdi. Usta Alim yuz-ko'zini artib Otabekning qo'lini olib ko'rishmakchi bo'lg'an ed., ko'zi o'ralg'an dokaga tushdi:

— Qo'lingizga nima qildi, Shokirbek?

— Pichaq kesib ketdi...

— Yomon kesdimi?

— Sal.

Usta Alim Otabekning yonig'a o'lturdi va:

— Nega Toshkand jo'namadingiz, birarta mone' chiqib qoldimi? — deb so'radi.

— Mone' chiqib qoldi...

— Qanday mone'? — dedi usta.

— Mone'mi? — dedi Otabek va kulimsirab: — Men

sizga bir katta gunoh qilib ketkan edim... Yo'lda bora-turib gunohimdan o'kindim-da, sizga tavba qilg'ali Qo'qondan qaytdim... Agar siz gunohimni kechirsangiz, men shu daqiqada Toshkand jo'nayman.

Usta Alim ajablanib Otabekka qaradi:

— Hazillashasiz...

— Hazillashmayman, agar siz kechiraturgan bo'lsangiz, gunohimni ham hozir iqror qilaman.

Usta Alim kulimsirab so'radi:

— Qani iqror qilingiz bo'lmasa.

— Ilgari kechirishka va'da berib qo'yingiz.

— Menga qolsa sizning hech gunohingiz yo'q...

Menga noma'lum gunohingiz bo'lsa kechirdim.

— Rahmat, — dedi Otabek va so'radi: — Men kim?

— Sizmi, siz Shokirbek!

Otabek uyat aralash kulib qo'yib dedi:

— Ana usta, manim borliq gunohim sizning shu kungacha meni Shokirbek, deb bilishingizdagina!

— Bo'lmasa, siz kim?

— Gunohimni kechirgansiz-a?

— Kechirganman.

— Men siz bilgan Shokirbek emas, toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li va marg'ilonliq Mirzakarim akaning kuyavi — Otabek!

Usta Alim biroz o'zini keyinga tashladi va ko'ziga jiq yosh chiqardi.

— Siz-a? — dedi. Kelib Otabekni quchoqladi... Bu favqulodda holg'a tushuna olmay qolq'an Sayfi ishini to'xtatib do'konxonadan qarab turar edi. Usta yig'lag'an holda Otabekni quchoqlab o'pdi-da, ayvonga ko'rpacha sola boshladi.

— Nima qilmoqchi bo'lasiz, usta? — deb Otabek so'radi.

— Men o'zimning yangi mehmonimni ko'rpachaga o'tquzmoqchi bo'laman, — dedi kulib usta Alim.

— Men sizning ko'rpachangizga ko'b o'turganman, endi menga ortiqcha takallufsingizning hojati yo'q.

— To'g'ri so'zlamaysiz, Otabek, bu kungacha manim ko'rpachamda o'lturib yurgan Shokirbek otliq bir yigit edi. Endi men o'zimning yangi mehmonim bo'lg'an Otabekni siylamoqchi bo'laman... Qani, Otabek, ko'rpachaga chiqingiz!

Otabek ustaning latifasiga kuldī-da, ko'rpacha şe chiqib o'ltdi. Bu vaqt Jannat opaning «shahid o'lg'ur bolam» deb yig'lag'an tovushi eshitildi-da, Otabek gunohkor bir yuz bilan usta Alimga qaradi. Ul esa Otabekning bu qarashidagi ma'noni sezgan edi:

— Zap qilg'ansiz, Otabek, — dedi usta, — yomo'n larning jazosi shunday bo'ladir... Yoningizda kishi laringiz bor edimi?

— Yo'q.

Usta Alim Otabekka tushuna olmay qarab turg'ach so'radi:

— Uch dushmanaga qarshi yolg'iz o'zingiz?

— Yolg'iz o'zim! Xudo yomong'a jazo beraturg'u bo'lsa, shundoq bo'lar ekan.

Usta Alim tamom ajabda qolq'an edi:

— Subhonolloh! Qanday yuragingiz bor ekan Otabek! Qo'lingizdan boshqa yeringizda jarohat yo'qni?

— Yo'q. Bo'ksam ustiga biroz xanjar uchi tegit o'tkan bo'lsa ham ahamiyatsiz.

— Xudoga shukur, Otabek! Sizning bu ishingizda qayin otangizning xabari bor edimi?

— Yo'q edi. Bu ishini hozirg'acha bir o'zim va bi tangri bildi. Endi bu sirni bilguchilarining uchunchisi ja bo'ldingiz!

— Astagfirulloh! — deb qo'ydi usta Alim. — Raqibingiz Homidni birinchi martaba usta Farfi orqa tanig'aningizmi?

— Birinchi martaba tanishim, — dedi uslab o'lib Otabek, — bunga ham sizning bilan bo'lg'an oshnalig'ni ko'mak bergenlikdan sizga minnatdorlik qilishdu ojizdirman.

— Sizning aqllar ishommaslik qahramonlig'ingiz? Yuragim qinidan chiqish darajasiga yetdi! Otabek Homidning bu keyingi rejasini qayerdan bildingiz?

Otabek kuldī.

— Xudog'a shukurlar bo'lsunki, manim tortqu ohlarimni quriqqa yubornay, kutmagan yerdan siri bildirdi. Men sizga hikoyamni boshidan so'zlab beray u va yo Homidning rejasini bilishimniginami?

— Boshidan so'zlangiz, Otabek! — dedi hovliqib usta Alim va ish to'qish ila mashq'ul Sayfini savzi to'g'rashq' buyurdi.

Usta Alimni hikoya tinglamak uchun hozirlang'an ko'rgach, Otabek dedi:

— Taboratning sababi yodimgizdan ko'tarildi shekillik!

— Ko'tarilgani yo'q, Otabek, yomonning janozasidan yaxshining hikoyasi foydalik ko'rindir... Qani, so'zdan keling!

Otabek o'zining chin do'stig'a birinchi marta Marg'ilon kelishidan tortib hikoyasini so'zlab ketdi. Uning uch yil ichida boshidan o'tkanlarini bir soatlik vaqtga cho'zilib, Sayfi oshni suzib kelganda yo'lda uchrashqan Rahmat bilan hikoyasini tugatdi. Usta Alim Otabekning yelkasiga qoqib der erdi: — Sizda chin yurak bor, do'stim. Bu yurakingiz bilan hech vaqt dard qoilmaysiz, Otabek! Ammo mendan chin ismingizni yashirib kelganingiz uchun sizni ayblay olmayman. Biroq jum'a kun kechasi Homid izidan manim havlimga kirib, menga o'zingizni bildirmay ketkaningizga xafa bo'laman, xudoy ko'rsatmasin bir falokat yuz berganda nima bo'lar edi?

Oshdan so'ng usta Alim shunday fotiha o'qudi:

— Dushmanlaringizning yo'q bo'lg'anlari chin bo'lsin, suyganingiz bilan endi mas'ud yashang!

Otabek tashakkur etdi. Tag'in biroz choy ichib so'zlashqandan so'ng, Otabek daftaridan ikkita xat chiqarib dedi:

— Sizga og'ir kelmasa, bir xizmat topshirmoqchiman, usta!

— Buyuringiz!

Otabek qo'llidagi xatlarni uzatib:

— Men shu soatning ichida Toshkand jo'nashg'a majburman. Shuning uchun siz bu xatlarni qayin otamnikiga o'z qo'lingiz bilan eltib berasiz.

Usta uning bu gapiga tushunolmay qoldi:

— Nega endi Toshkand jo'naysiz, o'zingiz...

— O'zimga mumkin emas, chunki... ikki tomong'a ham o'ngg'aysiz. Men hozir ketishka majburman, balki o'zingiz ham onglarsiz.

— Ongladim, — dedi usta va: — gap-so'z bosila-yozg'ach, kelmakehimisiz?

— Balki... — deb to'xtadi Otabek, — xatlarning birisi qayin otamg'a, ikkinchisi unga, — dedi.

— Xo'b.

— Qayin otamg'a yozg'anim qisqa bo'lg'ani uchun siz unga mendan eshitkanlaringizni so'zlab qondirarsiz. Qutidor bilan ishingizni tugatib qaytishingizda uning xatini berarsiz, tuzikmi?

— Ma'qul.

— Uchrashqaniningiz to'g'risida menga ma'lum o'yozsangiz, tag'in minnatdor qilar edingiz...

— Bosh ustiga.

Shundan so'ng ikkisi quchoqlashib ko'rishkach, vidolashdilar.

Otabek eshikdan chiqg'anda Sodiqni ko'mib kelgan kishilar qur'on o'qub tarqalmoqda edilar.

17. XAYRIXOH QOTIL

Mirshablar tomonidan qo'rboshi mahkamasiga so'roqqa olib ketilgan qutidor qaytib yo'lakdan kirihi bilan ming xil tashvishda o'lturg'uchi Oftob oyim bilan Kumushka qaytib jon kirgan kabi bo'ldi. Kumusl. otasining oldig'a qanot yozg'an kabi yugirib, uning soqolini silar ekan, so'radi:

— Sizga zarar bermadilarmi, otajon?

— Yo'q, qizim.

Oftob oyim erining bu so'zimi eshitishi bilan Xo'ja Bahovaddin yo'lig'a o'gurib qo'ygan yetti tanga pul n To'ybekaga berib, darrov eshonnikiga jo'natdi va shundan so'ng eridan so'radi:

— Sizga ayb qo'ya olmadilarmi?

— Xudoyg'a shukur, oqlandim, — dedi qutidor. — Chindan ham menda qanday ayb bo'lsunki, o'zimiz ham bu hangamani uyqudan turib payqag'an bo'lsaq. Uyin ostini yomonlar teshkan bo'lsalar ham ammo kish sig'masliq bo'lg'anlig'i meni oqliqqa chiqardi. Lekin kishi sig'aturg'an bo'lib teshulganda ham meni ayblay olmas edilar, zeroki, uyimiz ostini teshkan muttahamla albatta yaxshi niyat bilan teshmagan bo'lib, molimiz va jonomiz qasdida ekanliklari ma'lum edi. Basharti qotim men bo'lib ko'ringanimda ham molim va joni qurug'ida o'g'rilarni o'ldirganligim uchun ya'n gunohkor bo'lmas edim. Har holda bu foji'a bizga zara-siz bo'lib o'tdikini, buning uchun haq taologa qanc ra shukur qilsak ham ozdir, — dedi va ayyvong'a chiqib ta-

chaga o'lturg'ach, Kumushdan so'radi: — Achang kelmadimi?

Ostob oyim javob berdi:

— Qattig' og'rib qolibdir, — va so'radi: — Kimlar o'ldirib ketkanini bila olmadingizmi?

Qutidor ajabsinib xotinig'a qaradi:

— Qiziq so'z aytasan-a! — dedi. — Bu ishka butun shahar hayron. Qilni qirqa yoradiring'an donolar ham bir narsa to'quy olmaydirlar... Ammo manim ko'nglimga keladiringani shulki, bizning molimizg'a ko'z olayturg'an o'g'rilar besh-olti kishi bo'lib, uyni teshayozg'an vaqtalida oralarig'a nizo tushib, bir-birlari bilan pichoqlashqan bo'lsalar kerak.

Kumush otasining bu kashfiga qarshi tushdi.

— Bu gapingiz to'g'ri emas, ota, — dedi.

— Nega to'g'ri emas?

— Negaki, bir-biravlarini o'ldirishib, bizga zarar bermasdan quruqqina ketmas edilar.

— Tong otib qolg'andir yoki ular ham holdan toyg'andirlar, — deb javob berdi qutidor.

— Bu orada Homid nima qilib yuribdir, o'ziga tuzikkina boy kishi emasmi edi? — dedi Ostob oyim, bu vaqt Kumush sekkingina onasig'a qarab olg'an edi.

— Homid tiynati¹ buzuq bir yigit edi, — deb javob berdi qutidor. — Ehtimolki, uning topqan davlati o'g'riliq orqasidadir, kishining davlatiga qarab hukm yurutish qiyin.

— Xudoyimdan o'rgulayki, — dedi Kumush entikib va dahshatlanib, — yomonlarning jazasini o'zi bergan. O'g'rilar teshib oldimg'a chiqg'anlarida men nima qilar edim? Oh, otajon! Men ajalimdan besh kun burun o'lар edim. Qizingizdan ajralur edingiz!.. Meni g'aflat uyqusibosmag'an bo'lsa, nega bir gazlik paxsani kesar emishlar va boshimdan tuynuk ochar emishlar-da, men hech narsa sezmas emishman.

Ostob oyim boshini chayqab:

— Shuni ayt, qizim! — dedi.

Qutidor:

— Xudoning qanday hikmatlari bordirkim, shu kecha-kunduzlarda bizning tevaragimizda qonli voqi'alar ko'rila boshladi: bu kun nikoh deganimizda Komilbekni

¹ Tiynati — xulq. se'l.

hammomda o'ldirib ketdilar (Kumushbibi yuzida b^r yengillik ko'rildi), kecha uyimiz orqasida bir emas, va kishi o'ldirildilar. Xudo oxirini baxayr qilsin endi...

— Inshoollo, ishning oxiri xayrlikdir, otajon,— dedi Kumush. — chunki bizning molimizga ko'z olaytirib yomon niyat bilan uyimiz orqasini teshkuchilarni zer bilan yakson etdirishi istiqbolimizning xayrlik follaridandir, otajon!

— To'g'ri aytasan, qizim, — dedi qutidor.

Kumush o'zining qo'ng'uroqdek tovshi bilan davori etdi:

— Bu maqtullar¹ kimlar bo'lsa bo'lsin, bizning uyiniz orqasig'a yaxshi niyat bilan kelguchi kishilar emas va bularni tuproqqa qorishdirg'uchi ham bizga xayri o'i bo'lg'an qotil va yo qotillardir... Bizga mucha yaxsh liq qilg'an kishi kim bo'lsa ham xudo ajrini² bersin! — dedi.

Qutidor qizining so'zini kuchlab tushdi.

— Bizga yomon niyati bilan qarag'an bo'lsalar, xudo jazalarini berdi. Bizga xayrixoh bo'lg'anlarning hu'mayri jazalarini berar, — dedi.

Kumushbibi bu qo'runch uyda yota olmaslig'i i bildirgani uchun Ostob oyim To'ybekadan Kumushning buyumlarini ikkinche uyg'a tashita boshladi. Qutidor esa butun kun mehmonxonasiq'a kelib-ketib turg'an ko'r g'li so'rag'uchi oshna, yor-do'stlari bilan ovora bo'ldi.

* * *

Shomdan so'ng qutidor endigina mehmonlarcasi bo'shab ichkariga kirgan edi, mehmonxona yig'ishtirish qolg'an To'ybeka qutidor yomig'a kelib dedi:

— Sizni bir kishi chaqiradir.

— C^honaqa kishi, tanidingmi?

— Tanimadim.

Qutidor erinibgina tashqariga chiqdi-da, mehmonxonada o'lting'uchi tanish bo'lmag'ar kishi bi asovuuqqina ko'rishi³ so'radi:

— Xizmat?

Usta Alim qutidorg'a kulimsirab olg'ach:

— Ruxsatsiz mehmonxonangizga kirganim uchun kechirasiz, — dedi.

¹ Maqtul — o'ldirilgan, qatl qilingan.

² Ajr — evaz, mukosot, qaytarq.

— Aybi yo'q, mulla, — dedi qutidor va qarshima-qarshi o'lturishdilar.

— Yomonlar suiqasidan salomat qutilishingiz mu-borak bo'lsin!

— Tangriga qulluq bo'lsin! — dedi qutidor. Meh-monxona qorong'ilanib ketkani uchun havli supirib turg'uechi To'ybekaga darichadan turib buyurdi: — Sham' yoqib chiq, To'ybek!

Sham' chiqishini kutkandek usta Alim boshini quyi solib o'lturar edi. Qutidor «nima yumishing bor menda» degandek qilib unga savol nazari bilan ko'z tashlar va qur'on tinglovchi kishidek bo'lib o'lturg'uchi majhul kishidan taajjublanar edi. Nihoyat, sham' kelib tokchaga qo'ndirilg'ach, usta Alim muroqabadan¹ boshini ko'tarib qutidorg'a qaradi:

— Menden taajjublandingiz, — dedi va qo'ynidan maktublarni chiqarib bittasini qutidorg'a uzatdi, — menden ham bu maktub ajibroqdir, — deb kului. Qutidor xatning unvoniga ko'z yugirtirib chlqg'ach, usta Alim aytkandek taajjub ichida xatni ochdi... O'qub bitirgach, ul dahshat va taajjub ichida toshdek qotib qolq'an edi... Agarda uning yonida usta Alim bo'limg'anda edi, ehtimol ul qay va qatlarg'acha serryayib qolar edi.

— Jon va oilangiz dushmani bo'lg'an bir badbaxt endi o'z qilmishining jazasini ko'rди, burodarim Otobek ularning totiqlarini xo'b boblab berdi, — dedi usta Alim va davom etdi: — shuning bilan sizning najib² oilangiz dahshatlik foji'a davrlarini kechirib, endi ma'sud kunlar arafasiga yetdi. Xatni o'qub sizning dahshatlanishingiz emas, quvonishingiz, dushmaningizning yuz tuban qilg'ani uchun haq taolog'a shukur aytishingiz kerakdir!

Qutidor hushini boshig'a yig'ayozdi va uslab tin olg'ach, hayajon ichida so'radi:

— Men bilan Otobekni qamatdirg'an va dor ostlarig'a yuborg'an Homidmi?

— Homid.

— Taloq xati yozg'uchi Otobek emasmi?

— Hosho va kallo³, Otobek munday gapdan xabarsiz. Uning otidan taloq xati yozg'uchi ham shu badbaxt Homid.

¹ M u r o q a b a — mushohada qilish.

² N a j i b — ulug'.

³ H o s h o v a k a l l o — shaksiz, shubhasiz.

Mundan so'ng quiditor turib ichkariga yugirdi, ya isin yo'lданоq tanchada o'lturg'uchi Ostob oyim bilan Kumushka qichqirdi:

— Sir ochildi!

ikkisi ham sachrab quidorg'a qaradilar-da, birdan so'radilar:

— Nima, qanday sir?

Quiditor tanchaga borib o'lturmadi-da, ayvon peshonasidan turib, qo'lidaq'i xatni yuqori tovush bilan o'qub chiqdi:

«Muhtaram qayin otamizg'a!»

Siz bilan meni qorong'i zindonlарg'a tushirib, dor os-larig'acha tortkan, buning ila o'zining vahshiyona tilayi a yeta olmag'andan keyin manim tilimdan soxta taloq xati yozib darvoza yonidan haydattirishka muvaffaq bo'lg'an va bir gunohsizni shahid etkan Homid ismlik bir to'ng'i ziti nihoyat, ikki yillik sargardonligim so'ngida yordamchi'a i bilan tuproqqa qorishdirishg'a muvaffaq bo'ldim... Sizi ir g shonli havlingiz yonida voqi' bo'lg'an bu kurash albuta sizni va uy-ichingiz ham yor-do'starlingizni anchagita tinchsizlikka qo'yg'an bo'lsa kerak. Na choraki, yomnarlarni sizning havlingiz orqasida rafiqam qasdida bo'lg'anlari paytida uchratishg'a to'g'ri keldi va men fuishka majbur qoldim. Buning uchun alhatta meni kech-rarsiz umididaman. Faqat sizning tinchsizlanishingiz ha mardumning yuqori-quyi so'zi bo'lmasa sizga boshqa zarur bo'lur, deb o'ylay olmayman. Sizdan bu ulug' gunoni n uchun afu so'rab, haydalg'an o'g'lingiz Otabek Yusuf'ek hoji o'g'li».

Ammo quiditor «haydalg'an» so'zini tashlab o'qidi. Maktub o'qilib bitkanda Ostob oyim, ayniqsa, Kum ish quidorming boyag'a holig'a tushgan edilar. Kumushnirg bu daqiqadag'i hohni qalam bilan chizib ko'rsatish alta-ta mumkin emas edi. Ul titrar edi, ko'karar ed, to'lg'anar edi... Hozirgi eng kuchlik hissiyotini hissiyoning a'lo ifodachisi bo'lg'an yosh bilan to'kar edi.

Quiditor o'z tomonidan ham izoh berib chiqdi:

— Men bilan Otabekni qamatib dor ostig'a yubor-g'uchi, Otabek tilidan soxta taloq xati yozib bir-birmizdan judo etkuchi, Komilbekni o'ldirguchi, uyin z orqasini teshib Kumush qasdida bo'lg'uchi -- hamnasi ham shu battol Homid ekan... Ammo badbaxtni iklifi

kishisi bilan tuproqqa qorishdirib ketkuchi Otabek ekan!

Ostob oyim titrag'an tovush bilan:

— Uyatsiz Homid, — dedi.

Kumushbibi:

— Bechora begin, — deb qo'ydi.

Uchchavi ham yurakni to'xtatib olish uchun anchaga jum qoldilar.

— O'zi esonmikin? — deb so'radi oxirda Kumush.

— Xatig'a qarag'anda sog'. — dedi qutidor.

Ostob oyim so'radi:

— O'zi qayerda emish, xatni sizga kim kelturdi?

Bu savoldan qutidorning esiga mehmonxonada o'lтурган usta Alim tushkan edi. O'nidan irg'ib turdi-da, xotinig'a javob bermasdan tashqarisig'a chiqdi. Ul usta Alimning qarshisig'a o'lтургanda, mehmonxonaning yuqori darichasi ostig'a Ostob oyim bilari Kumush xat keltirguchining so'zini eshitish uchun kelib to'xtag'an edilar.

Qutidor uzr aytdi:

— Kelturgan xabaringiz ta'sirida sizni unutayozib-man...

— Men buni payqadim, — dedi usta Alim kulib,— shu yo'sinda makkor Homidning iblisona dasisasi' bir oilani tamom ishdan chiqarayozg'ankim, bu to'g'rida ayniqsa sizga so'zlash ortiqchadir. Ammo arslon yuraklik Otabek ham badbaxtni shundog' yanchib tashladikim, bu juda oz kishilar qo'lidan kelaturgan ishdir.

— O'g'rilarni o'ldirganda Otabekning yonida necha kishisi bo'lgan? — deb so'radi qutidor.

Usta kuldil:

— Otabekning tanho o'zi! — dedi.

— Uch kishiga tanho o'zi? — qutidor ishonmag'an edi.

— Azamatning yolg'iz o'zi! — deb usta Alim ilgarigi so'zini qaytaladi.

— Astag'firulloh... Nega menga bu to'g'rida xabar bermagan?

— Sizga xabar berib o'lтурishni yigitlik otig'a eb bilmay, hatto menga ham bir narsa sezdirmagan. Men hali bu nuqsoni uchun ayblasam: «Men o'zimning ashaddiy

¹ Dasisa — makr, hiyla, nayrang.

dushmanim bilan tanho kurashib yo jon bermakka va yo jon olmaqqa qaror bergen edim. Shuning uchun hech kimga ham bildirmadim», deydir.

Qutidor bir tomondan dahshatka tushsa, ikkinchi jihatdan Otabekning dov yuragiga hayron qolar edi.

— O'ziga jarohat olmag'anmi? — deb so'radi qutidor.

— Bo'ksasi bilan qo'lidan yaralang'an bo'lsa ham zararsizdir.

Usta Alim qutidorning ba'zi bir e'tirozlariga qarshi Otabekning qutidor tomonidan quvlang'anidan tortil, shundan beri Marg'ilong'a yetti-sakkiz martaba kel b ketkamini, har bir kelishida o'zining uyiga kel b tushkanini va qalin o'rtoq bo'lib olg'anlarini, shundeq bo'lsa ham Otabekning o'zidan chin ismini yashir b yurg'anini, jum'a kuni usta Farfidan birinchi martaba o'z raqibini tanishini, nihoyat bu kungina unga ch n ismini ochqanini so'zlab chiqdi.

— Taloq xati-ku soxta ekan, — dedi qutidor, — nej'a biznikiga bir kelgani bilan qaytib kelmadи ekan?

— Chunki uning so'ziga qaraganda, siz uni og'irraq tariqa bilan darbozangiz yonidan jo'natqan ekansiz, — deb izohladi usta. — Toshkanddan uylanishida sizning bilse'l bosh qo'shishingizni faqat qizingizni undan chiqarib olish uchun qurilg'an bir hiyla ekan, deb o'yla, qaytib eshikingizga oyoq bosmag'an, hatto xotini ni qozig'a chaqirish to'g'risida fikri bo'lsa ham, siz bilan uchrashishdan qochib bu fikridan ham qaytqan, ya'ni sizning qizingiz bo'lg'ani uchun suygan xotinidan ham kechimakka qaror bergen.

Qutidor hali ham Otabekning ruhiga tushura olmag'an edi:

— Mendan o'zi xafa bo'lg'an bo'lsa, orag'a kisi ni qo'ysa ham bo'lar edi.

— Shundog' qilsa ham bo'lar edi, — dedi kulib us'a Alim, — men hali undan shunday deb so'rasan, «O'zimga ishonmag'an kishi kishi so'ziga kicarmici, deb o'yladim», deydir. Kuyavingizning qiziq tabi'ati ni shundan ham yaxshi bilib olsangiz bo'ladirkim, sl u choqqacha ota-onalari ham bu soji'adan xabarsiz ekani lar.

— Qiziq yigit, — dedi qutidor, — mendan ham kat'a nodonliq o'tkan.

- Hammasi ham taqdirning ishi, amak, bu orada siz bilan manim hech bir ixtiyorimiz yo'q.
 - Albatta yo'q, — dedi qutidor va so'radi: — O'zi siznikidam?
 - Bu kun peshinda Toshkand jo'nab ketdi.
 - Qutidor tushuna olmag'an edi:
 - Nega-nega? — deb so'radi.
 - Nega... sababini men ham yaxshi tushuna olmadim.
 - Qaytib keladirgan vaqtini aytkdir?
 - Bu to'g'rini so'rag'an edim, muhmalroq javob berdi, — dedi usta va yonini kovlab xatni oldi. — Bu xat karimangizga bo'lsa kerak, endi menga ruxsat, — dedi va fotiha o'qub o'midan qo'zg'aldi.
 - Men sizga dasturxon yozdirishni ham unutqaman, qo'zg'al mangiz!
 - Rahmat, amak, hozircha meni kechirib turasiz, ammo bapirja kattaroq ziyofatni unutmaysiz, — deb kuldi usta Alim. Qutidor uni ko'chagacha kuzatib chiqdi.
- Kumushbibi daricha orqasidan hamma gapni eshitib olg'an va hissiyotini yum-yum yig'lab o'tkargan edi.

* * *

- Oftob oyim Kumush bilan boshlashib ichkariga kirar ekan, so'radi:
- Homidning yomonlig'ini bizga ularshdirib yurgan puchuq xotinning shumligi o'z boshig'a yetib, o'lgan-larning bittasi o'shaning o'g'li ekan, bildingmi?
 - O'lganidan menga nima foyda, — dedi Kumush.
 - Oftob oyim qizig'a ajablangan edi.
 - Foydasini ko'rib turibsan-ku, axir.
 - Foydasi Toshkandga ketib qolg'animi?
 - Ketib qolg'an bo'lsa, tag'in bir kun kelar.
 - Kelmaydi, — dedi o'ksib Kumush, — uning hamma harakati dushmanidan o'chini olish uchun ekan.
 - Kim aytdi sanga?
 - Xat olib kelganning so'zidan payqadim.
- Oftob oyim kuldi:
- Ering sani tashlab ketmas, qo'rqma, qizim, — dedi, — saning boshingg'a tikilgan bu balolarni o'ziming shirin jonidan kechib das qilg'an Otabek, seni sira ham

unutmas, sanga yozg'an xatini otangdan olib o'qub ko'chi oldini.

Kumushbibi yig'idan qizarg'an ko'zini katta och b so'radi:

— Menga xat yozg'anmi?

— Haligi kishi sanga atab dadangga bir xat berdi-k i biimadingmi?

— Bilmadim, — dedi. Chunki ui usta Alimning «muhmal javob berdi» so'zini eshitkach, tamoman o'zi ni unutib, berilgan xatni payqamay qolg'an edi.

Ikki yildan beri suratini ko'z o'ngidan ketkura olmag'an, Otabekning yuzini ko'ralmay, so'zini eshi a olmasa ham yozg'an xatini o'qub eshitish Kumush uchun katta qiymatka molik edi. Otasining yo'lakdar kirishi bilan latif ko'kragi kuchlik tin olish ila ko'tarit b tashlandi-da, go'yo Otabek bilan uchrashaturlar andek yuragi o'ynamoqqa boshladi. Qutidor kelib tanchaga o'lurg'ach, o'ziga «amonatni topshiring» degan kabi qarab turg'an Kumushka xatni uzatdi:

— Sanga xat.

Kumushbibi uyalib-netib turmadi va kimdan, deb ham so'rab o'lurmadi, darrov tokchada yonib turg'an sham' yonig'a borib xatni ocha boshladi. Sham' qarshisida qizarg'an shahlo ko'zlar, yosh bilan sing'an jinggia kipraklari, chimirilg'an to'sdek qora qoshlari uni allaqanday bir holga qo'ygan edilar. Qoshi ustiga to'zg' b tushkan sochlarni tuzatib xatni o'qudi:

«Oy yuzlik rafiqam, kunduz qoshlik ma'shuqam Kumush xonimga!»

Shayton ustasi bo'lg'an Homidning manim otimdon sizga yozg'an taloq xatisi ila menga qarshi yonib ketken yurakingizing nafrat o'ti ehtimol endi o'cha tushkandir. Soxta taloq xatini olg'an so'ngingizda menga xitob qilib yozg'an fikrlaringizdan ehtimol endi qaytayozg'andirsiz. Bu xatni yozar ekan, muhabbatizing bilan to'luq bo'lg'an yurakim mudhish bir haqiqat ehtimolidan yafroq kabi titru va o'zining to'lib-toshqan hasratarini, faryodlarini ifodasidan adashar edi... Sizga ochib so'zlay, go'zal rafiqari go'yo manim bu maktubim sizning Komilbek uchun hasratlik yoshlari to'kkani, o'tlik ohlar tortqan chog'ingiz u erishar-da unutily'an, eskirgan, bir yurakning arzini tingloy olmassiz va yonib turg'an yurak o'tingiz bilan kuydirarsiz.

Ammo xatimni o'qumasangiz-da va marhumingiz uchun tortqan ohingiz o'tida kuydirlangiz-da, manim uchun farqsizdir. Nega deysizmi? Chunki siz manim shar'iy rafiqamsiz — yaxshiliq bilan-da va yomonliq bilan-da men buni isbot qilishg'a hozirman!

Uyingiz orqasida qilg'an adabsizliklarim, xunxo'rliklarim uchun meni kechiringiz... Chunki men bu vahshiylilikni ishlashda ixtiyorsiz edim: hayotingizning, nomusiningzning saqlanishi buni taqozo etar edi... Albatta men ishonamankim, siz manim bu yaxshilik'im uchun minnatdorlik qilarsiz. Lekin men bu minnatdorlikka o'zimni sazovor hisoblay olmayman.

Men o'shal kuni kechasi dushmanlardan birini o'liddim-da, so'ng darajada zaiflandim, ikkinchi dushmandan yengilishimni va ko'yingizda jon berishimni aniq bilib rohatlanib ketdim... Manim uchun ko'yingizda va oyog'ingiz uchida jon berish juda shirin edi va ko'hdan beri g'oyam edi. Shuning uchun yaqinrog'ingizda o'lmak uchun, o'lar ekanman, so'ng daqiqamda yana bir marta-ha bo'yingizni otlib o'lish uchun dushman tomonidan uyingizga ochilg'an tuynukchaga kirdim. Kirdim-da, sizni bo'yingizni oldim, xaffi tin olg'anadag'i latif uxlag'an toyshingizni eshitdim... Shu vaqt subhonolloh... o'zimda kutilmagan bir kuch sezgan edim, ikki emas, ikki yuz dushmaniga muqobala' etishka o'zimda qudrat ko'rgan edim... Men o'zimga bag'ishlang'an kuch manba'ini juda yaxshi onqlar edim, mendagi bu o'zgarish manba'iy uychida uxlag'uchi bir malak edi... Siz edingiz!»

Kumushbibi xatning bu o'miga yetkanda qizariuib, bir oz o'qushdan to'xtab oldi va davom etdi:

«Shundan so'ng ikkinchi dushmanni tuynukdan chiq-mayoq ishini bitirdim. Bizning foji'amizning asl omili bo'lg'an Homid esa go'yo manim qo'limda mushuk kabi o'yin bo'lg'an, uni kulib turib, o'ynab turib tilimlagan edim...»

Esingizda bormi, meni dor ostidan qutqarib, menga yangi hayot bag'ishlag'aningiz? Bu kecha ham bu ikkinchi o'limdan qutqarg'uchi va ikkinchi martaba menga hayot bag'ishlag'uchi yana siz bo'ldingiz! Shuning uchun minnatdorlik etkuchi siz emas, men bo'lishg'a tegishman!

: Muqobala — qarshi turish.

Sizdan emas, otangizdan bu o'pkalashim bor; soxta uzoq xatini manim o'z qo'llim bo'lib, bo'lmag'anini ajrata otnag'an. Gumaning fu'zi, maxda xat sizga ham ko'rsatil-magan o'xshaydir, chunki, ayniqsa, sizning ko'z o'ngingiz-dan bu haqiqat qutla o'mas edi. Har holda taqdirming, burchalik o'yinlari turgan bir zamonda biz nima ham qili olur edik? Bu to'g'rida mendan ham o'ikan joylari bordirkim, sizning birinchi mariaba menga yozg'an xatingiz ma'nosidan dahshattlik suratda o'zimni tag'osilg'a solg'ati va xat kelturguchini surishtirmsandan javob xati beri yuborgan edim. Shuning ila sizni-da, o'zimni-da Homid qo'lida o'yin bo'lmosq'imizg'a katta yo'l ochqan edim.

Ba'zi ehtimollarga qarshi siz bilan ko'rishmak mengi muyassar bo'lindi. Umrimala birinchi martaba ko'ng'l orzusig'a qarshi bordim. Chunki manimcha oradagi qoritikon supirligan edi. Mundan so'ng hamisha meniki edingiz. Men Toshkanda yurarman, ammo ko'zim o'ngidi sizning haykalingiz! Ajabo, busiz menga mumkimmi?!

Zavjingga Otabel.

Kumushbibi xatni o'qub tugatdi-da, yugirgilagancha uyiga kirib ketdi. Uning bu harakatidan qutidor bilan Ostob oyim ajabsinishib bir-birlariga qarashg'an edilar. Kumushbibi qo'lida ikkinchi bir maktub ko'targanicha uydan chiqdi-da, sham' yonida ikki xatni bir-birisiga solishtirib ko'rdi. Bu xat Homidning Otabel tilidau yozg'an taloqnomasi edi. Bu ikki xadjarinchi qarashday-oq ikki kishi tomonidan yozilg'anliqlarini o'z og'izlari dan so'zlab turar edilar.

Kumushbibi ikki xatni qator ushlab otasig'a ko'rsatdi:

— Bularga qarangiz, ota! Bizni nechog'liq g'afsa bosqan ekan, — dedi.

Qutidor qizining maqsadiga tushunib ikki turli qo'sin darrav payqab oldi:

— Vijdonsiz, iblis, imonsiz, kofir, — deb qo'ydi.

Kumushbibi Otabelning xatini buklab cho'nczagiga soldi-da, soxta xatni sham'ga tutib yondirar ekan, otasi dan so'radi.

— Shu voq'i'adan so'ng kuyavingiz aniq kelganmi edi?

— Kelgan edi, qizim.

— Bechorani nega haydadingiz-da, nega meni, loaqa! oyimni bu kelishdan xabardor qilmadingiz?

— Men uning kelishini boshqa gapka yo'yib, sizlarga bildirmagan edim...

— Qizimizni taloq qillg'an bir kishini Toshkand degan joydan eshikingizga kelishi sizga g'arib¹ tuyulmag'anmi edi? — deb yana so'radi Kumush.

Qutidor uyalish va o'kinish orasida:

— Jaholat kelsa, aql qochadir, qizim, — deb qo'ydi.

Ostob oyim bilan qutidor Hornidning iblisona ishlariiga «tavba-tavba» deb muqobala qilsalar ham, ammo Otabekning favqulodda yurakini so'z orasida «baraka topkur, umring uzoq bo'lg'ur» bilan qarshi olar edilar. Kumushbibi esa butunlay boshqa qayg'uda edi. Eru xotin ring so'zлari Otabekning Toshkandga ketib qolishi to'g'risig'a kelib taqaldi-da, Ostob oyim Kumushdan so'radi:

— Senga kelishidan aytkanmi?

Kumushbibi shiltalash nazari bilan ularga qaradi va keskin ohangda javob berdi.

— Aytmagan!

Eru xotin ma'nolik qilib bir-birlariga qarashib 'g'ach, orada uzoqqina sukul boshlandi. Kumush qutidorg'a savol nazari bilan bir-ikki qayta qarab ham qo'ydi.

— Kelib qolsa yaxshi, — dedi niroyat qutidor, — kelmasa, Toshkandga o'zimiz tushamiz-da, — deb xotinig'a qaradi.

Bu so'z Ostob oyimg'a yoqmag'anliqdan yuzini chetka burdi. Ammo Kumush otasidan rozi qolib, onasig'a qaradi.

— Qizing har qaysi yerda bo'lsa ham sog' bo'lsin, — dedi xotinig'a qutidor. — Eriga topshirib, sen bilan manim tinchkina duo qilib o'lturganimiz ma'qul o'xshaydir.

— Endi qizingizning bir kami kundash balosi edi-mi? — dedi sapchib Ostob oyim. Qutidor xotinig'a kulib qaradi:

— Eri yaxshi bo'lsa, kundash balosi mima degan gap?

— Eri ming yaxshi bo'lsin, baribir kundash kundash-

¹ G'arib — ajab, taajjub.

ligini qila beradir. Mashoyixlar bilniasdan «kundash·demaganlar.

Qutidor qizig'a qarab kului va xotinini yupatdi:

— Hamma vaqtga emas, qo'rqma.

— Menga qolsa bir kunni ham ko'b ko'raman, kundash bilan kechirilgan kun — kunmi?

— Kuyavingning shuncha qilg'an jonbozlig'ini unutdingmi?

— Nega unutay, -- dedi Oftob oyim. — Kelsin. Mana bosh usti, bolam bir emas ikki. Uldurki¹, qizimni kundash ustiga yuborishg'a tish-tirnog'im bilan qarshiman.

— Besh-olti kunga ham-a?

— Necha kunga?

— Menga qolsa bitta-ikkita bolaliq bo'lg'uncha tur-sin, deyar edim. Sen bunga ko'nmasang, bir-ikki oy turib kelsin, loaqal. Bir yigit qizingni deb ikki yillab sarson bo'lg'anda qizingni ikki oylik kundash azobidan hay ko'rish juda uyat, axir!

Qutidor «bitta-ikkita bolaliq» so'zini aytkanda Kumush qizarinib yerga qarag'an edi. Oftob oyim erining keyingi so'zi bilan anchagina bo'shashdi:

— Bir oydan ortiqqa men rozi emasman, shunda ham kuyavimning yaxshiligi uchun, — dedi.

— Ana endi o'zingga kelding, xotin.

— O'zimga kelsam-kelmasam shartim haligi, shunda ham o'zim birga borib kelaman.

— Albatta, o'zing birga borasan. qudalaring bilan tanishmog'ing ham zarur.

— Qachon yubormoqchi bo'lasiz endi? — deb so'rad. Oftob oyim. Qutidor biroz o'ylab olg'ach, Kumushka qarab javob berdi:

— Otabek bilan ketma-ket chopishmog'imiz han uncha ma'qul ko'rinnmaydir. Undan so'ng qish kun arava safari ham qulay ish emas. Shuning uchun oradag' uch oy qishni o'tkazib jo'narmiz, — dedi. Kumushning uch oy muddatni eshitgach, juda ham hurpayib ketkan uchun bo'lsa kerak, — balki o'zi ham birar oylarda kelit qolar, — degan so'zni-da qo'shib qo'ydi.

(Ikkinch bo'limning so'ngg'i)

¹ Uldurki — shundog'ki.

Uchinchi bo‘lim

I. MUSULMONQUL ISTIBDODIGA XOTIMA

Musulmonqulning aholi ustiga bo‘lg‘an jabru zulmi haddan tashqari ketdi. Uning istibdodi o‘zga shaharlarga uncha sezilmasa ham, ammo markaz — Qo‘qon odamlarini juda to‘ydirdi. Uning o‘z kayficha oyda emas, haftada solib turg‘an soliqlari fuqaroning terisimi shilsa, arzimagan sabablar bilan qora chopon beklarini osdirib, kesdirib turishi xosni (xavosni) ham esankiratdi. Otig‘ag‘ina xon bo‘lib o‘lturg‘uchi Xudoyor ham osdirish, kesdirish va yorlaqash o‘z ixtiyorida bo‘lg‘an Musulmonqul maydondan olinmagan fursatda o‘zining qo‘g‘irchoq sisfat yuraberishini tushundi. Ko‘bdan beri unga yuragida kek saqlab kelib, ammo ne tariqada najotka chiqishini bilmadi. Chunki ul suyanadrig‘an Qo‘qon beklarini «man» deganlari Musulmonqul va kishilari (qipchoqlar) tomonidan osilib kesilganlar, qolg‘anlari tovush chiqarishg‘a majolsiz edilar. Atrof shahar va qishloq beklari haim aksar qipchoqlardan, ya’ni Musulmonqulning o‘z odamlaridan, ulardan bir ish kutish yana mumkin emas.

Shahar xalqining har bir tabaqasi deyarlik Musulmonqul dakkisini yeb kelgan, magar ulamo xalqi undan juda rozi, zeroki Musulmonqulning birinchi istinodgohi¹ o‘zining qipchoqlari bo‘lsa, ikkinchisi ulamolar edi. Ul ulamo orqaliq o‘z zulmini mashru’ bir tuska qo‘yg‘an, o‘zi uchun zararlik unsurlarni yo‘qotishda shu ulamolar dan «ululamirga bog‘iyliq» degan fatvoni olishni unutmag‘an edi. Uiamoning bu yanglig² istibdodni «bog‘iyliq» rangi bilan bo‘yab berishi mukofoti uchun Qo‘qon va Andijon kabi shaharlarga ma’lum madrasalarni bino qilg‘an va bu madrasalarga xizmati bilan tanilg‘an ulamodan mudarrislar ta‘yinlag‘an edi. Ammo Musulmonqulg‘a yaqinlasha olmag‘an, ya’ni

¹ I s t i n o d g o h — tayanchgoh.

uning xizmat va marhamatidan chetda qolq'an «chacha»¹ ulamolar ham yo'q emas edilish.

Aztahdil Musulmonning otalig'idan qutulishni va mustaqil ravishda hukmiron bo'lishni orzu etker Xudoyor, niyoyat keyin qayin otasi bilan kurashda o'ziga biringchi istinodgoh qilib shu keyingi sinf ulamonni olci. Musulmonqul balosidan qutiig'andan so'ng Xudoyonning ularga qitading'an in'omi va ehsonlari, beradigan mansablarining naqddek va dasi barakasida bu keying tabaqa — Qo'qon mullalari harakatka keldilar.

Musulmonqul tarafdoni ulamolar uning siyosati shari'atqa qancha mutobiq' ko'rsatib kelgan bo'salar, tunc keyingilar ham o'shancha xilofi shar'iyligini isbosha kirishdilar.

Boshda bu harakat albatta «yeng ichida» bo'ldi va bu harakatning boshida Xudoyorning o'zi turdi. Birinci galda yashirin ravishda Toshkand, Andijon, Marg'ilon va o'zga shaharlarning ishonchlik ujamio va beklarija Musulmonqul istibdodidan qutulishda ko'mak berish uchun murojaatnomalar yo'llanildi. Bu murojaatnomalarda Musulmonqulning nomashru' ishlari, Qo'qer odamlariga qilg'an jabru zulmlari sanalgan keyingi vaqlarda xomming o'zi ham bu zulmlar qarshisida chida tura olmasliq holg'a kelganligi so'zlanilg'an, agar da boshqa shahar ulamo va ashrofidan ko'mak bo'lg'an taqdirda bilfe'l Musulmonqulg'a qarshi ko'tarilishi haqiz turilg'anlig'i aytigan edi. Ikkinchi galda Qo'qer siyohlatining qipchoqdan boshqa qismig'a yashirin ravishda, umuman anovilang'a qarshi tashviqot yurgizil boshlang'an edi.

Andijon, Marg'ilon, Namangan kabi shaharlardan «xon bu ishni maslahat ko'rsalar, biz yordamga hoizimiz» degan quruq va'dalar kelib, amma Toshkandda Yusufbek hoji to'dasidan amaliy choralarini ham ko'rsatilib yozilg'an javob maktubi oling'an edi.

Maktubda aytilar edi:

«Siz Xo'qand ulamoyi kiromlarining Musulmonqul xunxo'rliq'idan faryodga ketib va shari'ati mustafoni orag'iz vosita qilib yozg'an maxfiy xatlerini oldiq. Biz Toshkar o'ulamo va ashrofidin domla Solihbek oxund, mulla Yusufbek

¹ N i m ch a — ihm chani.

² M u t o b i g — mu'addej, uyagan.

hofi, sarkardulardan Qosim va Niyoz qushbegilar, Karimqul
 va Muhammadrajab qo'rhoshi ham Qambar sharbatdorlar
 bir orag'a o'turishib voqi'an Musulmonqulning zulm va
 taaddasi Xo'qand fuqarosi va ayni zamonda bo'lak shahar
 va qishloq, kent aholisi ustiga ham bag'oyat oshib
 borg'anlig'ini muzokara va mukotama¹ qilishdiq. Biz faqir-
 lari ham Musulmonqul harakati behudasini shari'atga
 xiros, yurt va el uchun muzir,² xaloyiqning osoyish va umr
 guzaronlig'i vajhiga xalaldir deb bildik. Bul ma'nigu ul toj-
 dor amiralmo'minin muvofaqat³ ko'satsalar ul beparhez⁴
 g'osibi⁵ taxtu sultanatning haydal'mog'i behroqdir⁶ va yana
 Toshkund mardumlari bul to'g'rida haqiqat tomonida sobit
 qadam bo'lmogqa til berishurmiz. Basharti siz kiromlar ul
 beparhez zoluning mingboshiliq vazifasidin tard⁷ etishka
 azdilu jon bel bog'lag'an bo'lsularingiz, biz faqirlarning aqli
 qosirimizg'a⁸ bir andisha keladir. Andog'ki, Toshkand
 Xo'qand hukumatidin yuz o'girgan bo'lib xudnafsi⁹ mus-
 taqillik e'lon qilsin. Bu taqdirda itoatdin bosh to'lg'ag'an
 Toshkand ustiga albatta Musulmonqul zolim qo'shin tortar.
 Ushbu qo'shin orasig'a siz kiromlar o'z odamlaringizni
 ko'broq kirguzishka ko'shish qilib va yana janobi tojdar
 ham birga kelsinlar. Qo'shin Toshkandga yetkan ba'dida
 bizlar tashqaridin va sizlar ichkaridin bo'lib Musul-
 mongulni oradin ko'targaymiz. Bul maslahat faqirlarning
 aqli qosirlarimizg'a ko'b tafakkurlar ha'dida kelib, yana
 ra'y savob o'zlarida bo'lg'ay. Ammo bul taqdirda qon
 to'kilmasdin muddao husulg'a¹⁰ kelurmu deb o'ylaymiz. Boz
 maxfiy qolmag'aykim, Toshkand begi bo'lg'an zot borasida
 andisha lozim ermas, zero ul odam fuqaroning osoyishi
 yo'lida jonbozliq qilg'uchi kishidir. Bizlar limaslahatan¹¹
 nima desak, ul bo'yin to'lg'amas. Inshoolloh, bu
 andishamiz kiromlarga ma'qul tushkan taqdirda janobi toj-

¹ M e k o l a m a — sulhabat.

² M u z i r — zararli.

³ G u z a r o n l i k — yashash, hayot kechish.

⁴ M u v o f a q a t — hamisiklik.

⁵ B e p a r h e z — andishasiz, yuzsiz.

⁶ F o s i b — besqinchli.

⁷ B e h — yaxshi, ma'qul.

⁸ T a r d — olib tashlamoq, haydanoq.

⁹ Q o s i r — qisqa.

¹⁰ X u d n a f s i g u — o'ziga.

¹¹ H u s u l — hosil bo'lish, qo'liga kirishtirish.

¹² L i m a s l a h a t a n — maslahat yuzasi.

dorning hamray'larini olmoq va imkonni bo'lsa ul janobning ismi shariflaridin bizlarga pisandnomasi yozmoq marjudi.¹ Toki bizlar ishonch birlan muddaog'a shuru² qilayliq.

Bu xat Xudoyorning qo'lig'a tekkandan keyin xatda ko'rsatilgan tadbirni juda ma'qul topdi va tezlikda o'z ismidan tashakkur va pisandnomasi yo'lladi. Ijobattii olg'andan so'ng yuqorida mazkur Toshkand ashroflasi bir majlis qurib o'l turishka Normuhammad qushbeg'i (Toshkand hokimi)ni ham chaqirdilar. Majlisda xondan va ulamodan oling'an murojaatnomani o'qub Normuhammad qushbegiga eshitdildilar. Majlisda yig'ilg'anlardan Yusufbek hoji va domla Solihbek oxunclari qushbegining pir, deb inobat qilg'an odamlari bo'lg'anlari uchun elning osoyishi va mamlakatnir g'obodlig'i nomiga bu taklifni, ya'ni Qo'qong'a qarshisiy onglashiladirkim, Normuhammad qushbegi ham o'z-ning valine'mati bo'lg'an Musulmonqulning tutkan siyosatining yurt manfaatiga xilof deb bilibdir.

Uzoqlamay Normuhammad qushbegi Qo'qondan bosh toblab o'z oldig'a mustaqil hukumat e'lon qilg'an bo'ldi va Yusufbek hojilarning o'ylag'an tadbirlari ayni kutkan natijalarni bera boshladi. Itoatdan bosh tortqani Toshkandga qarshi Musulmonqulning tepe sochi t k turib, adab berish niyatida safar jabdug'im tuzei. Toshkandga qarshi ayniqsa g'azablangan bo'l b ko'ringuchi Xudoyor ham bu safarning tadorikini barobar ko'rishdi va Musulmonqul hilan birlikda Toshkar d ustiga chiqdilar. Yo'llustida ham Toshkand bilan yashirincha so'z olishib xatti-harakat chizishib turishdilar.

Musulmonqul ilg'ori³ Chirchiq bo'yiga kelib yetkanda, qushbegi bosq'iq Toshkand yigitlari ham suvning berigi yuzida yov kutib turg'an edilar. Tush chog'ida ikki yov bir-birlarig'a qarshi kelishdilar. Qo'qonliqlar dan bermayino Toshkend qo'shuni miltiqlarg'a o't berci. Musulmonqul kutilagan joyda qo'shunidan bir durkuri o'z ustiga hujum boshlab va bir firqasi Toshkand yigitlari tomoniga qochit bortdi. Musulmonqulning o'z yigitlari (qipchoqlar) sarosimalikda qolib, Musulmonqulning

¹ Marju' — umudi qilmoq.

² Shuru' — bo'lash, ishga kirishish.

³ Ilg'or — qo'shuning old qismi, avangard.

mudofaasini-da va qochishni-da bilmay qoídilar. O'z ustiga chug'irchiqdek yopirilib kelmakda bo'lg'an qo'qonliq va toshkandliklarga qarshi o'zida kuch yo'qlig'ini bilgan Musulmonqul bir ot va bir qamchi arang qo'shundan chiqib qochdi va bir qancha yo'lg'acha quvlandi. Boshluq orqasidan qochmoqchi bo'lg'an qipchoq yigitlariga munodi' nido qildi:

— Qipchoq og'aynilar! Bizning hamma adovatimiz Musulmonqulg'a edi! Siz og'aynilar ilgari xon yonida qandog' xizmatda bo'lg'an bo'lsalaringiz, endi ham o'sha vazifada qolaberasizlar va lekin Musulmonqulg'a tarafdorlaringiz bo'lsa, tinchlikcha qo'shindan chiqib ketsin!

Qipchoq yigitlari ham bir yerga uyushib, o'z taraflaridan munodi qo'ydilar.

— Biz Musulmonqulni tanimaymiz! Bizning boshlug'imiz Xudoyorxondir!

Shundan so'ng qipchoq va o'zbek birga aralashib ketdi, go'yo hamma adovat Musulmonqul bilan birga ketkandek bo'lib, ikki xalq bir-biri bilan ko'rishdi. O'n minglab xalq yangidan Xudoyorg'a itoat izhor etib, chin xonlik bilan uni muborakbod qilishdilar. Toshkand xalqi izzat-ikrom ostida xonni va Qo'qon sipohini shaharga tushurib, o'rdada uch kun ziyofat berdilar. Ziyosat asnosida ittifoqning foydalari, tarqoqliqning zararlari so'zlanildi. Qushbegi va Yusufbek hojilarning taklifi bilan Musulmonqul o'rniga O'tabboy qushbegi (Marg'ilon hokimi) mingboshi belgulanib, to'rtinchi kun Xudoyorxon qo'shuni bilan Qo'qong'a qaytdi.

* * *

Qish chiqar oldi. Musulmonqul voqi'asidan yigirma kunlar chamasi keyin edi. Muhammad Rajab qo'r-boshining uyidan ikki-uch qaytalab kishi kelabergandan keyin, Yusufbek hoji ilojsiz qolib borishg'a majbur bo'ldi.

Yig'inda Muhammadniyoz qushbegi, Qosim mingboshi, Qambar sharbatdor, Karimqul ponsadlardan tortib Toshkandning yetuklik ashrof va a'yonidan o'n beshlab odam bor edi. Mehmonlar uchun meva-cheva, quyuq-suyuq tortildi. Ziyosat to'kun edi. Yemak asnosi-

¹ Munodi — jarchi.

da Niyoz qushbegi so'zlab yig'inning maqsadi bilan ahl majlisni tanishdira bordi:

— Og'alar, inilar! Bilindiki, og'aynilar bir tan, bir jori bo'lsalar qipchoq kasofatidan qutilish uncha qiyin tusi mas ekan. Mundan bir oy ilgari biz qanday edik? Musulmonqulning omonsiz qilichi og'aynining bo'g'zidi edi. Xudo hoji akamizning umrini uzun qilib, bola chaqasining egaligini ko'rsatsinki, avvalo uning aql il tadbiiri, undan keyin og'aynining bir yoqadan bosil chiqarishi soyasida Musulmonqul balosidan yengilgi ni qutildik. Ammo bu qutilishni chin qutilish deb bo'lma ydi. Nega desalaringiz, oq it bo'lmasa, qora it tovcq qoshiqqa tegmakda. Hali biz sahroyi qipehoq elidan uzil kesil qutilganimiz yo'q. Anovi Musulmonqul bo'lma a boshqa Alimqulning¹ bosh ko'tarishi aniq, — dedi qushbegi va dasturxonidan cho'qinib davom etdi. — Nor muhammadning ra'yini deb, hamma ixtiyor o'z qo'limizda bo'lgani holda, O'tabboyning mingboshi belgulab yuborduq... Bu ham o'zimizning eng katta xatolari mizdin. Men o'sha kundan beri o'z-o'zimdan bo'g'ili yuriyman: Musulmonqulning iti bo'lmasa, o'zimizda mingboshi bo'larliq odam qurib qoluvdimi, deymar. Yo'q, og'alar, temirni qizig'ida suqib qolish kerak! Qachong'acha biz bu sahroyi itlar bilan sanu manga to'rishib yuramiz? Yaxshisi shulki, bu bosh og'rig'larni sif varakay orada... o'tarib tinchishaylik. Biz shu yerdagi og'aynilar bilan kengashib bir gapka to'xtab qo'yidic. Ammo bu maslahatning hoji akamizga ham ma'qul tuhmoq'ida shubha qilmaymiz. Bu o'yimizga xon ham bir narsa demasa kerak. Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, O'si va boshqa yerlarning og'aynilari ham bu gapdan bosil to'lg'amaslar. Nega desangiz, qipchoq degan ifos barchani ham jonidan to'yirdi, — dedi va nosqovog'i qoqa-qoqa bir otimini tilining tegiga tashlad!

Yusufbek hoji haligi gap so'zlang'anda qo'lidag'i piyolasini chayqatib og'ir bir holat kechirgan va chuqil bir suukutka ketkan edi. Boshqalar bo'lsa Niyoz qushbegi

¹ Alimqul (1833—1865) Andijon atrofidagi qirg'iz-qipchoq qabilasi dan birida tug'ilgan. Qo'qon xoni Muhammad Sulton Saidning ota idi (murabbiysi va maslahatchisi). Rustarga qarshi kurashgan lashkarbos'hidan biri. Toshkentning Sho'rtepa mavzii'da bo'lgan jangda halo' Shaxxantohur qabristoniga dasfi qilingan.

ning so'zidan keyin bir ko'zdan deyarlik hojining yuziga tikilgan edilar. Hoji miq etmay, o'lturna bergach, Qambar sharbatdor o'zining xipcha tovshi bilan qushbegining gapini kuchlab tushdi:

— So'zingiz juda to'g'ri, qushbegi, — dedi, — siz aytkandek, bizga ikki yo'l bor: qipchoqni qirib yo'yish va yoki butunlay qipchoq qo'lida qolib ketish.

Yusufbek hoji ko'tarilib Qambar sharbatdorga qaradi va majlisni yer ostidan kuzatib chiqib, yana jim qoldi.

Karimqul ponsad hojini turtmak maqsadida:

— Kengashlik ish tarqamas, deganlar. Hoji akamiz o'ylashib javob bersinlar-chi, axir, — deb qo'ydi.

— Bilmadim... — dedi nihoyat hoji, — sizlarning muddaonglarga tushunmadimmi yoki tushunsam ham o'zimga yetishib kelmadimi, hayronman.

Niyoz qushbegi boshini qashib oldi:

— Nimasiga hayronsiz, hoji!

— Maqsadlaringiz Qanibarbekning aytkanidek qipchoqni kesishmi?

Qushbegi ikkilanmay javob berdi:

— Kesish!

— Sizlarni, — deb istehzolanib kuldi hoji, — bu ishka nima va kim majbur qiladur?

Qushbegi yoronlarig'a qarab oldi:

— Savolningiz qiziq, — dedi, — sababi bizlardan ham ko'ra sizga ma'lum bo'lsa kerak-ku.

— Durust aytasiz, — dedi hoji boshidagi sallasi... olib, — Musulmonqulni haydamoqqa majbur bo'lg'an edik — haydadiq. Barcha yomonliq o'shaning boshi bilan birga ketkandek qipchoq og'aynilar ila totuklashdik, qipchoqlarning eski ade...lari bitdi... Bas, bizga tag'in nima kerak?

Hojining bu gapi majlisni bir-birisiga alanglatib qo'ydi. Ammo qushbegi sirni boy bermas uchun tirishkandek qilib kuldi:

— Musulmonqul endi tinch yotar, deb o'ylaysizmi?

— Albatta o'ylamayman, lekin Musulmonqulni tinchimaydir deb ho'lu quruq qipchoqqa tig' tortish hech bir aqlg'a sig'adirg'an gap emas. O'zingiz qushbegi aytинг-chi, biz bu kungacha yomonliqni kimdan ko'rdik? Qipchoq otlig' xalqdanmi yoki uning sanog'liq bo'lg'an bir necha kishilaridanmi?

— Nafsilmamni aytkanda, biz qipchoq deganting har birisidan ham dakki yeb kelamiz.

— So'ngizda yanglishliq bor, qushbegi! Agar siz nisilamirga qarasangiz ikki xalqni bir-birisiga sovuq ko'tratib, adovat tuxumini sochib keiguchi bir nechagini oduri bor... Menga qolsa mamlakatni tinchitish uchun shular to'g'risida o'yash kerak. Nainki, to'rtta muttahamni ebo butun bir xalqqa hujum qilish!

— Siz aytkandek, yomon to'rttagina emas, hoji! Sahrodan kelgan har bir qipchoq bizning yelkamiga minmakchi. Bizning tovog'imizga tumshug'ini tiqmoqchi — bunga qolganda ishni biroz yengil o'ylab turibiti, hoji aka!

Qosim mingboshi:

— Hoji akamning hamma gaplari faqat rahmdillikiga aytildadir, — dedi, — ammo o'yash kerakki, qipchoq bu kungacha ozg'ina og'aynining qonini to'kdimi? An yo'i kun Marajabbek bilan hisoblashib ko'rsak, Qo'qonnig o'zidan ikki yilning ichida yetmish sakkiz bek o'ldirilidir. Hali bu hisobka fuqarodan o'ldirilgan bechoralar kirmaydir.

— Men bu haqiqatlardan tonib turg'anim yech, mingboshi. Ammo biz senga sen, deb javob bermasal, bizniki aql va insof doirasidan chiqmasa deyman...

Oradan birav hojining so'zini bo'ldi:

— Aql, insof bilan ish qila-qila endi juda to'ydik.

Hoji sukut qildi, o'zining shunchahik gaplari ni havog'a ketib turg'anini, majlisning Niyoq qushtegi ruhida borganlig'ini yaxshi sezdi. Mundan boshqa Niyoq qushbegining bunday bir fikrga kelishi uchun uni nira majbur qilg'an — buni ham ochiq ongladi. Niyoq qushtbegining barcha kinasi O'tabbooning mingboshi belgilangan kunidan boshlang'anini, «men turg'an yerda, cipchoq mingboshi bo'lsinmi!» degan kek orasida bu il faqat uning tomonidan maydonga chiqarilg'anlig'i Yusubbek hojining mulohazasidan o'tdi. Majlisniq boshqa a'zolarig'a bo'lsa, ish yo'g'idan yumish chiqrishqa talabgor bekorchilar, deb qaradi.

Albatta, el foydasidan ko'ra o'z manfaatini oldirg a surg'uchi bu cho'talchi beklarga qarshi hojining sovuq qonliq saqlay olishi va asabiylashmasligi mumkin emaadi.

— Beklar, — dedi, — manim hamma mulohazam yurt, el manfaati nuqtasidan turib aytildir. Men hech bir vaqt inkor qilaolmaymankim, yolg'iz o'z g'arazi yo'lida ish qilg'uchi palid kishilar qipchoqlar orasida bor bo'lg'anidek, bizda ham yo'q emas... Balki anovilarda o'nlab bo'lsa, bizda yuzlab bor. O'zi bizning ko'zimizga itdek sovuq ko'ringan qipchoq bachcha Normuhaminadning el uchun qilib turg'an to'g'ri xizmatini men o'z umrimidagi Toshkand beklari orasida birinchi martaba ko'raman. Buni siz, yaxshilar ham inkor qila olmassiz. Bas, ayb qipchoqda emas, balki uning manfaati shaxsiyasi yo'lida ish ko'rguchi boshliqlarida va qipchoqlar o'ylag'andek gunoh qora choponlilarda bo'lmay, balki uning uch-to'rt ma'nisiz beklarida!.. Burodarlar! O'russ o'z ichimizdan chiqadirk'an fitna-fasodni kutib, darbozamiz tegida¹ qo'r to'kib yetibdir. Shunday mashhar kabi bir kunda biz chim yovg'a beradirgan kuchimizni o'z qo'llimiz bilan o'ldirsak, sen falon deb qirilishsaq holimiz nima bo'ladir. Bu to'g'rida ham fikr qilg'uchimiz bormi? Kunimizning kofir qo'lig'a qolishi to'g'risida ham o'ylaymizmi yoki bunga qarshi hozirlik ko'rib qo'yg'anmizmi?!

Hoji o'zini tutolmay ko'z yoshisini oq soqolig'a quyib davom etti:

— Mana burodarlar! Siz o'z qipchog'ingiz uchun qabr qazig'an fursatda, sizga ikkinchilar tobut chopadir. Biz qipchoqqa qilich ko'targanda, o'russ bizga to'p o'qlaydir. Siz dunyoda o'zingizning yagona dushmaningiz qilib qipchoqni ko'rsangiz, men boshqa yovni har zamon o'z yaqinimg'a yetkan ko'raman! — dedi va ro'ymoli bilan ko'z yoshisini artib o'rnidan turdi. — Agarda dunyodan o'tayozg'an bir keksangizning maslahatiga qulqoq bersalariringiz bu fikringizdan qayting, burodarlar! Illo Yususbekni o'ldig'a chiqarib, bu shum ishingizdan meni tashqarida hisoblangiz! — dedi va majlisning o'ltring, to'xtang so'ziga qulqoq solmay, o'l-turishni tashiab chiqdi.

Hoji darbozadan chiqmag'an ham edi, Niyoz qushbegi xaxolab kulib yubordi:

— Voy vahmang qurg'ir, hoji! Bu kun ko'knori ichkan ekan, shekillik! — dedi.

¹ Oqmasjid yoki Olmota yonida demakechi (*mual.*).

Boshliqdan kulgiga ruxsat berilgach, boshqalar ham kulishib, orada ola-g'ovir boshlandi.

— Yo'q, — dedi Qambar sharbatdor, — hoji akanir g yoshi qaytib, ko'ngli juda ham bo'shashib ketibdir!

— Voy xo'vari hoji, — dedi Niyoz qushbegi, -- oидидаги овни ко'рмай, узоқдаги ювни ко'радир!

— Xudda-xudda!

Muhammad Rajab qo'rboshi boshini chayqab Niyoз qushbegiga qaradi:

— Men sizga aytib edim-a, qushbegi, — dedi, -- hojini har narsaga ko'ndirsangiz ham bu gapka ko't - dirolmassiz, deb.

— Men uni kela bermay ovora qilg'anidan ham payqag'an edim.

— Kecha biroz xomsigan' edi, — dedi Karimqul pon-sad.

— Ish buzildi-da, -- deb qo'ydi Muhammad Rajab qo'rboshi.

— Nega buziladir? — deb so'radi qushbegi.

— Sirrimiz ochildi, albatta hoji tinch yotmaydir.

— Sirrimiz hali ochilg'an emas, — dedi ishonch bilen qushbegi, — agar biz shu olturgen og'aynilar boyaq'i gapda sobit qolsaq, sirrimizni yana yashirib ketish mumkin.

— Masalan? — deb so'radi Qambar sharbatdor.

— O'sha so'zimiz -- so'z, ittifoqimiz -- ittifoqmi?

Majlis tasdiq ishorasini berib:

— Albatta-albatta! — deyishdi.

— So'z bitta bo'ladirgan bo'lsa, — dedi qushbegi, -- hojining ishi juda oson, biz hozir so'zni bir joyga yetkuzamiz-da, birimiz hojining oldig'a borib, maslahatingizni muvosiq ko'rdik, biz yanglishqan ekanmiz, -- deymiz. Albatta, hoji ishonadir-da, hech kimga so'zli may qo'yadir. Biz bo'lsak, yeng ichida hozirlilik ko'ta beramiz, ana xolos.

— Ma'qul gap, to'g'ri maslahat!

— Ma'qullikka ma'qul, — dedi qushbegi, — amni gap bu yerdaki, biz aniq ishka bel bog'laymizmi?

— Bog'laymiz, bog'laymiz!

— Barakalla, -- dedi qushbegi, — ma'lum bo'ladirki

¹ X o m s i n o c — shubhalanmoq.

hammamiz ham yakdil ekanmiz, endi boshqa gapka o'tsaq ham bo'ladir.

— Xonni ko'ndirib bo'larmikin? — deb so'radi Qosim mingboshi.

Qushbegi kuldii:

— Xon ko'ngan hisob, — dedi.

Bu gap majliska uncha onglashilmadi sheklllik, ajablanib bir-birlariga qarashdilar.

— Izoh, qushbegi, izoh!

Qushbegi izoh berdi:

— Men xonni Toshkanddan jo'natish oldida uning xoli vaqtini topib, bu fikrimni bir daraja arz qilib o'tkan edim, — dedi, — bu fikrim xonga juda ma'qul tushkan bo'lsa kerak, so'zimni e'tibor bilan tinglab turdi va javobida: «Yaxshi. O'yashib, tadbirlari bilan menga fikringizni yozing, men ham o'ylab ko'rарman», dedi. Menga qolsa bu to'g'rida bizdan xabar kutib xonning uyqusi ham kelmay yotqandir: bizga faqat ishning o'naqayini topib xondan tasdiq etdirishgina qolgan.

— Xon tayyor ekan bo'lmasa, — dedi kulimsirab Qambar sharbatdor.

— Tayyor ekan, tayyor ekan!

Shundan keyin ishning o'naqayi to'g'risida muzokara va mubohasa boshlandi. Har kim bir turlik fikr bayon qilib, uzoq bosh og'ritdilar va natijada xonga quyidagi noma yozildi:

«Tojdori muslimnon, xoqon ibni xoqon shahan-shohi navjuvon, toji sari xushbaxton huzuri humoyun oliylariga arzi ubudiyat¹ adosidan so'ngra biz faqirul-haqir sadoqatpeshai benazir qullaridin arzi bandalik shuldurkim, navkarlari doimulavqot² ul janobga qipchoq xaloyiqi beparxezidin birar osibi³ yetarmu deb harosidirmiz.⁴ Va yana ul haromzoda sahroyilarning ro'yizamindin⁵ taroshlamay⁶ turib, ul janobi oliyning ta'mini amniyatlar⁷ ham biz qullaricha ko'b xavfu xatar ostida

¹ Ubudiyat — bandalik, qullik.

² Doimulavqot — hanima vaqt.

³ Osib — ziyor, zarar, kulfat.

⁴ Haros — qo'rquv.

⁵ Ro'yizamini — yer yuzi.

⁶ Taroshlamog — tozalamoq.

⁷ Amniyat — tinchlik, omonlik.

bo'lg'andek taxmin qilinadir. Shul mulohaza va
 andishalar ba'dida biz Toshkand qullaridin bi
 nechalarimiz bir yerga jam' bo'lishib, duru-darez
 tafakkur va tahayyurlar¹ so'ngg'ida azbaroyi ul shahar
 shohning ko'b zamonlar boshimiz soyabon bo'lmoqlar
 umidida bar taqdir ul tojdorning xotiri otir daryo
 muqotirlariga² pisand tushib ijobat og'oz³ qilsalar, bi
 ma'nini xo'b va sadoqat maqosidig'a⁴ mahbub⁵ deb
 bildik. Andog'ki, ul xaloyiqi g'assoblarni⁶ o'n besh sirin
 solidin bolig⁷ va yetmish yoshidin quyi har bir erkak
 zotini bilotarahhum⁸ qatli om⁹ qullaricha sazovordir va
 illo ul murtaddin¹⁰ badtar jobir¹¹ va bexiradlardin¹² jancob
 tojdorg'a xarro'z balki har soat xavf bordir. Ammo bu
 taqrirni¹³ o'shal muayyan qatli om soati yetmag'uncir.
 har bir bexirat va bog'iy bo'lmos*i* yaqin majlis
 odamlardin po'sliida¹⁴ tutilmog'i marjudir. Va lekin u
 tojdar bir soati sa'idi muzaffarni muayyan aylab qalam
 ravlaridagi¹⁵ barcha shahar va ko'yilar, qishloq va kent
 larning sadoqati zohir va qalbi tohir¹⁶ qullarig'a max'ul
 nomalar ko'ndirib, sakbachchalarining qatli omig'a arzu
 oliyalarini darig' tutmag'aylor¹⁷. Ammo Xo'qandi firdavsi
 monandning¹⁸ o'zida ul shaqovatpeshalar¹⁹ behad va
 behisob nufuska molik bo'lg'anlari vajhidin bi
 Toshkand navkarlarining i'onati²⁰ beshakku shubha

¹ D u r u d a r o z — uzundan uzoq.

² T a h a y y u r — hayratlanish.

³ M u q o t i r — qatra, tomchi.

⁴ O g' o z — boshlanish, kirishishi, ibtido.

⁵ M a q o s i d — maqsadlar, muddaolar.

⁶ M a h b u b — do'st.

⁷ F a s s o b — zulmkor, bosqinchli.

⁸ O 'n b y e s h s i n n i s o l i d i n b o l i g' — o'n besh yoshida
yuqori.

⁹ B i l o t a r a h h u m — berahm, shafqatsiz.

¹⁰ Q a t l i o m — qirg'in

¹¹ M u r t a d — dindan qaytg'an.

¹² J o b i r — jabr qiluvchi, zolim.

¹³ B e x i r a d — aqlsiz, idroksiz.

¹⁴ T a q r i r — qaror.

¹⁵ P o 's h i d a — yashirin, maxliy.

¹⁶ Q a l a m t a v — mulk, qo'l ostidagi yerlar.

¹⁷ T o h i r — pokiza, pok.

¹⁸ T a r i g' — tutmoq — ayamoq.

¹⁹ F i r d a v s m o n a n d — jannat sifat.

²⁰ S h a q o v a t p y e s h a — kulfat keltiruvchi.

²¹ I 'o n a t — yordam, ko'mak.

vojibdur. Siz shahansho'i, o'shal soati muzaffarni ta'yin aylab, biz qullarig'a xabar yuborsalar, bunda lozim bo'lg'an odamimizni qoldirib va yana har qayusimizg'a tegishlik bir yuz, ikki yuz va besh yuz yigitimizni olib, xaloyiq ko'zida go'yo janobi tojdorning Musulmonqul falokatidin ozodliqg'a chiqib mustaqil sohibi toj bo'lg'anlarini nuborakbod qilmoq uchun yurgan bo'lib, i'onatlariga yetarmiz va darbozadim kirishtimiz on faj'atan ul galai saklarga' hujum boshlab, qatli omga qilich tortarmiz. Va yana maxfiy qolmag'aykim, Toshkandning alholbeklik mansabida o'lturng'uchi qipchoq Normuhammad borasida qandog' farmon berg'aylar, bul ma'nida ham ishoratini darig' tutmasalar qullarini andishadan ozod qilg'an bo'lg'aylar. Ushbu boloda¹ mazkur mahzi² samarayi sadoqat aqli qosirlarimiz xusuli natijasini biz qullarig'a ushbu nomani qosidi³ qo'lidin savob va xato, rad va ijobat, pisand va napisand javobini irso⁴ qilsalar va yana o'z fikri bosavoblarini izosa⁵ qilib, qusur va xatolarimizni tanbeh etsalar, biz navkari bejavhar⁶ va bosadoqati befarosatlarni dunyodunyo shodu xurram qilib, ul soyaboni marhamat va mehriboni boshafqatinning xizmatlariga kamari xizmatni berk⁷ bog'latqan bo'lur edilar, huval-lohul-musta'in.⁸

Sadoqatingiz majlisiga jam' bo'lg'uchi navkarlarining (imzolar)».

Bu noma ertasi kun xonga yuborilading'an bo'lib, bunga maxsus kishi belgulandi. Majlisning qo'rqnunchi Yususbek hojidan bo'lg'an uchun unga soxta qarorni eshitdirmak to'g'risig'a Muhammad Niyoz qushbegining o'zi bevosita majlisdan chiqib ketdi. Shuning ila bu majlis tarqaldi.

¹ Sa k -- it.

² Bo l o -- yuqori.

³ Ma h z -- xolis, sof, toza; faqat.

⁴ Q o s i d -- elchi, xabarchi.

⁵ I r s o l -- yuborish, yetkazish.

⁶ I z o f a -- qo'shimcha.

⁷ Be j a v h a r -- zoti past, nasabsiz.

⁸ Be r k -- mahkam, qattiq.

⁹ Hu v a l - l o h u l - m u s t a ' i n -- olloh ko'mak beruvchidir.

2. QORONG'I KUNLAR

Otabek Marg'ilondan qaytib keigandan keyin o'ti kunlar o'tkazib usta Alimdan bir xat olg'an edi. Usti Alim xatida qutidorg'a uchrashiqanini hamma mayda-chuydalarigacha yozib kelib aytar edi: «*Siz xiyonat i payqag'uncha qayin otangizg'a qandog' kina saqlah kelga i bo'lsangiz, ul ham sizga o'shandog' kinalik ekan. Meni v i oilamni takfir etdi deb, bu haqoratni umr bo'y'i unut i olmastigini tushunib, o't ichida yurar ekan. Menda i haqiqati holni onglah juda shoshib qoldi, hatto hust i boshidan uchdi. Ichkaridan aniq ma'lumot bera olmasani ham, ammo ularning ham qayin otangiz holig'a tushkanlarini mulohaza qildim. Qayin otangiz sizning o'tkan holingizning og'irligini tasavvur qilolmag'anidek, dusk-manlaringizga bergen javobingizni taqdir etish uchun ham so'z topolmas edi. Har holda orangizdag'i kinaning dusl-maningiz bilan birga supirilg'aniga shubha yo'q.*»

Maktabning yana bir o'mrida: «*Sizning qayeraga bo'lg'anlig'ingizni so'rag'an edi, men bilganimni aytdim. Kelarmikin degan edi, bunga ham o'zingizning o'shat muhmal javobingizni herdim. Fikrimcha, qishaa bo'limg'anda ham, ko'klanga chiqib o'zlarini Toshkaka tusharlar, deb o'layman.*»

Xatning oxirida: «*Sizdan bir kun so'ng Homid o'lai Haytovur bir og'iz so'zsiz to'ng'iz qo'pibdi. Men o'lk chog'ida ham sizga bir tuhmat to'girmi, deb qo'rqaqen edim. Quidorg'a hech bir jarima ortmabdirlar. Maqtillarning egalari hech kimni tutib ko'rsatolmag'anlari uchun mahkamalar ham ishni tekshirmay qo'ydilar. O'ylashimcha, hech kim bilmaganda ham, sirni o'lgan. Sodiqning onasi bilsa kerak edi. Ammo uning ham darini ichida, so'rag'anlarga xudodan ko'rdim, deb javob beruv emish. Bul xotinning qo'lidan har bir ish keladir dikt o'ylab, o'tkan kun qayin orangizg'a aytdim: begona xo'limni uyingizga yo'latmasinlar va chetdan kelgan taom ni yemasinlar deb. Har holda yomondan hazar lozimdir, deb yozar edi.*»

Bu xatdan keyin Marg'ilondan tiq etkan xabur bo'lmadi va oradan ikki oylab fursat o'tib ketdi. Shuning uchun Otabekning kunlari quyosh botib chiqq'an sayri bir onglashilmovchiliqg'a, qorong'uliqg'a kira borib, hujsoat achchig' va yo'chuehuklig'i noma'lum bir hol

kechirib boshladi. Ba'zi kezlarda ul umid quchog'ida shoshib qolar edi va ikkinchi vaqtda yaramas — qora xayollar bilan entikar edi.

Umidlangan kezlarda:

— Oy tuynukdan tubanreqda, bu kun bo'lmasa crta-chimmati qo'lida, paranjisi ustida, sarig'mi, qorami atlas ko'ynagi egnida darbozadan kirib kelgandek va o'pkalan-gandek...

Ikkinci bir vaqtda kimningdir quyidagi gapini eshitar edi:

— Ul o'zining dushmanlarini o'ldirish uchungina Marg'ilong'a qatnab yurg'an ekan, hisobini tugatdi-da, bedarak ketdi, qoldi. Tuzukroq joyi chiqsa berib qolayliq Kumushni... umri ham o'tib boradir.

Ana shu qora xayol uni chindan yonib turg'an bir o't ichiga tashlar va shu choq o'zini muvoxazaga¹ boshlar edi: «Men nega ikki yil sarson bo'lib yurdim-da, bu sarsonlig'ning natijasiga borib chiqg'anda shunday a' qolliqa tushdim?» der va Marg'ilon yo'limi ko'zla_i edi. Ammo endi unga Marg'ilon borish o'naqayi sira kelmas: «Men nega keldim-da, endi nega boraman va nima deb boraman? Qizingizni Toshkand olib tusharsiz deb ketkan edim... Siz olib tusha bermaganizdan keyin o'zim qaytib keldim deyaymi?» Otabek mana shunday chuchmal azoblar ichida keyingi kunlarini kechira boshladi.

Oy to'lmasdan Marg'ilon qatnab turg'uchi o'g'lini endi uch oylab qo'zg'almay qolishi uchun O'zbek oyim eskicha yana quvonib ketdi. «Keyingi qildirg'an issig'-sovug'im kor qildi shekillik, birato'lasig'a Marg'ilonni tiliga olmayoq qo'ydi. Endi xotinig'a isib, mehmonxonada yotishni ham barham bersa... har nuchukda duodan qolmayliq», deb Zaynabni domlanikiga qistar edi.

Otabek keyingi vaqtlda savdoga yurishni tark qilib qo'yg'an uchun Hasanali ishsiz qolg'an, uzun kun uyda bekor zerikkanlikdan hojiga aytib birmuncha dastmoya bilan guzardan baqqolliq do'kon ochgan edi. Otabek ko'pincha mehmonxonasi dagi kutubxonadan uni-buni o'qub o'lturar, o'qushdan zerikkan kezlarida Hasanalining do'koniga chiqar va guzardan ham zerikkandan keyin boshi og'qan yoqlarg'a, Salor bo'ylarig'acha ketar va gohi Chuqur qishloq tomonlarig'a ham tushar edi. Ammo tushkani bilan burung'icha ichmas, ikki-uch,

¹ Muvoxaza — koyish.

ortib ketkanda to'ri oyoq' ila kifoyalanan, ko'z o'ngia i oz-oz jimirlashkan, turlik xayollari birmuncha tarqalg'an holda qaytar va lekin Hasanali ham uning bu kayfiui juda siyrap sezsa olur edi.

O'tkan kun Chuqur qishloqqa tushkan edi. Asr vaqilarda qaytib guzarga keldi-da, xayolat bilan Hasanali do'koniga o'llturdii. Otliq, yayov o'tkinchilar to't tomong'a qatnab turardilar, uning bu kungi kayfi o'tacharoq ketkan bo'lsa kerak, ularni g'ira-shira ko'zga ilgandek qaraydir.

Hasanalii bir-ikki uni kuzatkandan keyin so'radi:

— Marg'ilong'a nega ketmay yuribsiz?

Bu savoldan uning kayfi tarqalg'andek bo'lib, ko'zla i moshdek ochildi.

— Havsala yo'q...

— Qayin otangiz ko'nsa, ko'chingizni olib kelsang z ham ma'qul edi qatnab yurg'andan...

— Qaydam...

Ilgari shunday savol chog'larida o'zining yolg'cn javoblaridan juda xafalanar, Hasanaliga o'tkan gaplarni birin-birin aytib bergusi va «manim uyłanishimga sen sabab bo'lg'an eding, endi uni mendan ajratdilar», de b undan o'z dardiga davo istagusi kelar edi. Hozir o'zidan xafalik, o'ng'aysizliq sezmagan bo'lsa ham boshig a «o'zim borolmasam-da, Hasanalinii yuborishim va kezni topib o'tkan gaplarni otag'a hikoya qilishim kerak edi», degan fikr keldi. Bora-bora bu fikr uning boshig a jiddiy o'rinalashib oldi, shu to'g'rida chinlab o'ylab ket b kayfi ham tarqalayozdi. Do'konni yopib, Hasanali bilan birga ketdi — yo'lda, mehmonxonada birga o'lurib osh yedi, dasturxon ustida uning o'ylag'ani faqat shu bo'l b goldi. Biroq bu fikr qaror tusiga kirib keta olmadi. daqiqay sayin tarqalib borg'an kayfidek turlik mone'larg a uchray boshladи:

— Hali Marg'ilonda ishlar qalayikim? Ular yara aynab qolmag'annimikinlar? Marg'ilondan bir nar'a payqamay turib, kishini ovora qilishg'a arzirmikin?..

Bu kun quyosh ochiq havoda kezishi uchun jim-ji n tovlanib, yer yuziga kulib qaradi. Ikki kundan beri quyosh betini qoplاب, turlik yerlarga jon suvi sepish i a charchag'an bahor bulutlari burchak-burchakka tarqal b borar edilar. Uyalaridan chiqish bilanoq chumchuqlar

¹ O yo'q — katta piyola.

chirqillashib, musichalar kukulashdilar. Anovi ar-ar terakka uya qo'yishg'a o'ylag'an bir just karruklar ham vijir-vijir qilishib kengash ochdilar. Podachining tovshini eshitib, dalaga oshiqq'an onasig'a ergashib qashqa buzoq ham mag'rab yubordi. Modasiga tegishkani uchun tomdagi kaptar ham bo'qog'ini chiqarib raqibining tevaragida yag'rın bera boshladi... Qisqasi bu kun uyg'onishdanoq butun koinotning yaxshi tush ko'rib turg'anlig'i sezilar edi.

Bahorning bu kungi sihirlik kuni Otabekni ham qitiqladi. Choyini naridan beri tugatib, Hasanali ketidan guzarga chiqdi. Ul guzarga chiqq'anda Hasanalining qo'shnisi bo'lg'an Ali erinibkina do'kon taxtasini tushirmakda edi. Otabekni ko'rish bilan do'kon ochishni to'xtatdi:

- Bu kun bo'shmisiz, bek aka?
- Bo'shman.
- Bo'sh bo'lsangiz, Ming o'rukka¹ — qimizga borar edik, — dedi Ali. — To'la qozoq biyalarini yayloqqa solibdir.

— Do'koningiz-chi?

Ali tushirgan taxtasini qaytadan joyig'a qo'yaberdi:

- Dunyoning ishi bitar emishmi, bek aka. Xo'b desangiz, do'konni yopaman.

Otabek yarqirab chiqib kelgan quyoshg'a qaradi:

— Yoping bo'lmasa, — dedi.

Otabek Hasanalining do'konini vositasida Ali bilan yaqinda tanishqan edi. Ul ichi kirsiz, serkulki, ochiqqina bir yigit bo'lub, bek bilan go'yo ko'b yillardan beri bo'lg'an tanishlarcha muomala qilar edi.

Bekga bu tasodif juda qulay keldi. Chunki uydan chiqishdanoq uning qasdi bu kunni dalada o'tkizmak edi. Et oldilar-da, yayovlashib Ming o'rukka ketdilar.

«Ming o'ruk» mavzi'i otidan ham ma'lum, bunda ming chog'liq o'ruk daraxti o'sqan uchun bo'lib, Shiblining suvidan boshlab to Salor arig'ig'acha qator-qator o'ruklar edi. Salorning narigi yog'i biydek qir, endigina ko'm-ko'k o't gilanii urm chiqq'an edi. Ming o'rukning etagi bo'lg'an Salor bo'yicha uch-to'rtta qozoq o'tovlari tikilgan edilar. Ikkisi Salor bo'yig'a yetib,

M i n g o' r u k — Yangi shaharning bu kungi taxta bozor va qo'y bozor o'rinalaridir (*mual*). Hozirgi Oloy bozoridan Yunusobodgacha bo'lgan mavze.

To'la qozoqning kelinchagiga etni shu rva qibishi uch + berdiilar.

Ali o'tovdan kiygiz olib, Salor bo'yiga yoz + Kelinchak yostiq, ko'rpaacha tashlab berdi. Otabek hordiq chiqarib yaslandi.

Quyosh ozorsizg'ina qizdirat edi. Yengilgina eska shamol dimog'qa turtlik or'lan islariai kelturib urar ed. Bir necha qaldirg'och Salorning eqishi bo'ylab uchar va uchkan ko'y'i «valfajri» o'qur edilar¹. Poyonsiz qirnini yuqori-quyi o'rinnari yakrang ko'kat va ko'z ilg'anmy dirg'an uzoqliglari tumanlangansumon ko'rinish be'at edilar. Qushlar, qurtlar sayrashi tabbiy bir soz xizmati o'tab kishiga ifodasi qiyin bo'lg'an bir sezgi solar ediladi.

Otabek tabi'atining shu ko'rakam va latif ko'rinishiga maftun bo'lib, biroz yotqandan keyin «ul ham bo'st edi», deb o'yldi va uzoq tin olib qo'ydi.

Bu kunning ko'rakmligidan olg'an taassurotini Atil ichiga sig'dirolmadı:

— Zap yaxshi kunmi! — dedi.

Otabek ham shu go'zallikni o'ziga tatiomay turg'ani dardidan shikoyatlandi:

— Shunday kurnlarda kam-ko'sting bo'lmasa...

— Sizning ham kam-ko'stingiz bormi? — deb Ali kulimsiradi.

— Yo'q, deb o'ylaysizmi?

— Hammada bo'lg'anda ham, sizda yo'q deb bila-man.

— Masalan?

— Masalanmi, — dedi kulib Ali, — sizning bi a1 otangizning obro'si qushbegida ham yo'q, davlat to'g'risida bo'lsa, ochiqarlik yerda emassiz... Ikkin to'tidek xotiningiz bek akam uchun sochini tarab o'luradir... tag'in qanaqa kamu ko'st?

Kishining baxtini yuzakigina ko'rib hukim qilg'uti Ali unga qiziq ko'rindi va kulib:

— To'g'ri aytdingiz! — dedi.

— Shukur qilish kerak, bek aka, — dedi Ali va o'zining baxtsizligidan, topqanini ro'zg'ordan ortdirolmisi, shu kungacha uylanalmay kelishidan hasrat qilib ketdi.

¹ Avom e'tiqodicha (*mut*) Qur'onida "Fajr" surasi (fajr — sabah, to'g' yorug'ligi) tong bilan qasamyod etaman so'zi bilan boshlariyligi fij-si-r-i-si bilan tugagan uchun xalqda qaldirg'ochning sayrog'ini shunga o'shlidi "valfajri" ni o'qiydi, deydiilar.

Otabek uning hasratini diqqat bilan eshitdi, hayotning zarbasi har kimning o'z darajasiga qarab va lekin istisnosiz¹ bo'lg'anlig'i tushundt.

— Dunyoning ishi shunaqa ekan, mulla Ali. — deb uni yupatib qo'ydi. Ikkisi ham bir necha vaqt jim qoldilar.

— Marg'ilonliq xotiningizdan bolangiz bordir?

— Yo'q...

— Bo'lsa ham turmadimi, uylanganingizga ancha yil bo'lg'an shekillik?

— Turmadi.

Ali Otabekning kami ko'stini shu bolasizliqdan deb o'ylag'an edi:

— Bolasizliq uchun xafa bo'lish kerak emas, hali yoshsiz, bek aka!

Otabek javob bermadi. Korsonda qimiz keldi. Bek bir-ikki zarangni² ichkandan keyin, yamlanib ko'kka qarab yotib oldi. Ali bor tovshini qo'yib ashula qildi:

*Ko'zlarim yo'l ustida, kelmadi yor,
Ushbu keng dunyo ko'zimga bo'ldi tor.
Qay qaroqchi oldi yorimning yo'lin,
Mundagi baxtsiz yigit yo'l uzra zor...*

— Qo'shilishmaysizmi, bek aka?

— O'zingiz yaxshi aytasiz, to'xtamang!

Ali borliq ovozi ila hamma hunarim ishiyatib, g'azal tulgancha ashulani aytib bordi.

— Tuzikmi, bek aka?

— Yaxshi ashulachi ekansiz!

— Undog' bo'lsa ustidan buni ichib yuboring, — dedi kulib, bir zarang qimiz uzatdi. Bek qimizni bir simirishda bo'shatdi-da, entikib uzoq qirg'a qaradi, uzoq qarab turdi-da, yuqoridag'i baytni o'qib og'iz ichidan ming'illadi.

*Ko'zlarim yo'l ustida, kelmadi yor.
Qay qaroqchi to'sdi yorimning yo'lin...*

— Qo'qong'a ketkan sipohlardan darak eshitdingizmi, bek aka?

Otabekning xayoli bo'linib, Aliga qaradi:

¹ I s t i s n o - mustasno.

² K o r s o n - yog'ochdan ishlangan katta tovoq.

³ Z a r a n g - zarang yog'ochidan o'yib ishlangan kosa.

- Eshitmadi.
- Manim akam ham ketkan edi... Oy borib, on on kelishsunlar-da!
- Akangiz yigitmidi?
- Yo'q, mengan edi. Qo'qon ketayotgan o'rtoqlari a qiziqib, borma deganga ko'nmadni. Urush ehtin edi yo'qmi, shunchaki fotiha uchun ketishkandirlar-a?
- Kim bilsin, — dedi bek va biroz o'ylab qolg'anidan keyin, — bo'lmas, — deb qo'ydi.

Korsondagi qimiz tugab, sho'rva ham ichi di. Dasturxonni yig'quvchi kelinchakka o'g'ul tilab duo qiling'anidan keyin, qo'lig'a o'ttuz chaqa surma puli berilalar va qirni aylanish, binafsha terish uchun turib ketdilat.

3. Qipchoqqa qirg'in

Kechki soat to'rtlarda Qoymas darbozasidan qayt b shaharga kirdilar-da, darbozadan o'n adam narida boshti tanidan oling'an uch kishining gavdasiga yo'liqdilat. Otabel bu holga tushunmadni, chunki ahyonda osladirg'on gunohkor Eski namozgoh doriga elitilar edi. Shunga ko'ra darhozabonni hujrasidan chaqirib so'rad:

- Bular qanday gunohkorlar ekan?
- Darbozabon bekni tanib qo'l qovishtirdi:
- Taqsir, qipchoqlar.
- Gunohlari nima ekan?
- Darbozabon yotgan gavdalarga qarab oldi va beknii g yaqning'a keldi:
- O'zлari bilarlar-ku, taqsirimning... beginnga ayt a-lugi yo'q...
- Gunohlari nima, axir?
- Axir qipchoqlar-da, to'ram.
- Otabel diqqatlandi:
- Qipchoqlar ekanini bildim, ammo gunohlari niн a deb sizdan so'rayapman!
- Darbozabon qo'l qovishtirg'ancha Otabelka ajatli-nib qaradi:
- Aniq xabarları yo'qmi taqsirimning? — deb yu a so'radi.
- Yo'q!
- Voy-boyov taqsir, bu kun ertalabdan beri ko'rgan qipchoqni so'yib yurdilar-ku. Gunohlari surishtiri-madi. taqsir, — dedi va o'luklarning yonig'a yurib kel b

izoh berdi, — manovisini uyidan olib chiqib so'ydilar, manovisi manini yomimda turg'an darbozabon edi — rahmatlik. Manovisini tanimayman va lekin o'zi qipchoq bo'lsa kerak. Otabek dahshatlanib yonidag'i Aliga qaradi, Ali esa yotqan jonsiz gavdalarga qarab labini tishlab turar edi.

— Kimlar o'lirdi? — deb Otabek dahshat ichida darbozabondan so'radi.

— Bu yerga kelguchilar yigirma chog'liq edilar, o'zimizning Toshkand yigitlaridan ham bor, qo'qonliqlar ham ko'rinaldilar. O'zлari ham qipchoqni qidiraberib hamma yoqni tozayam g'alvir qilib yubordilar-da, taqsir... Qo'qonga ketkan beklardanmi, xondanmi, ishqilib, shunaqa buyruq kepti-da, taqsir... Bizlar xizmatkor odam — nimani bilaylik, to'ram!

Otabek masalaga tushungandek bo'ldi va dahshat ichida Ali bilan yo'lg'a tushdi. O'ttiz qadam bosmay tag'in ikki o'lukka uchradilar. O'n adimda bir jonsiz gavda...

Endi Ali so'ramay chidamadi:

— Nauzanbilloh¹, bu nima degan gap, bek aka?!

— So'ramang!

— Yo'g'-a, — dedi Ali, — axir hammasi ham gunohkormikin?

— Gunohkor!.. — deb zaharxanda qildi bek. — Musulmonqulmi bilarsiz, albatta?

— Nega bilmay, ikki oy ilgari qochig'ini ham ko'rdim...

— Bilsangiz, — dedi bek, — bularning hammasi o'shaning gunohiga o'ldirilg'an o'xshaydir!

— Shu ham gapmi, xudoyo tavba!

Adim sayin bir o'lukka uchrar edilar. Ali sanab kelar edi, guzarga yetkanda sanoq yetmishdan ortdi. Hali bu birligina to'g'ri ko'chaning hisobi bo'lib, keng Toshkandning o'zga ko'chalarini ham hisobga olg'anda faji' bir adad tashkil etishi ma'lum. Guzarning ichiga kirganda qator chizilg'an qirq chog'liq o'luklarni ko'rdilar...

Kun asrdan og'ib shomga yaqin, shuning uchun guzardagi do'konlardan ochug'i uch-to'rtta, jumladan, Hasanali ham yarim ochiq do'konni oldida o'lturar edi.

— Sog' keldingizmi, bek! Biz bu yerda yuz xil vasasaga tushib tashvish tortdiq, — dedi Hasanali.

¹ Nauzanbilloh — xudo saqlasın.

Otabek boshqa xayolda edi. Hasanalinig so'zini go'yo eshitmagandek so'radi:

— Bu kun dadam qayerda edi?

— Sizdan keyin o'rdaga ketkan edilar. Bir soatdan keyin shoshqannamo qaytib keldilar-da, sizni so'radi a;, shundan so'ng qayoqqa ketkanlarini bilolmadim.

— Qachondan boshlab qipchoqni so'yidilar?

— Otangizni kelishi bilanoq, — dedi Hasanali entikib foji'ani hikoya qildi. — Ey... bek, rahmsiz k bunaqa bo'lar ekan... Xudda qiyomat bo'ldi! Bechoralar nima gunoh qildilarkin? Uyida halol kasbini qil b o'turg'anlarga tutib so'yidilar... Ey bechoralar, qurday gunohlari bor ekan?! Yigitlar tutib kelturib turadita; jallod bosh kesib boradir. Bu nogahoni qazodan eslar chiqib ketkan bechoralar yig'lashadilar... Ayniqsa bir bo'yoqchi... xudda xum yonidan tutib kelganlar — qo'li bo'yoq... Ey xudo, men nima gunoh qildim, deb yig'la - dir... Chidab bo'lmadi, do'konini yopib qochdi ni, ko'plar ham qochedilar... tag'in bir...

— Bas, — dedi Otabek. Hasanali hikoyadan to'xtaci, chunki bekning yuragi ezilib oqish darajasiga yetib, Ali Ota bilan xayrlashmasdanoq qoqliqan edi...

Uyga borib kechki oshni ham yemadi va otasig'a ha n uchrashmadi, go'yo shu yirtqichlar dunyosidan yash - ring'andek oq kundayoq to'shagiga yotib, ko'rpasiga bu - kanib oldi. Uning bu holiga uy ichi tushunganlari uchun, nima qildi, deb so'ramadilar va yonig'a ham kelmadilar ..

Yusufbek hoji ertalab choyni Otabek bilan bitta ichish uchun mehmonxonag'a chiqdi. Otabek tersayg'icha kelib choyg'a o'lturdi, otasiga salom bermadi. Chunki ul o'z otasini qipchoq qirg'inining bosh omi k - ridan deb qaror qo'yg'an edi. Choy yarimlay yoxdi. Oradan churq etkan so'z chiqmadi.

Nihoyat, o'g'lig'a yengillik berish niyatida hoji t - keldi:

— Xafa bo'lma, o'g'lim.

— Sizlarga o'xshab, — dedi istehzolani, — quv - naymi?

Hoji o'g'lining qandog' fikrda va nima uchun tersay - ganini bildi.

— Yanglishasan, o'g'lim.

— Rajabbeknikidagi majlisda, — dedi zaharxana bilan, — bu yirtqichlarning rejachisi kim edi?

Hoji entikdi va:

- Rajabbeknikida bo'lg'an majlisni sen bilasan-mi?.. — deb so'radi.
- Bilaman.
- Billsang, — dedi hoji, — manim ustimga mundog' tuhmat orttirishdan uyal, bola!
- Rajabbeknikida bu kengash bo'limg'anmidi?
- Bo'lg'an edi.
- Bo'lg'an bo'lsa, tag'in nega o'zingizni quruqqa olasiz?

Yusufbek hoji boladan kulgandek qilib iljaydi.

- Ba'zi yengil muhokamalaring onangnikidan qolishmaydir, Otabek! — dedi. — Majlisdan xabaring bo'l-g'an bo'lsa, kim qaysi fikrda qolg'anini ham bilarsan?

— Yo'q.

— Majlisda nimadan bahs qiling'anim-chi?

- Majlisda nima muzokarasi bo'lg'amini ham bilmayman va lekin o'sha majlis faqat qipchoqlarga qatli om uchun yig'ilgan ekan, deb kecha ishondim. Majlisingiz a'zolarining sizdan boshqasi nega yigit to'plab, Qo'qong'a ketdilar va ular Qo'qong'a yetmaslaridanoq nega bu vahshat boshlandi?

— Bu muhokamang to'g'ri. Ammo otangni ham shu jonivorlar orasiga qo'shib o'Itirishing qisqafig'ingdir, — dedi. Ko'ziga yosh oldi. — O'zing o'ylab ko'r o'g'lim, o'z qo'limiz bilan o'zimiznikini kessishimizdan mamlakat uchun qanday foyda bor? Basharti men bu vahshatka ishtirok qilg'an bo'lsam, qaysi aql va qanday manfaatni kuzatib qo'shilishqan bo'laman? Agarda manim yurt so'ramoqqa va shu vosita bilan boylik orttirmoqqa orzum bo'lsa, boshqalardan ham ko'ra o'z o'g'limg'a — senga ma'lum bo'lmasmidi? Nega har bir narsaga yetkan aqling shunga qolg'anda oqsaydir. Nega yong'an yurakimga yana sen ham zahar sochasan?!

Titralib va to'lqinlanib aytilgan bu so'zlar Otabekni o'kintirdi, o'lganning ustiga chiqib tepish qabilidan bo'lg'an o'z hujuming haqsiz ekaniga tushundi.

Yusufbek hoji bitta-bitta yotig'i bilan majlis haqida bayon qilib, o'zining qarshi tushkanini va ularga uqdira olmag'andan keyin, majlisni tashlab chiqib ketkanini so'zlab kelib dedi:

- Biror soatlar so'ng orqamdan Niyoz qushbegi kelib mendan afu so'radi va majlisning u fikrdan

qaytqanini, o'zlarining xatog'a ketkanlarini aytdi. Men xursand bo'lib, bu ishning zararini yana isbot cil b chiqdim. Niyoz men bilan xayrashar chog'ida: «Jon hoji aka, endi gap shu yerda qolsin, bitta-yarimta eshitgu lek bo'lsa, biz yerga qararliq bo'lmayliq, o'l turishning kit a iltimosi sizdan shul», dedi. Men bu iblisona aldovga uchib, bu to'g'rida na senga va na Normuhammad qust - begiga og'iz ochmadim va ularning Qo'qong'a foiti a uchun qo'zg'alishlaridan hech bir shubhalanmadim .. Eh, shaytonlar!

Hoji biroz to'xtab davom etdi:

— Kecha ertalab o'rdaga borg'an edim. Sahn yuziga uch-to'rt yuz musallah' yigitlarni biravini kutkan holga ko'rdim va iltifotsiz qushbegi mahkamasiga kirdir. Kirsam, Qo'qong'a ketkan Qayum ponsad uch-to'rt a yigiti bilan qushbegining qarshisida turibdir. Qushtegi qo'lida bir qog'oz ushlab, go'yo es-hushidan ayrılgan kabi qotib o'ltribdir. Meni eshikdan ko'rib, so'zsiz-nes z qo'lidagi qog'ozni menga cho'zdi va boshini tebrut b qo'ydi. Men bir narsaga ham tushunmagan holda bor b qog'ozni oldim... O'qudim-o'qudimda, manim hushin boshimdan uchib, qushbegi holiga tushdim. Bu qo'zg'oz xonning yorlig'i edi va bunda taxminan shunday gapli bor edi:

«*Biz Turkiston mamlakatining xoni o'z qalamravimiz va saltanatimiz uchun qipchoq toifasini muzir deb bil'dik. Bu yanglig' hukmimizni o'z qalamravimizda bo'lg'an Iacha beklarimizga, hokim va qo'rnosti va dahboshilari-mizga bildirib buyuramizkim, ushbu farmonimizni ol'gen on darhol o'n besh yoshdan to yetmish yoshg'acha bo'lg'eni qipchoq er zotini qilichdan kechirgaylar va hech bir silni rahmni vosita qilmag'aylar. Ushbu hukmimizni ye'q'a yetkuzishda susilik qilg'an mansabdor bizg'a itoatdan to'ha tortqan hisoblanib, eng qattig' jazoimizg'a mahkum qilinur. Bu hukmimizni ijro etkuchi Toshkand hokimi No'muhammad qushbegiga marhamati shohonamiz shul-durkim, garchi sizning qipchoq qavmiga mansubiyati isiz bo'lsa ham, Musulmonqulni haydashda bizga unutilmasi q xayrixohliqlar va xizmatlar ko'rsatdingiz, binoan alayh siz bu jazodan ma'judihsiz va sadoqatingizda boqiy qilib amrimizni ijro etishingizda shubha qilmaymiz!»*

M u s a l l a h — qurottangan.

M a ' f u — afy etilgan, kechirilgan.

Qushbegiga qaradim, ul ham manim og'zimg'a qarab turar edi. «Buyruqni qachon oldingiz?» deb so'radim. Ul javob o'rniqa Qayum ponsadga imladi.

— Men olib keldim, — dedi Qayum ponsad.

— Siz Qo'qondan olib keldingizmi? — deb so'radim. Chunki sen aytkandek besh-olti kundu Qo'qong'a borib-kelish sira aqlg'a sig'mas edi.

— Biz beklar bilan Qo'qon yo'lida edik, — dedi Qayum, — yo'l ustida xondan ushbu yorliq kelib qoldi. Niyoq qushbegi menga yigit qo'shib bu hukmnomani ijro qilishda yordam bermak uchun jo'natdi.

Bu so'z menga hamma shaytanatni öchib berdi va o'zimning iblislar tomonidan aldang'animni bildim:

— Ertadan boshlab hukmni ijro qilsaq qalay bo'larkan? — deb qushbegiga qaradim.

— Men ham shuni o'ylab turib edim... — dedi qushbegi va Qayumga qaradi.

Qayumning ustodlari ishni keyinga siltashimizni ilgaridan ko'rib qo'yg'an ekanlar:

— Ertaga qo'yib bo'lmas! — dedi Qayum.

— Nega? — dedim.

— Negaki ertagacha qipchoqlar qochib bitadirlar.

Men Qayumning so'ziga qulqoq solmadim-da, qushbegidan ertaning kengashini so'rag'an bo'ldim. Bu holdan achchig'lang'an Qayum yonimg'a kelib o'lturdi.

— Ovora bo'l mangiz, hoji aka, — dedi.

Uning bu harakatidan achchig'im qistadi:

— Sizning bilan manim bu ishka aralashmoqqa haqqimiz yo'q! — dedim.

— Sizniki bo'lmasa to'g'ri, ammo meniki bor! — dedi Qayum.

— Buyruq kimning otig'a? — dedim.

— Qushbegining!

— Bas, siz bilan men faqat u yordam so'rag'an-dag'ina ketman ko'taramiz, boshqa daxlimiz yo'q! — dedim.

Qayum zaharxanda bilan yonini kavlab ikkinchi bir buyruq chiqardi va menga berib: «O'qungiz!» — dedi. O'qudim.

— Bas, birinchi buyruqni siz olg'an ekansiz, nega yana qushbegidan fotiha kutib o'lturibsiz?! — dedim o't ichida.

— Har narsa bo'lg'anda ham ulug'imiz, deb siylə turg'an edim... — dedi Qayum.

— Egasini siylagan itiga suyak tashlar, qilmoqchisizda, barakalla! — dedim. — Boringiz, ustodlaringizni vasiyatini bajaringiz!

— Xafa bo'l mangiz, hoji aka! — dedi Qayum qo'limdan qog'ozni olib qushbegidan so'radi: — Nitoy deysiz endi, bek?

— Manim kengashimga kirsangiz, ertadan bosilayliq! — dedi qushbegi.

— Sira iloj yo'q, qushbegi! Chunki barcha shahar va kuylarga ham faqat shu — bu kunga, deb buyurg'i ekan! — dedi Qayum.

Qushbegi bilan men go'yo tog' ostida bosiriq bo'lg'u edik. Boshimizg'a hech bir gap kelmas edi. Qayun o'rnidan turg'an holda qushbegidan javob kutar edi. Qushbegi ko'b fursat qotib o'lturg'andan keyin Qayunga qo'li bilan chiqishg'a ishorat qil: «Bilganingizni qilaberingiz», — dedi. Qayum yonida, yigitlari bilan mahkamadan chiqdi. Uning chiqishi bil u qushbegiga dedim:

— Endi nima qilamiz?

— Nima qilar edik?

— Axir qarab qolaberamizmi, vaqt tang! Qarshig' biz ham yigit chiqarayliq!

— Qo'yaberingiz, hoji!

— Bechora gunohsizlar kesilabersinlarmi?!

— Kesilabersinlар! — dedi qushbegi. Men iztirok ichida unga tushunolmay qolgan edim. Ul yig'i ichi tilga keldi:

— Mamlakatning tinchlig'i qipchoqlarni kesish bil u hosil bo'lsa, mayli, kessinlar! Yurtning obodlig'i guno siz qipchoqning qizil qonig'a qolgan bo'lsa — mayli o'ldirsinlar!

Agarda najotimiz qipchoq tuxumini quritishda bo'lsa — meni ham ossinlar!

Bu palidlarning marhamatiga men ham muhoco emasman!

Hozir inodning o'rni emasligini harchand uqd moqchi bo'ldim, ko'nmadim. Noiloj, yolg'iz o'zim chicil qo'limdan kelgancha qipchoqlarni qochirishga haraka qildim, tevarakka kishilar yo'lladim. Ammo to'rt yuz ja-

In o d — o'jarlik, qiyqlik.

lodning qarshisig'a chiqq'an bir kishining uhdasi albatta bir kishicha edi. Muttahamlar ko'b bechoraning yostig'ini quritishg'a muvaffaq bo'ltilar, — dedi hoji. — Mana, Otabek, haqiqat shul, kishi tushunmasdan turib biravga tuhmat to'qimaydir.

Otabek o'zining o'rinsiz gapidan uyalg'annamo yerga qaradi va birmuncha vaqt fikrga ketib o'lturg'andan so'ng so'radi:

— Yirtqichlarning bu qirg'indan qanday muddaolari hosil bo'larkin?

— Maqsadlari juda ochiq, — dedi hoji, — bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammad o'rnig'a minmakchi, uchinchisi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi. Xon ersa Musulmonqulg'a bo'lg'an adovatini qipchoqni qirib alamdan chiqmoqchi. Menga qolsa o'rtada shundan boshqa hech gap yo'q, o'g'lim, — dedi va bir oz to'xtab davom etdi: — Men ko'b umrimni shu yurtning tinchlig'i va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o'zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilolmadim. Ittifoqni ne el ekanini bilmagan, yo'g'iz o'z manfaati shaxsiyasi yo'lida bir-birini yeb, ichkan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizg'a aqlim yetmay qoldi. Biz shu holda ketadirgan, bir-birimizning tegimizga suv quyadirk'an bo'lsaq yaqindirki, o'tus istibdodi o'zining iflos oyog'i bilan Turkistonimizni bulg'atar va biz bo'lsaq o'z qo'limiz bilan kelgusi naslimizning bo'ynig'a o'rur bo'yindirig'ini kiydirgan bo'larmiz. O'z naslini o'z qo'li bilan kofir qo'lig'a tutqin qilib topshirquchi — biz ko'r va aqsliz otalarg'a xudoning la'nesi albatta tushar, o'g'lim! Bobolarning muqaddas gavdasi madfun¹ Turkistonimizni to'ng'uxxona qilishig'a hozirlang'an biz itlar yaratguchining qahriga albatta yo'liqarmiz! Temur Ko'ragon kabi dohiylarning, Mirzo Bobur kabi fotihlarning, Forobiy, Ulug'bek va Ali Sino kabi olimlarning o'sib-ungan va nash'u namo qilg'anlari bir o'lkani halokat chuqurig'a qarab sudrag'uchi albatta tangrining qahrig'a sazovordir, o'g'lim! Gunohsiz bechoralarni bo'g'izlab, bolalar yatimxonalarini vayron qilg'uchi zoliimlar — qurtlar va qushlar, yerdan o'sib chiqq'an gi-yohilar qarg'ishig'a nishonadir, o'g'lim!..

¹ M a d f u n — dafn qilingan.

4. OY ETAK BILAN YOPILMAS

Choy tugalgan edi. Otabek fotiha o'qub, o'mid ur qo'zg'alniqchi bo'ldi.

— Turma!

Yusufbek hoji tarafidan berilgan amirona buyrug Otabekni qaytadan o'lurib qolishga majbur etdi va otasig'a «nima xizmatingiz bor?» degandek qilib qaradi Yusufbek hoji bir so'z demasdan sallasini olib tizzasi ga qo'ydi, bosh qashinishib yana sallasini kiydi. Dadasini u salla olib bosh qashinishi keyinidan ko'pincha o'zini bitergov ostida ko'rар edi. Shuning uchun yana bir marta ba dadasiga qarab qo'ydi.

Chini bilan ham hojinining tusidagi boyagi hasrat va qayg'u alomatlari yo'qolib, ularning joyini sharq otaii, vaziyati oldi.

— Marg'ilonda nima ishlar qilding?

Kutilmagan bu savolga Otabek nima deb aytishni bilmay qoldi. Javob o'rnig'a xavfli tomong'a qaradi

— Sendan so'rayapman, Otabek.

— Sizga xabar berguvchi nima ishlar qilg'ananimni han atykandit...

— Jo'n odamlar qatorida odam o'ldirib yurdin degin?

Otabekning yuzida kulimsirash bilindi.

— Jo'n odamlar qatorida emas, --- dedi, — majbur a qatorida, zo'ranganlar qatorida...

Hoji o'g'lining kinoyasiga tushunmadи:

— Odam o'ldirish uchun seni kim zo'rlab majbu qildi?

— Hali bilmaysizmi?

— Bilmayman, — dedi hoji, — aytishlariga qara g'anda seni hech kim majbur qilmag'an.

— Meni zo'rlag'an va majbur qilg'an edilar, dada, — dedi zaharkanda bilan. — Yo'qsa, sizning o'g'lini bo'lg'an bir yigitning sha'niga albatta odam o'ldirish uyat va nomusdir.

— Kim seni majbur qildi, axir?

— Siz, onam!

— Esing o'zingdami, yigit?

— O'zimda, — dedi o'g'ul. — Siz o'zingizning orzu havasingiz yo'lida meni majbur qildingiz va dushmani

larimga yo'lni katta qilib echiib berdingiz. Men bu joniyorliqni xoh-noxeh ishlashka majbur qoldim.

— Shundog'mi, — dedi hoji o'z gunohi o'kuliga tushkan holda, — undog' bo'lsa, bizni kechir, o'g'lim.

— Sizni gunohkor qilishga va gunohingizni kechishka manim haqqim yo'q, dada. Lekin gunohsiz bo'laturib, ham yana muvahaza ostig'a tushkanim uchun o'zimni mudofaa qilishga majburman...

Hoji labini tishlab, boshini chayqadi.

— Xom sut emgan bandamiz, — dedi, — xayr, bu aybni-ku bizning bo'ynimizg'a qo'yasan, darhaqiqat qo'yishga haqqing ham bordir... Ammo oralaringg'a yomonlar oralag'an ekan, shuncha muddatdan beri nega meni xabardor qilmading? Yoki bunda ham birav seni indamaslikka majbur qildimi?

— Hech kim majbur qilmadi, — dedi, — ammo meni shu vartaga tashlag'an do'stlarimdan... ko'mak so'rash ham ma'qul ko'rinnadi...

Hoji boshini quyi soldi. O'g'lining keyingi so'zi unga juda ta'sir qilg'an edi... Nima qilsinki, Otabek to'g'ri gapni aytar edi... — Biz seni Toshkanddan uylantirsakda, — dedi nihoyat hoji, — katta xotiningdan ajratish fikrida emas edik. Agar sen shu xayol bilan bizdan siringni yashirib kelgan bo'lsang, katta ahmoqliq qilibsan, bolam.

Otabek dadasingin bu keyingi so'ziga qarshi hech narsa demadi, go'yo hamma alamini yuqoridag'i ikki jumla bilan chiqarib yuborgandek jimgina somi'lik' darajasiga tushdi. Ammo natijani tezroq eshitib olish uchun uning yuragi qaynag'an oshdek shopirilar edi.

Hoji davom etdi:

— Kishining boshig'a bir ish tushkanda, darrov biravdan kengash va yordam so'raydir. Hatto ota-onasidan ham sir saqlag'an bir yigitmi o'z o'g'lum bo'lib chiqg'ani menga qiziq ko'rindadir. Qayin otang menga bir xat yozibdir, o'qub-o'qub mazmuniga tushunolmay hayron bo'laman. Oy sayin Marg'ilon borib turar edi-ku, deb o'ylayman. Xatni ikki-uch qayta o'qib chiqg'andan keyin, bilsam haqiqat shu emish... Mirzakarimning yozg'anig'a qarag'anda birmuncha yanglishiq undan ham o'tkan ko'rindadir va lekin sening bolalig'ing oldida uniki holvadir... Yaxshiki, bu aqisizlig'ing boshqalarining

¹ S o m i' — eshituvchi, tinglovchi.

boshiga ko'ringan... O'zing ayt, agar menga shu kasililingni bir og'iz bildirsang, men qayin otangg'a xat yo'masmi edim. Hasanalini yuborib haqiqatni ochma; midim va bu taqdirda odam o'ldirib yurishlarga qanday hojat qolar edi?

Otabekning boshig'a bu gaplarning bir harfi bo'ls no'rashmas va o'zi kutkan natijaga borib yetish uchun gina qynalar edi.

— Shunchalik ishlarni qilib, nega oxirda qayin otangi; g'a yo'liqmay kelding?

— Shunga majbur edim.

— Marg'ilong'a endi qachon borasan?

Otabek o'ylanib qoldi. Chunki bu «qachon borish» masalasini yaxshilab yeshmak kerak edi va uni yeshmak ham qiyin edi, uzoq o'ylang'andan keyin:

— Ma'lum emas, — dedi.

Garchi bekning yuragi hozir bo'lsa ham Marg'ilong'a garab uchishka taylor edi. Biroq uning yuragidan ha ni kuchlik bo'lg'an yana bir narsa bu «borish» masalasi ni chuvaltirib «ma'lum emas» bir holga qo'ygan edi.

— Qayin otang kelin bolani olib shu hafta ichi yo'lg'a chiqmoqchi ekan, — dedi hoji, — tarixiga qarag'anda xatning yozilg'anig'a o'n kunlab bor, ehtimolki, ertindin kelib qolsalar, to'rdagi uyni bo'shatdirib, polos yozish kerak edi...

Ul bu gapni eshitar ekan borliq, yoqliq — ish qilib allaqandog' qiziq bir holat kechirdi. Issig' bir narsa badaniga tegib ketgandek hurkinib qo'ydi va «nihoya endimi?» degandek qilib entikdi. Ko'z o'ngidan bira ning surati o'tib sarkushlandi va til bilan onglatib bo'imasliq bir sog'inish chidamsizligi ichida bu ivir-jivit holatdan gangib ko'z ochdi. Ko'z ochdi, biroq o'zi ja «nima deysan?» deb qarab turg'uchi otasiga muvosiq javob berishni bilmadi. Yusufbek hoji esa o'g'lining bu sustlikka o'xshab ko'ringan holini yomong'a yo'ydi. Marg'ilon degan shahardagi katta o'zini kichik olib qizi ila kelayotgan Mirzakarim akaga o'g'lining xo'rliq keltirishidan cho'chidi. Shunga binoan Otabek ni epaqag'a olish uchun unga kulki tuyulgan bir qancha nasihatlarini chizdi:

— O'g'lim, — dedi, — siylag'anni siylash kerak, endi senga qadrsizlang'an bo'lsalar, ammo bizning qoshiminda ularning qadr-qiyatlari yuqori, quidor bo'lsa ko'z

ochib ko'rgan qudamiz, xotining bo'lsa bosh kelinimiz. Agar sen meni otam deydirgan bo'lsang, shularning ko'nglini olmoqqa tirish. Qayin otangdan meni quvladi, deb ko'ngling olinmasin, chunki u bechora ham bir shaytonning vasvasasi bilan bu xatoga tushkan. Har holda hurmatlarini bajo keltir. Marg'ilon degan shahardan sening yuzingni, deb keladirlar.

Otasining bu so'zlari go'yo uning istiqboli uchun yaxshi ta'minotlar berar, go'yo majburiyat ostida ota nasihatini qulqoqqa oladirg'andek bo'yin egib o'lthurar edi.

— Agar ularning kelish kunlarini aniq bilsak,— dedi hoji, — sen yo'ldan qarshilab kirar eding.

Otabek javob bermadi.

— Har holda o'ttasi kun mo'ljal, sen chiqmasang ham Hasanali chiqsin yo'lg'a.

— Mayli chiqsin, — dedi Otabek.

5. MAKTUB

Hoji shundan keyin o'g'lidan bir daraja qanoatlandi va choyga fotiha o'qub, o'rnidan turar chog'ida yonidan bir xat chiqarib uzatdi:

— Xatning ichidan chiqdi. Kelindan — senga bo'lsa kerak, — dedi.

Otabek maktubni olib otasining ketishini kutib qoldi. Xat sakkiz buklanib, qizil ipak bilan bir-ikki yeridan chatilg'an va Otabekka atalg'an edi. Otasining uzoqlashishini kutar ekan, yuragi yomonlag'an otdek tipirchilar edi. Tikilgan ipaklarni so'kdi va maktubni ochib och ko'zini ishka qo'ydi:

«*Yusuf savdosida beqaror Zulayho ismidan, Majnun ishqida yig'lag'an Layli otidan — sizga boshimdag'i sochlarimning tuklaricha behad salom. — Mendan-haddu-hisobsiz gunoh, sizdan — kechirish. O'tkan ishga salavot. Chunki shu ikki yil ichida kechirgan qora kunlarni eska olish manim uchun o'sha kunlarni qaytadan boshdan kechirishlik singari, ul kunlarni siz unuting, unutmang, ammo men unutdim. Shuning uchun so'zimni o'zimni oxirg'i, ham chin baxt islari hidlagan tariximdan boshlayman.*

Siz — qochoqsiz, nari-beri til uchida menga bir narsa yozg'andek bo'lib qoqqansiz, ikki yil bo'ldi Marg'ilon kelib yurishlaringizni men o'zimcha yeshdim, lekin topib

yeshdim: sizning barcha mashaqqatlaringiz — dushma-i laringizdan o'ch olish uchun bo'lg'anini ongladim. Yo'qsiz meni ko'rар edingiz, ko'rgingiz kelmaganda ham boshqalni sizni ko'rар edilar, to'yar edilar... Men kabi baxtsiz, men kabi g'ovg'asi ko'b sizni zeriktihib, jondan to'ydirg'an bo'ladi ajab emaski, gocha boshlag'ansiz... Qochsangiz gochil ko'ringiz, ammo men bu kundan boshlab biravlarни quvishqa bel bog'ladim: otam bilan onam rafsoqatlariга xizmatiningzga — cho'riliqningzga erta-indin yuraman suyganiningz kundoshim oldida qadru qiymatimning nina bo'lishini ham bilaman... Siz oljanobsiz: eski qadrdoni, hurmatiga ko'ngil uchun kulib boqarsiz... Loaql shugine bilan ham baxtsizni mas'uda qilarsiz. Ammo... suygar ingiz — kenjangizning jerkishlaridan, qarg'inishlaridu behad qo'rqaman, o'zimda yo'q qo'rqaman. Shu yaqin oradagi uning bilan bo'ladirg'an mas'ud daqiqalaringizda xudo yo'lig'a va'da olingiz — meni og'ritmasin, raqiban keldi deb o'yłamasin. Nihoyati maqsadim ikki do'stka tiri cho'rilik va shu munosabat bilan biravlarini ko'rib yurish...

Xatim oxirinda shuni ham aytib qo'yay: o'ch qaytib men ham ko'chadan haydalmasam edi, degan xav'i hamisha ko'nglimda. Agar xudo yarlaqab eshikingizda o'rinalashib olsam, uyog'ini o'zim hilar edim...

Erta-indin ko'zimga yo'l ko'rur, Yo'l bosishliq ko'ngilga bir umr ko'rur...

3-inchi hamal, Marg'ilon, Kumushingiz yozdi»

Otabekning suyunchi ichiga sig'masliq, o'zini yo'qotit qo'yg'an holda iljayar edi. Xatni ikkinchi qayta o'qut chiqib yana so'yina boshlag'an edi, kechagi manzaralari unga ko'rinish bergandek bo'ldilar. Ul seskandi, ke'z o'ngidan kechagi mazlum navdalar birma-bir o'tib, ul oshig'ich ravishda xatni bukladi va ulardan yashirg'andek cho'nchagiga tiqdi, irg'ib o'rnidan turib ketdi...

Ko'chami bir aylanib kelgandan so'ng, boyag'i mazalaridan biroz qutilg'andek bo'lib yana maktub esiga tushdi. Mehmonxonaning darichasiga qiya turg'an holda xatni yana o'qub chiqdi. Lekin bu gal ham xat boyag'idek so'yinch emas, kechagi mazlumlarga ta'ziya tutqandek og'ir ma'no berdi: «Ammo... suyganiningz — jekirishlaridan, qarg'inishlaridan behad qo'rqaman...» Boya mima uchun

¹ Rafoqat — hamrohlit, yo'l doshlik, eshlilik.

so'yinganiga o'z-o'zidan hayron bo'la boshladi. Chindan ham maktubning muncha ko'chirilgan jumlesi, o'ylab qarag'annda, hech qanday quvonchg'a yo'l qo'ymasliq darajada qora ma'nolik edi. Bu jumla kelasidagi onglashilib bitmagan, lekin bo'lishi aniqg'a o'xshag'an yaramas va tinchsiz bir hayotning go'yo muqaddimasi edi...

Otabek Kumush aytkandek kundash, ya'ni Zaynabdan uncha qo'rqlmasa ham, ammo dardning eng davosizi bo'lg'an onasi to'g'risida yuragi titradi. Ummiring eng qiymatlik kunlarini og'ulag'an, ikki yil bo'yil davosiz dardga mutbalo qilg'an, yaramas va ishonchsiz yo'llarda sanqishig'a sabab bo'lg'an o'z onasi emasmidt? Va raqiblarga, dushmanlarga yo'l ochib bergen shu onaning orzusi emasmidt?

Butun shaharni alg'oq-dalg'oq qilib ko'hliq qiz qidirg'an, nihoyat chiroylilikda tanho, aqlilikda yakto topib, to'ylar, tomoshalar, orzu va havaslar bilan o'g'lig'a «xotin bu bo'libdir!» degan iftixor va mag'ruriyat ila taqdim qilg'an suyukli kelini ustiga go'yo o'chakishkandek bo'lib keladigan Marg'ilon parisiga nima va qanday muomala qilar edi.

Kumush kundashning jekirishidangina cho'chig'an bo'lsa, Otabek bu cho'chishni o'zining ko'lagasida qoldiraturg'on onasi to'g'risida tamom aqlini yo'qotib qo'ydi.

6. O'ZBEK OYIM — OG'MA, ZAYNABNING DARIDI

Yusufbek hoji chala-dumbul tabiatlik xotinining fe'li xo'yini yaxshi bilgani uchun o'tkan voqi'larni, ya'ni Otabek sirlarini unga ochmasliqqa qaror bergen bo'lsa ham, ammo marg'ilonliq kelin va qudalarning kelishlaridan xabar berishni lozim deb topdi. Chunki xotinining marg'ilonliq kelinga bo'lg'an adovatini Otabekdan ham yaxshiroq bilar va uning «O'g'lingiz Marg'ilondan uylanmadni, bir balodan uylanadi!» deb qiladirk'an shikoyatlari hamma vaqt eshitar, doimo issig'-sovutqchi domla, xo'jalarnikida bosh og'ritib yurishini ham bilar edi. Shuning uchun o'z tarafidan O'zbek oyim tushkurni yaxshilab ebka olmoq, yuz qizaradirk'an ishlarga qarshi choralarini ko'rmak sikriga tushdi.

Chohi kampirning har bir o'llurushlarida so'z O'zbek oyim tomonidan boshlandimi, albatta noqo'sil o'g'li bilan marg'ilonliq «andi» kelin ustida bollar va uni uchun eng ahamiyatlik masala faqatgina shugina bo'lib ko'rinar edi.

Boshqa kezlarda kampirning bu to'g'ridagi dod-hasi ratini kulgulik bilan va kam havsalalilik bilan eshitsa ham ammo bu gal O'zbek oyimning o'sha eski ashulasiga ortiqcha bir to'zimsizlik orasida kutar edi. Kampirning dardi g'ozada, sichqonning ko'zi donlik ko'zada, degan laridek, bizning O'zbek oyimizning ham dardi bo'zada edi. So'z urindi, so'zdan — so'z chiqdi, nihoyat hojining kutkanidek o'g'ul hasrati ham boshlandi:

— Ahmoqingiz biroz esini yig'qan ko'rinaridir, — ce di O'zbek oyim, — haytovur uch oydan beri Marg'ilorn esidan chiqarib qo'yди.

Hoji kuldii:

— Issiq-sovug'ing kor qilg'andir...

— Bilmadim... Har nechuk suv quyg'andek bo'lli qoldi. Illohim em tushkan bo'lsin...

— Illohi em tushsin, — deb kuldii hoji.

O'zbek oyim erining istehzosiga tushunib qoldi va labi-labiga tegmay bobillay ketdi:

— Nega kulasiz? — deb depsi. — Bu kungacha kulib-ku, o'g'lingizdan ajrala yozdingiz. Endi nega si ham... xudo yo'q. xudo tava qildim...

— Zo'ri behuda miyon shikanad.

— Illohi tojikingiz qursin! — dedi O'zbek oyim. — Men to'g'risini aytsam, bu gaplarning hammasiga si sabab bo'lmoqdasisiz, er. Yakkash kulish, yakkash kulgil. Undan ko'ra o'g'ul-qiz o'sdirishga uquvim yo'q. deb aying!

Hoji tag'in kuldii:

— Ha, uquvim yo'q, oyimcha!

— Kuling-ye, kuling! Xudo o'lim bersin kulguga — dedi O'zbek oyim va achchig'i bilan yuzini chetka o'girdi.

— Menga qara, xotin, — dedi hoji jiddiy tusda. O'zbek oyim qaradi. — O'rinsiz chiransang, beling sinaciga deydi tojiklar. Shunga o'xhash o'zing joysiz chiranga ningdek, meni ham o'z yoningg'a tortmoqchi bo'lasa.

— Bo'lmasa manim barcha harakatlarni o'rinsi ekan-da?

- O'rinsiz.
- Nega o'rinsiz bo'lar ekan?
- Sening muddaong, — dedi hoji, — marg'ilonliq kelinni o'g'lingdan ajratib yuborish va bu kelining bilan goldirish — shundog'mi?
- Albatta shundog'!
- Mana bu harakatingni o'rinsiz chiranish, deydilar. Nega desang, bilsarz¹ o'g'lingni oldingg'a olsangda, undan so'rasang «qaysi xotining bilan bo'lismi xohlaysan? Xohlamag'anining qo'y», deb. Ana shu vaqtida o'g'ling nima der edi? Nima deyishini o'zing ham yaxshi bilsang kerak, xotin!
- Bilaman, — dedi O'zbek oyim, — marg'ilonliqning domlasi kuchlik. O'g'lim bechoraning boshini aylantirib, ko'nglini xippa o'ziga bog'lag'an.

Yusufbek hoji o'zini kulgidan yana to'xtata olmadı:

- Yaxshi, — dedi, — sen ham-ku uch yildan beri Toshkanddag'i hamma domla-xo'jalarning eshigiga birma-bir kirib-chiqding. Bas, sen ham nega o'g'lingning ko'nglini Zaynabka xippa qilib bog'lay olmading?

O'zbek oyim erining bu savolidan hayron bo'lib turmadı:

- Marg'ilonliqning domlasi sihirchi hindi edi. Men bo'lsam, bu yerdan hindi domla topa olmadim.

Hoji endi kulmadı. Chunki xotinining holiga achina boshlag'an edi.

- Bundog' aqsliz ishlarni qo'yayliq, xotin. — deb muloyimona so'zlab ketdi, — biroz aqlg'a yon berib ish qilg'an kishi hech bir vaqt dard qilmaydir. Modomiki, ikkimizning yolg'iz ishonchimiz shu o'g'limiz ekan va uning sog'liq, shodlig'i bizning tirikligimizning tiragi ekan, bas, bizga lozimi uning xursandlig'i nima bilan bo'lsa, shuni axtarishdir. Men yaxshi bilamanki, sen bu ishlarni faqat o'g'lingni ayag'aniningdan qilasan va senda shundan boshqa hech bir maqsad yo'q, bu tarafdan qarag'anda seni ham ayblab o'lturish oson emas... Shuni yaxshi bilg'ilkim, o'g'lingning oy sayin Marg'ilong'a qatnab turishi seni xafa qilsa, meni ham sendan battar achchig'imni qistatar, hatto ba'zi kezlarda so'kib yuborish darajalarigacha borib qaytar edim. Ammo sening jahlingni chiqarib kulishim bo'lsa, faqat «o'lganimdan kulaman, yuzimni yerga suraman» qabilidan bo'lib,

¹ B i l f a r z — farazan, aytaylik.

bunga sen tushunmas eding. Nihoyat sen aytkandek jonio himdog'img'a yetdi-da, o'g'lingni bu gal Ma-g'ilong'a borma, deb yo'lidan qaytarib qolq'uchi han men — o'zim bo'ldim...

O'zbek oyim boshini tervatib so'zni eshitib kelar edi. Bu keyingi so'zni eshitkandan keyin boshini ko'ksiga et a yetkuzib, «barakalla, rahmat» degandek qilib qo'ydi.

Hoji davom etdi:

— Manim bu to'xtatib yubormay qo'yg'anidandan xabarsizlig'ing uchun bo'lsa kerak, ko'ngling domlk-xo'janing duosiga ketib qoldi va men sening so'zingdan kuldim. Chunki haqiqatda buning sababchisi o'zin edim...

O'zbek oyim eridan o'pkaladi:

— Nega axir meni xabardor qilmaysiz?

— Bu to'g'rida menda ham ayb bor, — dedi hoji, — sen bilan o'zimning muddaolarimiz bir, deb o'ylag'anin uchun Otabekni koyib to'xtatqanidandan so'ng seng a kengash olmasdanoq qudalaringga bir xat yozg'an va kelin bolani Toshkandga olib kelishlatini so'rag'an ediri. Haytovur so'zimni yerda qoldirmag'an o'xshaylar, bu kun qudadon bitta javob xati oldim. Aqli kishilarni g sadag'asi ketsang ham arziydir: «Shu choqqacha sizlarga aytirmasdanoq ziyyoratlaringizga borishimiz kerak edi. Xatingizni o'qub nihoyatda xijolat chekdik, ayniqsa kelin bolangiz bek oyimg'a qaysi yuz bilan qarayman, deb yuzini yuldi. Bu adabsizligini borg'andan so'ng alba-ta yuziga solmaslar, deb ishonamiz», deydir...

O'zbek oyim eriga anqayg'ancha qarab turar edi. Haqiqatan ham hojining ustalig'i O'zbek oyimdek dun-bul tabi'atlilik xotinlarni gangitarlik edi.

Ul xotininining javobini kutib o'tirmasdanoq, tom ustaga tom yopa bordi:

— Qaysi uyni bo'shatdirlsaq ekan? — deb so'radi va javob kutmasdan, — qudalaringni nima bilan kutish u bo'lsa o'zing bilasan: tuya so'yib chorlag'aningda han kelmaydirgan kishilar, — dedi.

O'zbek oyimning miyasi aynadimi yoki o'zi aytgan sihirchi hindining duosi asar qildimi, har nuchuk uch yillik adovatlar va kina-kuduratlar barchasi ham allaqayogq'a qarab uchib ketdilar va ularning o'mini «ik si kelinlik bo'lish» masalasi kelib oldi. Uzoq-yaqin xotirlarning «Hoy, O'zbek oyimning marg'ilonliq kelini han

kelibdur, xuddi to'tining bolasi emish. Yuringlar, bir ko'raylik», degan so'zları esbitilgandek bo'ldi. Shu chog'qacha Zaynabka yalinib, yalpog'lanib kun ko'rib kelgan bo'lsa, mundan so'ng bir qo'sha kelinni o'zining oyog'lari ostida yalinib yurgan holda ko'rdi.

— Har nima bo'lganda ham tegi nozik, — dedi oyim, — izzati uchun shu uyimizni bo'shatib beramizmi?

— O'zing bilasan.

— Biz to'rdagi uyg'a ko'chib o'tsak hanı bo'ladir. Axir tegi nozik...

Uch yillik kina va adovat o'rnidä nihoyatda oliy marhamat va mehribonchilik kelib o'lturgan edi. Uch yillik emas, uch daqiqalik o'zgarishdan O'zbek oyimning yuzi qizarmas va qizarishni ham bilmas, hatto o'g'ul-qiz o'sdirishni bilmaguchi Yusufbek hojidan allaqancha yuqorilarda yurar edi. Yusufbek hoji esa xotinidagi bu kulgulik o'zgarish uchun ajablanmadı va kulmadı, chunki bu kulki tabiatka molik bo'lgan xotin bilan endi o'ttuz besh yillab birga yashar edi.

O'zbek oyimni shu holga keltirgandan keyin undan so'rab qo'ydi:

— Zaynabka ham bu xabarni yotig'i bilan aytib qo'yamizmi?

— Siz bilan men bir ishni muvosiq ko'rganimizdan keyin Zaynabka chikora¹, — dedi O'zbek oyim. Mundan uch daqqa ilgari saodati uchun tirishilgan orzuliq Zaynabning oqibati ham shu bo'lib qolq'an edi.

— Gap unda emas, — dedi hoji, — umr, murosa degan gaplar bor, ayniqsa kundashlik ishi qiyin, kosa-kosaga tekkanda g'idi-g'idi gaplar ko'paysa, bizga emas, o'g'lingga ham tatimay qoladir.

— Chaqir deysizmi?

— Chaqir.

O'zbek oyim Zaynab bilan Otabekning kutilmagan ravishda ochilib so'zlashib o'lturganlari ustidan chiqdi.

— O'g'ul-qizning kengashimi?

Otabek kulimsirab Zaynabka qaradi, Zaynab esa tuzatinib o'rnidan turdi va qayin onasiga joy ko'rsatib:

— Shunaqag'a o'xshaydir, oyi. O'g'ul-qizning kengashi xudda shu kunga yig'ilib qolq'an ekan, — dedi va kulimsirab eriga qaradi.

¹ Chikora — yo'l bo'lsin.

O'zbek oyim o'lturmadi va uni-buni surishtirish
o'ylab turmadidi:

— Ikkalasiga bir pardan ko'yaklik ol! Birini past
birini baland qilma, bu xotining bo'lg'anda ul ham ko'z
ochib ko'rganing... Zaynab, sen men bilan jurchi, hoj
otang chaqiryaptilar, — dedi.

Tomdan tarasha tushkandek qilib so'zlangar
yuqoridagi gaplarga boshda ularning ikkavi ham tushu
madidi. Ammo birozdan so'ng Otabek aytilgan telvi
teskari so'zlarning ma'nosini onglab oldi, onasining
nima bo'lsa ham Marg'ilon tarafka og'ishqanini
o'zining kuchlik bir dushmanidan qutilayozganini biliit
Zaynabni nima uchun chaqirilg'anini ham payqadli
Zaynab esa bir narsa tushunmagan holda qayin onas
bilan chiqdi.

Qayin ona, kelin qarshisig'a kelib o'lturishkandur
keyin, hoji Zaynabka qarab oldi.

— Bolam, Zaynab, — dedi, — biz Marg'ilondag
opang ko'chini olib kelmakchi bo'ldiq... Sen shuniga
nima deysan?

Zaynab yalt etib qayin onasig'a qaradi, chunk
O'zbek oyimning boyagi gapi endi unga onglashilg'ur
edi. Do'stni dushman yonida ko'rib bilinar-bilinma
qilib entikdi.

— Men nima der edim...

— Gap nima deyish va nima demasingda emas
oyim! — dedi hoji. — Gap shundaki, ul kelgan chog'da
egachi-singildek bo'lib keta olasanmi, deb so'ramoqchi
man.

— Bo'lib ketarmiz...

— Egachi-singil bo'lib ketarsiz-a? — deb takror se
radi qayin ota.

— Bilmadim...

— Nega tag'in bilmay qolding?

Zaynab birmuncha vaqt o'ylanib qoldi.

— Qars ikki qo'ldan chiqadir, — dedi Zaynab, —
men yaxshi bo'lg'anim bilan opam yomon bo'Isa, hoziri
gi bergen va'damdan nima foyda bo'lsin.

— Juda to'g'ri gapirding, bolam, sendan olg'an va
dani undan ham olamiz.

Zaynab sukul qildi.

— Zaynab siz o'ylag'an kelinlardan emas, — dedi
O'zbek oyim, — xudog'a shukur, aql-hushi boshida.

— Boshqa gaplarni ko'nglingga kelturma, qizim. Marg'ilonliq kelin bilan sening bizga hech bir farqlaring yo'q, ikkavlarining ham bolamizning qo'shog'i — bolamiz-siz!

Zaynab boshini irg'atib qo'ydi. Yusufbek hojining duosidin so'ng, Zaynab Otabekning oldig'a kirdi.

Otabek Zaynabning yuzidagi ma'yuslikni birinchi ko'rishdayoq sezdi. Biroz jimgina qarshima-qarshi o'lturnishdilar, ikkisiga ham so'z aytish o'ng'aysiz va allanarsa mone'dek edi.

— Nega chaqirg'an ekanlar? — deb nihoyat Otabek so'rab yubordi.

— Bilib turib so'raysizmi? — dedi Zaynab kuchlanib kulgani holda.

— Nimani bilib turib?

— Marg'ilondan keladirgan kishingizni.

Otabek qiyin holatda qoldi va og'zig'a shu gap keldi:

— Munda manim ixtiyorim yo'q... hamma ishni otam qilayotibdir.

— Otangiz qilsalar ham sizning ko'nglingizdagicha.

— Nima ko'nglimdagicha?

— Suyganingiz bilan birato'lasiga qo'shilib olish, al-batta, sizning ko'nglingizdagicha...

— Men uni suyamanmi?...

— Albatta suyasiz...

Otabek o'zini tinch ushlagan holda:

— Yanglishasiz! — dedi.

— Hech yanglismayman, — dedi Zaynab, — siz uylanishdayoq uni suyub olg'ansiz, meni bo'lsa... men: ota-onangizning orzularicha, — dedi va ko'ziga jiq yosh oldi.

Otabek og'ir holga tushdi, bu to'g'ri so'z uni tamom esankiratdi va bu haqiqatka qarshi borish, ya'ni yolg'onlash yana og'ir edi. Shunday bo'lsa ham yolg'onlamay chorasi bo'lmadidi:

— Boshda... suyub uylanganim siz aytkancha to'g'ri, ammo hozir undog' emas, — dedi.

— Ishonmayman.

— Nega ishonmaysiz, ishoning...

Zaynab biroz unga qarab turg'andan keyin:

— Ishonmag'animning sababi bor, — dedi.

Otabek tinchsizlandi:

— Sababini... so'zlang...

- Menga uylanganiningzga qancha bo'ldi?
- Ikk...
- Shu ikki yildan menga bo'lg'an aloqangiz bir za ra ham o'zgargan emas. — dedi Zaynab, — meni xo in o'rniда ko'rmaysiz!
- Bekor gap...
- Bekor gap emas, jonim, — dedi Zaynab qizishqan holda. — Marg'ilondan qaytkandan keyingi kun a-ringizni mehmonxonada kechirib kelishingizdan albatona olmassiz. Shu ham umid bilan bir yostiqqa bosho'yg'an edi, deb manim to'g'rimda o'ylab qaramaslig'ingizning sababi ham o'zingizga...
- Zaynab so'zini bitira olmadi, chetka qarab ko': yosbisini to'kdi. Otabek go'yo tog ostida qolq'an edi.
- Siz tamom boshqacha tushunibsiz...
- Bo'imasa, bu gaplarning sababi nima?
- Sababi juda ochiq, — dedi Otabek. Lekin nimani sabab qilib ko'rsatishni o'zi ham bilmash edi.
- Aytингiz axir?
- O'zingiz ham bilarsiz, deb o'layman.
- Men hech narsa bilmayman.
- Bilasiz!
- Xudo haqqi bilmayman.
- Bilmasangiz... — dedi bek, — bilmaganingiz yaxshi. Sizga o'z og'zim bilan iqror qilishg'a uyalama...
- Menden-a, xotiningizdan uyalasizmi?
- Uyalmayinmi?
- Uyalmang.
- Uyalmasam... mizojim zaif...
- Zaynab ishonar-ishonmas unga qaradi.
- To'g'ri so'zlamadingiz...
- Ishonmasangiz o'zingiz biling, lekin haqiqat gap shu, sizdan uzoqda yurishimning sababi ham shunda.
- Ishong'animda ham bu hol tashqarida yotib yurishingiz uchun katta sabab bo'la olmaydir. Chunki men faqat shuning uchun sizdan o'pkalamayman, — dedi va ko'zini to'ldirib Otabekka qaradi. — Menga sizning mizojingiz kerak emas... O'zingiz!.. — dedi va yig'lab yolborg'an holda Otabekning quchog'ig'a o'zini tashladi. Otabek Zaynabning shu qadar yurak dardi borlig'ini birinchi martaba bilar edi. Bechora Zaynab jonsiz hayka ni o'pib quchoqlar va yolborar edi.

7. QU DALARNI KUTIB DLISH

Kechagi kirgan savdogarlardan qudalarning bu kun aniq kirish xabarlarini bilgan edilar. Nariroqdan kuzatib kirish uchun Hasanali yo'l ustiga ketkan, Yususbek hojining o'zi ish boshida turib, Oybodoqqa tashqari havlini tozalatar edi. Ichkarida bo'lsa, O'zbek oyim qo'shni xotinlardan bir nechasini hasharga aytib, hamman ni joy-joyig'a qo'ydirg'an, havli yuzini ham yog'tushsa yalag'undek holga kelturgan edi. Ammo o'z uyini bo'shatdirib, gilam solib qo'yg'anig'a endi uch kunlab bor, qudalarning ziyofati uchun kerak bo'lg'an hamma narsalarni ham hozirlatqan, ular kelib tushdi deguncha, bo'g'izlatish uchun, deb bir g'o'non qo'yni og'ilning ustuniga qantattirib qo'yg'an edi. Kumush bilan Zaynabka atalib oling'an xon atlaslarga ko'ngli to'lmay «har nuchuk-da tegi nozik, bu bo'lsa endi ko'p kiydi, atlasning yonig'a yana bir xitoyi latta olingiz», deb marg'ilonliqning ko'yini bir qo'sha qildirg'an, bitta xitoy jujim mursakni kam ko'rib, yonig'a o'zining qiyamat baho zarrin mursagini va ikkita ro'ymolga ham qoniqmay, o'zining kelinligidan o'rolmay qolg'an qalmoqi sallachasini qo'shiqan edi.

Zaynab ham uncha xafa ko'rinxmas, qayin onasining buyruqlarini eski holicha bajarib yurar va hozirda uyga kirib olib mehmonlar kelib tushdi deguncha, oldilarig'a yozish uchun dasturxon yasatar edi.

O'zbek oyim hasharchi xotindan biriga tandirga o't qo'yishni buyurdi-da, o'zi Zaynabning oldig'a keldi:

- Dasturxoning bitdimi, bolam? — deb so'radi.
- Bitdi. Tashqarinining asali kamga o'xshaydir.

— Kam bo'lsa, darrav ombordan keragicha olib chiq, undan keyin xamiringga o'zing qara, Oybodoqning qo'li tegmas, xamir gup berib ketibdi, — dedi va darichadan ko'tarilib dasturxonlarni kuzatdi, — dasturxoning tuzik, varaqini esingdan chiqarma, — dedi va o'rta yo'lakda ko'ringan Yususbek hojini o'ziga imladи. — Beri keling.

Yususbek hoji boshida oq to'ppisi va egnida oq olacha to'ni bilan ustidan belini bog'lag'an edi. O'zbek oyim yonig'a sekin-sekin yurib keldi:

- Nima gap?
 - Dasturxonlarimizga bir qarab qo'ying-chi?
- Hoji parvosizg'ina qilib qarag'an bo'ldi:

- O'zingga yoqsa bo'pti, — dedi.
- Qassob aytkanmisiz, tag'in ular kelgandan so'ing shoshib qolmayliq.
- Qassob tayyor, hozir bo'g'izlatsaq bo'lmaydimi?
- Yo'q, — dedi O'zbek oyim, — osh egasi bilan shirin. Ha, aytkandek, qudagiznikiga yuborg'an kishigiz keldimi?
- Asal uchun shoshib borg'an Zaynab to'xtab qay n otasining og'zig'a qaradi.
- Borib keldi, — dedi hoji, — Alimbek dalasiga ketkan ekan, xotin qudalar kelishmakchi bo'lishibdir.
- Zaynab asalga ketdi. Hoji O'zbek oyimning yonig'a yurib keldi va sekin so'radi:
- Zaynab xafa emasmi?
- Nimaga xafa bo'lar edi.
- Axir, so'rayman-da.
- Tappa-tuzik, — dedi O'zbek oyim, — tashqarindizdan Oybodoq qutilayozdimi?
- Qutilib qoldi. Mahalladan ham uch-to'rtta kisni aytdim, oshni ko'proq qilish kerak.
- Xo'b.
- Hoji uyon-buyong'a alang'lab olg'andan key n so'radi:
 - O'g'ling qayog'da, ko'rinxmaydimi?
 - Tashqarida edi-ku.
 - Boya shuyoqqa kirgandek bo'lg'an edi.
 - Guzar-puzarga chiqg'andir, — dedi O'zbek oyiri. Oybodoq tashqarini yig'ishtirib kirdi. Hoji melmonxonaga chiqib ketdi. O'zbek oyimning amricha Oybodoq, Zaynab va hasharchi xotinlar kulcha yasashg'a olturdilar.
- Kun tushdan og'qanda hamma saranjom oling'an edi. O'zbek oyim to'yga boradirk'an xotinlardek yasanigan, egnida odimi xon atlas ko'ynak, boshida oq shoni dakana, ko'zida surma edi. O'zbek oyimning: «Kelin ni xor tutar ekan demasinlar, sen ham o'zingni tuzat», dek aytkani uchun Zaynab ham tamom ipaklarga ko'milt yasang'an, kecha erga tekkan yangi kelinlar suratiga kigan edi.
- Zaynabning onasi — Mohira oyim, opasi — Xusiro'yibi va yangasi Hanifanisolov ham kelishdilar. O'zbek oyimning ko'ngil tortar qo'shnilaridan Karina otin, Sharofat chevar va Mahinabonular ham yasanib-

tusanib chiqdilar. O'n chog'liq xotin bo'lishib sovutma-choq dasturxonga¹ o'l turishidilar. O'zbek oyim majliska—marg'ilonliq qudaning odamgarchilikni bilishidan, Otabekni Toshkanddan uylantirishga qarshi lom-mim demay, qaytag'a o'zi kuyavi bilan birga kelib, to'yni o'tkazib ketkanidan, Marg'ilondag'i obro'sidan va davlatidan bahs qilib aytar edi:

— Bechoraning boriyo'g'i peshonasidagi bolasi shu bizning kelinimiz. Otabekni o'z bolasidan ham yaxshi ko'rib, «O'g'lim bo'lsa shundog' bo'lar edi-da, mendan keyin hamma davlatim shuniki, ilohi omon bo'lsin», der ekan.

Mohira oyim allanuchkalangani holatda javob berar edi:

— Ha, aylanay quda, qars ikki qo'lidan chiqadir, deganlar... Buzoq yaxshi bo'lsa, ikki onani ham emar ekan...

Quyoshning qizdirishidan changi chiqib ketkan havlig'a suv sepib turgan Oybodoq tashqaridag'i guldir-guldirmi eshitdi va chopib mehmonlar o'l turg'an uyning darichasi yonig'a keldi: «Kelishkanga o'xshaydirlar», dedi. O'zbek oyim gapirib turgan so'zini yarim yo'lda qoldirib, o'rnidan turdi va mehmonlar ham unga ergashdilar. Zaynab bo'zarg'an holatda uyiga yugurib ketdi. O'zbek oyim boshliq xotinlar havli yuzasiga tushdilar. Mohira oyim qizi Xushro'yning qulog'ig'a nimadir shivirlab kulib qo'ydi. O'zbek oyim o'rtta eshikka borib yetmagan ham edi, narigi yoqdan qo'shnining bolasi yugurib kirib qoldi.

— So'yinchı bering, bek buvi, kennoyim keldilal!

O'zbek oyim cho'nchagiga qo'lini sohib besh-o'n pul olib berdi. Bola orqasidan Hasanali ko'rindi:

— Qani, oyi, ko'rmanani bering-chi, men sizning qochqoq keliningizni tutib keldim! — dedi va yo'lakka qarab: — To'xtang, to'xtang, ilgati men so'yinchimni undirib olay.

Yo'lakdan Oftob oyim ko'rindi. Paranjisi boshida, chashmandi qo'lida edi. Hasanali O'zbek oyim bilan tanishdirdi:

— Bu kishi qudachangiz — Oftob oyim bo'ladirlar.

O'zbek oyim Oftob oyim bilan salomlashib qu-

¹ Sovutma choq dasturxon — naridan beri tayyorlangan, supta dasturxon.

choqlasha ketdilar. O'zbek oyimdan keyin boshqa xotinlar uning bilan ko'rishib chiqdilar. Hammaning ko'z along-jaloni keldi. Kumushni axtarishar edilar. Kumush hali ichkariga kirgan emas. O'zbek oyimning ikki ko'z yo'lakda, Hasanali bir yo'lakka va bir O'zbek oyim qarab nima uchundir ko'zini qisib qo'yari edi. Xotin a bilan ko'rishiib chetda turgan Ostob oyim qudasi yonig'i keldi: «Uyalib turg'andir», deb kuldi. O'zbek oyin ku'l asirab yo'lak tomong'a:

-- Hoy, posha kelin! — dedi, — bizlar kutib qoldiq a uyalmang bolam! Hasanaliring ko'rmanasi bo'lsa tayyor!

Hasanali yo'lakka qarab imladi. Qip-qizarg'an holda Kumush ko'rindi: paranjisi qo'lida, qora atlas ko'ynal egnida, zangor latta mursak ustida, oq shohi ro'yn o boshida edi. Shahlo ko'zları kulimsirashka yaqin holda uyatlilik edilar.

Hasanali tanitdi:

— Mana bu kishi qayin onangiz — bek oyim bo'sladirlar.

Kumush salom berdi va qo'lida paranjisini yeunga tashladi, yugirib kelib o'zini O'zbek oyimning qucho g'ig'a oldi. O'zbek oyiri ham uni mahkam sicil quchoqlab olg'an, yuzidan shap-shap o'pib aylan bo'rgular va tikilib-tikilib nima uchundir yig'lar ed. Kutib turgan xotinlar, Mohira oyim, Xushro'y va Hanifalar Kumushni ko'tgan on bir-birlariga qarash lablarini tishlashdilar...

Qayin ona-kelin bir daqiqa chamasi ko'rishiib qoldilar. So'ngra Kumush boshqalar bilan bir-bi ko'rishiib chiqdi. O'zbek oyim har bir xotinni kene bo'lganini unga tanitib bordi. Eng keyin orqadan Zaynab ko'rindi. Chunki ul uydan endi chiqib kelgan edi O'zbek oyim kulib Kumushka qaradi.

— Qani, o'zing tani-chi, kim ekan bu?

Kumush hayron bo'lib qolmadidi... Ipaklar ichiga g'are bo'lg'an Zaynabka qarab olib, unga tomon adim tas'adi:

— Zaynab opam! — dedi. Zaynab ham kulimsiragi holda Kumushka yaqinlashib keldi... Ikki kundash «esonmisiz, omonmisiz, eson-omon yuribsizmi...» so'zları bilan ozorsiz qilib bir-birining yelkasiga va qo'litiq ostig'a qo'l yuborishdilar. Ular ko'rishiib turg'anda yo'lakdan Yusufbek hoji ko'riniib, qocha

dirg'an xotinlar o'zlarini chetka oldilar. Hoji ularning oldig'a — yuzaga chiq'ach, Oftob oyim salom berib ro'yomi bilan tomog' ostlarini o'rab oldi. Hoji qudachasi bilan so'rashib:

— Barakalla, singlim! Haytovur charchamay kelding-larmi, men sizlarni ovora qildimov, — deb uzr aytib kulg'an va uyalib borg'an qudachasig'a yengillik bergen bo'ldi.

— Qani, bek otasi, ko'rmanani bering-chi! — dedi O'zbek oyim Kumushni imlab.

Kumush uyalib zo'rg'ag'ina salom berdi va Yusufbek hojining yaqinig'a kelib bo'yin egdi. Hoji qo'li bilan Kumushning yelkasiga qoqib suydi va Kumushning manglayig'a tegizib olg'an o'z qo'lini o'pdi:

— Bizning Marg'ilonda ham shunday kelinimiz bor ekan-ku, biz bilmay yurg'an ekanmiz-da, — deb tevaragiga qarab kulindi va qo'lini duog'a ochdi. — Bizni shunchalik siylab kelibsizlar, bu yaxshiliqlaringiz bizdan qaytmasa, xudodan qaytsin. Olloh taolo yoshiarg'a tinch va barakatlik umr bersin. Illohim taqabbul duo'...

Hamma duog'a yuz siypashdilar. So'ngra Yusufbek hoji Kumush bilan Zaynabka qaradi:

— Men sizlarning ko'rishib turg'anlaringizni ko'rib juda quvondim, — dedi. — Mundan so'ng ham shu yo'sunda bir-birlaringizga egachi-singildek bo'lmoqlaringizni tilayman, — dedi va O'zbek oyimg'a:

— Qani, mehmonlarni ichkariga olinglar, — deb o'zi tashqarig'a burildi.

8. ZIMDAN ADOVAT

Shundan keyin O'zbek oyim olding'a tushib, qudasi bilan Kumushni uuga boshladgi. Ularning ketidan boshqa mehmonlar yurdilar. O'zbek oyim yo'l ustidan Oybodoqqa:

— Tezroq choyingga qara, bechoralarning aravada ichagi uzulg'andir, — dedi va Oftob oyim bilan Kumushka, — men sizlardan juda xafaman, — deb qo'ydi.

Oftob oyim Kumushka qaranib javob berdi:

— Aytsangiz, aytmasangiz biz juda uyatlik bo'lg'an-miz.

¹ Illohim taqabbul duo — ey xudoym, duolarimizni qabul et.

Uyning dahliziga kirdilar. O'zbek oyim ularni to'riq'a taklif qildi:

— Qani, yuqorig'a! — dedi.

Oftob oyim to'rga harakat qilsa ham, Kumush boshqa mehmonlardan uyalib to'xtadi, O'zbek oyim uning qistab tushdi:

— Iymanma, Kumush otin, bu kun-erta bizga yangi kelinsan, uchunchi kundan boshlab sen mug'ombirning boshimgda tegirmon yurgizishni o'zim yaxshi bilaman! — dedi. Oftob oyim va keyindagilar kulishdilar. — Yana hali sen manim sobunimga kir yuvib ko'rganing yo'q! — deb qo'ydi. Bu gal Kumush ham kulimsirab oldi. To'riq'a Oftob oyim va Mohira qudashalar olturdilar. Oftob oyimning so'liga Kumush, Kumushning yonig a Xushro'y, Mohira oyimning o'ngiga Hanifa, undan keyin Karima otin, Sharosat chevar va Mahinabonul u qator chizilishdilar. Eng oyog'da O'zbek oyimning o'zi olturdi. Karima otin qo'l ochib duo qilg'anidan keyin. O'zbek oyim «Xush kelibsiz» qildi. Mundan so'ng hanimaning ko'zi ittifoq qilg'andek Kumushka tushdi. Kumush uyalib yerga qaradi. Bir necha vaqt jim qolishni Mohira oyim Oftob oyimdan so'radi:

— Marg'ilondan yetib kelguncha ham juda bir yerga yetkandirsizlar?

— Uncha charchag'animiz yo'q, — dedi Oftob oyim, — o'zi Marg'ilondan Toshkandgacha arava yo'li o'n kunlidan ekan, biz charchamayliq, deb sekin-sekin o'n ikki kunda keldik.

— Yo'l loydir? — deb so'radi Mahlnabonu.

— Loy emas, — dedi Oftob oyim. — yo'l juda yaxsini ekan — ikki yoqda ko'm-ko'k maysa, qirlarda lolalar, yo'lning juda ham tomosha vaqtি ekan.

So'z navbatи O'zbek oyimiga keldi:

— Kelmaganlaringizda Otobekni endi sira han yubormasliqqa qaror qo'yg'an edim, — dedi, — boco xudo, o'g'lim, uch yildan beri oy sayin Marg'ilong a qatnab zerikmadingmi, endi ular ham kelsin axir, deb yo'lidan to'xtatqan edim.

Kumush Otobek ismini eshitkach, sekingga ko'tarilib qo'ydi. Oftob oyim Hasanaldidan hamma sirini o'rganib olg'an, shuning uchun O'zbek oyimning dovdishiga tushundi:

— Yuzimizga solmasangiz ham juda uyatlik bo'l-g'anmiz, — dedi.

Zaynab dasturxon ko'tarib kirdi va mehmonlarga «Xush kelibsiz» aytkandan so'ng dasturxonni yozdi. Dahlizdan — Oybodoq qo'lidan yasalg'an barkashlarni olar ekan, bir-ikki qayta yer ostidan Kumushka ko'z yubordi va Kumushning ko'zi ham uning keyingi qarashida to'qnashib oldi. Barkashlar qo'yilib bo'ldi. Oybodoq to'rt choydish choyni mis tekligi bilan kirguzib berdi. Zaynab choydishlar yoniga mehmonlarga choy quyish uchun o'ltirdi. O'zbek oyim chiqib borg'an Oybodoqni to'xtatib so'radi:

— Qassob kelganmikin?

— Boya kelgan edi. Oyimlardin fotiha olib bersangiz, qo'yni chiqarib berar edim.

O'zbek oyim qudachasig'a qaradi:

— Fotiha berasiszmi, quda!

Oftob oyim Mohira oyimg'a qaradi.

— Fotiha beringiz, oyi!

— Qo'y sizga atalg'an, — dedi Mohira oyim. — Fotiha berish sizning haqqingiz, biz bo'lsaq fotihani ko'b bergenmiz...

O'zbek oyim ham «siz bering» degandek qilib Oftob oyimg'a imladi. Oftob oyim uyalinqirab fotiha berdi. Oybodoq chiqg'andan keyin dasturxonga qaradilar va «oling-oling» bilan bir-birlarini qistasha boshladilar. Boyag'idek ko'bchilikning ko'zi Kumushda edi. Ayniqsa O'zbek oyim suqlanib unga qarar va tomoqqa qistar edi:

— Ol bolam, ol! Men tomoqdan uyalaturg'an kishini yomon ko'raman. Yoki eshikdan kirishingdanoq sansiray boshlag'anim uchun xafa bo'ldingmi?

— Xafa bo'lish enias, so'yindim, — dedi Kumush va dasturxonidan cho'qindi.

Oftob oyim:

— Sansirashingiz uch yildan beri Kumushni bolam, deb yurganingizni bizga ochiq onglatdi. Ayniqsa men buning uchun sizdan minnatdorman.

Karima otin:

— Kishi o'z bolasini sansiraydir, begonani ham sansirasin-chi.

Zaynab:

— Meni ham chimildiqli dan chiqishim bilanoq sansiragan edilar...

O'zbek oyim:

— Men yaqin ko'rgan kishinini sizsiray olmayman, — deb maxtang'an sumol bo'lib oldi. — Hoy Kumush, cl. jilla qurisa anuv varaqidan bir-ikkita ye, yuraging uzilg'andir.

Kumush uzr aytdi:

— Charchadim shekillik, — dedi, — ishtihom bo'-g'ilg'ang'a o'xshaydir...

O'zbek oyim kuldii:

— Ishtihong bo'g'ilg'an bo'lsa charchag'aningni ki emas, eringni sog'inganiningniki. — dedi. Birdan hamma kulib yubordilar. Zaynab ham kulguga ishtirok qildi. Ammo Kumush yuzini chetka o'girgan edi. Ehtimolki, qayin onasining zakovatiga ichidan tahsin o'qur edi.

O'zbek oyim Oftob va Mohira qudalarni dastu-xong'a qistadi:

— Oling quda, siz yoshlarni qo'yabering, bularni yigit asrasa, siz bilan meni tomoq asraydir.

Yana kulgi boshlandi. Oftob oyim o'zini tutolmay kular edi. Kumush ham ochiq kulib, kulgi orasida Zaynabka qarab oldi — Zaynab ham kular edi...

Kulgi bosilib tushkandan keyin, Zaynabning yangasi Kumushdan so'radi:

— Begingiz bilan ko'rishmaganingizga qancha bo'ldi?

Kumush dahshatlanib onasig'a qaradi. Oftob oyin javob berdi:

— Uch oy shekillik.

Xushro'y o'zining zolim ko'zini o'ynatdi:

— Ha, bo'lmasa xolam aytkanlaridek ishtihongiz bo'g'ilg'ani o'shaniki.

— To'g'ri, to'g'ri! — deyishdi xotinlar.

— Men o'zim bilaman, — dedi O'zbek oyim, — jo'rttaga Otabelki uch oy to'xtatib qo'ydim-ku, axir!

Kumushning ko'nglidan kechdi: «Aniq bilasiz, jo'rttaga to'xtatdingiz!»

Oftob oyim kulib javob berdi:

— Jilla uniki bo'lmasa kerak. Manim ham ishtihon bo'g'ilg'andek...

O'zbek oyimning esiga Otabel tushkan edi.

— Hoy, aytkandek, Otabelki ko'rdingizmi? — deb Oftob oyimdan so'radi:

— Yo'q.

O'zbek oyim Zaynabka qaradi:

— Tashqaridamikin?

— Yo'q emishlar... — dedi Zaynab.

O'zbek oyim ajablandi:

— Boya otang ham so'rag'an edilar... — dedi, — qay-eqqa ketkan ekan, aqlsiz... Ertalab senga hech narsa demabmidi?

Kumush Zaynabning og'ziga tikildi, Zaynab ham unga qarab oldi:

— Ertalab mendan ust to'nlarini so'rag'an edilar, — dedi, — men to'nni berib qayoqqa borishlarini so'rag'animda, bir joyda ishlm bor, degan edilar...

Zaynab zimnan Kumushni chaqib oldi. Kumush loy kabi bo'shashib, Ostob oyim ham og'ir tortdi. Zaynabning qarindoshlari kulgan sumol bir-birlariga qarashib oldilar. O'zbek oyim oradan o'tkan sirni payqadi: «Birarta zarur ishi chiqg'andir», dedi. Shu vaqt darichadan Hasanali ko'rindi, qo'lida bir mesh qimiz ko'targan edi, darichadan turib mehmonlarni «Xush kelibsiz» qildi¹ va qimizmi uzatib Ostob oyimg'a qarab kuldil:

— Qimizni kuyavingiz sizga kirgizdi.

Ostob oyimning hushi o'ziga kelib, Kumushning yuziga qon yugirdi. Anovilar bo'lsa, endi bularning holiga tushib bo'zrayishdilar.

Qimiz bilan yengillashkan O'zbek oyim Hasanalidan so'radi:

— Qachon keldi?

— Hozir.

— Qayoqqa yo'qolq'an ekan, ahmoq?

Hasanali izoh berdi:

— Kecha hoji unga ish buyurg'an ekanlar. Bilmadim, kecha nima bilan ovora bo'lib xizmatni unutkan va bu kun ertalab esiga tushib mehmonlar kelguncha borib kelarman, deb shunga ketkan ekan. Boradirg'an joyi uzog'roqda bo'lib, kechikkan va yo'lidan kelaturib bu gunohiga ikki mesh qimiz olg'an... Hali qimizni menga berib: «Kirib aytинг, juda uyatlik bo'ldim, kechirsinlar», deydir, — dedi va kuldil.

Karima otin:

— Kechirilmaydir, qimiz o'zi nima degan gap, — dedi.

¹ Xotinlar orasida quldan qochish yo'q edi (*mual.*)

Ostob oyim mehmonlarga qarab chiqq'andan keyin Hasanaliiga kulib javob berdi.

— O'zimiz juda cho'llab kelgan edik, shuning uchun kechirdik.

— Balli-ballil — dedi Hasanali. — Men kechirganingizni chiqib aytaman.

— Chiqib aytning, — dedi Ostob oyim.

— Siz-chi? — deb so'radi Hasanali Kumushdan.

Kumush baqadek qotib o'lтурган Zaynabka qaradi va uyalinqirab javob berdi:

— Men ham kechirdim...

— Sizning ikki boshdan kechirishingizni o'zim han bilar edim, — dedi Hasanali. Bo'g'oz-qisir uy ichiga kulgi bosdi.

Kulgidan so'ng O'zbek oyim:

— Nega o'zi kirmadi? — deb so'radi.

— Qayin otasi bilan so'zlashib o'lturibdir...

Hasanali ketkandan keyin O'zbek oyim Oybodoqqa qimizni mis tog'orag'a bo'shatishka buyurdi. Qo'shilib tayyor bo'lg'an edi. O'zbek oyim qudachasini qar'yini so'radi:

— Nima buyurasiz?

— Mendan so'rab o'lurmang, mehmonlar niman xohlasalar biz ham o'shangay yormiz.

O'zbek oyim tomoq buyurish uchun havliga tushdi. Zaynab mis tog'orog'a ag'darilg'an qimizni cho'michlar kosalarga quyib mehmonlarga tutdi.

9. HOJI ETAK SILKKAN

To'rda qucidor, uning yonida mahallaning imomidan Yunus Muhammad oxund, yurt og'asi Pirmazar jallodi va Sotiboldi otlig' yana bir keksa o'lurar edilar. Pirmazar jalloding yonida Otabek va Sotiboldi akaning qatoridagi Yusufbek hoji edilar. Oyog'da Hasanali meshdan qinasi quyar edi.

So'z to'rtinchchi kuni bo'lib o'tkan qipchoq qirg'ina ustida ketib, Yusufbek hoji bu to'g'rida so'zlar edi.

— Men biz xalqning odam bo'lishimizdan tamon umidimni kesib qo'ydim... Esimni tanig'animdan bosh amal demay, mansab demay faqat shu musulmon a

Hagarikardan jalledlik qilib, hozirda bu kasbm tashlag'au. Ammo jalol laqabi qolgan (*emual*).

manfaatini ko'zlab kelib, oyog'ida o'zini qushbegi, mingboshi olg'an uch-to'rtta manfaatparastlardan go'yo yosh bola kabi aldandim... Ululamir bo'lg'an kishi ham shu manfaatparastlarning xarob fikrlariga quloq berib, bizdek odamlardan bu to'g'rida bir og'iz kengash so'rashni unutdi. Holbuki. Musulmonqul balosidan uni najotka chiqarg'uchilarning bittasi biz edik. Natijada eresa so'zi -- so'z, kengashi -- kengash bo'lg'anlar shu uch-to'rtta kalla buzarlar bo'lib, bizga o'xshag'anlarning darajamiz yosh boladek aldanish ekan...

Yunus Muhammad oxund uning so'zini bo'ldi:

— Ey hoji, — dedi, — hamma fasod ululamirda, agar ululamir durust odam bo'lsa, uch-to'rtta muttahamning yomonlig'i hech qayerg'a bormas va buncha gunohsiz bechoraning qoni o'rinsiz to'kilmas edi. Janobi payg'ambari xudo hadisi shariflarda aytadirlarkim, «Bismillahir-rohmanir-rohim qola an-nabiyu alayhissalom: Izo vasada al-amru ilo g'ayri ahlihi fantazir as-soata, ya'ni ul sarvari koinot marhamat qilurlarkim, agar bir qavmning ishi noahl odamg'a topshirilg'an bo'isa, bas, o'shal qavmning qiyomatini yaqin bil, ya'ni halokatiga muntazir bo'l». Bas, bizning korlarimiz ham ko'b fursatlardan beri noahl odamlarning qo'lig'a qolib va har zamon ul nobakorlar bizlarning boshimizg'a anvo'i kulfatlarni soladirlar. Ilohi kori badlari o'z boshlari birlan daf bo'lg'ay.

— Saddaqta yo rasulilloh', — dedi hoji va hadisni takrorladi: — «Izo vasada al-amru ilo g'ayri ahlihi fantazir as-soata» — voy bo'lsin biz badbaxtlarning holiga, — dedi. Bir oz ma'yuslanib to'xtadi va domla tarafidan bo'lingan so'zini shu gaplar bilan tamomladi:

— Shu kungacha bo'lmag'anlarg'a bo'lishmoqchi bo'lib umrimning nihoyatiga yetib qoldim, — dedi. Soqolini tutamladi. — Bu soqol shu el qayg'usida oqardi. Bu ko'ngil shu manfaatparastlar ta'sirida qoraydi. Yoshim oltmish beshka yetib bir vaqt bo'lsin ibodatimni janobi haqqa bevosita yo'naltirg'animni va ko'ngil ko'zim ochilib qilg'an sajdamni xotirlay oimayman. Bu aldanishim eresa, haq tarafidan bir tanbeli, bo'l-mag'anlarg'a bo'lishmoqchi bo'lg'anim uchun bi kinoyadir. Endi mundan keyingi besh kumlik umrim

Saddaqta yo rasulilloh' — to'g'ri ayidilg'iz, yo payg'ambor.

dunyo mojarolaridan etak silkib to'sha'i oxirat tador k - ni qilmog'im uchun g'animat ko'rinadir.

Bu so'z majliska bir ma'yusiyat berdi. Ko'b vaqt hammalar sukulda qoldilar. Hojining gapi ayniqsa Pirnazar akaga ta'sir qilg'an edi. Ul o'z humari ruhi a mulohazasini so'zladi:

— Yomonlarni bitta-bitta, terib-terib bosh kesma - dan elni tinchitish qiyin, — dedi.

Bu so'zdan keyin majlis ahli hojining og'zig'a qarad - lar. Hoji kulib qo'ydi, bir ozdan keyin:

— To'g'ri aytdingiz, jallod, — dedi, — bu taqdi'a yoningizda o'lтург'an bizning o'g'ulni ham ko'makingi - ga chaqira olasiz...

Hamma kulib yubordi. Qutidor yer ostidan Otabekka kulimsirab qaradi. Otabek dadasining kinoyasiga tushu - nib qip-qizil lavlagidek bo'ldi. Yaxshiki qutidor va Hasanalidan boshqa hech kim bu kinoyaga tushunmas ed.

Pirnazar aka jiddiycha Otabekka qaradi.

— Otabek menga o'xshag'an jallodkina emas, anii i lashkar bo'la oladir. Siz fotiha bersangiz va Otabek an r bersa men xudo haqqi yomonning boshini olishdan qay - sam, — dedi.

— Bizning kattadan-kichigimizning, — dedi hoji, -- topqan-tutqanimiz faqat bosh olish... Biz o'ylaymiz k , go'yo bosh olish bilan olam tinchiydir va biz o'z xohlag'anumizni qila olamiz. Tuzik, jallod aytkanidej , yomonning boshini olmoqqa men ham qarshi emasna i va lekin buning nozik shartlari bor: avvalo manfa a i shaxsiyatsidan kechib, faqat el baxti uchun bosh tikkal - lar jamoasi kerak va bu jamoaning o'z maslaki yo'ldi kuzatkan ma'lum bir nishonasi bo'lmog'i zatur. Ana shundan keyin haligi nishonaga qarab intilishda oy os' ostig'a elashkan cho'p-xaslarni supira borish loz n . Mana shundagina to'kilgan qonlar o'rinnlik va mashtu , berilgan boshlar chin qurbon hisoblanadirlar. Yo'qsa , sizning bosh olishingiz ham anovilarning qirg'inidan fai - qlik bo'lolmas, — dedi va bir oz to'xtab olg'anidan ke ni afsuslandi, — shu yoshg'a yetib bu xalq orasida ha iqi jamoani uch-to'rt nafardan ortiq uchratolmadim, afsus

Yana birmuncha gaplar o'tkandan keyin hanimala i masjidga chiqib peshinni o'qub kirish uchu qo'zg'aldilar. Otabek ham ko'bchilik bilan bi ga qo'zg'alg'an edi, Hasanali uni to'xtatdi:

— Siz to'xtangiz, Otabek, — dedi. Kishilar havli yuziga tushkandan keyin, — ichkariga bir kirib chiqmasangiz ayb bo'ladir... Boyag'i ishingizni bo'lsa zo'rg'a yolg'on-yashiq bilan ularning ko'nglidan chiqardim.

Otabek nihoyatda bo'shashqan holda qaytib o'mniga o'lturdi:

— Mayli, bo'lmasa... — dedi.

10. HASANALINING HIYLASI

Kishi ortiqcha qo'rqqanda gangib a'zosi harakatsiz va og'riq holga tushadirkim, albatta buni biz qattig' qo'rqqandan deb bilamiz. Darhaqiqat, bizning qarshimizg'a yo'lbars chiqsa, biz qattig' qo'rquamiz, chunki bizni o'lum kutadir, inson uchun dunyoda o'lumdan qo'rquunch narsa yo'q. Binoan alayhi biz bundagi qo'rquvni tabiiy hisobiaymiz. Ammo qizig'i shundakim, bizni dunyo baxti kutkanda, bizga saodat bashorati berilganda nega biz o'lum kutkandagi holga tushamiz va uziyi tashkilotimiz (o'rgamizmamiz) birinchidagi holatni kechiradir?

Otabek ham hozir shu keyingi holatka tushkan edi. Erta bilandan boshlang'an bu holat Hasanalining keyingi so'zi bilan tamom bir dahshat kasb etdi va hushsizlarcha o'lturib qoldi.

Hasanali kirgandan so'ng qilinadirk'an muomalani ta'lim berdi:

— Onangiz bilan Zaynab anovi mojarolaringizdan xabarsizdirlar, buni qayin onangiz bilan kelinga ham uqdirib qo'yg'annian. Ular bilan so'rashib, so'zlashganingizda, go'yo uch oydan berigina ko'rishmagalardek bo'lingiz.

Otabek bo'zarib entikdi:

— Ul-ku oson... — dedi.

— Qiyini qaysi?

— Shu choqg'acha tushunmaditingizmi?

Hasanali Otabekning yuziga uzoq tikilib qoldi...

— Yigit emasmisiz, ey barakalla.

— Yigitlik bilan yurakni to'xtatish...

Hasanali ham o'ylab qoldi. Darhaqiqat, Otabekning hozirgi holi nozik edi. Hasanali bir necha qayta bosh qashinib va soql tutamlab o'ylandi. Nihoyat, o'zicha kulindi:

— To'xtang bo'lmasa, — dedi, — men bir ish qil y -
ki...

— Nima ish qilmogchisiz?

— Siz hozir so'ramang, ammo shu daqiqadan bos -
lab ixtiyorningizni menga topishtiring.

Otabek kuchlanib kului:

— Nima, axir? — deb yana so'radi.

— So'ramang, — dedi Hasanali, — siz tinchka
tahoratingizni olib, namozingizni o'quy bering.

Hasanali shu so'zni ayrib mehmonxonadan chichdi.
Otabek Hasanali tarafidan tashir etilgandek, turib talic -
rat oldi va mehmonxonaga kirib «tarobih» boshladi.
Oradan yarim soat chamasi vaqt o'tkan edi, Hasanali
ichkaridan chiqib keldi.

Otabek esa hanuz ruku'da¹, sujudda² edi.

— O'qub bo'lmaidingizmi? — deb so'radi darichadani.

Otabek yonig'a salom bermasdan unga qaradi. Bu
holga Hasanalining kulgusi qistab kelsa ham, o'zi i
zo'rg'a to'xtatti:

— Qani, men bilan yuring.

— Qayoqqa yuraman.

— Ichkariga.

— Tag'inmi?

Hasanali kului:

— Endi kirsangiz bir martaba bo'ladir, — dedi.
Siz... hozir o'rta yo'lakdan sekingina manim uyinga
kirasisiz... Xotinlar namoz o'qub yotibdirlar, sizni hech
kim ko'rmaydir. Siz kirgandan keyin men eshikni ustur -
gizdan yopib olaman-da, bir ozdan so'ng oldingizga
kelinning yolg'iz o'zini kirguzaman... tuzikmi?

— Tuzik...

— Qani, turing tezroq!

Otabek turdi. Uchrashishka hali anchiagina vaqt bo',
shuning uchun uning yuragi tinch sumol edi. O'niga
yo'lakka kirdilar. Oldinda borg'an Hasanali to'xtadi va
uning eshigini ko'rsatib «o'timg!» dedi. Otabek uning
aytkanicha qilib o'zini uyga oldi. Hasanali Otabekni
uyga kirguzgandan so'ng kelib eshikni qiyaroq ravisidu
yopdi va darichani narigi uydan qarag'anda kishi ko'rni-

¹ T a s h i r -- sehflangan.

² R u k u d -- namozda ikki bukilib turish.

³ S u j u d -- boshti yerga qo'yish.

maslik qilib qilyg'och ochdi. Shiundan keyin ul o'zicha nimagadir kulimsirab xotinlar oldiga ketdi.

Otabek kirguzilgan Hasanalining uyi Oybodoq ona tarafidan tozag'ina yig'ishtirilib, o'rta hollik kishilarining uyidek asbob, jihozlar bilan ziynatlangan edi. Devorlar ganchlangan, shiplar sirlangan, oyog' osti alvon gullik kiyiz bilan to'shalgan va taxmong'a kirpo'sh ko'rpalari osilg'an edi. Otabek kafshini dahlizga yeshdi-da, uy bo'yicha bir-ikki qayta yurindi va entikib nafas oldi. Shu vaqt taxmong'a osilg'an kirpo'sh o'z-o'zidan qimirlag'andek bo'ldi. Bu qimirlashni Otabek payqamadi. Haligi qimirlag'an kirpo'sh birdan ochilib ketib Otabek cho'chidi... Birav taxmondan unga qarab kulimsirab edi. Otabek titrar edi... Bir ozdan so'ng ikkisi ham o'zlarini birmuncha to'xtatdilar-da, bir-birlariga tomon yurishib keldilar va so'z-sizg'ina quchoqlashdilar... Otabek sunbul islik sochlardan ruh olar, Kumush go'yo uning bag'rig'a singib ketkan edi. Bu hol bir daqiqa chamasi davom etkandan keyin bir oz ajralishqan ko'y'i uyning oyog'ig'a yurib bordilar va tiza-batiza o'lurdilar... Birisi ham so'zlay olmas, faqat termulishar edilar. Necha daqiqag'acha shu holatda bo'ldilar. Nihoyat, Kumush kulgi aralash ko'ziga yosh oldi.

— Siz... qochqoqsiz, — dedi.

— Siz...

— Men?

— Siz quvloqsiz.

— Ajab qilaman, — dedi Kumush va shapalog'i bilan erining yuziga sekingina urib qo'ydi.

— Bu yoqqa ham...

— U yoqqa Zaynab ursin.

— Zaynabning... urishka haqqi yo'q.

Kumushning ko'zida haligacha ko'rilmagan bir shodliq o'ynadi:

— To'g'ri aytasizmi?

— To'g'ri aytaman!

— Mana bo'lmasa, — dedi Kumush. Otabekning ikkimchi yuzini ham silagandek qilib qo'ydi. Yana kulimsirashib, termulishib qoldilar...

— Biravning g'amida kuyib qaridim, — dedi Kumush.

— Bekor aytasiz... Meni aysangiz to'g'ri.

- Siznimi? — dedi Kumush. — Siz endi qirchillat-siz!
- To'g'ri gapirmadingiz.
 - To'g'ri gapirdim.
 - Ammo siz...
 - Men?
 - Keyin aytaman...
- Kumush o'pkaladi:
- Aytimg' hozir, — dedi va jodu ko'zini allaqan i y holatka qo'ydi. Otabek javob o'rniда Kumushning yuz-dan o'pdi... Kumush o'zini qutqazib o'rniдан turdi.
 - Yaxshi qoling endi.
- Otabek tushunolmay unga qaradi:
- Nima bo'lди sizga, qayoqqa borasiz?
 - Marg'ilong'a...
 - Bu kun kech bo'lib qoldi, ertaga ketarsiz.
- Kumush kulib Otabekning yuziga urdi:
- Bizning ovloqda ko'rishkanimizni, — dedi, — oyim va Hasanali otamdan boshqa hech kim bilmaydi, ayniqsa Zaynabingiz bilsa yaxshi emas.
 - Bilsa nima qiladir?
 - Hech narsa qilmaydir... Yaxshi emas-da, — dedi, — bir ozdan keyin chiqib oyim bilan so'rashin, kirmaganingiz uchun qayin onalaringiz so'yinishib o'lvi-otiptilar.
- Kumush yana bir kulib qarag'andan keyin uydan chiqdi. Otabek endi tamom o'zini bosib olgan, endi ji yurak urishi faqat haligi farishta tomong'a oshiqibqit edi. O'zi yolg'iz qolq'andan so'ng nimaga bo'lsa iljaydi va Hasanaliga ilgarigidan ham quyuqroq o'zida muhit-bat sezdi. Shu daqiqadan boshlab kechiradirgan mas'ud kunlarini tasavvurdan ojiz va Zaynab to'g'risida o'ylab ham qaramas, boshqa gap esiga-da kelmas edi. Oradon Kumushning uyga kirib olishi fursat o'tkandan keyin, uydan chiqdi va parvosizcha mehmonlar o'llturgan uza bordi. Uning kelishini o'z uyidan ko'rigan Zaynab yug-gancha Otabek orqasidan mehmonlar oldig'a kidi. Uydagilar Otabekni ko'rish ila o'rinnaridan turgan aq, faqat O'zbek oyim «hap» etkancha o'llturar edi. Otabek Ostob oyim bilan ko'rishdi... Ostob oyim uni quchoqlab

Qirchilla shi — odatda qorq'a aytildi. Masalan, qattig' so'ndan yoqgan qor qirchillaydir. Shundan obbi, aym yetilgan yigit u ni qirchillama vigit, deydiilar (*mutal*).

yuzidan o'pdi va ko'ziga yosh oldi... So'ngra kichkina qayin onasi bilan, Zaynabning opasi va boshqalar bilan so'rashib chiqdi va kulimsiragan holda Kumushka «esonmisiz...» deb qo'ydi. Kumush ham «shukur» deb kulindi. So'rashish tamom bo'lg'andan keyin o'lturishdilar. Otabek onasining yonig'a, Zaynab uning yonig'a o'lturdilar. Kumush Zaynabning bu qilig'ig'a g'ijinib birikki qayta yer ostidan unga ko'z yubordi.

Fotiha o'qilib kuyav qayin onag'a uzr aytdi:

-- Avvalo sizlar kelguncha qaytarman, deb ertalab bir gunoh qildim. Undan keyin mehmonxonadan qo'z-g'alolmay ikkinchi uyatka qoldim...

Oftob oyim:

— Belamizaikini aybi yo'q.

O'zbek oyim:

— Qimiz kirguzib qayin onangning og'zini ho'llam-ag'aningda nax balog'a qolib eding, bolam.

Kulishdilar. Karima otin:

— Kumushoy bo'lsa, sen erimni yashirg'ansan, deb Zaynabning engka-tengkasini chiqardi.

Yana kulgu bir-biriga elashdi. Zaynabning boyag'i ishiga Kumushning g'ashi kelganini aytilmasa, hozir ul ham juda ochilg'an, kular va yer ostidan Otabekka ko'z qirini tashlar, Zaynab bo'lsa Kumushni ta'qib etar edi. Majliska bir oz jumjilik kirgandan so'ng Otabek ham o'z tomonidan bir kulgu to'qumoqchi bo'sib, Zaynab bilan Kumushka qarab oldi:

— Men bir ishka hayronman, — dedi.

— Nimaga? — deb so'radi Mohira oyim.

— Nega Zaynab semizu Kumush ozg'in?!

O'zbek oyim javoblandi:

— Buning hikmatini mendan so'ra, bolam, — dedi, — Kumushning o'zingga o'xshash serfikr ko'rindadir, Zaynab bo'lsa menga o'xshash quvnoq.

Otabekni o'ziga o'xshatqani uchun Kumush qayin onasidan rozi bo'ldi. Ammo Zaynab o'zini Otabekdan chetka qoqqani uchun O'zbek oyimga g'ijindi.

O'zbek oyimning bu fikriga Karima otin qarshi tushdi:

-- Yanglishdingiz, oyi, — dedi, — bundagi farqni Yusuf-Zulayho qissalarini o'qug'an kishi biladir... Uch oy degan fursat ozg'ina vaqt emas, Kumush xonimning ozg'ani sog'inishniki!

Karima otin qosh qo'yaman, deb ko'z chiqarayozil
Ya'ni Otabek bilan Kumushni Yusuf-Zulayho²
o'xshatib, Zaynab va qarindoshlarini o't ichiga tas
lag'an edi.

— O'zbek oyimniki to'g'ri, — dedi Mohira oyim, —
Zaynab quvnoq, Kumushnisa manim ko'zimga ham ser
fikrga o'xhab ko'rindirlar...

— To'g'ri-to'g'ri, — dedi Xushro'y.

Kumush bilan Oftob oyim oradan kechkan sirg
tushunib jim o'llturar edilar. Kumush yer ostid u
Otabekka rizosizcha ko'z tashladi.

— To'xtanglar-chi, — dedi Otabek, hamma unq
qaradilar, — hech qaysilaringiz ham topolmadingiz.

— Topolmag'an bo'lsaq o'zingiz aytning! — ded
Sharofat chevar.

— O'zlaringiz topolmag'andan keyin men aytib nira
qilay?

— Men topdim, xax shayton! — dedi Karima otin, —
Qizil gulning ham o'z oldig'a, oq gulning ham o'
oldig'a isi bor, demakchi!

Hamma birdan kulishib:

— Xudda-xudda! — deyishdilar.

Otabek kulib o'midan turdi va «topolmading z
topolmadingiz» degancha uydan chiqdi. Kumush bil u
Oftob oyimning ko'ngillari birdek bo'lsa ham bu kastif
dan keyin Zaynab bilan Mohira oyim anc u
yengillashdilar. Bu qiy-chuv orqasidan mehmonlarga
quyuq-suyuq berildi.

11. KUMUSHNING SO'Z O'YUNI

Shomga yaqin mehmonlar tarqalishdilar. Mehmon
xonada hoji, qutidor, Hasanali va Otabek qolq'an edil u

Ichkarida O'zbek oyim mehmonlarni kuzatib bo'l b
Kumush bilan onasidan ho'ppak¹ olar edi.

— Men sizlardan juda xafa bo'lg'an edim. Sizlarn
churuk lattaga tugib, tokechag'a tashlash darajasiga yet
gan edim. Nahotki uch yil bo'lsayu — bir yo'li o'z bil
gularingizcha kelmasaflaringiz. O'g'slim bechora o'
o'tmasdan bo'zchining mokisidek qatnab tursa... Adi
manim ham o'zimga yarasha ohro'm bor. Toshkandda

¹ Ho'ppak — gina, o'pka.

kimsan, Yusufbek hoji deganning ko'chiman'. Xudo-yorxon ham bir kun kechasi kelib bizga mehmon bo'ldilar... Qushbegining uy ichlari bo'lsa, bir ishni manim kengashimsiz qilmaydirlar... Shuncha obro' ko'rgan bir kishi kelib-kelib nahotki o'z qudasidan va kelinidan munschalik obro'sizlik ko'rsa... Shahardagi kattadan kichik ertayu kech qulq-miyamni yeidirki, hoy, marg'ilonliq keliningiz keldilarmi, nega shundog' keliningiz bo'laturib Marg'ilong'a tashlab qo'yibsiz? Men bo'lsam hech so'z topolmag'anidan aytaman: — Kelinimning onasi kasal emish... Ikkinchisini vaqtida: — Kelinim bechora munglug¹... deyman. Endi ko'rsam miltiqning o'qidek, pushti gulning to'qidek kelinim bor ekan... Men bu adabsizga tag'in o'zim o'lturgan uyimni bo'shatib beribman-a, — der edi.

O'zbek oyimning dali-g'uliligidan Ostob oyim va Kumush unga juda o'zlashib olg'anlar, uning so'ziga goh kulib, goh uzoq aytar edilar. Hozir uyda Otabek bo'limg'ani uchunumi, nimadan bo'lsa ham har nuchuk Zaynab o'z uyida kuymalanishib yotar va mehmonlarni O'zbek oyimning tanho o'ziga tashlag'an edi.

Tokchalarga sham'lar yoqilib, vaqt xuftanga yaqinlashib qolq'andan so'ng uyga Otabek kirdi. Ul kirgandan keyin Ostob oyim bilan O'zbek oyim ular oldida o'ltirishni eb bilmadilar-da, sirlashish uchun boshqa uyga chiqib ketdilar. Ularning chiqib ketishini kutib turg'andek, qo'lig'a bir choydish choy ko'targani holda Zaynab kirdi va Otabekdan choy ichib, ichmasini so'radi. Otabek ichmayman, deb javob bergan edi, Kumush orag'a tushdi.

— Men ichaman, o'zingiz ham o'lturing.

Zaynab uncha qistatmadni, o'lturib Kumushka choy quyib bera boshladidi. Kumush uni so'zga solib so'radi:

— Manim balo-qazodek yetib kelishim uchun xafa bo'lgandirsiz?

Zaynab Otabekka qarab oldi:

— Nega xafa bo'lay, — dedi. — siz kelmaganingizda ham o'zlarini borar edilar...

— Bormas edilar! — dedi Kumush. — Men bilan urishib kelgan edilar...

¹ K o' ch — yuk, xotin (ko'chma ma'noda).

² M u n g l u g — ojiz, muhitpar.

Otabek Kumushka yer ostidan kulib qaradi, Kumush ham kulib javob berdi.

— Shu kishi birav bilan urishadirlarmi? — dedi Zaynab. — Ikki yildan beri menga bir og'iz qattig' so'z aytkanlarini bilmayman...

— To'g'ri aytasiz, — dedi Kumush, — bu kishi emas, men urishkan edim... Bu kishida sira gunoh yo'q va arazimizga bir to'ng'uz sababchi bo'lg'an edi.

— Kim balo ekan ul? — dedi Zaynab.

— Bizning shaharning eng yaramasi, — dedi Kumush va Otabekdan so'radi, — siz eshitdingizmi, yaqinida o'shani bir bek o'ldiribdir?

Otabek kulimsiradi:

— Eshitdim...

— O'sha bekning haqiga eshitkan kunimdan beri du e qilib kelaman...

Zaynab so'radi:

— Sizlarda qanday dushmanlig'i bor ekan?

Otabek «endi nima deysan» degandek qil b Kumushka qaradi. Kumush bo'lsa parvosiz javob berdi:

— O'sha to'ng'iz uylanmakchi bo'lib manim bir o'rtog'img'a sovchi qo'yib yurar edi... Men era o'rtog'imi niunga tegishdan aynatkan edim. Aynatishi r halig'i to'ng'uzning qulog'ig'a yetib meni bu kishi a chaqibdir. Bu kishi bo'lsa, nega biravni o'rtasiga tushasan, deb mendan xafa bo'ldilar...

«Bu kishi» Kumushning yolg'on uyushdirishida r kuldii, Zaynab ersa erini oqlab tushdi:

— Ayb sizda ekan, — dedi, — siz ham nega biravni ing o'rtasiga tushasiz?

— Ayb mendalikka menda, — dedi Kumush va Otabekka qaradi. — Nafsilamriga qarag'anda ayb bizning oramizg'a cho'p bo'lib tushkan xolaming qizi Zaynabda, shundog' emasmi? — deb so'radi.

Otabek sachrab Kumushka yuz o'girdi:

— Bu o'itag'a Zaynabni nimaga kelturib tiqasi, endi?

Kumush kuidi va eski holini buznadi:

— Siz hovliqniang, bek, — dedi, — tunovi kun xolamnikiga borg'an edim, xolam qizi Zaynabdan shikoyat qilib hamma gapni Homid cho'chqanir g qulog'ig'a yetkizguchi o'z qizi Zaynab gumbaz bo'lg'anini birma-bir ayrib berdi, bildingizmi?

Otabek zo'rg'a-zo'rg'a xaxolashdan o'zini tutib qoldi:

— Nima bo'lg'anda ham ayb sizda, nega boshda o'zingiz bu ishka aralashdingiz, axir? — dedi.

Zaynab:

— O'zingizning aralashishingiz chakki-da, — deb qo'ydi.

Kumush jiddiy tus oldi:

— Siz aytandek Zaynab gumbazda ham ayb yo'q, menga qolsa hamma gunoh bek otam bilan xon oyimda,— dedi. — Orzu-havaslik joyni qidirmasdan qizlarini bir kishiga berib qo'ya qolsalar — albatta bu savdolar yo'q edi... Nahotki ikki yildan beri necha bechorani zir qatnatib ovora qilsalar, Toshkand qishlog'i bilan Marg'ilonning orasi ozg'ina yo'lmi, axir?

Otabek xaxolab yubordi:

— Hamon aybni o'z bo'yningizga olmaysiz, astag'firulloh...

Zaynab Kumushdan:

— Bek otangiz bilan xon oyingiz kim?

— Haligi men aytkan o'rtog'imning ota-onalari...

Orzu-havas qidirib bechora qizlarini qaritib qo'ydlar.

— Nega siz tayyor kuyavdan o'rtog'ingizni aynatdindigiz?

— Davlati bo'lsa ham o'zi teri namoyish edi... Kishi davlat uchun erga tekkandan yerga teksin...

— Albatta, — dedi Zaynab.

Otabek Kumushning so'z o'yuniga ajablanar va hoy shayton, degandek unga qarat edi.

Kumush yana tinchiy olmadı:

— Bizning urishib qolishimiz uchun Karim sandiq-chining ham daxli bor, — dedi.

Otabek jo'rttaga so'radi:

— Qanday daxli bo'lsin. Sizga qolsa, butun shahar daxldor ekan-da?

— Shoshmang jonim, — dedi Kumush, — nega o'ylamay-netmay eshigiga bosh urib kelgan bir yigitni quvlab soladir?

— Astag'firulloh... uning quvlanishig'a ham Homid sabab bo'lg'an. Homidning yomonlig'ig'a ersa siz sabab bo'lg'ansiz...

Zaynab nimadir so'ramoqchi bo'lg'an edi, Kumush unga yo'l bermadi.

— U ham emas, bu ham emas, — dedi, — hamma i xudoning taqdiri.

Otabek:

— Ana endi to'g'ri aytdingiz.

Kumush:

— Ikki o'rtada dum qidirib qulogdan ham ajralg'an puchuq oyimning holi ham xudoning taqdiri!

Otabek kului. Zaynab keyingi so'zlarga tushuna olmag'an, shunga ko'ra Kumushdan izohlar olmoqchi edi. Kumush unga izohlar uyushdirishni xohlamag'anlic-dan so'zni chetka chalg'itib yubordi:

— Necha yoshqa kirdingiz, Zaynab opa?

— O'n to'qquzg'a shekillik.

— Hali siz bola ekansiz, — dedi Kumush.

— Siz nechaga kirdingiz?

— Meni so'ramang, men endi qarib qoldim...

Zaynab unga hasadlanib qaradi va kuchlanib aytdi:

— Hali yoshqa o'xshaysiz-ku.

— Necha yoshqa kirgan deb o'ylaysiz?

Zaynab Kumushning to'lib yetmagan gavdasiga va o'n olti yoshlar chamaliq g'ubor tegmagan husmiga hay-ron bo'lib, mulohazasini aytishdan qo'rqi. Zaynabka qolsa ehtimolki Kumush o'zidan ham yosh chiqar edi.

— Men qayoqdan bilay...

— Yigirmaga kirdim.

— Menden bir yosh katta ekansiz.

— Sizdan albatta kattaman, — dedi Kumush.

Kumushning «albatta kattaman» degan so'zin Otabek ichidan tasdiqladi, uning husndagina emas, aqlida va boshqada Zaynabdan necha barobar yuqorida ekanini o'yaldi. Orag'a bir necha daqiqaliq so'zsizlik kirdi. Otabek yer ostidan Kumushka nigoh tashlai, Zaynab gilamning popugini chirmab nimaningdir xayolini surar, Kumush bo'lsa hech kimga ham qaramay mudrag'an sumol o'lto'rар edi. Kumushni bu holda ko'rib Otabekning yuragi achidi...

— Yo'lda charchag'an ko'rinasiz, Kumush.

Zaynab gilamdan ko'zini oldi, Kumush mudrashda i cho'chidi...

— Qaydam...

— Biz ketaylik, siz tinchib uxlang, — dedi Otabek.

— Mayli... Xuftanni ham o'quy olmaydirg'an o'xshayman.

— Zarari yo'q, — dedi, — yolg'iz qo'rqmaysizmi... Yoningizda Zaynab yotsinmi?

— Zaynabnisa siz bilan yotsin... Men yolg'izliqg'a o'rganganman...

— Onangizni chaqirib beraylik bo'lmasa.

— Rahmat.

— Yolg'iz yotib qolgangizni ayniqsa oyim eshitsa...

— Siz bilan Zaynabnisa yolg'iz yotib qolg'ananimni aytmasangiz, hech kim bilmaydir... O'rinn o'shami?

Zaynab nimagadir juda ham quvonib ketdi. Shuning uchun bo'lsa kerak, Kumushni o'rinn yozishg'a qo'ymay o'zi par to'shakni olib yerga soldi. Kumush mudrag'an ko'yi Zaynabka tashakkur aytib to'rdagi burchakka o'lturib oldi. Otabek berigi burchakdan turib uni qo'li bilan yanar va kulimsirab xo'mrayar edi. Kumush mudrag'an ko'yi, suzilgan ko'yi iljayib javob berar edi...

O'rmini solib bitirgandan keyin, Zaynab qanoatlaniib uydan chiqmoqchi bo'lg'an edi, uni Kumush to'xtatdi:

— Zaynabnisa, — dedi, Zaynab qaradi, — bu kishini tashqarig'a chiqib yotishg'a qo'ymang, tuzikmi?

— Nimaga?

— Nimagaki, dadamning ko'ngliga gap keladir.

— Xo'b, — dedi Zaynab va eshitdingmi degandek qilib eriga qarab olg'andan keyin uydan chiqdi. Uning keticha Kumush Otabekka qattig' qilib aytdi:

— Qani, siz ham uyingizga!..

Zaynab juda ishong'an holda o'z uyiga borib yetdi.

— Chindan aytib yotibman, eshitasizmi?

Otabek o'zini g'aflatka solib Kumushning yonig'a bordi:

— Siz...

— Men?

— Siz quvsiz...

— Men quv emasman, — dedi kulib Kumush, — men hall urushig'liq holdaman, yarashqanim yo'q.

— Boya nimalarni so'zladitingiz, sir ochiladimi, deb jonim bo'g'zimg'a keldi.

— Nega sir ochilsin? — dedi. — Men siz bilan o'tkan ishlar haqida so'zlashmoqchi bo'lib turar edim— o'zi jo'rttaga kirib keldi. Men ham so'zimni to'xtatmay jo'rttaga boshqa yo'lida aytib chiqdim. Nima, bir narsa payqadimi?

— Payqamadi-ku... Shundog' bo'lsa ham men juda qo'rqedim.

— Hali shu yuragingiz bilan uch kishini o'lordingizmi, men ishonmayman, — dedi Kumush va Otabekning xanjar tekkan qo'lining chizig'ig'a ko'zi tushdi. -- Pichoq yomon kesipti... Chumchuq so'ydingizmi? Qai i chiqing, men yotaman.

— Yota beringiz.

— Sizning oldingizda yeshinaymi?

— Uyalsangiz men yuzimni o'girib turay, — dedi va yuzini chetka burdi.

— Qaramang bo'lmasa, — dedi Kumush yeshinai ekan, «bo'lg'ani yo'q, bo'lg'ani yo'q» degan so'zni besholti qayta takrorladi va o'ringa kirib olg'andan keyin ham «bo'lg'ani yo'q, bo'lg'ani yo'q» deb kular edi.

Otabek nihoysatsiz «bo'lg'ani yo'q»dan zerikib qarad :

— Aldamchi.

— Bu aldashlar — aldash emas, siz hali qarab turinq, qochqoq.

— Aniq qo'rqmaysizmi yolg'iz?

— Nega qo'rqay, ikki yil yolg'iz yotib, endi juda o'rgandim... Ehtimol siz yolg'izliqdan qo'rqarsiz.

— Kinoyangiz...

— Bu kinoya emas, to'g'ri so'zim, — dedi Kumush,

— men bu holda yolg'iz ham emasman...

— Bu nima degan so'zingiz tag'in?

— Ya'ni hamrohim bor, deganim — menda ni qo'rqmang, deganim...

Otabek yana tushunmadı...

— Hamrohingiz...

— Hamrohimmi? — dedi Kumush. — Hamrohirin biravning xayoli, biravning fikri. Bas, bundan har yaxshi rafiq bormi? Ba'zi vaqlarda bu yo'ldosh uyqudu ni ham shirin.

Otabek «hamroh»ga tushundi va yotib Kumushniň yuzidan o'pdı:

— Lekin men bu so'zingizga ishonmayman.

— Nega ishonmaysiz?

— Negaki, siz anovi... kechasi hamrohsiz edingiz..

Pish-pish ular edingiz...

Kumush Otabekning yelkasiga qo'lini tashladi:

— O'shal vaqlarda hamrohsiz uxlag'anim to'g'ri, -- dedi. -- chunki biravlardan butunlay umidim kesilgar.

hamrohim menga hamisha umidsizlikgina berar, dahshatnimigina ortdirar edi. Ammo o'sha kunlarda uyqu menga juda shirin bir narsa bo'lib qolg'an, men uyqudagi'na biravlarni ko'rар va kunduzlari ham uyqu qidirar edim. Endi bo'lsa yana yo'ldoshim xayol... Tag'in nima deysiz?

— Hech narsa demayman... Lekin siz ikki yil burung'i Kumush emassiz.

Kumush ko'rpgaga burkanib oldi:

— Chiqing... uyqum keldi.

Otabek zo'rg'agina o'midan turdi... Ul uzog'lashqandan keyin Kumush sekingina yuzidan ko'rpani oldi va mudroq ko'zlar bilan Otabekka kulimsirab qaradi. Otabek havlidag'i oyog' toyshini eshitib, tokchadag'i sham'lardan uchtasini o'chirg'an edi, darichadan Zaynab ko'rindi: «Hali ham shu yerda ekansiz, men sizni tashqarig'a chiqq'ansiz, deb o'ylabman...» dedi. Otabek javob bermay qolg'an sham'larni o'chirdi. Zaynabning «hali ham shu yerda...» so'zi bilan Kumushning ko'zi uyqudan ochilib ketkan edi... Otabek eshikni yopib chiqdi.

12. KUNDASH — KUNDASHDIR

Kumush qayin otasi bilan qayin onasiga uch-to'rt kunning ichidayoq o'zini ko'rsatib qo'ydi, shirin va aqllik muomaialari bilan ularni o'ziga maftun qildi. Yusubek hoji «bu odam farzandi emas — farishta» der, orada Zaynab bo'lmasa «farishta», deb atamoqqa ham hozir edi. O'zbek oyim bo'lsa eski kina va adovatlarni qaytib kelmas dunyosiga jo'natdi. Tevarakdan marg'ilonliq kelinni ko'rish uchun kelguchi xotinlarg'a muomalani yana ham yuqoriroqdan turib qila boshladi. Har bir «keliningiz ajabmi?» deb Kumushka suqlang'uchi xotinlarg'a, «Manim chin kelinim Marg'ilonda edi-da!» der edi. Goho O'zbek oyimning o'zi ham Kumushning husniga va muomalasiga ajablana boshlar, hojini ovlog'roqda uchratib qolsa, «alhazar, o'g'lingizdan — uylangan xotinini qarang», deb qo'yar, heji bo'lsa, «o'zing bilgan sihrechi hindi sening ham boshingni aylantribdir...» deb iljayganda, O'zbek oyim «rost, bu kelining husnidan ham boshqa yana tag'in bir alohida xosiyati borg'a o'xshaydir!» deb kular edi. Kumush o'zini

ko'rgan kelguchi xotinlardan ko'proq otqisi; oisa (albatta oshkora emas), xotinlarning jo'nashi bilanoq darrov. O'zbek oyim Oybedoqdan isiriq tutatdirib avval Kumushka, undan keyin ko'ngli qolmasin, deb Zaynabka soldirar, agar Otabek ko'riniq qolsa, uni ham quruq qoldirmas edi.

Egasini siylag'an itiga suyak tashlar, qabilidan qizkutufayli qutidor va Ostob oyimlar ham juda yaxshi izzit ko'rар edilar. Qutidor kelganidan beri bir soat ham uydubekor qolmay, har kun Yususbek hojining muxlislaridan birining uyida mehmon va hojining suhbatidan mamnu edi. Ostob oyimni bo'lsa O'zbek oyim o'tqizg'ali joy topmas, quda so'zi o'tmiga— singlim deb xitob qilar, oshni ham uning ra'yini so'ramasdan buyurmas edi.

Kelganlarining o'n beshinchi kunigacha shaharning kazo va kazo xotinlarini qabul qilib o'tkardilar. Ya'ni Ostob oyim Toshkandning yuzboshi oyimidan tortizi ponsadboshi, qo'rboshi to o'rda oyimlarig'acha tanishib oldi va ularning har birlaridan kutilmagan darajada izzat, hurmat ko'rdi. Bu oyimlarning har birlaridan — «albatta biznikiga mehmon bo'lmasdan ketmaysiz, egachi degan takliflar ham hisobsiz edi. O'zbek oyimning iozin topishicha, bu takliflardan faqat o'n chog'lug'i ijobat etiladirgan bo'lib va birinchi martaba Normuhammad qushbegining xotini Sorabek oyimnikiga, ya'ni o'rda borilmoqchi edi.

O'n oltinchi kun mehmon oyog'i toysillanib, O'zbek oyim Sorabek oyimga o'zlarining borishlaridan xabri yubordi va Hasanaliga aravani qo'shmoqqa buyurdi. O'rda oyimlarining turmushlarini ko'rmagani uchun Kumushning ham ular bilan birga borg'usi keldi va ertilab choy ustida Zaynab tilga kelthurib. «Zaynabingiz ha'boradimi» deb so'rag'anida, O'zbek oyim: «Zaynab bi martaba borish bo'lsa borg'an», deb javob berdi.

— Men-chi?

— Sen ham bormaysan

Kumushning ma'yuslanib qiiq'an sukulidan keyin O'zbek oyim mundog' izoh berib chiqqidi.

— Sen Toshkanddag! Yususbek hojinaing keinri bo'lsan, bolam! Chorlamag'an joyga borish uchun seni yafshing ko'chada qolg'ar emas. — dedi.

Chorlashdan masesed maxsus nozari kdu, seting che dengizga? (Tashkent tarpolar tikinliq mechening e'naqishini idaradi)

Otabek qayoqqadir ot minib ketgan edi. Yusufbek hoji bilan qutidor Solihbek oxundning Ko'kaldosh hujrasiga mehmon bo'lib ketganlar. Faqat bu kun uuda qoladirk'anlar — Kumush, Zaynab va Oybodoq edilar.

O'zbek oyim yo'lakkacha kuzatib chiqg'an Kumush bilan Zaynabka qarab arava yonidan kuldij:

— Ikki kundash uyni xoli topib tag'in yulishmanglar! Oybodoq, sen kundashlardan xabarsiz qolma!

Oftob oyim aravaga minar ekan:

— Xudoy saqlasın, oy! Shukur, ikkalasining ham aql-hushi boshida! — dedi.

— Buiar kundash emas — egachi-singil-ku! — dedi otning jilovidan ushlab Hasanali.

— Meni tashlab ketkaningiz alamini Zaynabdan olmasam kimdan olay, — dedi kulib Kumush va darbozaning halqasi bilan o'ynar ekan: — A, yulishamizmi? — deb Zaynabdan so'radi. Zaynab javob bermadi.

O'zbek oyim Oybodoqqa ba'zi ta'llimotlarni bergandan keyin kelinlariga:

— Tushda issig'siz qolmanglar! — dedi. Arava qo'zg'aldi.

Zaynab ilgariroq, Kumush keyinroq ichkariga qaytib kirdilar. Kundashining so'zsiz, nesiz o'z uyiga kirib ketkani uchun o'yaniib, bir oz havli yuzida to'xtadi, so'ngra bu ham o'z uyiga burildi.

Kundan-kunga Zaynabning susayib, o'ziga begonalashib borg'anini ul yaxshi onglari edi. Bu kun bo'lsa o'ynab aytkan so'zi javobsiz ham qoldirilib, bu hol yana uning miyasini qotirdi. Ko'ngliga bi xiralik bilan botib daricha yonig'a o'hirdi. Zaynabning hasadini qo'zg'atmas uchun Otabek bilan muomatida qilg'an ehtiyyotlari zarracha foyda bermaganiga bayron, endi qaysi yo'sunda mirosanı sozlash yo'llarini o'ylar edi. O'n besh kun ichidayoq buncha keskinlashka. Zaynabning ichki adovatining bir oyda qaysi darajalarga borib yetishini o'ylar va mirosa bu holda ketgan taqdirda bu uuda uzoq qola olmasini sahmlar edi. Lekin bu u dan chiqib ketishni, bir-ikki oylab Otabekni Zaynab qo'lig'a topshirib qo'yishni yana muvosiq ko'rmas, ya'ni Kumushda ham bir qizg'anchiqlik hissi uyg'ong'an. Fikri shu yerga yetkanda qaysi kuni dir Otabekning Zaynabka bosh-qacharoq qilib kulib qarag'anı va Zaynabning shu vaqtida o'ydek joyzibatlik to'la yuzi ko'ngandek bo'ledi...

Bu ko'rinishdan so'ng ul sakrab o'midan turdi-da,,
tokchadag'i oynani oldi va o'ziga qaradi...

Ma'lumki, kishi oynaga boqqanda nechog'liq aybs z
bo'lqa ham o'zini bir kamchiligi orqaliq ko'radir. Shunga
o'xhash bir qarashda Kumush ham o'z-o'zidan rozi qo -
madi. Shahlo ko'zlar, o'siq jinggila kipraklar, qundi z
qosh va qora xollar va boshqa latofatlar o'ziga pisard
bo'lmadilar... O'zini Zaynabka qarat' anda siqiq, yosh,
bolasifat ko'rdi... Oynani tokchag'a qo'yib Zaynab'a
chinlab hasadlangan holda kelib boyag'i o'rniga o'lturci.
Anchagina o'ylab o'lturg'andan keyin ko'ngliga «u meni
suyusa bo'ldi-da», degan gap keldi... O'zining bu hukmisi a
rozi bo'lmasdi, go'yo o'zining suyilishi bir necha oyliq-
qag'ina o'xshar, Zaynabning to'lg'an oydek yuzi bu suylis-
hikha shu besh-o'n kunning ichidayoq xotima beratu -
g'andek ko'rinar edi. Shu ko'rinish orasida Zaynab ni
yana o'z ko'zidan yaxshilab o'tkarmakka va uning hu-n
kuchini sinamoqqa qaror berib o'midan turdi...

Kumush kirganda Zaynab daricha yonida to'ppi tik b
o'lturar edi.

— Oyim aytkandek, — dedi kulib Kumush, — siz
bilan yulishqali keldim.

Zaynab to'ppisini qo'yib o'midan turdi:

— Men ham oldingizg'a chiqaymi, deb turg'an
edim...

Kumush istehzo bilan kuldii:

— To'ppi tikib o'lturibsiz-ku, manim oldim a
chiqarmidingiz, barakalla sizga, — dedi. Zaynab eit
sabab ko'rsatalmay o'ngg'aysiz holda qoldi. Darhaqiqat
uning bu ishi ochiqdan-ochiq bolalarcha ketgan edi.
Kumush uni o'ngg'aysiz holdan chiqarish uchun tikilgan
to'ppini yerdan olib ko'rgan bo'ldi.

— Chokni yaxshi tikar ekansiz, kimga?

— Biravga atag'anim yo'q, axir bittasi kiyar... O'ltu-
ring.

Ikki kundash qarshima-qarshi o'ltirishdilar. Kumu -
unga tikilib-tikilib qarar edi... Zaynab boyagi
o'ngg'aysizliqdan hali chiqib yetmagan, qizaringirat
yerga boqgan edi. Bir-ikki daqiqani so'zsiz kechirdilar.

— Chiqmag'edimni ham ko'nglingizga olibsiz-da, —
dedi nihoyat Zaynab.

— Nega ko'nglimga olay, men yosh bolamanmi, —
dedi, — kelganimga o'n besh kun bo'lmasdan o'zingiz

chetka tortib boshladingiz... Men siz bilan egachi-singil bo'larmiz, deb o'ylag'an edim...

— Hali nima bo'libmiz... Arzimagan gapni ham ko'nglingizga olabersangiz...

— Bu arzimagan gapmi? — dedi Kumush. — Uyda hech kim yo'qlig'ini bilaturib o'zingizni chetka tortasiz... Bu esa yuzingni ko'rishga toqatim yo'q deganingiz bo'ladir.

— Qo'ying-chi... O'zingiz har bir narsani ham ko'nglingizga olaberar ekansiz... men unaqa emasman...

Boshlanishda anchayim hazilga o'xshab ko'ringan bu kinaxonliq kutilmagan joyda bir tus olib ketdi. Kumush o'n besh kunlardan beri yig'ilib kelgan achchig'mi bivarakay to'kib soldi:

— Men ko'nglimga olsam arziydirganini bilib ola-man, — dedi.

— Oldingizg'a chiqmag'anim yuzingizni ko'rmaslik uchun bo'lg'anini siz qayoqdan bildingiz, manim ichimga kirib chiqmag'andirsiz-ku, axir?

Zaynab ham ancha qizishib oldi. Kumush undan ham oshib tushdi:

— Bilish uchun ichingizga kirib chiqishim shart emas... Ba'zi ishlaringiz ichingizdagini menga ochiq so'zlaydir.

— Qaysi ishlaram?

— So'ramang...

— Bilmagan bo'lsam bildirib qo'ying, axir.

— Aytsam yana achchig'ingiz qistaydir...

— To'g'ri gap bo'lsa achchig'im sira qistamaydir...

YAqinroqda yumish qilib yurgan Oybodoq eshitmasin uchun sekinroq tovushda:

— Qistamasa aytay, — dedi Kumush, — eringiz manim oldimg'a kirsa, nega ishingiz bo'lsa-bo'lmasa kirib oltirib olasiz-da, yolg'iz qolq'animda kirmaysiz?

— Shundog' deyarsiz, deb turg'an edim o'zim ham, — dedi Zaynab, — kirishimni ham ko'nglingizga olg'an bo'lsangiz, endi mundan so'ng kirmaganim bo'lsim.

— Qani to'g'ri gapka achchig'ingizning qistamag'ani?

— Axir, eringiz bilan yolg'iz o'ltirg'aningizda mundan so'ng kirmayin deyapman-ku.

— Egrilikka olmang, Zaynab, — dedi Kumush, — men bu gapni yonimda erim bo'lg'anda kirma, deb aytmadim, balki boyag'i so'zimning isboti uchun aytdim...

Bu o'rinda ikkisi ham jim bo'ldilar. Oybodoq darichaga kelgan edi:

— Tushlik osh vaqtি bo'ldimi, nima tomoq qilsamakin?

Kumush Zaynabka qaradi:

— Nima tomoq buyuramiz?

— Sizdan so'rayapti...

— Zaynabnisa yaxshi ko'rgan tomoqni qilingiz, — dedi Kumush.

— Lag'mon qilaymi? — deb Oybodoq Zaynabga qaradi.

— Tomoqqa ishtihom yo'q, o'zingiz bilganingizcha qilabereng.

Oybodoq ketdi. Uning keti bilan Zaynab «tavba» dikt qo'ydi.

— Tavba demang, Zaynab... Bu gaplar ayniqsa siz bilan menga kelishmasa ham azbaroyi meni yolg'iz taslab qo'yg'aningizdan aytdim... Men sizning uyingizga butun umrga kelgan emasman... Atigi uch-to'rt kur qayin ota, qayin onalarimni ko'rib ketish uchungina kelganman. Shunchalikka bir-biravimizdan chetlashib ming'ayishib yurishimiz kishiga og'ir kelar ekan.

Kumushning «uch-to'rt kuni...» bilan Zaynab yetishib ketgandek bo'ldi:

— Voy o'lay, Kumush opa, — dedi Zaynab be'shashqan ohangda, — chindan ham ko'nglingizga olib: i. deyman. Ko'nglimda tariqdek yomonlig'im bo'lsa, erta gacha yetmayin.

«Ketish» so'zini eshitib ond ichib boshlag' u Zaynabka Kumush ichdan kulib qo'ydi va «endi o'lsa ham ketmay, sen qarab tur!» deb yandi.

Shundan keyin oradan gap-so'z to'xtag' andek boldi. Kumush tizzasini quchoqlab nimanidir xayolda, Zaynab bo'lsa qatimini uzun tortib to'ppisini tikadi. Anchagima shu holatda qatim tortqandan so'nig' Zaynab sekingina qarshisidagi g'ayri rasmiy yovg'i yovlarcha qaradi. Uzoqqina qarab turg'andan keyin o'ziga ham sezdirmaslik qilib entikdi, yana uch-to'rt qatim tortti...

— Siz munalik qo'rmasangiz ham bo'lar edi...

Kumush bir oz javobsiz qoldi va surilib devorq suyaldi:

- Nimadan ham qo‘rmasam bo‘lar edi?
- Axir... jek ko‘rmasangiz¹ ham... deyman-da...
- Men kimmni jek ko‘ribman?
- Bilarsiz axir, kimm...
- Uyat, Zaynab!
- Sizni ham uyat!

Yana ikki kundash hujumga hozirlanishqan xo‘rozlardek bir-birlarining ustlariga hurpayishdilar.

- Nimam uyat? — deb so‘radi Kumush.
- Men erim bilan o‘lturganda ustimga kirma, deyishingiz albatta uyat.

— Avvalo men bu so‘zni sizning haligi qilig‘ingizg‘a qarshi aytdim. Agar siz buni chinga hisoblag‘an bo‘lsangiz, men ham sizdan chinda so‘rayin: siz eringiz bilan o‘lturganda men ustingizga kirdimmi?

Zaynab bu savolning javobiga qolg‘anda bir oz tutiliqdi. Chunki Otabek Zaynab yonida bo‘lg‘anda Kumushning kirganini xotirlay olmadi.

— Siz kirsangiz albatta ko‘kragingizdan itarmas edim, — dedi Zaynab. — O‘zingiz jek ko‘rganingiz uchun meni ham o‘zingizdek fahmlab kirmaysiz.

— Kishini bo‘g‘asiz, Zaynab! Gapka temirchilik yaxshi emas!

— Gapka temirchilikdan xudoy saqlasın, ota-bobom temirchi o‘tkan emas.

— Kim sizga — otang temirchi deyapti?

— Axir so‘zingizning sirasi shunga keladi-da...

— Tavba, — deb kuldi Kumush, — jek ko‘rasan, deb bir aytasiz, o‘zingdek fahmlaysan, deb uzib ulaysiz, sen qo‘rmasang ham bo‘ladi, deb tag‘in nina tiqasiz... Mana shuni gapka temirchi, deb aytadilar.

— Rost-da axir, siz qo‘rmasangiz ham...

— So‘zlay bering.

— Axir...

Zaynab o‘zining xatosini ongli va gapuralmay g‘o‘ldiradi. Kumush esa buni sezib Zaynabning o‘z og‘zidan iqror etdirish ko‘yiga tushdi.

— Men tushundim, — dedi, — sen qo‘rmasang ham bo‘ladi, ering seni yaxshi ko‘radi, demakchisiz.

Zaynab ishini to‘xtatib bo‘zrayg‘ancha Kumushka

¹ J e k k o‘ r m o q — g‘ayirlik qilmoq, qizg‘annoq.

qarab qoldi... Bu xatosini o'nglash uchun esiga hech qilmas edi:

— Axir... menga o'xhash sizni ham ishondirib qo'y g'anadirlar.

— Sizni nimaga ishondirg'anlar?

— Axir... Men sensiz turolmayman, deb sizga hanaytkandirlar...

— Hech.

— Sizga aytmagan bo'lsalar... menga yuz qaytalab aytadirlar... U kishini sizga ham shunaqlar, deb o'ylab man...

O'zi aslo ishonmag'an shuncha yolg'on gaplari boyag'i dovdirash holatida ilhom ravishda to'qib yubordi. Uning bu dovdir gaplari g'alaba qozonmoqchi bo'lg'an Kumushni dovdiratti, boyag'i oyna yonida tug'ilgan shubhasi chinga chiqq'andek bo'ldi va muhokama xususiyatini yo'qotdi. Zaynab to'g'ri aytadi, deb o'yladi, agar uni yaxshi ko'rмагanda Toshkang'i kelishimni kutib o'liturarmidi?..

Zaynab bu yolg'onlash natijasidan qo'rqb, o'ngu temishiga yopishdi. Kumush moddiy hayotidan ayrilg'an jonivordek bo'shashdi. Oybodoq ona tarafidan ikki kundash o'rtasig'a qo'yilgan tushlik bir necha vaqt so'lib yotdi. Zaynabning qo'rqa-pisa «oling, opa»sidan so'ng ikki taraf ham lagandan chimchigan bo'tishdilar-dla, birin-sirin qo'lni dasturxon chetiga artishdilar...

Shundan birar soat keyin Otabek qaytib Zaynab tomondan qarshi olindi. Ust to'nini yeshib Zaynatku bergandan so'ng, qaysi uyga kirish to'g'risida havli yu'asida bir oz taraddudlanib qoldi. Tevaragida g'ildir abi yurgan Zaynabning uyiga kiraberish uchun Kumushning mulohazasini qilar, Kumushning oldig'a kirmak uchun Zaynabni o'ylar edi. Kumush uyda ko'rinnmadni, shurung'i ko'ra «uxlag'andir» deb o'ylab Zaynab bilan kirdi. Zaynab oyog'i olti, qo'li yetti bo'lg'an holda erini te'sit qavat ko'rpacha ustiga o'tquzib, yoniga uechta par yostiqni uydil. Erining mahsisini artishka ko'maklashish, yelpib qo'ymoq uchun izn so'radi. Otabek uzr aytib bunchalik mehribonchiliq ma'nosidan cho'chib qo'ydi. Otdi kelgan bo'lsa ham kunning issig'ligidan bir piyola choyga muhtoj edi. Choy so'zi og'zidan chiqmasdanoq Zaynab o'choq boshig'a yugurib ketdi. Uning keti bi a1

Kumushning uyiga qaradi. Eshik va darichalar ochiq bo'lsalar ham uyda birav ko'rinnadi.

Kumush kelgandan beri Otabek kun sayin o'zini siqiqroq bir doiraga kirib borg'anlig'ini sezar edi. Adimini sanab bosish, bir cho'qib sakkiz yoqqa qarash kabi ehtiyyotlarga ta'llimotsizoq o'rganib qolg'an, buning ustiga bir xil o'ngg'aysizlig'i ham yo'q emas edi... Uning o'tkan kunlari, ya'ni Kumushka Marg'ilonda qiladirk'an muomala va aloqasi Zaynabka qorong'i, shu qorong'iliq-dan foydalanib Zaynab bilan muomalasi o'zi tilagancha. Ammo endi o'sha holatni davom etdirish mumkin emas edi. Kumushka kulib qarasa, Zaynabka ham shundog' qilmoqqa, unga qandog' muomala qilsa, bunga ham shundog' qilishg'a majbur edi. Biroq buning birinchisi yurakdan, ikkinchisi... Birinchisini tavsif qilib ko'rsatish nuchukkim, biz shu o'ringacha ko'b qog'ozlarni qoralab kelamiz, o'qug'uchini ham zeriktirmay orqamizdan ergashdirgandek bo'lamiz, chunki Otabek va Kumush ishqolarida samimiyat, yana to'g'risi she'riyat bor edi. Ikkinci masala ustiga o'tib tahvil qilmoqchi bo'lsaq, Otabekda majburiyatdan boshqa hech gap topolmaymiz, topgan bilan o'qug'uchig'a qiziqarhq bir narsa chiqmaydir. Qahramonimizning hozirgi «majburiyati» sabablarini muhtaram o'qug'uchilar yaxshi his etsalar ham yana biz bir daraja o'z tomonimizdan ularni sanab ko'rsatamiz:

Din adolatka buyuradir va ota-onaning hurmatlari ko'ndalang, majburiyatning eng kuchligi ham nozigi—mundan bir necha hafta ilgari Zaynab avval martaba yurak dardini ko'z yoshlari ichida ochib berdi. Hammadan ham mana shu keyingisi Otabekni siqib tashlag'an edi. Bu dard ayniqsa Otabekka uch yildan beri sinashta, ul bu dardning achchig'-chuchugini uch yil bo'yli totib kelar va shuning uchun ham boyag'i og'irliqni o'z ustiga olmoqqa majbur edi...

Zaynab unga ikki piyola choyni ichirgandan so'ng so'radi:

— Sizni kech qaytarsiz, deb osh qoldirmag'an edik,sovug'roq bo'lsa ham ozroq olib qo'yg'an edim... yesangiz?

Otabek ochiqib kelgan edi, «mayli, bering», dedi. Boyagi gap bilan yeylimagan lag'mon Otabekning oldig'a keldi. Ustidagi qiymasi bilar laganning buzilmag'anini ko'tib Otabek so'radi:

— O'zlarin yemadinglarmi?

— Yedik. Kumush opa ham shu yerda edilar... Lag'monni uncha xushlamas ekanlar, shekillik, yaxshi yemadilar... U kishi yemaganlaridan keyin men ham yeb o'lturg'ali iymandim...

— Yemagan bo'lsangiz, siz ham olishing, — dedi be. Zaynab eridan iymanmay birgalashdi.

Xo'rak orasi Otabek Zaynabdan so'rab, Kumushni g uqlab yotqanini bildi. Tomoqdan keyin Otabek ham bir oz uqlab olish uchun yordi. Ko'zi uyqug'a borg'achi, faqat shuni kutib o'lturgen Zaynab qo'lida yelpug'ichi bilan yostiq yoniga keldi. Eri juda uqlab ketkandan so'rg yelpiy boshladи... Yelpir ekan, Zaynabning ko'zi Kumushning uyida edi...

Zaynab o'zining bu tasodufiy muvaffaqiyatini kundash nazaridan o'tkuzib olmoqchi va boyagi da'vosi ni bir daraja amalda ham ko'sratmakchi edi.

Zaynab shu holda uzoq fursat erini yelpidi va natijida ma'lum ko'runki odatdan tashqari bir muvaffaqiyat ichida kundash nazaridan o'tkazdi: nima yumish bilan ir uydan chiqg'an Kumush Otabekning yostig'i yonida qo'lig'a yelpug'ich ushlagan Zaynabka ko'z qirini taslab o'tdi.

Birar soatdan keyin Otabek uyg'ondi. Zaynab ha n kundash yuragini un qilg'uchi yel tegrimonini to'xtatmoqqa majbur bo'ldi.

Otabek uyla kirganda yostiq betini tartibsiz soch o'rmlari bilan chulg'atib Kumush uxlari edi. Otabek tiri necha daqiqa uning uyquliq holatiga termulib qoldi va unga rohatsizlik bermas uchun sekingina orqasig'a qaytdi. Uy eshididan chiqar chog'ida yana bir qarab oldi. Endi uyquliq ko'z ochilg'an edi.

— Tinch uqlay bering, men ketaman.

Kumush ko'z yumish o'rniga yostiqdan boshini uzdi va yerga tushkan ro'y molini o'rab, o'lturdi. Uning ko'z uyqudan qolgan kishilarning ko'zidek qizarg'an edi. Otabek qaytib kirdi.

— Nega go'zg'aldingiz, uqlang, — dedi. Kumush javob bermadi, qovog'i solig' edi. — Ko'zingiz qizarit ketipti, uqlay olniadningizmi?

— Tobim yo'q...

— Xudoy saqlasın, — dedi bek va Kumush yonig'a o'ltirdi, — qayeringiz og'riydir?

— Bilmayman, — dedi. Ko'zi tokchadag'i allanarsalarda edi.

Otabek bu ters javobni hazil fahmlab kului va Kumushning manglayig'a qo'lini tegizdi:

— Nega bilmaysiz?

— Qo'lingizni oling.

— Nega olay?

— Menden hazar lozim...

— Sizdan hazar qilmayman...

Kumushning ko'zida bir turlik g'iltillash bor edi:

— Zaynabdanchi? — deb so'radi.

Otabek daf'atan javob beralmay havli tomong'a qarab qo'ydi:

— Buni... menden ham siz yaxshi bilasiz.

Otabekning alang'lab javob berishi Zaynabning boyagi da'vosini chinga chiqarg'andek bo'lib, Kumush juda ham to'nini teskari kiydi va yuzini chetka burdi:

— Yalhaqliknii qo'ying.

Otabek bu holga tushunolmay, Kumushning ko'ziga jiq to'lg'an yosh yana uni shoshririb qo'ydi. Shundog' ham bo'lsa kulimsirab:

— Uyqudan so'l yoningiz bilan turibsiz, — dedi.

— Chunki manim o'ng yonim bilan turg'uzadigan kishim yo'q...

— Adovat shuning uchunmi hali? — dedi bek va kulib yubordi.

Kumush ko'z yoshisini artdi:

— Ha, shuning uchun.

— Shuning uchun bo'lsa arzimaydi...

Kumush ko'tarilib ketdi:

— Ikki yuzlamlig'ingiz va til tegida til saqlag'aningiz ham arzimaydimi?

— Tushunmay yotibman...

— Albatta tushunmaysiz va tushunishni ham tilamaysiz.

Ul Kumushdan munday ters gaplarni umrida birinchi martaba eshitar edi. Bir onda necha xil ehtimollarni o'ylab chiqdi:

— Zaynab sizga bir narsa dedimi?

— Dedi, «Sensiz turolmayman» deb aytkan so'z-laringizni ham dedi.

¹ Ya'lhaqlik — ikki yuzlamlilik.

Unga nimia bo'lsa ham ikki kundash o'ttasidan anel a gaplar o'tkani bir daraja ma'lum bo'lib, Zaynabning yolg'on-yashiq gaplar bilan Kumush yuragiga o't yoqqanini payqadi. Ammo boyagi yarim jiddiy vaziyatni buzmay so'radi.

— Zaynabning so'ziga siz ishondingiz?

— Ishonmaydirg'an gapimi?

— Yaxshi, men unga shunday deb aytkan ha n bo'layin, lekin shunda ham sizning xasalanishing z menga qiziq tuyuladir. Ayniqsa sizdan bu gap...

Kumush indamadi. Otabek uning orqa sochidan tut b sekingina yerga bosdi:

— Qani gapuring-chi menga, orangizdan bir gap o'tdimi, — deb so'radi.

— Ha o'tdi, — dedi Kumush va chetka qarab kulini-siradi.

— O'n besh kun bo'limasdani?

— Mendan boshqa xotin bo'lsa Zaynabingiz bilen birinchi kundanoq arazlashar edi...

— Xudo xayringizni bersin...

— Kesatmang.

— Kesatmasami gapuring.

Kumushning raqobat o'ti bir oz o'cha tushkan edi. uch-to'rt kunlik mojarodan yaxshig'ina hasrat ochildi. Otabek hasratni yarim jiddiy tinglab bordi. Zaynabning keyingi so'zi va so'nggi yelpitish fojlaiari ham hasrat qolipig'a birma-bir kirib chiqdi. Hasrat tugalgandar so'ng Otabekning yuzidagi boyagi yarim jiddiylik keti. uning o'rnini o'ychanliq oldi. Ul shu holatda anchagini so'zsiz qoldi va oxirda o'zini natija kutib o'lturg'uch Kumushka qarab kulib qo'ydi.

— Nega kulasiz?

— Chunki yig'lamoqqa arzimaydir.

Kumushning qoshlari chimirildi:

— Zaynabingizning bu qilig'iga men chidalmayma.

— Chidash va chidamasni hozircha bir tarafka qo'yit turayliq, — dedi Otabek, — ammo hammadan ilgari sute dan so'rayman: menga ishonchingiz bormi?

— Bor, ham yo'q, — dedi Kumush va kulimsirab bi oz o'ylanib oldi, — Zaynabning haligidek gaplari kishia shubhaga solar ekan...

— Ammo sizni shubhadan chiqaraturg'an hujjalaringiz albatta yo'q emas edi.

Kumush uyalg'annamo yuzini chetka burdi, Otabek tovshini sekinlatib davom etdi:

— O'tkan kun sizdan «Toshkandda qolmasizmi, yo'qmi?» deb so'rag'anim ham faqat shunga o'xhash gaplar bilan siz xafalanmang, deb aytilgan edi. Agarda siz siqilar ekansiz, hali ham Toshkandda qolmasligingiz menga ma'qul ko'rindir. Chunki men sizni shuning singari o'rinsiz ozor chekishingizni xohlamayman.

— Siz quvlamasangiz, men Marg'ilong'a bormayman.

Otabek kuldji.

— Agar siz shunga o'xhash arzimagan gaplar uchun manim ustimga hujum qilabersangiz, albatta quvlayman.

Kumush bir xil o'pkalangan boqishdi:

— Sizga ishonsam bo'ladimi? — deb so'radi.

— Yuragingizdan so'rang.

— Yuragim... Yuragim ishonma, deydi.

— Bo'lmasa bu yurak so'zi emas.

— Albatta yurak so'zi.

— Yuragingizning ishonma, deyishka birar vaji bordan?

— Bor.

— Bo'lsa aytинг.

— Yuragim: quvlanishg'a kim sazovor, deb sizdan so'raydi... Siz o'z yuragingizdan olib javob bering.

Otabek maqsadga tushundi, daf'atan javob berishka hayron bo'llib qoldi. Darhaqiqat, Kumush eng nozik joy-dan ushlag'an edi.

Kumush Otabekdan javob kutib o'Iturmay yana dedi:

— Boshqalar yuragini sinab ko'rishka qudratim yetmasa ham manim yuragim ikki narsani o'z ichiga sig'dira olmaydir...

— Sening yuraging ikki narsani o'z ichiga sig'diradir, demakchisiz.

— Demakchi emasman, — dedi Kumush, — chunki hech vaqt bo'ladirg'an gap emas...

Kumush hamon yuqorida aytilgan bir ma'nonigina ifoda qilmoqchi bo'lar edi. Ammo Otabek Kumushning to'sindan o'zgarib ketkan xarakter qat'iyatiga va bir kundayoq, bunchalik masofani o'tkan keskinlikka juda taajjubda, qarshisidag'inining suratida emas, siyratida' qiziq bir o'zgarish ko'rар edi.

· Siyrat - ichki holat.

— Maqsadingizga yaxshi tushunaman, — dedi oxida,— har jihatdan qaralg'anda ham siz bu to'g'rida haqlisiz. Ammo o'shang'acha... balki buni o'zingiz h s etarsiz, deb o'yayman...

Kumush indamay qo'ydi. Ehtimolki, ul keyingi masala to'g'risida erining fikrini bilib qo'ymoqchi edi..

13. ESON BO'LSAQ KO'RISHARMIZ

Toshkandga kelishning yigirmanchi kunidan qutidor Marg'ilong'a qaytish fikriga tushdi. Hoji va Otabeklar yana bir necha hafta qolishg'a qistasalar ham bo'lma yuzr aytdi: «Uy yolg'iz, faqat To'ybeka bilan Oysha ona; hollari nima kechti, nima qo'ydi ma'lum emas. Bosha tarafdan o'zimning savdo ishlatim ham o'lda-jo'lda, shunchalik mehmon bo'lдиq. Bas, qilg'an izzat va ikron-laringiz uchun rahmat», dedi. Hojining: «Endi kelin bolani yubormaymiz-da», deb kulishiga: «Manim bolam emas — sizniki, u yer ham, bu yer ham o'zining uyi, janobingiz nimani muvosiq ko'rsalar, menga ham ma'quli o'sha», dedi. Hoji birmuncha gap aylantirib. «O'tradan anovi gaplar o'tmagan bo'lsa edi, albatta tu yerda olib qolmas, zeroki, sizning bag'ringizni bo'sh qo'yish insofdan bo'lmas edi. Agar sizga og'ir tushma a yurtdagi gap-so'z bosilg'uncha birar yil Toshkanda tursin, so'ngra Marg'ilon borsin, derdim», deci. Qutidorg'a ham bu mulohaza juda ma'qul tushib «tu mulohazalari beandoza to'g'ri, albatta munda birar yil turishi lozim va lobid!» deb javob berdi.

Kumushning Toshkandda qolishig'a otasi shunday yovosh qaradi, bu to'g'rida Ostob oyimning fikr va rizolig'i bilan hisoblashish emas, hatto uni ko'ngliga han kelturib ko'rmasdi. Holbuki Marg'ilondan chiqishda Ostob oyimning «Kumushni Toshkandda qoldirmaysiz!» deb qo'yg'an birinchi shartiga qayta-qayta qe'l qo'yg'uchi shu qutidor edi. So'zni cho'zmoqqa hojix yo'q: erlarimizning Ostob oyimlarga qarashi hamisha shundan boshqa emas.

Qaytish xabari Ostob oyim qulog'ig'a yetishkanda n keyin uning avvalg'i uchrashishi qizi bilan edi. Chunki eriga qarag'anda ham ko'broq ixtiyorni qizida bo'lg'anini yaxshi bilar edi.

Shu xabarni Hasanalidan eshitishi ila to'g'ri Kumushning yonig'a kirdi:

— Kumush, — dedi kulimsirab, — qaytar emishmiz, dadang aytibtilar.

Kumush qo'lida nimadir tikib o'lturg'an edi. Ko'zini ishdan olmadи:

— Qaytsalaringiz xayr-xo'sh.

Bechora ona qizining louboli' bu gapidan bo'shashib ketdi va ne zaylda o'lturib olg'anini bilmadi:

— Nima deysan?

Kumush iljayib onasig'a qarab qo'ydi, yana ishini tika berdi:

— Ketsalaringiz xayr-xo'sh.

— Sen-chi?

— Men qolaman.

Oftob oyim tushunolmay qizig'a bir necha vaqt tiki-lib turdi. Kumush unga qaramay nina sanchar edi.

— Hazilingni qo'y.

— Hazilim emas — chinim.

— Uyat emasmi?

Kumush kuldii:

— Nega uyat bo'lsin?

— Qo'y-ehil!

— Qolsam o'z erimniki, — dedi Kumush, — begona emaski uyat bo'lsa...

Oftob oyim o't ichida qolg'andek toblandi:

— Birav qol, demasa ham qolaberasanmi?

Kumush ishini yonig'a qo'yib endi onasig'a qaradi:

— Avvalo bu yerda qolishimg'a sizdan boshqa hech bir qarshi kishi yo'q. Zaynab sizning yoningizg'a o'tsa ham, biroq uning xohishini menga ahamiyati yo'q.

— Esing o'zingdami, bola?

— O'zimda, — dedi kulib, — man sizning qizingiz Kumush... Hozir Toshkandda o'z erimmikida o'lturib-man...

— Erim, deb tuqqan onangdan kechasanmi, yuzsiz?

— Yo'q, kechmayman, faqat bir necha vaqt sog'i-nibqina yuraman.

Oftob oyim qizining bu gapini eshitib yig'lab yubordi:

L ou b o l i · beparvo, beg'am.

- Onangning o'sha sog'inishqa toqati yo'q, -- dedi, — man sani kundashlik uyg'a ishonmayman...
- Kundashim bitta bo'lsa, do'starim sakkizta.
- Ostob oyim ko'z yoshisini artdi:
- Kundash bilan hazil o'ynama, qizim.
- Kumush go'yo Zaynab ustiga hujum yasayturg'andek hurpaydi:
- Ul kundash bo'lg'anda men kundash emasmi?
- Ming qilg'anda ham, — dedi onasi, — sen chin kundash bo'lomaysan.
- Nimaga?
- Nimagaki ering sen tarasda, chin kundashlik va chin dushmanlik Zaynab tarafda.
- Kumush kulimsirab onasining qulog'ig'a shivirladi:
- Bu to'g'rida xotirjam' bo'ling.
- Nima uchun xotirjam' bo'lay?
- Agar Zaynab manga kundashlik qilabersa, kuyavingiz uning javobini bermakchi... Shuning uchun ham manim bu yerda qolishim ma'qul.
- Javobimi bersa, qaytib kelishlik qochmas...
- Man ketsam, — dedi Kumushi, — hech qachon Zaynabka javob bermaydir.
- Nega bermaydir?
- Shuning uchunki qudachangiz kelinsiz qolaman deb orag'a tushadir, ammo men shu yerda bo'lsam, albatta tiliga kaltak keladir.
- Ostob oyim hamon oyog' uzatmadni, qizig'a yalin b ko'rди:
- Yosh joning bor, qizim, — dedi, — biravga yomonliq sog'inma, man bilan birga ket, nima qilishma o'zluk-o'zi qilishsin... Zaynab ham umid bilan bir yo;tiqqa bosh qo'yg'an.
- Siz tushunmay yotibsiz, — dedi Kumush va eshitidan oyog' toyshini sezib gapni shu yerda to'xtatdi. O'zbek oyim so'zlanib kirdi:
- Nega muncha shoshmoq, yov quvladimi, aqalli bir oy bo'lsin... Marg'ilon degan yurtdan ot-otlab, tur'a qo'mlab' kel emish-da bir oyg'ina turmay ket emish! — Ostob oyim bilan Kumush uning hurmatiga o'rinalardan turdilar. O'zbek oyim o'ltura-o'ltura so'radi. — Hali eshitdinglarmi?

Q oym - tuyaning egari.

-- Eshidik, — dedi Ostob oyim, — biz ham shuning mojarosida edik.

— Axir shu ham gapmi, xudda allakimlarga o'xshab. Ostob oyim uzr aytdi:

— Uyimiz yolg'iz, shunchalik sizlarni ozor chekdirdik... Begona kishinikida ham yigirma kun turayliqchi... Xudda o'z uyimizdek yayrab-yashnadiq, sharofatlarining soyasida ko'b kishilar bilan tanishdiq, izzati kromilaringiz ta'rifidan ojizmiz... Endi navbat sizlarning ham bizning shaharlarga borishlaringizg'a keldi.

— Bekor gap, — dedi O'zbek oyim, — hali qudamrimizni muddaodagidek siylay olg'animiz yo'q, shu holda jo'natsaq bizning sha'nimizga yaxshi emas... Men qudamning oldig'a chiqaman, bizga nomus keltirmakchi bo'lsa ertaga jo'naybersin.

Ostob oyim takror uzr aytdi:

— Bizni uylatirmoqchi bo'lsangiz mayli, chiqing, agar xursandligimizga qarasangiz, qo'ying. Kumushingiz ham; shuncha turg'animiz bas, endi Zaynabni olib oyimning o'zlarini biznikiga borsinlar, deydi...

Ketish orasig'a Kumush ham kelturilib siqilg'ach O'zbek oyimning haligi odamgarchiliklari keyingi navbatka qoldi.

— Hali Kumush ham ketmakchimi?

Kumush kulimsirab onasig'a qaradi. Ostob oyim uzr aytdi:

— Shukur, sizning oldingizda Zaynabnisa bor. Manim bo'lsa qanot-quyrug'im shu Kumush. Ayniqsa, Kumushingizga javob bermasangiz bo'limas, oyi.

O'zbek oyim Kumushka xo'mrayib oldi:

— Yo'q-yo'q, Ostobbonu, — dedi, — sizlarga javob bersam-da, Kumushka yo'q.

— Shu galcha javob berasiz, men sizdan so'rayman.

— So'zingiz yerda qoladir, buv Ostob, bir oz andisha ham lozim, — dedi va Kumushka yuzini o'girdi, — uyat emasni, kelin? Kecha kelding surilib, bu kun ketkin burilib.

— Menda ixtiyor yo'q, oyijon, — dedi Kumush, — sizlar nimani ma'qul ko'rsalaringiz menga baribir.

O'zbek oyim boshi bilan keliniga rizoliq bildirib «barakall» deb qo'ydi. Ostob oyim qizig'a o'qrayinqirab yet tegidan qaradi:

— Albatta Kumush nima ham desin? — dedi, — Ku-

mushning ham haligidek qololmaslig'a faqat meni ko'z qlymag'ani uchun... bo'lmasa albatte ketmas edi.

O'zbek oyim bir gapdan toymay: «Ketish uyt Otabek, uch yil qatnag'anda qizingiz bir yilgi a Toshkandda tursa nima qipti...» kabi so'zlarni o'zgarisiz bir maqomda aytilib turg'andan keyin Oftob oyin boshqa yo'l tutmoqchi bo'lib, Kumushni uydan chiq turishka buyurdi. Kumush chiqg'andan so'ng:

— Qizini menga qoldirishg'a ayadi demang, oyi, — deb qo'ydi, — munda boshqa mulohazalar ham yo'q emas...

— Aiting.

— Aytsami shuki, — dedi bechora ona, — Kumushingizning fe'lli xo'yisi o'zimga ma'lumi: erka o'ska i lavzi tez, kundashlikka chidaydirgan siyoqi yo'q, har kur Zaynabingiz bilan g'idi-bidi qilaberib sizni qiyut qo'yarmikin deyman... Bir kuni kelganda onasi qurg'ani bir og'iz aytmagan edi, deb mendan ranjirmikinsiz deyman... Tana buzoqning turqi tuqq'anig'a tamg'a dega yaridek, albatte menga ravshan... Arazchi desangiz han shu, ichi qoraliq desangiz ham shunda...

Shuncha to'qumadan O'zbek oyimning yuzida hech bir o'zgarish sezilmadi:

— Albatta unaqa gap har kimda ham bo'ladi, — dedi, — shukur, men bilan hoji otangiz tirik bo'lsaq, undog gaplarga yo'l qo'yamaymiz. Zaynab bo'lsa xudoni yaratkan maxluqi; urish va araz degan gapni bilmaydi.

— Zaynabingizning fe'lli albatta sizga ma'lum ekan ammo men Kumushni sizga yaxshi, deb aytahmayman.

— O'z bolasini yomonlag'uchini, — dedi kuylu O'zbek oyim, — men o'z umrimda birinchi marjan ko'rdim. Undan ko'ra bolamni senga ishonmayman deb aiting.

— Nega ishonmayin, faqat qozonimdag'ini siz suzib qo'yдин...

— Nima bo'lg'anda ham Kumushka javob yotdi.

— Xo'b qolsin, — Jedi Ostob oyini yonki kuni asabiylashkan edi, — Kumushdan hat na yomonni ko'rsangiz mendan o'pka ejilmang.

— Qizingizga yomonlikni o'zingiz orqarih ketish sangiz sizdan o'pkam yotdi.

Ikki quda havli yuzasiga tushkanda Kumush san bo'ylab yurinib turar edi. Ular Zaynabning uylige turg'

kirdilar. Zaynab ularni qarshilab o'tqazdi va achinish ohangida Oftob oyimg'a dedi:

— Qaytar emishsizlar, deb eshitdim. Birar oy ham turmas ekansizlar-da.

— Ancha turdik aylanay, buv Zaynab, — dedi Oftob oyim, — endi navbat sizlarning borishlarigizg'a qoldi.

Uchunchi so'zni O'zbek oyim oldi:

— Shuncha aytdim — bo'lindi, yov quvlaptimi bilmadim. Oppoq oyingga qolsa, Kumush opangni ham birg'a olib ketmakchi.

Zaynab bir turluk holga tushdi. Kuchlangandek qilib:

— Ular nega ketsinlar! — dedi.

Oftob oyim qudasig'a qarab qo'ydi:

— Ketmasa bo'lmaydir, buv Zaynab. Bir chekkasi sizning es-hushingiz joyida, manim Kumush opangizdan boshqa hech kimim yo'q, qolsa-ku mayli, biroq meni Kumushsiz o'ldi, deng. Shunga qolg'anda qayin onangiz bir oz tushunmay turiptilar.

Zaynab yer ostidan qayin onasig'a ko'z yubordi. O'zbek oyim hanuz tirtishib yotqan qudasig'a qarshi qizishdi:

— Qo'ying-chi, — dedi, — besh-olti kun qizsiz turg'an kishi bir narsa bo'ptimi?!

— Siz tushunmayapsiz oyi... hali tag'in dadasi biladilar.

— Men senga aytay, Zaynab, — dedi O'zbek oyim va endi qudasining gapiga qulq solmay qo'ydi, — oppoq oyingning hamma mulohazasi sendanga o'xshaydi. Zaynab siqilmasmikin, ikki o'rtaq'a sovuqchiliq oralamasmikin, deb qo'rqadi. Men: Zaynab siz o'ylag'an kelinlardan emas, tegu taxtlik, aslzoda, Kumushni siylamag'anda ham bizni siyaydi, — desam ham unamaydi...

— Meni xudo uriptimi, — dedi Zaynab.

Oftob oyim qudasining keyingi gapidan ancha siqildi. Go'yo o'zi Kumushni qoldirishg'a tarafdar bo'lsa ham, faqat Zaynabning kundashlik qilishidan qo'rqib turg'andek ko'rsatilgan edi.

— Yanglishyapsiz, oyi.

— Yanglishsam, yanglishmasam Kumush bu uydan siljimaydir.

Oftob oyim bo'g'ilib, foydasiz tortishib o'lurishni tark qildi. Endi bu to'g'rida eriga murojaat qilmoqchi edi...

Marg'ilong'acha aravani Hasanali minadirgan bo'lib. Chunki Marg'ilondan arava minib kelguchi yollanilg' u kishi bo'lib, Toshkandga kelishning ertasi kuni hisob nolgan edi. Qudalarning qaytishi chinga aylangandir keyin, yo'l taraddudi beshlandi. O'zbek oyim bo'g'irsak qovirtirish, talqon tuydirish, to'qoch yopdirish bilan mashg'ul bo'ldi.

Oftob oyim eridan ham qo'lini yuvib qo'l tug'ig'i urgan edi. «Hoji afandi birar yil tursin, deb aytdi. Er d bir yilni o'zimizcha ko'rmasak bo'lmas. Ikki oyog'imizn bir etukka tiqishimiz uyatka o'xshaydir», deyishi va so'zga qulqoq ham solmay — «mehmonxonada hoji bos sen bilan yo'lakda ezilishib o'lturolmayman, nomu... deb burilib ketishi bechorani juda ham esankiratib tasnadi. Oxirda Otabekka ham murojaat qilib ko'rdi. Undu ham asli maqsadni hosil qilolmay, faqat ularnikidir jo'yalikroq uzr eshitdi. Otabek qayin onasining fikriga qisman qo'shilib «Nima bo'lsa ham besh-o'n kuri og'irliqni manim uchun o'z ustingizga olasiz. Agar men sizning talabingizni ma'qul qiladirg'an bo'lsam, ayniqsa qizingizning ko'ngliga shubha keladir... Sizga aytkuh gyo'q, bu to'g'rig'a manim aralashmog'im yaxshi bo'lmas Kundash adovati borasidagi fikrlaringiz to'g'ri va lekrisi ish u darajalarga yetmas, deb o'ylayman... Juda bo'lma ganda Kumushning o'zini oldingizg'a jo'natarman xotirjam bo'ling!» dedi.

Oftob oyim shu yo'sun har tarafdan ham umidizlanib, mengravsiб qoldi. Kumushni ko'rgan sayir allanuchka yuragi achir, judoliq kunlarini aslo tasavvur qilolmas edi. Kumush bo'lsa, onasining hozirgi holiga aching'andek, unga yaqinlashmay, chetlab yurar ikkinchi tarafdan Zaynabning bir yarim qarich osilit ketkan qovoq-dudog'ig'a istehzolanib tomosha qilar edi

Yo'l hozirliklari bitib, O'zbek oyimning Oysha kar-pirga atab tikdirgan sarupolari ham bitdi. Bu kurnehmonlarning eng so'nggi kechalari edi. O'zbek oyin yarim kechalargacha qudachasi bilan so'zlashib o'llurci.

So'ngra Ostob oyim bilan Kumushni yolg'iz qoldirit o'z uyiga yotqali chiqdi. Ona-bola bu kechani bing kechirmakchi edilar. Ostob oyim qudasining ketidat qizig'a hayfsinib¹ qo'ydi.

H a y f s i n m o q – achinmoq, afsuslanmoq

— Onangni firoq o'tida yondirishdan uyalmading, qizim.

— Nega yonar ekansiz...

— Nega yonmayin axir, dunyog'a kelib sendan boshqa ovinchog'im bo'lmasa... Agar qo'limdan kelsa achib va yonib turg'an yuragimni senga ochib ko'rsatar edim... Koshki edi bir shaharginada bo'lsang.

Kumush onasining yuragidagi o'tni hozir sinamasdan ham his etkan, chunki yigirma yil o'z quchog'ida o'sdirg'an onadan ajralish uning o'ziga ham og'ir tuyulib boshlag'an edi.

— Besh-olti oy... hech narsa bo'lmas, oyi. Eson bo'lsaq tag'in ko'risharmiz.

Oftob oyim ko'z yoshisini duv to'kib yubordi. Nachog'lik o'zini qattig' ushlagan Kumush ham sirrini yashirolmadi... Ona-bola bir necha vaqt yig'i ichida bo'g'ildilar.

— Qolishg'a-qolding, — dedi oxirda ona, — ammo qayin ota va qayin onalaringga xizmat qil, yaxshiliqni qo'lingdan berma, ayniqsa, kundashingga yomonliq sog'inma, yaxshiliqdir, yomonliqdir har nimaiki o'zlar qilsinlar, zinhor sen aralashma.

— Manim nima ishim bor...

— Albatta ishing bo'lmas... Shundog' bo'lsa ham men kechagi so'zingdan cho'chib qoldim. Kundashingga ko'rinishi bayovg'a o'xshasa hanu, ammo o'zi pismiq ekan... Bunday odamdan albatta hazar kerak. Agar oralaringga a savuqchiliq tushadirg'an bo'lsa, sen o'chakishib yurma, yaxshisi qayin otangg'a uzringni aytab, bu uydan ketish harakatini qil. Men bu to'g'rida ering bilan ham so'zlashib qo'ydim, tuzikmi?

— Tuzik.

— Xudoyg'a shukr, qo'lingda xating bor, o'lg'anning ustiga chiqib tepkandek xat-xabarsiz qo'yma. Har bir o'n besh kunda xat yozib eringga ber.

— Albatta, siz ham unutmang.

Bir oz jim qoldilar... Oftob oyim entikib og'ir nafas oldi va ma'yusona Kumushka qaradi. Kumush o'rinsizcha onasig'a qarab iljaydi. Bu o'rinsiz ishdan Oftob oyim achchig'landi:

— Manim holim senga kulgimi, qizim?

— Yo'q, — deb yana kulimsiradi Kumush, — bir-ikki kundan beri siz aytadirgan...

- Nima men aytadirgan?
- Axir... — deb qizarindi Kumush, — ko'nglim aynar edi, deb aytar edingiz-ku...

Oftob oyimning ham yuzida bir kulimsirash ko'rishdi:

- To'g'rimi?

— Bilmadim... — dedi, yerga qarab qizardi, — o'tkan kundan beri ko'nglim aynagandek bo'ladi... Ayniqsa palov isidan ko'nglim ketadi... Achchig' narsalar yegin keladi...

— Muborak bo'lsin, — dedi Oftob oyim, kuldil. Ku-mush ijirg'anib o'zicha allanarsa so'zlandi. Oftob oyim engashib Kumushning qulog'ig'a shivirladi. — Bu siri eringdan boshqa hech kimga bildirma, qayin onang hain yengil xotin, ayniqsa kundashing sezaga ko'rmasin.

Kumush ma'qul ishorasini berdi. Ona-bola bir o'rin yozib yotdilar. Ko'b vaqtakacha Oftob oyimning ivi-shiviri nabira to'g'risida bo'lib qoldi. Ko'ziga uyqu kemay «shuni ham ko'rар kun bo'larmikin?» deb edi.

Sahar paytida turib choy ichdilar. Subh namozini o'qub, arava qo'shildi. Aravaga chiqadirk'an mayda-chuyda tashilib bitdi. Ot jilovida Hasanali, arava yonica qutidor va hoji so'zlashib turar edilar. Otabek arava orqasig'a narvoncha chiqarib qo'ydi. Xotin-xalaj hamni a yo'lakka yig'ilib, Oftob oyim birin-birin kuzatkuchi xotinlar bilan ko'rishib chiqdi. Eng so'ng Kumushni bag'rig'a bosib yig'lab yubordi. Kumush ham o'zini tut b turolmadi. Boshqalar ham yig'idan nasibasiz qolmadilar.

— Xudoyg'a topshirdim. Kumush, qazom yet b ko'ralmay o'lsam, mandan rozi bo'l!

- Siz ham, oyil..

Qutidor ham ko'chadan yo'lakka kirib qizinig manglayidan o'pdi:

- Ko'rishkuncha, qizim.

- Xayr, otajon.

Yo'lakka Yusufbek hoji yuzlanib umumiyl duog'a qo'lli ko'tarildi. Duodan so'ng Otabek to'riq yo'rg'ani chiqarib qutidorg'a tutdi. Oftob oyim yana bir qayta qizi bilan quchog'lashg'ach, Otabekning ko'magi bilan yig'lag'an ko'yi narvonchadan aravaga mindi va soyabon orqal qolding'a o'tdi. Qutidor Yusufbek hoji bilan salomlashib quchoqlashg'andan keyin Otabekning qo'ltig'lashi bilan

otqa mindi. Otabek ham aravaga, Oftob oyim yonig'a chiqib o'lturgach, umumiy «Ollohu akbar!» dan so'ng Hasanali otmi yo'lg'a soldi.

Kumush darboza yonig'a chiqq'an edi:

— Xayr, onajon! Manim uchun buvimni quchog'lab qo'ying. O'rtoqlarimg'a salom aytинг!

— Xudoyg'a topshirdim, Kumush, yaxshi qoling, quda!

— Yaxshi boring, buv Oftob!

— Yaxshi qoling, buv Zaynab!

— Yaxshi boring, opoq oy!

Arava ko'chadan burilg'uncha «yaxshi qoling, yaxshi boring, salom aytинг» so'zлari takrorlanib turdi. Arava katta ko'chadan burilib, ko'zdan yo'qolq'ach, eng keyinda qolib yig'lag'an ko'yи Kumush ichkariga kirdi. Otabek bir necha bekatkacha mehmonlarni kuzatib borib, so'ngra qaytmoqchi edi.

14. XUSHRO'YBIBI VA ZAYNAB

Xushro'ybibi Zaynabning egachisidir. Mohirabonu dan ikki o'g'ul va ikki qiz dunyog'a kelib, to'ng'uchi Azimbek, undan keyingisi Xushro'y (yoshlig'ida Xushro'y o'tнига Xushra der edilar), uchunchisi Karimbek va to'rtinchisi bizning Zaynab edi. Zaynab egachisi Xushro'yдан yetti yosh chamasи kichik edi. Garchi bu ikki egachi-singil bir qorindan talashib tushkan bo'lsalar ham, sajiya — xarakterda tanib bo'lmasliq daramada bir-birlaridan farqliк edilar. Sajiyadagina emas, surat va siymo vajida ham katta o'zgalikлari bor edi.

Xushro'y uzun bo'ylik, qotmaroq va zarcha tanlik edi. Zaynab qisqa bo'y, go'shtdor va oq tanlik edi. Xushro'yning harakati yengil va lavzi tez edi. Zaynab loppo va o'nta so'zga arang bitta javob qaytaradirk'an edi. Xushro'yning ko'zi o'ynab, har sekundda o'n yoqqqa alang'lar edi. Singlisi bo'lsa birav bilan betma-bet kelib so'zlashqanida ham ko'zini hamisha bir nuqtadan uzmas edi. Xushro'yga bolaliq chog'idayoq uy ichi va qo'ni-qo'shni «shaddod» deb ism berganlar, chunki ul kimdan bo'lsa-bo'lsin, aytkanini qildirmay qo'ymas, agar birarta ish uning tilagiga teskari ketsa shovqin-suronni xudda boshig'a kiyib olar edi. Shuning uchun Xushro'yning

ra'yini bilmasdan qozon osilmas, unga yoqmagan gapka og'iz ochilmas, ul bor joyda qadam ham sanalib bosilur edi.

Zaynab egachisining aksicha o'z yaqinlaridan «pismiq» deb ism olg'an, onasi bo'lsa achig'i chiqg'anca «Ming'aymas o'lqur» deb uni qarg'ar edi. Ayniqsa quyda zikr qiladirk'an holimiz bu ikki opa-singilning xarakterdagi farqlarini ochib ko'rsatish uchun yetadir:

Mohira oyim har bir hayitdan birar oylar ilgari eriga ayтиб bolalarig'a kiyimlik oldirar edi. Oldirg'an kiyimlik Xushro'yg'a yoqmasa darrav yaramag'anini ayтиб almashdirib berishka dasasini majbur etar va ko'ngl-dag'ini hosil qilib tinchir edi. Ammo Zaynab bo'lsa o'ziga kelgan kiyimlikka qarshi boshda bir narsa demas, kiyinlik bichilib va tikilib ham arafa kunlari kelib yetkandan keyin hurpayib hech kim bilan so'zlashmay qo'yari edi. Mohira oyim qizining hirarta ishdan norozilig'ini payqab «Ming'aymas, pismiq o'lqur, tag'in nima jin urdi senif» deb so'rag'anida, Zaynab qovoq-dudog'ini solib bir og'z ham javob bermas edi. Nihoyat ertaga hayit degan kuni Zaynabning hurpayishi yig'i bilan almashar va yig'i orasi maqsad ochilsa ham ko'pincha natijasiz qotar edi. Birar joyga mehmondorchiliq uchun boradirk'an bo'lsala; Xushro'y hammadan ilgari e'lon etar edi: «Men han boraman!» Albatta uni qoldirib ketish uchun endi kech kimda had yo'q. Ikkinci vaqt: «Men bormayman!» Bu taqdirda uni bir qadam siljitsin-chi! Ammo Zaynab onasi bilan yangasi Hanifa bir joyga otlanadirk'an bo'lsalar, «boraman, bormayman» demas, ular ham yig'lamag'an bolag'a sut berilmas qabilidan indashmasdan mehmondorchilikka ketar edilar. Kechqurun qaytib kelsalar bir burchakda Zaynab yig'lab o'lturipti:

— Nega yig'laysan?

— Nega meni birga olib ketmadingiz...

Zaynabning shu fe'li balog'atka yetib, erga tekkanda keyin ham o'zgarmadi.

Otabekning Zaynabka bo'lg'an munosabati i o'qug'uchig'a albatta so'zlagulugi yo'q. Eri unga oylab, yillab qaramay qo'yg'anida ham ul ih deb tovush chiqarmadi. Otabekning bu holiga qarshi chiqg'uchi va Zaynabni yo'l-yo'ruxqa solg'uchi yana faqat O'zbek oyim ediki, buning sababi ham izzatlik o'qug'uchimizga

bir daraja ma'lum bo'lsa kerak. Sut bilan kirgan jon bilan chiqar deganlaridek, O'zbek oyimning o'shal vaqtlardagi tashviqotlari ham uning tarafidan faqat «kelinlik» majburiyati ostida qabul qilinar, masalan, qayin ona — «falonchi domlag'a borib mundog' qil, Zaynab», deb buyurmag'uncha o'rnidan qo'zg'almas va shuning bilan birga erining tashlab qo'yishi to'g'risida onasi, egachisi va boshqa yaqinlarig'a churq etib og'iz ochmas edi. Zaynabning bu holiga hukman — «erining qarash va qaramaslig'i uning uchun farqsiz edi» deb aytish albatta to'g'ri bo'lmaydir. Chunki kundashining Toshkandga kelish xabarini eshitkan Zaynabni biz yuqorida Otabek quchog'ig'a tashlang'an holda ko'rib edik. Xulosa, Zaynabning bolaliq vaqt bilan hozirgi holini chaqishdirib qarasaq ko'ramiz; yosh Zaynab bir oy ilgari tikilib qo'yilgan kiyimning o'ziga yoqmag'anini faqat arafa kuni aytib, yig'laydir, bu kungi Zaynab o'zining muhabbatini eriga faqat kundashi kelib yetar oldida e'lon qiladir.

Biz yuqorida yosh Xushro'y bilan o'qug'uchini bir darajada tanishdirgan edik. Endi uning oila hayoti bilan ham tanishdirishka majburmiz:

Xushro'yning erga tegishi ham o'ziga o'xshash favqulodda bo'lg'an edi. Masalan aksariyat qizlarimiz ota-onan kimni muvofiq ko'rsa, shunga tegishka majburdirlar. Lekin Xushro'yniki mundog' bo'lmadi. Xushro'y o'n sakkiz yoshka yetkandan keyin unga sovchilar kela boshlaydirlar.¹ Tabiiy Xushro'yning fe'llini yaxshi bilgan ota-onan uning ra'yini olmasdan turib bir ish qilmoqdan qo'rqadirlar. Olim ponsadboshig'a ma'qul bo'lg'an necha yigitlar, Mohira oyimg'a yoqg'an qancha tegu taxtlik xonodonlar Xushro'y tomonidan rad qilina boradir. «Falonchining o'g'limi?» deb so'raydir Xushro'y va onasidan javob kutmay: «Xudoy ko'tarsin erni. O'shang a tekkanimdan ko'ra, qaro yerga tekkanim yaxshi!» deydir. Bir necha vaqt shu yo'sun Xushro'yning ra'yiga qarab er-xotin zerikadirarda, o'zlaricha bir joyga qudalashimoqchi bo'ladirlar. Ularning andishasini bilgan

¹ O'rslar Turkistonni bosguncha qizlar 18 - 20 yoshka to'limasdan erga tegaga omissa edilai. Hatto kambag'allar qizi 25 gacha ham er kutar edilar. Boning sabablari: o'z ora urush va qirtishlar bilan erlar xotinlarga qaraganda oz edilar va ul zamonning xotin-qizlari hozirgidek azobda emas, erkintoq yashab, yaxshi urchir edilar (*imual*).

Xushro'y boshda bunga qarshi bir narsa demaydir Ammo uzil-kesil fotiha o'qub, qudalashish uchun uylariga kelgan sovchi va quda xotinlarning oldilarig'a kelit betlariga aytadir: «Hali men ersirab qolg'anim yo'q, fotiha o'qub tashvish chekmay uylaringga jo'nay beringlar» Mohira oyim bu yuzsizlikdan yer yorilsa yerga kirdgundet bo'ladir. Sovchilar ersa mundog' uyatsiz qizdan alhaza o'qushib jo'naydirlar. Albatta ota-onanining bunga qarsh choralar qarg'ish va ranjishdan nariga o'tolmaydir Oq'asi Azimbekning Xushro'y ustiga ko'targan mushham «nega meni urasiz, men falonlik qildimmi?» degan haqlik so'z bilan darmonsizlanadir.

Shu voqi'adan so'ng sovchilar oyoqi uziladir. Xushro'y uchun hech kim og'iz solmay qo'yadir. Chunki boyag'i sovchilar bu favqulodda muomalani ko'ringan biravga doston qilib o'quydirlar. Mohira oyim ta'naga til ochadir: «Endi dunyodan ersiz o'tasan, qizim!»

Lekin Xushro'y hanuz pinagini buzmaydir: «Er qurib ketkan emasdир, xohlasam ertagayoq erga tega olaman», deydir.

O'rтadan bir necha vaqt o'tib Azimbekning o'rtoqlaridan bo'lgan Nusratbek otlig' bir beknikidan xotin ustiga sovchilar keladir. Mohira oyim eridan fikr so'rash o'mig'a qizig'a arz qiladir va Xushro'y munga qolgandi qulqoq qoqmaydir. Bu roziliqni eshitib otasi va og'asi judi so'yinishadirlar. Zero Nusratbek beklar ichida obro'-likroq kishining o'g'li va hozirgi tutib turg'an ishi hara ancha dong'lik bo'ladir. Shuning uchun uning xotinliq bo'lish kamchiligi ham e'tiborg'a olinmaydir. Fotihanin ikkinchi haftasi to'y-nikohlari bo'lib, Xushro'yning Nusratbek bilan chodirda qilg'an birinchi muomalasida til biriktirib erga tekkani xotinlarga ma'lum bo'ladir.

Xushro'y chodirdan chiqmasdanoq choy tashib, xizmat qilib yurgan kundashiga kesauq bilan hujum boshlaydir. Ikkinchi va uchunchi kunlarda to'ppa-to'g'i kundash ustiga sapchiydir. Hafta, o'n kun o'tmasda erini o'z tomonig'a og'ishdirib kundashi yonig'a kirdg-mayoq qo'yadir. Ikkinchi va uchunchi haftalarda o'choqboshini o'z qo'lig'a olib kundashini ikkita yosin bolasi bilan tomoq vajidan ham siqa boshtaydi. Nusratbek bo'lsa ko'chaga chiqg'anda beklik da'vosini qilib, uyiga kirdganda Xushro'ybekka mute'. Bechoita

katta xotin Xushro'yning doimiy hujumiga mahkum qolib, eridan loaqal ikkita go'daklari yuzi uchun bo'lsin marhamat ko'rmay azoblanadir. Ikkinci oylardan boshlab Xushro'y kundashini bo'g'ib urish odatini chiqaradir va o'rim-o'rim kundash sochini alafdek yulib olishdan ham tortinmaydir.

Tamom jonidan to'ygan bechora kundash uchunchi oyg'a chidab borolmay eridan taloq so'raydir. Noiloj Nusratbek ham unga javob berishka majbur bo'ladir. Alamzada bechora ikki go'dakni eriga tashlab ketmakchi bo'lg'anida Xushro'ydan ochiqchasig'a shu gapni eshitadir: «Itdan bo'lg'an qurbanliqqa yaramas! Bolalaringdan umidingni uzgan bo'lsang, itbachchalarining bu uyda qoldir!» Xushro'yning og'zidan chiqg'an bu tahdid bechora onaning yuragini uyushdiradir. Darhaqiqat, Xushro'yning bu ishdan ham toymaslig'ini aniq bilib, yig'lay-yig'lay bolalarini o'zi bilan birga olib ketadir.

Xushro'y uch oy ichida tomir yoyib qolgan bir oilani ildizi bilan yulqib tashlab tinchiydir. Mundan boshqa Nusratbek kabi bir odamni ham o'z ishoratiga qaratadir.

Endi yetti-sakkiz yil bor, ul o'z kayficha yashab keladir. Har narsadan ham mammun, biroq... Shuncha muddatdan beri ona bo'lolmag'anidan xafa, hamma qayg'u hasrati ana shu tug'masliqda. Mundan ikki yilcha burun eri Nusratbek: «Olti yildan beri tug'maysan, ko'rsatmagan tovuping qolmadi. Endi nima qilamiz?» deb kulgan edi, Xushro'y erining maqsadi nima ekanini payqab: «Bolasiz kishi dunyoda turolmaydirg'an bo'lsa, bir oz zaharni boshlab sizga beraman, undan keyin o'zim yeyman!» dedi. Shundan keyin Nusratbek mundog' gapni ikkinchi gapirmay qo'ydi. Darhaqiqat, Xushro'yning bu so'zini hazil deb bo'lmas edi.

15. ESINI KIRGIZDI

«Kundashlik uyda kunda janjal» deganlar. Albatta buni aytkuchi kishi o'ylamasdan va bilmasdan aytmagandir. Jilla, har kuni janjal bo'Imag'anda ham haftada, o'n kunda bir to'polon chiqmasa albatta kundashni kundash, deb bo'lmas. Nega desangiz, bizning ba'zi bir kundashsiz, chiqitsiz oilalarda ham ikki, uch kunda tovoq-qoshiq sinib, tog'ora yangilanganini har qaysimiz bila-

miz, bas. endi kundashlik oйлаларимизга келгanda-chi, albatta yuqoridag'i — «kundashlik uyda kunda janjal· maqolini to'g'rig'a, chinga chiqarmasdan chora yo'q.

Men -- yozg'uchi. «O'tkan kunlar» hikoyalarini otam marhumidan necha qaytalab eshitsam ham zerikmas edim, faqat bir joyigina meni zeriktirar edi. Bu kuni men shu «O'tkan kunlar»ni qalamga olganimda har o'sha o'zimni zeriktirgan faslini tashlab o'tishka majbur bo'ldim. Darhaqiqat, o'z oramizda kundash janjalini kira bilmasin? Arzimagan gap ustida dunyo buzg'an kundasi to'polonlari kimning qulog'ig'a yoqsin? O'qug'uchinin qimmatlik vaqtini ayag'animdek, qalamni ham bu g'idi-bididan ozod qilishni muvofiq ko'rdim. Meni kechirsinlar.

Zaynab xafaligi oshqan kezlarda qarindosh-urug'larinika yurib chigilini yeshar edi. Uch-to'rt oyning ichida ikki martaba egachisi Xushro'y nikida ham mehmo bo'lib ketdi. Ammo hozirgisi uchunchi martaba kelisi edi.

— Nuchuk xudo yarlaqadi! — deb Xushro'y singlisini qarshiladi. Sunbulan oyining mo'tadil havosiga qaramasdan Zaynab marjon-marjon terlagan edi.

— Nega mucha o'zingni oldirib qo'yding, Zaynab! Uyingdan tinchmisan, ering eson-omon yuriptimi?

— Qurib ketsin, — dedi Zaynab va ko'ziga yosh old. Xushro'y achinish o'miga kuldi.

— Kel, ayyong'a chiq, — dedi, — oyimnikida eding-mi?

— Yo'q.

— Uyingdan keldingmi?

— Ha.

Xushro'y singlisini o'tqazib cho'risiga choy buyurdi. Fotihadan keyin «pochcham eson, omonmilar?» deb so'rag'uchi singlisiga:

— Pochchang o'lsin! — dedi achchig'lanib Xushro'y. — Najmiddinbek deganming dalasiga ketkan edi. To'rt kundan beri dovu daraksiz, o'ldimi, qoldimi — bi-mayman.

Zaynab uchi-to'rt oyning ichida kishi tanimasliq holga tushkan edi. Hagarigi to'lalig'ining yarmisini

yo'qotqanidek tusiga qarimsiqlik kirgan, ko'z harakatida ham bir besaranjomliq zohir va bularning ustiga har qachon unda ko'rilgan «og'irliq» o'rniga asabiylikka yaqin bir vaziyat o'lturg'andek edi. Zaynab egachisining haligi gapiga rizosizliq bildirdi:

— Noshukur ekansiz, opa, — dedi, — pochchamdan nolishingiz yaxshi emas, sizning ham boshingizg'a manim klinikni solsa nima qilar edingiz?

— Men ham Zaynab bo'lsam, albatta solar edi, — deb kuldi Xushro'y, — menga qolsa har kim o'z nafsiga yaxshiliq yoki yomonligni o'zi hozirlaydir...

— Tavba deng, opa.

— Men shu choqg'acha, — dedi Xushro'y, — bandasiga bosh egishni va bandasi oldida tavba qilishni or bildim va orlanishim orqasida har kimning ustida yurdim...

— Katta gapirmang.

— Katta gapirsam va gapirmasam, — dedi Xushro'y, — manim fe'lum har kimga ma'lum va hammadan ham senga ochiq... Qo'ychi bu gaplarni, o'zing tinchmisan?

— Tinchligim qursin...

— Aytsang, aytmasang, — dedi opasi, — albatta tinchliging qurig'an.

— Quritg'an qurisin...

— Sening tinchlig'ingni hech kim quritg'an emas, Zaynab! Hamma jabrni o'zing-o'zingga qilayapsan!

— Hamisha shu gapni aytib qolg'ansiz, — deb o'pkaladi Zaynab, — dunyoda kim o'ziga jabrni xohlaydir?

— Sen va senga o'xshag'anlar.

— Xudo urar...

— Aytsang, aytmasang xudo urib qo'yipti.

— Shunday kunlarga men qolay dedimmi?

— Degansan!

Zaynab opasining istehzolik yuziga qaradi va uning nima demakchi bo'lg'anig'a tushunolmadı:

— Degan bo'lsam aytинг...

— Sen manim qanday qilib erga tekkanimni bilasanmi?

— Bilaman...

— Bilsang bilganingcha tur, — dedi Xushro'y, —

endi kelaylik sening erga tegishingga: albatta ton a olmas-san, sening er qilishda tariqcha ixtiyorинг va rizolig'инг yo'q edi, ehtimolki ixtiyor nima, orzu nima o'zing ham payqamas eding. Balki ixtiyor va orzularing ham bo'lg'andir — biroq uni hech kim maydonda ko'rmas edi. Shuning uchun tizgining oying bilan dadangning qo'lida, boshqacha aytkanda ularning tuyaga ortqar yuki, kimga sotsa, qayerg'a jo'natsa ixtiyorsiz eding.. Yodingda bormi, nikoh kunim men kuhib, chaqchaqlat aravaga mindim, sen bo'lsang, uydan yig'lab chiqding va eringnikiga yig'lab boarding... Yaxshi, ering senga yoqdi ammo ering faqat senga yoqqan bilan ish bitmasligin yana xotiringga keltirmading. Ering seni tashlab qo'ydi sen churq etmading, istiqboling to'g'risida o'ylamading.. Faqat g'alvir suvdan ko'tarilgandan so'nggina, sei o'zingni har tarafka tashlay boshlading... Lekin endi bimingga toblansang ham natija o'zingning fe'lingchabitta: sening uchun har kun bir o'lim yoki o'sha uydari boshingni olib chiqish.

Xushro'yning rahmsiz muhokamasidan oqg'an bu haqiqatlar Zaynabni yig'latdi.

- Men shunday bo'lar, deb o'ylamag'an edim...
- Sen o'ylashni bilarmidинг? — deb kului Xushro'y.
- Birav o'lay desa, siz kulasiz!
- Men yig'lashni bilmayman! Kishilar yig'lag'anda, manim kulgim qistaydir.

— Manim o'rnimda bo'lsangiz, siz ham yig'idan bosh ko'tarmas edingiz...

— Sening yeringda bo'lsam bilasanmi nima qilar edim, Zaynab, — dedi Xushro'y, — dunyosini ost-ust qilar edim, bir tomchi yoshimni yuz tomchi zahar bilan qo'shib tashlar edim.

Zaynab keyingi gap bilan egachisining yuziga ko'-tarilib qaradi va Xushro'yning yuzida zolimona bir istehzo ko'rdi.

— Yaxshi, — dedi Zaynab bir xil siniq tovushda, — hamma do'stlaringiz sizga dushman bo'lsin, uch yilda beri sizning so'zingizni aytib yoninguza kelgan qayi i onangiz ham dushmaningiz yonig'a o'tsin; hatto sizi i tuqg'an ota-onangiz ham «sabr qil, bolam!» deb quruq so'z aytib o'ltursinlar... Bas, shu holatda siz yig'lamay nima qilar edingiz?

Xushro'y pinagini buzmay yana kuldi:

— Dushman o'zi nima degan so'z? — dedi. — Men senga boyo ham aytdim: kishining dunyoda do'sti yo'q, magar nafsiga o'zi do'st; kishining dunyoda dushmani yo'q, magar nafsiga o'zi dushman! Masalan sen o'zing: otangg'a, onangg'a do'stim, deb ishonding, ammo ular-dan nima yaxshiliq ko'rding? Bu kun ularning «sabr qil, bolam!» deb bergen kengashlari sening yarangga malham bo'larmi? Albatta bo'lmas. Boshdayoq ering senga qaramay qo'ydi. Animo sen qayin onangning va'dasiga va tag'in allanarsalariga ishonding... O'zing o'yla, bolani ona tug'adir, lekin unga muhabbatni ham ona tug'ib beradimi? Albatta bu mumkin emas. Sen bechora shunga ham ishonding. Endi gap nima? Otang senga sabr yediradir, qayin onang bo'lsa kundashing duosida... sen bo'lsang yig'i quchog'ida...

— Sizdan o'zimni chaqdirg'ali kelgan emasman! — dedi yig'lag'an ko'yи Zaynab, — o'z uyimda ham tegmay chaqadirg'an gazandalarim bor... Siz ham manim kuy-gan jonimga o't yoqmang-da, agar qo'lingizdan kelsa, bu o'rtang'an singlingizni tinchiting.

— Sen hech tinchiy olmaysan...

— Har narsaga aqlingiz yetadi... Loaqal bu baxtsiz singlingiz uchun birgina bosh og'ritsangiz-chi... Ustimga shu balo kelgandan beri eshicingizga necha qayta kelib quruq qaytdim, endigina siz ham...

Xushro'y bir oz Zaynabning yuziga qarab turg'an dan keyin:

— Manim kengashimga yurasanmi? — deb so'radi.

— Jo'yalik bo'lsa nega yurmay.

— Yursang, — dedi Xushro'y. — chiq eringdan.

Zaynab o'krab yubordi:

— O'zim ham shundog' deyarsiz, deb turg'an edim...

Xushro'y:

— Negaki sening dardingning davosi, menga qolsa faqat shu.

— Qanday qilib chiqay, axir...

— Erdan chiqg'anlar qanday qilsa, sen ham shunday qilasan!

Zaynab javob bermadi. Cho'ri xotin o'rtag'a dasturxon yozib choy keltirdi. Xushro'y xizmatchini o'choqboshi yumishlariga buyurib choyni o'zi quydi.

- Dasturxonga qara, Zaynab!
- Ishtihom bo'g'ildi...
- Manim aytkanimni qilsang ishtihong ham ochiladir.
- Erim... erimni ko'zim qanday qiyisin.
- Javob so'rasang, — dedi kulib Xushro'y, — seni taloq qilish uchun eringning ko'zi qiyadimi?
- Bilmayman...
- Albatta yaxshi bilasan, qiyadi! Ammo sen ahmosan, ko'rpannga qarab oyoq uzatishni, qars ikki qo'lidan chiqishini bilmaysan!
- Etagingni qoqib ketaber, deysizmi?
- Chunki shundan boshqa chorang yo'q!
- Sen hasratda o'l, kundashing yayrab-yashnasin shumi maqsadingiz?
- Hozir hasratda emasmisan, kundashing yayramaydimi?
- Tuzik, — dedi Zaynab, — lekin har qadamda uning huzurini buzaman, bir cho'qitib o'n qarataman.
- Xushro'y kului:
- Bundan nima chiqadi?
- Ishqilib kelgindini tinchitmayman.
- Sen tinchitmasang, — dedi Xushro'y, — boshqala seni tinchitar...
- U nima deganiningiz?
- Ya'mi rohatini buzaversang, ering seni qo'yar?..
- Zaynab bu haqiqat oldida o'ylanib qoldi. Xushro'y o'zining vahshiy ko'zlar bilan singlisiga qarab kulimsir ar edi. Bu kulimsirash orasi «qo'lingdan nima keladi?» degandek bo'lar edi. Zaynabning tusi shu choqg'acha ko'rilmagan ravishda o'zgarib ketdi. Negadir tinmay oqib turg'an ko'z yoshisi ham quridi va tovshida ham hanuz eshitilmagan keskin bir ohang bor edi:
- Esimni kiritdingiz, opa, — dedi, — rahmat sizga.
- Rahmatingni menga aytma, — dedi Xushro'y, — ishonsang yuragingga aytarsan...

16. OY-KUNI YAQIN EDI

Kumushning oy-kuni yaqin edi. Nahiralik bo'ladirg'an O'zbek oyimning ishi boshidan oshqan, Kumushning oyi tug'masdanoq ul beshik yasatish bilan

mashg'ul edi. Doyacha kim, aqiqaga nechta qo'y kerak, nechanchi kunda to'y o'tkaziladir, nechta erkak, nechta xotin aytildir va kimlar? Mana shuningdek masalalar bilan O'zbek oyimning miyasi juda shishkan edi. Kumushda ko'tilgan ba'zi nishonalarga binoan nabi-rasining o'g'ul bo'lishida shubha qilmas — «o'g'ul tug'asan, Kumush, men ham Otabekni senga o'xshash yengil ko'targan edim», der edi. Kumushni xizmatdan bo'shatilib ba'zi o'choqboshi yumishlarini Zaynab idorrasiga topshirilg'anig'a endi bir oylab bor.

O'zbek oyim nabira masalasida qancha xursand bo'lsa, Otabek shunchalik xafa, chunki Kumushni ko'rgan sayin usta Alim foji'asini xotirlar edi. Yusufbek hoji ma'lum aldanishdan so'ng yurt ishidan qo'l yuvg'an, ko'b vaqtini mehmonxonada «Qur'on» va «Daloyil»¹ o'qub kechirar, kundash orasi buzilib, o'rtadan so'z chiqg'anini goho eshitsa, ikkala ketinni o'z oldig'a chaqiritirib, ularni qator o'tqazar edi. Avvalo Kumushdan o'pka qilib: «Oyim, har nima siz kattasiz, Zaynab yosh, kattadan-kichikka shafqat lozim, mundog' yaxshi emas!» va Zaynabka qarab: «Bolam Zaynab otin! Sizdan hali yoshlik g'ururi ketmagan, lekin manim bolam bo'l-g'anlig'ingizni siz ham unutmang!» der va shuning singari yumshoq gaplardan keyin ikkisini duo qilib bir-birisiga salom berdirar — «ana, shundog' bo'lsin, opoq qizlarim!» deb ketishka ruxsat berar edi. Ular ketkandan keyin albat-ta O'zbek oyim eri yonig'a kirar, hoji bo'lsa xotinig'a sizsirab: «Siz ikki kelin ushlashni bilmabsiz, Zaynabka jabr qilg'an ko'rinasiz, ayniqsa Zaynabning ko'ngliga qarashingiz kerak, Otabekka ham nasihatingiz lozim!» der edi. O'zbek oyim shunday kezlarda Kumushning yonini olib «Zaynabni xudoy ko'tarsin, ayb o'zida...» deya bosh-lasa, hoji uning og'zini arang to'xtatur: «Sekin-sekin, uyat! Qayin ona deganning adl turishi lozim. Zaynab siz bilan manim orzu havasimiz emasmidi?»

Ammo nabira masalasidagi O'zbek oyimning ba'zi bir quyushqondan tashqari harakatlarini ham bosquchi yana hoji edi: «Zaynab bor, Zaynabni unutdingizmi. O'z keliningiz Zaynabni!»

Mundan o'n besh kuncha ilgari Kumush onasig'a bir

¹ Daloyil — diniy kitobning nomi.

xat yozg'an edikim, ahamiyatiga ko'ra biz bu o'rindi ko'chiramiz:

«Onajon, kuyavingizning yozg'anlaridan tashqari me i sizga shu bilan oltinchi xat yozdim. Ammo sizdan uchta va dadamdan ikkita xat oldim. Ayniqsa dadamning keying'i xatidagi qora xabar bilan dori dunyo' ko'zimga torayd. O'lim haq, ammo bechora buvim jon berar ekan, yonidi turib duosini olib qolmag'anim uchun ko'b hasrat chekdin. Ayniqsa musofirchiligidim yomon asar qildi. Ko'z yoshlari bilan yuzimni yuvdim. Bu kun beshinchchi kundan beri rahmatlik buvim arvohilg'a atab qur'on boshtadim, xatim qilib bag'ishlayman. Xudo g'arigi rahmat qilsin, sizga salr bersin. Endi musofir qizingizning baxtiga siz o'lmanq, omin.

Ba'da ma'lum bo'lsinki, alhamdulilloh kuyavingiz va qudalaringiz salomatdirlar va ularning soyalarida men qizingiz ham o'ynab-kulib yuribman. Sizni va otamni juaa sog'indim, agarda og'ir oyoq bo'lmasam edi, qish ho'lishig'a qaramasdani Marg'ilong'a jo'nar edini. Qudangiz — qayin onamning so'ziga qarag'anda, kela si oyg'a ko'zim yorir emish. Qudangiz meni na yerga va na ko'kka ishonadir, o'n besh kundan beri qo'llimni soviq suvga ham urdirmay qo'ydi. O'zi go'yoki to'yga hozi-lang'andek beshik yasab, sarpa tikib yuriydir... Mani n bo'lsa nima uchundir yuragimda bir qo'rquv bor... O'tken xatlarimda kundashim bilan mirosamiz kelishmay turgani ni kul guluk tarzida yozg'an edim. Nafsila marda ersa, oramiz juda buzilg'an, men ham o'shal vaqtarda ch'n kundashlik to'nini kiygan edim. Zaynabning bitmis xusumati esa g'olibo manim ikki qatligh'im oshkor bo'lg'ni kundan boshlandi. Sizning boshingizdan kundashlik sadosi o'tmagan bo'lsa ham tushunsangiz kerak: biz ikki agar qo'yib bersalar go'yo bir-birimizni yeb-ichmak'i edik... U kundardagi holimdan o'zimga endi hisob berisinka ham uyalaman... Yaxshiki, bizning mojarolardan qay'n otam juda siyrak xabardor bo'ldi. Shundog' ham bo'lsa bu janallar goho uning qulog'ig'a yetib qolar va biz ikki yon uning oldig'a chaqirilish nasihatini eshitar va lekin yara yomonlig'imizdan qolmas edik. Siz ranjisangiz ham aytay qayin otamni o'z dadamdan ham yaxshi ko'raman. Bu

¹ D o t s d u n y o - dunyo tirkligi, tashvishi

² G' o l i b o - asosan

yaxshi ko'rishim kuyavingizning dadasi bo'lg'ani uchun emas, balki uning nur ichiga cho'milg'andek bo'lib ko'ringan siymosini, oyim deb xitob qilg'andag'i muloyim, beozor va muassir¹ so'zini yaxshi ko'raman. Ul nasihat uchun og'iz ochsa vujudim erib ketkandek va bir turluk uqlab huzurlang'andek. Qisqasi, Zaynab bilan janjal-lashishning o'zi bir huzur va janjaldan bo'shalg'ach, qayin otamning qarshisig'a o'lurib nasihat eshitish undan ham yaxshi huzur... Siz manim telba so'zlarimdan achchig'lan-mang. Agar bu gapimning to'g'rilig'ini bilmakchi bo'lsangiz, Toshkand kelingizda, qayin otamning nasihatini o'z qulog'ingiz bilan eshtiting-da, undan keyin so'zimga qiymat bering.

Shu yo'sun Zaynab bilan uyatsizcha ko'b olishdiq, bu it-mushuklikdan biz zerikmasak-da, kuyavingizning jonidan to'ydirayozdiq. Mundan birmuncha ilgari ul biz ikki kundashning yuzimizga: «Agar shu holda davom etabersalaring ikavlaringga ham barobar javob berib qutilaman!» dedi. Uning bu tahdidi ikkimizga emas, balki bittamizgagina xos edi. Men bu tahdiddan albatta qo'rqedim, ammo «Zaynab tushunib golmasa yaxshi edi», deb qo'rqedim. Darvoqi¹ natija men qo'rqqancha bo'ldi. Zaynab bu tahdiddan so'ng onasining uyiga arazlagannamo ketib qoldi. Ulardan ham yaxshig'ina dakki yegan bo'lsa kerak, bir necha kundan so'ng yovoshqina bo'lib qaytib keldi. Endi shu voqi'aga ikki oy chamasi vaqt o'tdi va lekin oramizdan janjal chiqmadi. Men jo'rttiga ba'zi gaplarni teskarilikka olib ko'rsam ham ul churq etmaydir. Uning bi: holi ersa manim uchun yaxshi emas, ul yana ko'b vaqt bizning oramizda tikan bo'lmoqchi...

Kelasi oydan juda yuragim uyu'shadir... Kechalari ko'kka qarab kelasi oy shu kunlarda yorug¹ dunyoda bor-manmi, yo'qmanmi deyman... Oysha buvim marhum bo'lmag'anda shu oy ichi o'zingiz Toshkandga yetib kelar edingiz. Aza hamma vaqt topiladi desangiz, qizingizning ko'ngli uchun hali ham kelganingiz yaxshi. Dadamga manim arzimni aysangiz, albatta qaytarmas. Menden dadamga behad salom. Kelasi oydan qo'rqaman... Ko'rishalmasak mendan rozi bo'ling, dadam va boshqa

¹ Muassisir — ta'sirii.

*yoru do'stlar ham. Kumush yozdim. Toshkand, 1269-inchi
yil 1-qavs¹ oyida».*

Kumush o'z xatida yozg'anidek, darhaqiqat, Zaynab shu keyingi kunlarda yovoshka tortqan, o'n og'izg'a bish og'iz so'z qaytarmas, tinchkina, muloyimgina, ya'ni mundan bir yil burung'icha edi. Qayin ona tarafidan «Opangning ko'zi yorir vaqtı yetdi, o'choqboshi ishlaringni endi o'z qo'llingg'a ol!» deb qiling'an taklifni mammuniyat bilan qabul etib, hatto Oybodoq onari ham o'choqboshi yumishidan xalos eta yozg'an, unga faqat havli supurish, uy yig'ish va shunga o'xshasi mayda ishlarnigina qoldirg'an edi. Zaynabdagi bai o'zgarish faqat haligi taraf bilangina qolmay, eri to'g'risida ham shundog' edi. Otabek o'z yonig'a kirtsa — kirdingmi demas va kirmasa — kirmading demas edi. Erining ba'zi bir samimiyati qorong'uroq muomalariga qarshi Zaynab ham muhammalrak qilib kulic qo'yari edi.

* * *

Oy tug'ib, mo'ljal yaqin yetdi. Marg'ilondan ham Ostob oyimning yo'lg'a chiqish xabari keldi. Lekin Kumushda ma'lum og'riq boshlang'an edi. Og'riqnirg birinchi kuni Kumush hech kimga sezdirmay yurdi. Ammo ikkinchi kun buni boshlab Otabek, undan keyin O'zbek oyim sezdi. Otabek ma'lum xavf ostida bu sirdan kishiga og'iz ochish uchun o'zida majol topmasa hani, O'zbek oyim darray Hasanalini mundan olti oy ilgari belgulanib qo'yilg'an doya xoting'a yogurtirdi.

Doya kelgandan so'ng ichkari havli erkak zotidan tozalandi. Kumushni o'qtin-o'qtin og'riq ushlamakdan doya xotin va O'zbek oyim unga o'zlarini bilgan udimli is bilan yordamlashmoqda edilar. Kechka tomon dard juda kuchayib ketdi, o'qtin-o'qtin dam-badamga alishindi.

Tashqarida Otabek yo'q edi. Hasanali darboza bilan mehmonxonada orasida qo'lini-qo'lig'a ishqab yurintur va qayta-qayta axtaxonag'a kirib to'riq yo'rg'aning u yer, bu yerini supirar edi. Hoji bo'lsa xursand va xafaligi noma'lum bir qiyofatda «Daloyil» o'qur edi, ha besh daqiqada ichkari tomong'a qulqoq solib to'xtar

¹ Q a v s — 22-novabr — 21-dekabr.

goho darichadan Hasanalin chaqirib «tinchlikmi» deb so‘rar edi.

Ular masjiddan shomni o‘qub kirkach, ichkaridan Oybodoq kechlik olib chiqdi. Undan na Hasanali va na hoji og‘iz ochib hol so‘ramadilar. Taom ustida Otabekning yo‘qlig‘i ham his etilmadi. So‘zlashmas-dang‘ina lagandan birmuncha cho‘qig‘an bo‘ldilar-da, qo‘l artishdilar.

— Xuftan aytildimi? — deb so‘radi hoji.

— Eshitmadim... Chiqa bersak ham bo‘lar, — dedi Hasanali. Shu vaqt ichkaridan xotinlarning favqulodda qiy-chuv tovushlari eshitilib, ikkisining ham quloqlari tikkaydi va qo‘rqa-pisa bir-birlariga qarashdilar. Qiy-chuv orasidan zaif yig‘i tovshi ham kelib qo‘ydi... Ikki birmuncha kulimsirab oldilar, lekin shundog‘ bo‘lsa ham yana churq etib og‘iz ochmadilar. Oradan ko‘b fursat o‘tmadi, ichkaridan Oybodoq yugurib chiqdi va darichadan turib «so‘yinchil» dedi. Hoji yonchig‘ini kavlay berib «alhamdulilloh» deb qo‘ydi. Hasanali ham iljayib yonchiq kavlashka tutindi va:

— O‘g‘ulmi, holva? — deb so‘radi xotinidan.

— O‘g‘ul!

— Barakalla.

Hoji kulimsirab qo‘lidag‘i uch-to‘rtta oq tanga bilan bitta tillani Oybodoqqa uzatdi — «Tangalarni o‘zing ol, tillani doyachaga ber!» dedi. Hasanali so‘yinchisini top-shirg‘andan so‘ng duog‘a qo‘l ochdi: «Olloh taolo umri bilan bergen bo‘lsin». Shundan keyin xotirjam’ bo‘lg‘an holda xuftanga ketdilar.

Otabek mehmonxonaga yaqinlashishi bilan chaqaloq yig‘isini eshitib ixtiyorlari ichkari havlig‘a tomon burildi va yo‘lakda onasis‘ga yo‘liqdi. Qorong‘u bo‘lsa ham O‘zbek oyimning tusidagi shodliq belgulari ochiq ko‘rinib turar edi:

— O‘g‘ul muborak bo‘lsun, bolam!

— O‘zi tetikmi?

— Tetik!

— Yo‘q, — dedi O‘zbek oyim, — chillalik uyg‘a kechasi ko‘chadan kelib kirish yaxshi emas... Ichkari kir-sang to‘g‘ri Zaynabning oldig‘a bor. Dadang shundami?

¹ Toshkanda “qiz tug‘di” o‘rniga “holva tug‘di” deydirlar (*mual.*).

— O'zi?..

— O'zi yaxshi, xotirjam bo'l. — dedi O'zbek oyin, orqasig'a qaytdi. Otabek ketiga burilib tashqari yo'lakda i kirguchi dadasi bilan Hasanali sharpasini oldi va o'yłani to'xtadi. Ayniqsa hozirgi paytda dadasi bilan to'qnashis i uning uchun bir oz o'ngg'aysizroq tuyulgan edi. Sha yo'sun birmuncha vaqt yo'lakda turib, so'ngra ichkariga tomon yurdi. Zaynabning uyiga o'tar ekan, bir necha qayta Kumush yotqan uy tarafka qarab oldi.

— O'g'ul muborak bo'lsin!

Zaynab erini shu so'z bilan kulib qarshiladi, Otabek ham kulimsirab «qutlug' bo'lsin!» deb qo'ydi. Olturgai dan keyin Zaynab o'zicha kulindi:

— Haligi... — dedi. «Haligi» dan keyin aytadirgan jumlasini unutib qo'ydimi yoki o'ylab qoldimi, nin a bo'lsa ham aytalmadi. Otabek uning og'zini kulimsiragan holda bir oz kutib «xo'sh, haligi...?» deb so'radi.

— Haligi...

— Uyog'i?

— Oti qursin... ha, aytkandek, oshingizni yeysizmi?

— Yeyman.

— Sovib qolmag'an bo'lsa — shu.

Otabek ertadan beri hech narsa yemab edi.

— Qandog' bo'lsa ham, — dedi.

Hozir Zaynabning chehrasi ochiqroq ko'rinsa har i. amma bu ochiq chehraning zamirida uni jiddiyroq mashg'ul qilg'an yana bir gap bordek, ya'ni ko'rinishdar shoshqanliq va yo shuning singari bir hol uning shu ochiq chehrasi ostig'a yashiring'andek edi. Zaynabni q o'n besh daqiqaliq muomalasida Otabek yuqorig'i kab «esdan chiqarish» holatiga bir necha qayta uchradi va oxirda so'ramoqqa majbur bo'ldi:

— Nega holingiz parishon?

Zaynab kului:

— Nega parishon bo'lsin.

— Manim ko'zimga parishon ko'rinasiz.

— To'g'ri, — dedi Zaynab, — qo'rqedim...

— Nimadan qo'rqedingiz?

— Tug'ishdan...

— Qiynaldimi?

— Qiynalish ham gapmi, — dedi Zaynab, — o'ti ko'zingiz bilan ko'rmaganingiz uchun ishonmaysiz.

— Oyim mundog' demagan edi-ku?

— Sizdan yashirg'anlar.

Otabekning yuragi juda uyushib ketdi. Hatto kundashini parishoni xotir qilg'an bu gap Otabekka qandog'ta'sir qilishi ko'b tafsilga muhtoj emas. Bu to'g'rida Zaynabka yana savol tashlab tafsilot olishdan qo'rqi, ham uzoq o'ltruolmadi. Choyini naridan-beri ichib, o'runini to'shatib yotdi. Zaynab sham'ni o'chirdi. Hali yotmoqqa vaqt erta edi — Zaynab Kumushlik uyg'a — xotinlar oldig'a chiqib ketdi.

Otabek uylash uchun yotqan bo'lsa ham haligi gap uni ko'z yumdirmay qo'ydi, o'ng, so'l, chalqancha yotib boqar edi. Lekin Zaynabning «qiyonalish ham gapmi?» jumlesi qulog'i ostidan ketmas edi... Kumushning uyidan keti uzilmay kelib turg'an xotinlarning g'o'ng'ir-g'o'ng'iri ham uning uyqusig'a xalal berar va ora-chora go'dakning yig'lag'an tovshi ham eshitilar edi. Bu ma'sum tovushqa qarshi unda bir xil yaqinliq — otaliq hissi qo'zg'alg'andek bo'lsa ham, ammo boshqa qora xayollar ichida tez yo'qolur edi. Shu yo'sun ivir-jivir, achchig' va chuchuk holat ichida uylab ketdi. Bir-ikki kun miyonasidagi kechinmalar turlik rang bilan uning uyquliq dimog'ida akslana boshladilar... Cho'chib uyg'ondi... Yonida Kumush... Zaynab yo'q edi. Uyquliq ko'zi bilan narigi uyg'a qulqoq soldi, hanuz boyag'i tovushni eshitdi va o'ng yonini bosib ko'rpgaga burkandi, mundan keyin tinch uylab ketdi...

Tush ko'rkar edi: «Chamanda gullar ochilg'an emish... Bu gulshan uning o'ziniki emish... Ul rango-rang chechaklardan ko'zini ololmas emish. Tevarakka kelgan yovdan xavf bor emish... Xanjarini ushlab yovg'a qarshi chiq'an emish... Yov qochqan emish... Yov orasida onasi ham bor, otasi ham ko'rinar emish... Qaytib chamanga kirsa bir sigir gulni bosib, yanchib o'tlab yurg'an emish... Bu holdan o'zini unutkan va qo'lidaq'i xanjari bilan sigirga yugirgan emish... Sigir emas — sariq sochlik albasti emish... Darmonsizlang'an va xanjari qo'lidan tushkan emish... Dunyoni qorong'uliq bosqan emish...» Cho'chib uyg'ondi va o'z yonida uylab yotqan Zaynabni ko'rди. Haligi bosinqi-rashdan yuragi gup-gup urar va vujudini ter bosqan edi. Sekingina o'ng yonig'a ag'darilib havli tomong'a qarab

yotdi. Uning ag'darilishi bilan Zaynabning ko'ni ohistag'ima ochilib yana yopildi.

Vaqt saharga yaqin, tevarakdag'i xo'rozlar ketma-ket qichqirar edilar. Yaqin oradagi objuvoz poyko'pinir g zarbi yerni silkitib-silkitib to'lqin berar edi. Nariji uyda yonib yotqan sham' nuri daricha tirkishidan mil-milt ko'zga ilinur, ammo ship etkan tovush eshitilmus edi. Ul qaytib uxlayolmadı. Kumushning kechagi qiyonalishi to'g'risida xayollanib ketdi. Subh azoni aytildi, sekin-sekin tong yorib bordi, mahalla masjididan ha ni azon tovshi kelgach, ul tahorat olmoq uchi n qo'zg'aldi.

Kumushning yonig'a kirish qulay bo'lsin, deb non-ishtani Zaynabning uyida qildi. O'zbek oyim tarafidan kirish uchun ruxsat berilgan edi. Choydan keyin doyacha Kumush yonidan bir oz vaqtg'a chiqib turdi. To'rqa Kumush yotqizilg'an, uning oyog' tomonida O'zbek oyim chaqaloqni ko'tarib o'lturgan edi. Otabek kirganda o'zining siniqg'an yuzi, ichkariga botinqirag'an ko'z bilan Kumush iljayib unga qaradi. Otabek tutilingirab «muborak bo'lsin!» dedi. Kumush javob o'rniga uya it yuzini ko'rpgaga yashirdi. O'zbek oyim:

— Berganga qulliq bo'lsin, o'lтур, — dedi.

Otabek Kumushning bosh tomonig'a o'lturdi. O'zbek oyim fotiha o'qudi. So'ngra chaqaloqni Otabekka yaqinlashdirib, — toychog'imning ko'rmanasini chiqar dadasi. — Otabek qizarib bolag'a qaradi, Kumush yuzini yana ko'rpgaga yashirib oldi.

— O'zingiz tuzikmisiz?

— Shukur...

— Qiyalibsiz, deb eshitdim...

— Tug'moq hazilmi senga, — dedi O'zbek oyim.

Kumush Otabekni o'ziga imladi va qulog'ig'a shivr-ladi: «Sizning gunohingizga...»

— Xo'rak qildingizmi?

O'zbek oyim:

— Kechadan beri ichiga issig' kirgani yo'q. Zaynat kai aytay sutlik atala qilib bersin, — dedi.

— Albatta! — dedi Otabek va onasig'a bir tilla soyinchi bergandan so'ng xotirjam'lik bilan uydan chiqli

Tushlikdan keyin Otabek mehmonxonada kitob mutolaa qilur, dahlizda Hasanali uzilgan ot asboblarini

ulab tikar, Hoji masjidgami, boshqag'ami ketkan edi. Shu vaqt ichkaridan Oybodoq chiqib Otabek yonig'a keldi:

— Bek, siz uyg'a kirib chiqar emishsiz, — dedi.

Otabek kitobni belguluk qilib yopdi:

— Tinchlikmi?

— Tinchlik... darrav kiring-chi!

Otabek Oybodoq bilan ketma-ket ichkariga kirdi. Zaynab rangi o'chkan holda Kumushning uyidan chiqib kelar edi.

— Nima gap? — deb undan so'radi Otabek.

— Bilmadim, — dedi, — opam ko'ngillari aynab qusyaptilar...

Otabek eshik yonig'a kelgandan so'ng uydan bir necha xotin paranji yopinib chiqdilar-da, ul uyg'a kirdi. O'zbek oyim jom ushlag'an, Kumush jomga o'qchib qusar edi.

— Nima bo'ldi?

Kumush javob beralmadidi.

— Bilmadim... boyatdan beri to'xtovsiz qusyapti. — dedi O'zbek oyim. Qusib charchag'an Kumush holsizlanib boshini yostiqqa tashladi. O'qchib yosholang'an ko'zlar bilan eriga qarab oldi.

— Yoqmaydirg'an xo'rak bergansiz.

— Yoqmaydirg'an hech narsa yegani yo'q, — dedi onasi, — o'sha ataladan boshqa xo'rak qilmadi. Undan ham yarim kosagina ichdi. Qolq'ani ana tokchada...

O'zbek oyimning gapi tugamasdan Kumush yana jomga intildi. Otabek uning boshini tutdi.

— Tabib aytdiraymi?

— Aytdir. Manim ham ko'nglimga shu kelib turgan edi.

Otabek Kumushning qusug'i bitkuncha turdi-da, so'ngra yugurib tashqarig'a chiqdi. Hasanali hanuz boyag'i ishda edi.

— Ota, siz yugurib tabibga boring-chi!

Hasanali ishini tashladi:

— Nima gap?

— Keliningiz boyadan beri qusar e'niish.

Hasanali tabibga yugurdi. Otabek qaytib uyg'a kirdi. Chaqaloqni Zaynab ko'targan, Kumush hamon qusmoqda... Kumush holsizlanib o'zini yostiqqa oldi. Qovoq

ostlari ko'kargan, yonig'a kelgan Otabekka ham qaramoqqa majolsiz edi.

— Tuzikmisiz?

— Ko'nglim.

Otabekning hamma badani titrab ketdi, shundog bo'lsa ham o'zini qattig' ushladi:

— Qatiq ichirib ko'rdingizmi? — dedi onasig'a.

— Yo'q.

— Qatiq buyuring!

Oybodoq qatiq keltirguncha Kumush yana jomga intildi. Bir-ikki o'qchib qusqandan keyin, Otabekning qo'llidag'i suv bilan og'zini chaydi va piyoladagi qatiqdan bir-ikki ho'plab, o'zini yostiqqa tashladi. Harorati kuchlik, yurak urishi favqulorra tez edi. Otabek uning manglayini qo'li bilan bosib ushlagan edi, bir oz tinchingandek bo'ldi. O'zbek oyim burchakda bola ko'tari o'iturgan Zaynabdan chaqaloqni olib, uni jomni to'ki kelishka buyurdi. Otabekni manglayida turg'an qo'li qizi ketib, ikkinchi qo'lini almashdirishg'a majbur bo'ldi. Manglayida sovuqliq his etib Kumush ko'zini ochdi.

— Ko'nglingiz bosildimi?

Kumush javob o'mida yostiqdan qo'zg'aldi. Jom yo'q edi. Otabek shoshib tokchadag'i xitoyi norin tovoqri oldi. Kumush qusti. Bu gal qusuq boyag'i qatiq aralasi ko'kimtil va sarg'imtil narsalar edi. Og'zini chayg'anda keyin Otabek qatiqni taklif qilg'an edi, ichmadi va o'zini yostiqqa otdi...

Tabib keldi xabarini eshitib, Otabek jonlang'andek bo'ldi. Uy eshigiga jom ko'tarib kelgan Zaynab keyiniga qaytdi. O'zbek oyim ham chaqaloqni ko'tarib uydan chiqdi. Otabek tabibning hurmatiga turishni unutib Kumushning manglayini bosqancha o'iturar edi. Tabib Otabekdan voq'ani so'rab bilgandan so'ng Kumushni g'omirini ko'rib labini tishlab qoldi va tovoqdag'i qusuqni hidlab qaradi:

— Bu kun nima xo'rak qilg'an ekan?

— Atala.

— O'sha taomdan bir oz qolq'ani bormikin?

— Bor! — dedi Otabek va boyta onasi ko'rsatkan joydan kosani olib tabib qo'lig'a berdi. Tabib kosadan bamog'ig'a bir oz elashdirib yaladi va darrav tuflab tashladi.

— Zahar ichibti!

Otabek sapchib ketdi, tusi qo'rquunch holga kirgan edi...

— Bekor gap!

Tabib Otabekning hozirgi holatidan dahshatka keldi...

— Men hozir dafi uchun doru yuboraman, — dedi va qo'zg'aldi. Otabek ham uning bilan birgalashib o'rnidan turdi:

— Zaharni kim beradi?

Nima deyishka ham hayron tabib:

— Man... man... o'zingiz o'ylab ko'ring-chi... Man darrav doru yuboray, darrav ichiring, tuzikmi? — dedi.

— Bildim, bildim! — dedi bechora Otabek. — Zaynab, Zaynab, Zaynab... Jalab! Yuboring, yuboring, darrav yuboring!

Tabib ketdi, Otabek telbalarcha yugurib Kumushning boshig'a keldi, yuzini ochib manglayini bosdi va o'pdi... Kumush ko'zini ochib kuch bilan so'l qo'lini erining yelkasiga tashladi... Qo'lida chaqaloq bilan O'zbek oyim kirdi.

— Zaynabni chaqir, Zaynabni!

O'zbek oyim tabib so'zidan xabardor edi:

— Zaynab! Zaynab!

Zaynab yugurib uyg'a kirdi. Tusi murdadek oqarg'an edi. Otabek Kumushni qo'yib yerdagi atalani oldi:

— Ich muni, ich jalab!

Zaynab orqag'a tislandi... Otabek kosani unga otdi... Zaynabning kiyimi atala bilan belandi. Shuning ustiga dahlizdan Yusufbek hoji ko'rindi.

— Ket, jalab, ket! Taloqsan, taloq!

«Taloq» so'zini eshitkan Kumushning ko'zi yarq etib ochilib, yana yumildi... Hoji voqi'ani tabibdan eshitkan, shuning uchun hozirgi fojia' sahnasidan ajablanib turmadni.

— Chiq, Zaynab, chiq! — dedi ul ham. — La'nat sendek xoting'a!

Zaynab chetlanib uydan chiqdi... Hoji Kumushning boshig'a kelib o'lturdi. Otabek va onasi oyog' ustida edilar, Kumushning ko'zi yumiq, sochlari yuzi ustida parishon edi. Hoji o'z qo'li bilan sochlarni tuzatib Kumush-

ning ko'kimtil tovlang'an yuzini ko'rdi va mangiayu i bosdi...

— Oyim... Oyim!.. — dedi hoji. Kumush ko'zit i ochib besaranjom unga nazar tashladi va tanib.. qo'zg'almoqchi bo'ldi.

— Qo'zg'almang, oyim... qo'zg'almang!

Kumushning ko'z yoshisi chakkasidan oqib tushdi.. Hoji ham o'zini to'xtatolmay, Kumushning yoshini artib, boshini siladi:

— Xudo shifo berar, bolam!

Kumush jomga qo'zg'aldi. Otabek kelib qo'litiqladi, hoji ham uning boshini tutdi... Bu gal qusuq qong a aylangan edi, burnidan ham bir necha tomchi qon oqdi... Qusub yotg'ach, ko'zi yarqillab ochilib ketdi va tevaragiga betoqat qarandi:

— Oyi... dada... — se'ngra, — begin, — deb ingrangi... Erining yuzini yuziga qo'ydi. uyalg'ansumon ko'zini yumdi...

* * *

Ertasi kun dafn marosimi bo'ldi. Janozag a Toshkandning har bir mahallasidan deyarlik kishilur ishtirok qildi. Faqat maqtulaning eng yaqinlarig'ina bu tantanaga yetib kelalmadilar.

Bechora ona, bechora ota!..

Uchunchi kun ular ham kelib yetdilar... Ularning hozirgi holini tasvir etish mumkinmi?!

Yetinchi kun xatmi qur'on qilinib xalqg'a osh berdi va shu munosabat bilan chaqaloqqa «Yodgorbek» dit ism qo'yildi.

Kumushning yaqinlarig'ina emas, balki foji'adai xabardor bo'lg'an shaharning katta-kichigi Zaynab a beriladirgan jazoni era-kech kutmakda edilar. Biror foji'aning o'ninchи kunlariда Zaynabning jinni bo'lib ochiq ko'yi ko'chada yurgan xabari va og'asi tomonidur ushlanib kishanga soling'an mojarosi eshitildi. Zaynabning jununi qozilar va tabiblar tarafidan ham tsdiq etilgach, uning ustidagi jazo ko'tarildi. Darhaqiqu aqldan ozib ko'chalarda ochiq kezish va kishangatchishning o'zi ham Zaynab uchun kiechkina ja zu hisoblanmas edi.

Foji'aning yigirmanchi kunida yana xatmi qur'on

qilinib, butun yurtka osh berilgandan so'ng, bechora bolu paridan' ayrilg'anlar Marg'ilong'a qaytish harakati-ga tushdilar. Yodgorbek ham Ostob oyimning qucho-g'ida ketmakchi, uning olib ketilishiga qarshi hech kim yo'q edi.

Eng keyingi vido'lashish kuni yetdi. Otabek, qutidor va Ostob oyim (...) qabristonining ikki tup qurig'an chinor yog'ochi orasig'a turg'uzilg'an yangi xishtin sag'ana qarhisida to'xtadilar. Sag'ananing o'ng boshidag'i toshdan o'yib yasalg'an lavha ko'zga chaqilib turar edi:

La ilaha illa-olloh Muhammadu-rasul-ulloh

Hazjihil markadul munavvaratu lil mazlumatil

mashhudati al-mag'furati.

Kumushbibi binti Mirzakarim Marg'inoniy, tarixi tavalludi 1248.

Vafoti 1269 yil hijriy, jumod-ul-avval.

Bu lavha bir dilporadan husn sanamiga yodgordir.

Bunda madfun kundash balosining namoyon bir qurbanidir.

Ayo charx, etding ortuq jabr bunyod,

Ko'zim yoshlig', tilimda qoldi faryod.

Hayotim lolazoridin ayurding,

Yoqib jonim, kulim ko'kka sovurding.

Bechora ona chidalmadı, qabrni quchog'lab uvvos tortdi. Otabek ham qabr yonig'a tiz cho'kib, ko'z yoshisi bilan tuproqni loy qila berdi... Qutidor lavha qarhisida edi. Lavhani o'qub chiqgandan keyin ul ham piq-piq yig'lab yubordi. Yarim soat chamasi shul holda qoldilar.

Qur'on o'qushg'a hech kimda majol yo'q edi.

Qarshidag'i binoga Yusufbek hoji tarafidan qo'yilg'an qori bularning holiga tushundi. Sekin-sekin qorixonadan chiqib keldi va narida o'lturib qur'on o'qudi. Ostob oyimning nolasi bosilsa ham, lekin ko'z yoshisi tiyilma-di. Bir ulgina emas, anovlar ham shu holda edilar. Fotiha tortilg'an dan so'ng qutidor va Ostob oyim qorig'a pul berdilar. Qori ketkandan keyin har qaysilari o'zlarini bosib alohida-alohida qur'on o'qub bag'ishladilar, so'ngra ohista-ohista yo'l olib qabr bilan vido'lashdilar. Go'yo Kumush «menden rozi bo'ling!..» deb onasig'a

xitob qilar, Ostob oyim orqasig'a qaray-qaray yig'lab kelar edi...

Otabek ularni uyga qo'yib, qabr yonig'a keldi va tur i bilan shunda qoldi. Erta bilan Hasanali aravani qo'shi tayyorlag'an, mayda-chuyda aravaga tashilar edi. Eng keyinda Ostob oyim Kumushning kiyimlari bilan Yodgorbekni ko'tarib chiqdi, keyinroq Yusufbek ho'i bilan qutidor ko'rindilar. Qutidor vidolashib aravaga chiqg'anda ko'cha tarafdan Otabek kela berdi, kelio otning jilovini ushladi va ot ustiga mingan Hasanaliga -- «tushing otdan!» dedi. Hasanali otdan tushdi. Otabek irg'ib otqa mindi va qutidordan so'radi:

— Otni haydaymi?

Qutidor bilan hoji tushunisholmay bir-birlariga qarashdilar. Yo'lakda turgan O'zbek oyim darbozadan mo'ralab qo'ydi. Qutidor indamagani uchun Otabek o'zicha otni haydab yubordi.

— Xayr!

— Xo'sh!

Marg'ilong'a jo'naydirg'an Hasanali gangib ko'channing o'rtasidan hojig'a qaradi. Hoji yo'lakdag'i oyimga yer ostidan ko'z qirini tashladi... Otabek ortig'a qaramasdan aravani haydar edi...

17. XOTIMA

Bir yildan so'ng Otabek usta Alim bilan bing'a Toshkand keldi. Hoji va O'zbek oyim og'iz ochib undan ranjiy olmadilar. Ul mehmonlar kabi edi. Na otasi va na onasi bilan ochilib so'zlashmadi. Usta Alim bilan 1 i hafta chamasi Toshkandda turib eng so'ngg'i kech yolg'iz ko'yi Kumush qabri yonida bo'ldi. Kecha oydin qabriston tib-tinch, uzog'roqdan qur'on tovshi eshitilai edi. Ikki tub chinor butoqlarida qo'nib olturgan uento'ritta boyqushlar, qabr yonig'a tizlangan Otabek va yuqori, quiy do'mbaygan qabrlar bu tilovatka somi' kab edilar. Qur'on oyatlari qabriston ichiga og'ir ohang la oqar edi. Qabr yonig'a tiz cho'kkkan yigitning ko'z yosilari ham qur'on oyatlariiga qo'shilishib oqar edi. Biha soatdan keyin tilovat to'xtaldi. Otabek holsizlanib oyg'uzra turdi va orqasidagi yarim yalang'och ko'lagan

ko'rib bir necha qadam qabr tomong'a tislandi... Ko'laga yaling'an sumol unga yaqin yurib keldi...

— Kim bu?

— Men Kumush!..

Otabek tovush egasini tanidi. Bu majnuna Zaynab edi.

— Ket mundan!

— Men Kumush! — dedi yana Zaynab, ammo ketmay iloji qolmadı. Zeroki dunyodag'i eng yaqin kishisi unga «ket!» amrini bergen edi. Zaynab orqasig'a qaray-qaray Otabekdan uzoqlashdi. Otabek qaytib unga qaramadi, qabr yonig'a tiz cho'kdi...

Ertasi kun O'zbek oyim yig'lay-yig'lay Yodgorbek uchun tikdirgan kiyimlarini o'g'lig'a topshirdi. Otabek usta Alim bilan birga Marg'ilong'a jo'nadi. Bundan so'ng Otabek Toshkandga qaytib kelmadı, bir necha qayta O'zbek oyimning o'zi Marg'ilon borib keldi.

1277-nchi yilning kuz kezlarida bo'lsa kerak, Yusubbek hoji Qanoatshodan' bir xat oldi. Qanoatsho Avliyo otadan yozar edi.

«O'g'lingiz Otabek yana bir kishi bilan bizning qo'shunda edi. Olmaota ustidagi o'russ bilan to'qunish-mamizda birinchi safimizni shu ikki yigit oldi va qahramona urushib shahid bo'ldi. Men o'z qo'llim bilan ikkisini dafn etdim...»

Yusubbek hoji xatmi qur'on qilib yurtka osh berdi, O'zbek oyim qora kiyib ta'ziya ochdi.

B i t d i.

¹ Q a n o a t s h o — Hozirgi Tojikistonning Qorateginiidan. Qo'qon xonlarning bir nechasiда amiri lashkar lavozimida, shuningdek Turkiston viloyatining hokimi bo'lgan. Ruslarga qarshi kurashganlardan. Buxoroga elchi bo'lib borganda amir Muzaffarxon tomonidan qatl etildi.

YOZG'UCHIDAN

Keyingi Marg'ilon borishimda yaqin o'rtoqlardan Yodgorbek to'g'risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o'n to'qqiz va yigirmanchi ochliq yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki o'g'ul qolibdir. O'g'ullaridan bittasi bu kunda Marg'ilonning mas'ul ishchilaridan bo'lib, ikkinchisi Farg'ona bosmachilari orasida ekan. Bu kundi nomu nishonsiz, o'luk-tirigi ma'lum emas, deydilar.

MUNDARIJA

Yozg'uvchidan	5
BIRINCHI BO'LIM	6
IKKINCHI BO'LIM	128
UCHINCHI BO'LIM	271
Xotima	380

Asr oshgan asarlar

ABDULLA QODIRIY

O'TKAN KUNLAR

Roman

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririysi
Toshkent -- 2013

Muharrir *G. Xaitova*
Rassom *U. Sulaymonov*
Texnik muharrir *R. Boboxonova*
Sahifalovchi *M. Atxamova*
Musahhihlari: *J. Toirova, Sh. Xurramova*

Nashr litsenziysi AI № 201, 28.08.2011-yil.

Tayyor daipozitivdan bosishga ruxsat etildi 15.08.13. Bichini:
84x108'/'. «TimesUZ» garniturasi. Ofset bosma. Sharqli bosma
tabog'i 20,2. Nashriyot-hisob tabog'i 24,0. Adadi 10000 do'ru.
Buyurtma № 3107. Bahosi shartnomaga asosida.

**«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, «Buyuk Turon» ko'chasi, 41-uy.**